

Shri Raghunatha Temple MSS. Library,
JAMMU

No. 2098 (महाभारत)
Title भगवद्गीता परमहंसानन्द
उपाध्यायः
Author श्री वनमाला (कमरा)
Extent 290 Age 1x
Subject वेदान्त शास्त्र

(महाभारते)

भगवद्गीता ~~टीका~~

अष्टादशोऽध्यायः

चतुर्थोऽध्यायः

२७१४

श्रीभगवानुवाच इमेविवस्वतेयोगं प्रोक्तवानहमद्य
ये विवस्वान्मनवेषाहमनुरित्वाकवेव्रवीत् १ ॥

शोकभारभाष्यं

श्रीभगवानुवाच योऽयं योगोऽध्यायद्वयेनोक्तो ज्ञाननिष्ठा लक्षणः स
संन्यासः सकर्मयोगोऽयः यस्मिन्वेदर्थः परिसमाप्तः प्रवृत्तिलक्षणो
निवृत्तिलक्षणश्च गीतासूत्रसर्वास्वयमेव योगो विवदितो भगवतः अतः
परिसमाप्तं वेदार्थमन्वानस्तं वंशकथनेन स्तोति भगवान् इमेऽध्यायद्व-
येनोक्तं योगं विवस्वते आदिष्याय सर्गोदोऽप्रोक्तवान् अहं जगत्परिपालयितु-
ं तावद्विद्यां बलाधानाय तेन योगवलेन युक्तास्ते समर्था भवन्ति ब्रह्म-
परिदितं ब्रह्मक्षेत्रे परिपालितं जगत्परिपालयितुं तं प्रवक्ष्यामि यथा
लब्धवानस्य सम्यक् दर्शननिष्ठा लक्षणस्य मोक्षाख्यं फलं वेति स च विव-
स्वान्मनवेषाहमनुरित्वाकवे स्वपुत्रायादिराजायाव्रवीत् १ ॥

शानंदगिरिकृतटीका

पूर्वाभ्यामध्यायाभ्यां निष्ठाद्वयात्मनो योगस्य गीतत्वात् वेदार्थस्य च स-
माप्तत्वात् वक्तव्याशेषाभावात् उक्तयोगस्य कृतिमत्त्वशंका निवृत्तये
वंशकथनपूर्विकास्तुतिं भगवानुक्तवानित्याह श्रीभगवानिति तदे-
तद्भगवद्वचनं हतानुवादद्वारेण प्रस्तोति येषामिति उक्तमेव योगं वि-
भज्यानुवदति ज्ञानेति संन्यासेनेति कर्तव्यतया सहितस्य ज्ञानात्मनो यो-
गस्य कर्मत्वो योगो हेतु रतश्चोपायोऽपेयभूतं निष्ठाद्वयं प्रतिष्ठापितमि-
त्यर्थः उक्ते योगद्वये प्रमाणमुपन्यस्यति यस्मिन्निति अथवा ज्ञानयोग-
स्य कर्मयोगोऽयत्नमेव स्फुटयति यस्मिन्निति प्रवृत्त्या लक्ष्यते ज्ञाय-
ते कर्मयोगो निवृत्त्या च लक्ष्यते ज्ञानयोग इति विभागः यद्यपि पू-
र्वस्मिन् अध्यायद्वये यथोक्तं निष्ठाद्वयं व्याख्यातं तथापि वक्ष्यमाणध्या-
येऽवक्तव्यं तस्मात्प्राशङ्ग्याह गीतासूत्रेति कथं तर्हि समनंतराध्या-
यस्य प्रवृत्तिरत आह अत इति वंशकथनं संप्रदायोपन्यासः संप्रदा-

पिशाचभाष्यं

पूर्वोक्तं योगमनेकाशिष्टपरिग्रहणं च स्तोत्रिप्ररोचनार्थं श्रीः इममि
ति इमं पूर्वोक्तं विवस्वते प्रोक्तवानहमव्ययं अविनाशनं सच विव-
स्वान्मनवे स्वपुत्राप्राह सच मनु रित्वा कवे ब्रवीत् ॥

रामाजभाष्यं

तृतीयेऽध्याये प्रकृति संसृष्टस्य मुमुक्षोः सहसा ज्ञानयोगानधिकारात्क-
र्मयोग एव कार्यः ज्ञानयोगाधिकारिणोऽप्यकर्तृत्वात् संस्थानपूर्वकं
कर्मयोग एव श्रेयानिति सहेतुकमुक्तं शिष्टतया व्यपदेशस्य त-
विशेषतः कर्मयोग एव कार्य इति चोक्तं च तर्थातिदानीमस्यैव कर्मयो-
गस्य निर्विलज्जगड्डराण्यमन्वन्तरादावेवोपदिष्टतया कर्तव्यता इ-
दमित्युक्तं गतया सैव ज्ञानयोगाकारता प्रदर्शकं कर्मयोगस्वरूपं तद्वे-
दाः कर्मयोगज्ञानांशस्यैवाध्यायं चोच्यते प्रसंगाच्च भगवदवतारया-
थात्म्यमुच्यते यो यन्तवो दितो योगः स केवलं युद्धोत्सहनायेदानीमु-
दित इति न मतव्यः मन्वन्तरादावेति वा जगड्डराण्यपरमपुरुषार्थ-
लक्षणमोक्षसाधनतयेमं योगमहमेव विवस्वते प्रोक्तवान् विवस्व-
प्ते मनुवे मनु रित्वा कवे इति वसुदेवाय परंपरया प्राप्तमिमं योगमहत्त्वं
नर्षयो विदुः समहता कालेन श्रोतुं बुद्धिमांसादि नष्टप्रायो भूत् ॥

अभिनवगुप्तकृतटीकाश्लोकमेव

यत्तु परस्परमाप्तमपि आदित्ये तैत्तिरीयस्य
नेन भगवानस्य ज्ञानस्य तुल्यं भूता
गौरवं च प्रदर्शयति इममिति ॥

परमार्थप्रपाटीका

एवं द्वितीयतृतीयाध्यायाभ्यां ज्ञानकर्मयोगो निरूप्येदानीं वक्ष्यमाण-
त्वेनैव संकृते कर्ममोक्षप्रापकं भवतीति निरूपणार्थं च तर्थाध्यायस्य
प्रकृतिस्तत्र वक्ष्यमाणप्रमेयं मनुपदेशात् परंपरया वद्वभिरनुष्ठितमि-
त्याह इममिति त्रिभिः इहमेव क्षमायां योगं अवयमनुपदीयां पूर्व

गी.
टी.
च

विवस्वते प्रोक्तवान् ततस्तमेव योगं विवस्वान्सर्गमनवे प्राह मनु-
रित्वं कवेः ब्रवीत् ॥ एवमित्वा कोः सूर्यवंशप्रधानो भूताद्वा ज्ञः सका-
शात्परंपरया प्राप्ते राजर्षये राजाने कृषयश्च विदुर्ज्ञाने वलं श्रुतिर-
पि ते हेतुस्तत्पण्डितैर्यो मदेवः प्रतिपेदेत्तं मनुः मवं सूर्यं चेति ॥

यथा न्यासावताराणां संप्रदायं च कर्मणाम्
कर्मभेदादियः श्रेष्ठो नृपेभ्यः प्रायः ब्रवीत् ॥
तत्रादावपि सर्वाणीत्यत्रोक्तं कर्म
योगविशेषासाय रुचये च दृष्टं रति
प्रिष्टे रतिनायं धर्म इत्याहः

कोः

वनमालीटीका

इममिति त्रिभिर्मम मया यद्वयेनोक्तं योगनिष्ठाज्ञानलक्षणं तद-
प्रायभूतं कर्मगमेव सर्गादिकाले हंवा सदेवः सर्वपापको विवस्व
पुत्रायेत्वा कवेः ब्रवीत् ज्ञानरूपेण योगफलस्य मोक्षसाध्यत्वात्
स्यावयवत्वं यद्यपि प्रतिमन्त्रं तस्मात्तं भुवमन्त्रादिसाधारणोऽयं भग-
वदुपदेशस्तथापि सांप्रतिकं वसन्तमन्त्रं तस्मात्तं अभिप्रायेणादित्यमार्-
भ्यसंप्रदायो गणितः ॥

जसमेवैजयंतीटीका

तर्क्यस्वस्यावतारैवे सहेतुकमवर्णयत् भगवान् कर्मयोगं च ज्ञानग-
र्भं यद्वत्तमः ॥ एवं तावद्वितीयेऽध्यायेऽविनाशितं तद्विद्वात्पारम्येषा
नेभिहिता सांख्यबुद्धिरित्यनेनोक्ता तज्ज्ञानयोगात्कर्मणोपवाधिकारस्ते
माफलेषुकदाचनेत्यादिनोक्तस्य कर्मयोगस्य प्रेष्टव्यं पुंते तृतीये च
शिष्टाचारसंमतत्वेन ज्ञानयोगात्कर्मयोगपदप्रत्ययनतः कर्मयोगं
ऊर्वित्युक्तमिदानीं चतुर्थेऽध्यायेऽपि तस्यैव कर्मयोगस्य ज्ञानगर्भत-
या ज्ञानरूपताज्ञानोपायस्य च प्राव्यतां प्रदर्शयन् विलजीवोद्धारणाय
मन्त्रं तस्मादावेवोपदिष्टत्वेन कर्मयोगस्य कर्तव्यत्वं दृढीकृत्य प्रस-
गात्प्राप्तं संप्रयोजनं स्वावतारैव दन् पार्थसारथिगृह इममिति प्र-
वयं सफलान्नयेतीत्यवयं परमप्रकार्यलक्षणमोक्षफलमिम-
मया यद्वयेनोक्तं योगं कर्मयोगं ज्ञानगर्भकं विवस्वते सर्वशास्त्रप्र-
वर्तनकर्त्रे सूर्याय निविलजीवनिकायोद्धारणाय अहमहमर्थद्वयः

सर्वेष्वेव जगदभिन्ननिमित्तोपादानकारणं पुरुषोत्तमो वसुदेवः
 दनः प्रोक्तवान् प्रकर्षणं कर्मज्ञानस्वरूपमिष्टितत्वेनोक्तवान् क-
 थितवान् समक्षिणो मंडपदिष्टो विवस्वा सूर्यो मनवे सपुत्राय प्रा-
 ह्मदेवाय प्राह प्रकर्षणोक्तवान् सचमनुः सूर्यपुत्रः सपुत्राय दिराजा
 येत्वा कवे इममेव योगमब्रवीदकथयत् ।

यद्यपि पूर्वमुपेयत्वेन ज्ञानयोगस्तदुपायत्वेन कर्मयोग इति द्वे योगौ कथि-
 तौ तथा चैकं सांख्यं च योगं च यः

मथुसूदनीटीका

इममथायह्येनोक्तं योगं ज्ञाननिष्ठा लक्षणं कर्मनिष्ठोपायलभं
 विवस्वते सर्वत्रियवंशवीजभूतायादित्याय प्रोक्तवान् प्रकर्षणं
 सर्वसंदेहोक्ते दादित्रयेणोक्तवान् ग्रहभगवान् वासुदेवः सर्वजग-
 त्परिपालकः सर्गादिलोकां वलादानेन तदधीनं सर्वजगत्पाल-
 यितं कथमनेन वलाथानमिति विशेषणो न दर्शयति अथ यम-
 ययवेदमूलत्वात् तादव्यं मोक्षमूलत्वाच्च नव्येति स्वफलादित्यव-
 यं अथ भिचारिफलं तथा चैतादृशेन वलाथानं शक्यमिति भावः
 सचममाक्षिणो विवस्वान् सर्वे वैवस्वताय सपुत्रां प्राह सचमनु-
 रित्वा कवे सपुत्राय दिराजाया ब्रवीत् यद्यपि प्रतिमन्त्रं तं स्वायं भव-
 मन्वादि साधारणो यं भगवदुपदेशः तथापि सांप्रतिकं वैवस्वतम-
 न्त्रं तं राभिप्रायेणादित्यमारभ्य संप्रदायोगाणि तः ।

पश्यति स पश्यतीत्यनयादिषा
 साध्यसाधनयोः फलैक्यादेक्यमु-
 पचर्या साधनभूतं कर्मयोगं साध्य-
 भूतं च ज्ञानयोगं मनेकविधगुण-
 विधानाय स्तोति वंशकथनेन भ-
 गवान्

सदानंदीटीका

यमाराध्यानं तं रविमनुमुखावस्य पदं वीविदित्वा त्रेलोको स जनम-
 णितामाश्रमितां श्रुतीनां सिद्धांतं प्रथितमहिमो देशिकवपुः
 स्वभक्ताया हे शक्तमहममलं नो मिशतशः । साध्यसाधनद्वयोर्द्वौ
 योगौ पूर्वमुदाहृतौ साध्यसाधनयोरेकं फलैक्यादौ पचारिकं ।
 साधनं कर्मयोगात् साध्यं ज्ञानमनेकया गुणैः स्तोति हरिं वंश-
 कीर्तने नाशुना स्फुटं ३ पतावान् सर्ववेदार्थगीतार्थप्रविवक्षितः
 श्रीहरेरित्यतश्चोर्द्धवेदार्थमकलं हरिः ४ समाप्रेक्षितमन्वानः स्तोत्ये-
 वेत्तावतारिका इममथायुग्मेन प्रोक्तं योगं विवस्वते ५ सर्वदि-
 तो प्रासहंशवीजभूताय भास्वते सर्गादौ प्रोक्तवान् सर्वजगतां पाल-

गी.
टी.
च.

कोसहं ६ जगत्पालयितुं राजां वलाधानाय ते नते युक्ता योगवा-
लेन स्फुः समर्था विष्णुपालने ७ अत्यश्रुतिमूलत्वादविनाशिफ-
लत्वतः अत्ययस्वफलान्नैव व्येति राजां वलं सतः ८ आधातुं राज-
योगो यं समर्था विष्णुपालने ममाशिष्यः सर्वे सूर्यः प्रादु देवाय स-
नवे ९ मनवे प्राह तं योगं ब्रह्मा मोकाराणं परं मनवे वस्वतः प्राह स्वा-
पुत्रादिभूभुजे १० इत्वा कवे स इत्यहियोगः स स्तुत्येत धुना प्रतिमन्त्रं
तं योगो यदेशाय यपीशितः ११ साधारणस्तथाप्यर्कमारभ्य हरि-
णा धुना वैवस्वतमनोवर्तमाने वंशपरंपरा १२ संप्रदायविशुद्धार्थ-
प्राक्ता लोकहिताय च पतादृश्याय शिष्याय पुत्रायानुगताय च १३
देवोयं राजयोगश्चेत्याशयः श्रीरमापतेः १४ १

नीलकंठी टीका

अथायहयोक्तेर्यः प्रमाणशंका माभूदिति विद्यावंशसंप्रदाये प्रा-
त्मनश्च धूमविप्रलंभकत्वादि निरासा ये स रत्नं सर्वज्ञत्वं च दर्शयति
इममित्यादिना इमे सांख्ययोगकर्मयोगनृपोपायसहिते स संन्यास-
मिति भाष्यं इमे संन्यासासनादिनिर्विकल्पकसमाध्युत्थानां तं क-
र्मयोगं ज्ञाननिष्ठोपसर्जनं पारिव्रज्या नधिकारिणां राज्ञा मेव योगं
विवस्वते सूर्याय मंडलाभिमानिने सर्वेषां त्रिषाणां मादिभूताया
हं प्रादित्यो तर्यामी यप्येता रादित्ये हि रा मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्य-
प्रमस्फुरि राण्य केश प्राणा वात्सर्वपवसवर्णस्तस्य यथा काया संपु-
डरीकमेव मद्विणीतस्योदिनिनामेत्यादि श्रुतिप्रसिद्धः प्रोक्तवान् पु-
रा अत्ययं अविच्छिन्नसंप्रदाये तेनानादित्वमपि मनवे स्वपुत्राय वि-
वस्वाप्राह इत्वा कवे मन्त्रः स्वपुत्राय ब्रवीत् १

प्रानंदी टीका

अतदेवं पूर्वस्मिन्नध्याये ह्येकालपुरुषप्रकृतीनां प्रकृतिविकृतीनां
हंकारादीनां च सामान्यतः स्वरूपोद्देशपूर्वज्ञानकर्मसमुच्चये नैव श्रेयः
प्राप्तिर्न विहितकर्मत्यागेन ज्ञानमात्रादिति प्रतिपादितं अथ चात्र
चतुर्थध्याये परमेश्वरस्वरूपोद्देशपूर्वज्ञानकर्मसमुच्चयमेव प्रतिपा-

दयितं श्रीभगवानुवाच इमं प्रोक्तं पूर्वयोगं ज्ञानकर्मसमुच्चयात्मिकां
युक्तिं श्रवयामास्यस्य मोक्षस्य कारणत्वेनाक्षयं ग्रहं परमात्मस्वरूपं
प्रोक्तवान् ।

रामकंठीटीका

एवमस्य समस्ता ध्यात्मशास्त्रसर्वस्वभूतार्थगर्भस्य प्रकारणस्य ज्ञान
कर्मसमुच्चयलक्षणमभिधेयं परमात्मसमापन्निलक्षणं च प्रयोजने
प्रतिपाद्येदांती सम्बन्धविषययोः प्रतिपादनद्वारेणार्जनस्यात्मनि पुरु
षत्वमात्रप्रतिपत्तिर्यामोहनिवृत्तये परमकारणतामाविष्कर्वन् भगवान्
वाच एवमनेन प्रकारेण यथा तथं प्रोक्तं योगस्तथैव विवस्वते म
हायोगी श्रवयामास विज्ञेययोगमेव ग्रहं परमेश्वरपवकस्मिंश्चित्काले नि
जयोगैश्चर्यपरिकल्पितनिश्चिन्तयप्रभावमयविग्रहः प्रोक्तवान् उप
दिष्टवान् कीदृशयोगमव्ययं परमकारणवन्न कदाचिद्भ्रान्तिदीयते य
स हि जगत्सर्गादिलक्षणं कर्मानुतिष्ठन्नपि परमेश्वरः प्राक्प्रतिपादि
ताद्वयविन्मात्रैकलक्षणस्वभावविमर्षे कनिष्ठतया ज्ञानकर्मसमु
च्चयानुष्ठानात्मकस्यास्य योगस्य प्रथमोऽनुष्ठानेति तद्व्योगस्यास्या
व्ययत्वमुक्तं अनेन परमकारणादेव प्रवृत्तेरस्य योगस्य प्राधान्येन स
र्वेयमुत्काक्रमेणानुष्ठानप्रवृत्तिसंप्रदायतया तमेव सर्वं विवृणोति ५१
विवस्वान्मनवे प्राहेति स विवस्वान्मनु संज्ञायादिगंजाय प्राह प्रो
वाच प्राहेतिलिट्छुंदसग्राहदेशः सोऽपि मनु रिद्ध्वा कुसंज्ञाय प्रज्ञाये
वाचवीत् ।

लासिकी दण्डकंठीटीका

चातुर्थकर्मत्यासात्वे योगस्य तारतम्यतः कलानुद्देशतः कर्मकरणं व
लवात्मने एवमस्य ग्रंथस्य कर्मयोगलक्षणमभिधेयं परमात्मसमाप
न्निलक्षणं प्रयोजने च प्रतिपाद्य परिसमाप्तमिव विवदितमर्थमन्वान
संबन्धविषययोर्विवक्षितार्जनस्यात्मनि पुरुषत्वमात्रप्रतिपत्तिर्या
मोहकदासाय परमकारणतामाविष्कर्वन्निमित्तिभिः श्रीभगवा
नुवाच इममध्यायद्वयेनोक्तं योगं विवस्वते स विज्ञेयं परमेश्वरपवकः ।

गी.
टी.
च.

स्मिंश्चित्काले लीलागृहीततनुः प्रोक्तवानुपदिष्टवान् परमकारणवदत्तये।
सनातनं प्रव्ययफलत्वाद्वाऽव्यये विवस्वान्मनवे स्वपुत्राय स इच्छा कवे स्वपुत्रा
याव्रवीत् १

येनोलीटीका

योयं योगः कर्मयोगोपायः स संन्यासः ज्ञाननिष्कलक्षणः अथायद्वयोक्त
स्तस्यैव उत्तरोत्तरसकलगीतासु प्रपञ्चनांतं सकलगीतार्थपरिसमाप्ते मन्वा
नो भगवान् वंशकथनेन स्तोति इममिति त्रिभिः अहमिमे अथायद्वये
नोक्तं योगं ज्ञाननिष्कलक्षणमव्ययं योगफलस्य मोक्षस्य विनाशाभावा
त् अव्ययस्तं विवस्वते प्रोक्तवान् विवस्वान्मनवे प्राह मनुरेच्छा कवे
वीत् १

आवीरसमिद्धोधिनी ॥

श्रीकार्तवीर्यार्जुनाय नमः ॐ इत्यमस्य समस्तप्राप्तसर्वस्वभूतार्थ
गर्भस्य प्रकरणास्य स्वधर्मानुष्ठानरूपकर्मकोशालतलक्षणमभिये
यगैर्दिवं कीर्तिराज्यभोगादिलक्षणपारत्रिकस्वर्गादिभोगापवर्ग
लक्षणं च प्रयोजनं प्रतिपाद्यदानीं संबंधविषययोः प्रतिपादनं
रेणार्जुनस्यात्मनि पुरुषत्वमात्रप्रतिपत्तिव्यामोहापनुत्तये परम-
कारणात्मा विष्णुर्वत्त्वं प्राप्य परागतत्वेन समूलत्वमिदानीं नष्टत्वेन
दुर्लभतां गौरवं वास्य प्रतिपादयितुं भगवानुवाच इममित्यादि त्रिभिः
इममथायद्वयेन भवंतं प्रति कथितो योगो गस्तमेव योगं कर्मकोशल
लक्षणं कर्मयोगं विवस्वते सर्वज्ञत्रियवंशबीजभूताय स विप्रे पुराहमे
व परमेश्वरः प्रोक्तवान् प्रकर्षेण सर्वसंदोहोच्छेदादिरूपेणोपदिष्टवा
न् सर्गादिकाले रासांबलाधानेन तदर्थीनं सर्वजगत्यालक्षितमिति शो
षः कीटशमयोगमव्ययं न कदा विद्येति क्षीयते यः सो व्ययोजनगतसर्गादि
लक्षणं कर्म प्रवर्तयन्नस्य योगस्य प्रथमो नुष्ठातारमेश्वरस्तदनुष्ठीयमा
नत्वादयमव्यय इत्यनेन परमकारणादस्य प्रवृत्तेः प्राधान्येन संबंधउक्तः
अनुष्ठानसंप्रदायात् तत्त्वेन स पवसंबंधो विवृतः यदा व्ययदेवमूलत्वादव्यभि
चारिकलत्वाद्वा व्ययाय यत्नेन व बलाधाननिमित्तत्वेन स्य दक्षिणं स च विवस्वा
न्मनवे स्वपुत्राय वैवस्वताया विराजाय प्राह प्रावाच लिङ्गं लक्ष्मणं स च मनुरित्वा
कवे स्वपुत्राय व्रवीत् १॥

मथुभाष्य॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय बुद्धेः परस्य माहात्म्यं कर्म
भेदो ज्ञानमाहात्म्यं चोच्यतेः स्मिन् अध्याये सर्वावस्थितश्चा
यं धर्म इत्याह इममिति मयि सर्वाणीत्युक्तम् तन्माहा
त्म्यमादितो ज्ञातुं शक्यं इति १॥

[Faint, illegible text visible through the paper from the reverse side.]

रामचंद्रसरस्वतीकृतटीका

पंचद्वितीयाध्याये ज्ञानं मुमुक्षोः प्रधानं कर्म तसहकारीति निगूढाभि
संधित्वेनोक्तं तदनभिज्ञानं प्रश्नापाकरणं कर्मशुद्धिद्वाराज्ञा
नोपकारकमिति तृतीये प्रतिपादितं तदेतदव्युत्पादिनाभिज्ञाशि
ष्ठांतरस्य केवलं युद्धाभितिवेशमात्रायमांशसन्निहितपंडितं व्युत्
पादयतस्तव कथं प्रदेयमित्यर्जनशंकां परिहरन् शुद्धिकृतकर्म
विशेषात्तदितिकर्तव्यताविशेषं विज्ञानस्वरूपनिवृत्तं तत्प्राप्ति
प्रकारं तस्य विवक्षितफलसंबंधं च वक्तुमुपक्रमते भगवान् इमे
विवस्वतेति इमं प्रदर्शितं कर्मणो वहिसंसिद्धिमित्यादौ योगं कर्म
मोचकज्ञानयोः साधनसाध्यभावलक्षणं संबंधं प्रवक्ष्ये विपरीतोः
यः ज्ञानं व्ययः कर्ममोक्षे प्रधानं ज्ञानं त्वग्रव्यापारोतरव्यापारः यद्वा
ज्ञानं अंगं कर्माणि यद्वा ज्ञानकर्मणी दर्शपूर्णमाससंज्ञासुचितेऽ
त्येवैतद्विषयविद्यते व्ययोयस्मिन्नित्यवयवः विपरीतसंभावना रहित
स्तं अथवानास्तिकृतर्कव्योवाथोयस्येत्यवयवस्तमिति अवयव
मोक्षफलकत्वाद्वाच्यं विवस्वते सूर्यायाह प्रोक्तवानुपदिष्टवा
न् अनेन वेदप्रयात्मकं सवितस्वरूपस्वशिष्यकथनेनाव्युत्पादि
ताभिज्ञशिष्ठांतरतानिर्मुक्ता प्रागेव युद्धाभिनिवेशमात्रफल
कताशेषः स्पष्टः इदानीं सन्निहितेष्वेव पंडितेष्वयं प्रचारइत्या

देवव्यात्मकः

[The page contains extremely faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side.]

भाषा अनुवाद

श्रीकृष्ण भगवान् आप ही अपना आविर्भाव कहे प्रगट होना और तिरोभाव कहे परमधाम का जाना तिस के प्रकाश करने के निमित्त साम वेद के अंतर्गत जो ब्रह्म प्रतिपादक तत्त्वमसि महा वाक्य है तिसके तत्पद ओ त्वम्पद के विचार के अर्थ कर्म योग की प्रसंसा करते गीता शास्त्र की अभिप्राय जो प्रवृत्ति निवृत्ति लक्षण ज्ञानयोग ओ कर्मयोग सो दो अध्या से कहि चुके यह मानते हुये अब वंश कथन से उस कर्मयोग की स्तुति करते है कि यही कर्म योग मेने पूर्व काल मे सूर्य से कहा था ओ सूर्य ने अपने पुत्र आर्जुन देव मनु से कहा ओ मनु ने फेरि अपने पुत्र इक्ष्वाकु राजा से कहा था ऐसे परंपरा वह कर्मयोग चला आताथा १ ॥

श्रीभगवान् का वाक्य दोहरा ॥

यों यह लवध परंपरा राजसूरी हुं जान सो अर्जुन बहु काल से योगनाथा यह मान १ ॥

[illegible]

एवं परम्यरा प्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः सकालेनेह
महता योगेन नष्टः परंतपः १ ॥

शंकरभाष्यं

एवमिति एवं तत्रिय परम्यरा प्राप्तमिमं राजर्षयो राजानश्च
नेष्टव्यश्च राजर्षयो विदुः रिमं योगं स योगः कालेनेह महता
दीर्घेण नष्टो विद्विन्नसंप्रदायः सस्तु तोहे परतपश्चात्सुतो वि।
पक्षभूताः परे उच्यन्ते तान् शौर्यतेजोगभास्तिभिर्भातुरिव तापय
तीति परंतपः शत्रुतापन इत्यर्थः १

आनंदगिरिकृतटीका

यथोक्ते योगे परम्यरागते विशिष्टजनसंमतिमुदाहरति एवमि-
ति तस्य कथं संप्रति वक्तव्यत्वं तदाह सकालेनेति पूर्वा ईदृशा
करोति एवमित्यादिना ये स्वर्गसम्पत्तिमत्त्वं राजत्वं तेषामेव सु-
दुर्भार्य निरीक्षाणां मत्त्वमृषित्वमिहेति भगवतोर्जनेन सह संव्य-
वहारकालोत्पद्यते परंतपेति संबोधनं विभज्यते आत्मन इति १

स्वामिकृतटीका

एवमिति राजानश्च तेऽष्टव्यश्च राजर्षयो निमिप्रमुखाः स्वपित्रादि
भिरित्वा ऋषयैः प्रोक्तमिमं योगं विदुर्जानन्ति अद्यतनानामज्ञाने
कारणमाह हे परंतप शत्रुतापनसंयोगः कालवशादिह लोके न-
ष्टो विद्विन्नः १

विशाचभाष्यं

एवं तत्रिय परंपरा प्राप्तं प्रोक्तमिमं राजर्षयो मनुप्रभृतयो विदुः वि-
जानन्ति स योगो महता कालेन नष्टः विद्विन्नसंप्रदायः संवृतः परं-
तप परं स्तापयतीति परंतप शत्रुंतप १

रामानुजभाष्यं

एवं संप्रदाय परम्यरा प्राप्तमिमं योगं पूर्वे राजर्षयो विदुः समहता कालेन श्रोत-
उदिमांद्यादिनष्टप्रायो भूत् ५२

स एवास्मिन्नित्यत्र रूपः प्रगतो योगः सत्त्वितानि सारभूतानि स-
त्त्वप्रपन्ना यतः प्रोक्तस्य परिकरः सवितरमुक्त इत्यर्थः मदनेन के

गी.
टी.
व.

नामिनात्वं वक्तुं वा न वा कां यत इदं देवदातादित्युतमहस्यज्ञानं १

अभिनवगुप्तकृतटीका नालि

एतच्च गुरुवर्यराश्यामनिरादित्ये तन्निष्ठमित्यनेन भगवानस्त्व
न स्युर्लभित्तौ रचयितुं शक्यं १

परमार्थप्रपाटीका * एवमित्वाकोः सूर्यवंशप्रधानभूताज्ञातः सकाशात्प्रा
स्यवपुरातनो योगो महता कालेन नष्टः स विस्मृतो भूतलोपयोग इति *
काव्यात्मया ते यो प्रोक्तः वक्तुं पुनः कालः इतीति किं १

वनमालीटीका

एवमादित्यमारभ्य परंपराप्राप्तमिमं योगं राजानश्च तेऽरुषयश्च प्रभुः
त्वं स तिसृस्तदृष्टो निमिप्रभृतयः स्वपित्रादिप्रोक्तविडः समहतादी
र्षेण धर्महासकरेण कालेन नष्टो विस्मृतो संप्रदायो जातः १

* परंपराप्राप्तसंप्रदाय

ऊरुमेवैजयंतीटीका

* अतथातेवतः पूर्व

* स्वपितृ

एवं पुत्रादिक्रमेण परंपरया प्राप्तमिमं कर्मयोगं राजर्षयो राजानोऽप्ये
षु च ऊरुगादिनिमिषास्वरीषादय इत्याहुः प्रभुवैः स्वस्वपितृभि
रुपदिष्टं विडर्जनेति नान्विदानीं स योगः ऊतो न ज्ञायत इति चेदत आ
ह हे परं तपश्रुतापन इहास्मिन् लोके महता कालेन स योगो नष्टः इ
ह इति पदेन भूला के तत्रापि भरतविड एव नष्टः शुशुम्भस्त्वस्तेवति
सूचितं महतेत्यनेन जनानां कालपरिणामित्वेन मदबुद्धित्वात्पापा
चरणानां तस्य प्रमादमोहादिदोषयुक्तत्वाच्च नष्ट इति द्योतितं श्रुता
पनेति संबोधनेन यथा तव काले वैपरीत्या स्वधर्मरूपे युद्धादौ कर्मणि
निष्ठा नास्ति परधर्मभूते भित्तादनादा वासि च तथैतेषां लोकानां सर्वे
षामपि स्वधर्मे निष्ठाभावाद्योगो नष्टस्तस्मादयमवचनात्त्वश्रुता
पनो भवेति सूचितं १

मधुसूदनीटीका

एवमादित्यमारभ्य गुरुशिष्यपरंपरया प्राप्तमिमं योगं राजानश्च ते
ऽरुषयश्चेति राजर्षयः प्रभुत्वे स तिसृस्तमार्थनिरीक्षणक्षमानिमिषा

पूर्वः स्वपित्रादिप्रोक्तं विडः तस्मादनादिवेदमूलत्वेनां फलत्वेनां ना
दिगुरुशिष्यपरंपराप्राप्तत्वेन च कृत्रिमत्वशं कानास्य दत्त्वात्महा प्रभा
वोयं योगइति श्रद्धातिशयायस्त्यते स एव महाप्रयोजनोपयोगः
कालेन महता दीर्घेण धर्म द्वासकरेणो हेदानीमावयोर्व्यवहारकाले
द्वापरांते उर्वला न जितेन्द्रियानधिकारिणः प्राप्य कामक्रोधादिभिरभि
भूयमानो नष्टः विस्मिन्नसंप्रदायोजातः तं विना पुरुषार्थाः प्राप्तेः ग्रहो
दोर्भाग्यं लोकस्येति शोचति भगवान् हे परंतप कामक्रोधादिशृंशु
गणं शौर्येण बलवता विवेकेन तपसा च भानुरिव तापयतीति परंतपः
शत्रुतापनो जितेन्द्रिय इत्यर्थः उर्वश्यपेक्षणा यद्भुतकर्मदर्शनान् ता
स्मात्वे जितेन्द्रियत्वादत्राधिकारीति सूचयति २

सदानंदीटीका

एवमादित्यमारभ्य गुरुशिष्यपरंपरा तथा प्राप्तमिमं योगं राजान ऋष
यश्चते १ प्रभुत्वे सति सूक्ष्मार्थनिरीक्षणतमानुषाः विडर्निष्पादयः
पूर्वस्वपित्रादिक्रमादरात् २ अनादिवेदमूलत्वादनंत फलभावतः
अनादिसंप्रदायत्वाद्योगोयस्त्यते महान् ३ एवं महाफलो योगो य
र्म द्वासकरेण सः नष्टो दीर्घेण कालेन द्वापरांते पुनादितो ४ उर्वला
न्याप्य भोगादौ तत्परानजितेन्द्रियान् कामाद्यैरभिभूतः सन् विस्मिन्नः संप्र
दायतः ५ क्रोधादिशत्रुसंबन्धः शौर्येण स्वविवेकतः तापयत्यर्कवत्
सत्त्वमधिकारी जितेन्द्रियः ६ स्वलोके पुर्वशीत्यागितया सम्यक्परी
क्षितः परे विपक्षभूतात्मा शौर्येण जोगमस्तिभिः तापयत्यर्कवद्वायं
प्रोक्तस्त्वहि परंतपः ६ १ नीलकंठीटीका

एवमिति एवं परंपराप्राप्तमित्याकोर्निमिभागादिक्रमेण राजर्षयः
जनकाजातशत्रुकैक्यप्रभृतयो राजानः ऋषयश्च सनकवसिष्ठाद्या
सूक्ष्मार्थदर्शिनस्ते राजान एव ऋषय इति वा अविडर्त्ता तवन्तः सिज
भ्यस्तविदिभ्यश्चेति लुङोक्तेर्नष्टः अदर्शनं गतः २

शानंदीटीका

राजर्षयः स्वयमनुष्ठाय परैरप्यनुष्ठापयितारः सत्त्वेकनिष्ठपुरुषाश्च

गी
टी
च

हेयोयोगइहास्मिंलोकेमहताकालेनत्रेतादोसत्वादीनांगुणानामयो।
न्याभिभवजनमिथुनवृत्तिक्रमेणपुरुषबुद्धपचयात्रष्टोत्तर्भूतः तथा
चोदयनः जन्मसंस्कारविद्यादेःशक्तिस्वाध्यायजन्मनां हासदर्शनतो
हासःसंप्रदायस्यमीयतइति २

रामकंठीटीका

एवंपरमेश्वरदेवप्रभृतिपरम्परयायोग्यपुत्रादिशिष्यान्प्रवत्य
प्रवृत्त्याख्यातेलोकेप्रथितंसेतमन्येजनकप्रभृतयोराजर्षयोराज्य
लक्षणंकर्मकुर्याणाग्रपियथोक्तज्ञाननिष्ठत्वाद्युपयोग्यमयमेवथो
क्तंविडःविदोचक्रुरित्यस्मिन्नर्थेच्छादसःप्रयोगःमहताकालेनयुग
सहस्रादिसंख्येनलोकस्यक्रमापचीयमानप्रज्ञादिसर्वगुणत्वायो
ग्यप्रतिपत्त्याभावात्रष्टोत्तर्धानमागतःपरमकारणपवव्यवस्थितः
इत्यर्थः २

वसुतोलीटीका लासिकीटीका

एवंपरमकारणादेवप्रवृत्तिर्योगस्येति संबंधमर्थः एवंपरमेश्वरात्
प्रवृत्तिपुत्ररूपशिष्यादिपरम्परयाप्राप्तमिमेयोगंराजर्षयोराजानश्च
तेराज्यलक्षणंकर्मकुर्याणाग्रपियथोक्तज्ञाननिष्ठत्वाद्युपयोग्यमयमनि
मिजनकप्रभृतिविडविदोचक्रुः अतनानामज्ञानेकारणमाहहेपत्तप
शत्रुतापनसयोगोमहताकालेनयुगसहस्रादिसंख्येनेहलोकेलोकस्यक्रमा
पचीयमानप्रज्ञादित्वात्रष्टोत्तर्धानमागतःपरमकारणपवव्यव
स्थितः एतेनास्ययोगस्यडलभतागौरवंचप्रदर्शितं २

पंचोलीटीका

एवंइतिराजर्षयः एवंपरंपराप्राप्तंतत्रियस्यपरंपराप्राप्तंइमंयो।
गंविडःहेपरंतपसयोगःइहमहतादीर्घेनकालेननष्टः विच्छिन्नः
संप्रदायः २

रत्नवीरसमिद्धोत्थिनी॥

यवमिति यथादंसवित्रेसचमनवे मनुष्येत्वाकवेसचस्वपुत्रे-
 भ्यः कथितवान् एवंपरंपरया परमेश्वरान्मतएवप्रभृतियोग्य
 पुत्रादिप्रिष्यद्वयप्रबंधप्रवृत्त्या प्राप्तं लोके प्रथितं संतमिमं योगं
 कर्मकोशाललक्षणां कर्मयोगमन्येपि जनकादयोरानर्घ्यः प्रभु
 तेन सति सुहृत्सार्धदर्शिनो विडविदं चक्रुः लिङ्गेर्धलद सपवंसदा
 प्रयोजनोपियोगो मदतां गुणमदस्वादिसंख्येन धर्मद्रासकरेण
 कालेन इदकलिहयसंधो प्रोक्तलक्षणाकामाभिभूतांतःकरा
 स्याजितेन्द्रियस्य उर्वलस्य कमापचीयमानसर्वगुणात्वात्प्रतिपन्न
 भावान्नष्टोत्तरार्थानं गतो विच्छिन्नसंप्रदायत्वात्परमकारणो मय्येव
 वस्थित इत्यर्थः एतेन वाद्यतनानां तदज्ञाने कारणमुक्तं २॥

मथुभाष्य॥

भाषा अनुवाद

इसी प्रकार इस कर्म योग को परंपरा प्राप्त कहे एक से दूसरा दूसरे से तीसरे ऐसे राज ऋषि लोग जानते चले आते थे पर अब हे परंतप शत्रुतापन अर्जुन ^{है} वृद्ध कर्म योग वृद्धकाल प्रायकर नष्ट होगया है १ ॥

दीक्षा ॥

ऐसे परंपराप्राप्त यद्गुरु राज ऋषिद्वंद्वजान सी दे अर्जुन वृद्ध कालमें योगनाश भयो मान २ ॥

ਸਤਨਾਮੁ ਨਾਨਕੁ

॥ ੧ ॥ ਸਤਨਾਮੁ ਨਾਨਕੁ ਜਪੈ ॥ ਆਪਣੇ ਮਨੁ ਭਰਿ ॥
ਸਤਨਾਮੁ ਜਪੈ ॥ ਆਪਣੇ ਮਨੁ ਭਰਿ ॥ ਸਤਨਾਮੁ ਜਪੈ ॥
ਆਪਣੇ ਮਨੁ ਭਰਿ ॥ ਸਤਨਾਮੁ ਜਪੈ ॥ ਆਪਣੇ ਮਨੁ ਭਰਿ ॥
ਸਤਨਾਮੁ ਜਪੈ ॥ ਆਪਣੇ ਮਨੁ ਭਰਿ ॥ ਸਤਨਾਮੁ ਜਪੈ ॥

ਸਤਨਾਮੁ

ਸਤਨਾਮੁ ਜਪੈ ॥ ਆਪਣੇ ਮਨੁ ਭਰਿ ॥ ਸਤਨਾਮੁ ਜਪੈ ॥
ਆਪਣੇ ਮਨੁ ਭਰਿ ॥ ਸਤਨਾਮੁ ਜਪੈ ॥ ਆਪਣੇ ਮਨੁ ਭਰਿ ॥
ਸਤਨਾਮੁ ਜਪੈ ॥ ਆਪਣੇ ਮਨੁ ਭਰਿ ॥ ਸਤਨਾਮੁ ਜਪੈ ॥

सपवायंमयातेययोगः प्रोक्तः पुरातनः भक्तोसिमे
सावाचेति रहस्यं येन उतमं ३

शांकरभाष्यं

उर्वलान् अजितेंद्रियान् प्राप्य न हंयोगमिममुपलभ्य लोकं चाप
रुषसंवेधिने सपवायमिति सपवायंमयातेतभ्यमयेदानीं योगः
प्रोक्तः पुरातनः भक्तोसिमेसावाचेतीति रहस्यं हियस्मादेतउतमं
योगं ज्ञानमित्यर्थः ३ आनंदगिरिकृतटीका

किमिति वर्तमाने काले प्रकृतो योगः संप्रदायरहितो भूदित्याशंका
धिकार्यभावादित्याह उर्वलानिति तदेव दोर्वलं प्रकृतोपयोगित्वे
न व्याकरोति अजितेंद्रियानिति यद्यपि कामक्रोधादिप्रधानात्
पुरुषान् प्रतिलभ्य कामक्रोधादिभिर्भिभूयमानो योगो नष्टो वि
स्मिन्नसंप्रदायः संजातस्तथापि योगादृते पुरुषार्थो लोकस्य लभ्य
मैवेत् किमनेन योगोपदेशेनेत्याशंक्य यथोक्तयोगाभावे परम
पुरुषार्थाप्राप्तेर्मेवमित्याह लोकश्चेति पूर्वो योगो विस्मिन्नसम्प्र
दायोऽथना त्वययोगो मदर्थमुच्यते भगवतेत्याशंकाह सपवे
तिकस्मादयस्मै कस्मैचित् पुरातनो योगो नोक्तो भगवतेत्याशंकाह
भक्तोसीति उक्तमधिकारिणं प्रति योगस्य वक्तव्यत्वे हेतुमाह रहस्यं
हीति अनादिवेदमूलत्वात् योगस्य पुरातनत्वं भक्तिः शरणव्याप्री
तिस्तथा युक्तो निजवृत्तमवेद्य भक्तो विवादितः समानवर्यः स्त्रियः स
हायः सखेत्सुच्यते एतदितिकथं योगो विशेष्यते तन्माह ज्ञानमिति

स्वामिकृतटीका

सपवायमिति सपवायंयोगोऽयं विस्मिन्ने संप्रदाये सति पुनश्च मया ते
तभ्यमुक्तः यतस्तु मम भक्तोसि सावाचेति अस्य स्मै मया नोच्यते
हियस्मादिदमुतमं रहस्यम् ३ ॥ पिशाचभाष्यं
सपवविस्मिन्नसंप्रदायो योगः प्रोक्तः पुरातनः तेनैव रहस्यमप्रका
श्यमुतमं निरूपमं ३ ॥

सपवास्त्वलितस्वरूपः पुरातनो योगः सख्येनातिमात्रभक्त्या च मा मेव प्रपन्नयते प्रोक्तः सपरिकरः सखित
रमुक्तश्चैः मदयेन केनापि स्तानुमुक्तं वानशकं यतश्च मेव वेदान्तादिन मुत्तमरहस्यज्ञानम् ३५

रामानुजभाष्यं

अस्मिन्मार्गो भगवदन्तर्याम्यात्पयथात्पयवदानमर्जन उवाच ३

अभिनवगुणकृतटीका वक्ति तं भक्तो मत्परमः सखा च वश

एतच्च गुणपरम्परा प्राप्तमपि आदित्ये तन्निष्ठमित्यनेन भगवत्पदवत्त्वा
नस्य डलं भक्तो गौरवच प्रदर्शयति भक्तो सि मे सखा चेती तं भक्तो
मत्परमः सखा च वशहेनान्वाचय उच्यते तेन यथा भिक्षाटनेभि
क्षाणां प्राथान्यं गवानयेन प्राथान्यं एवं भक्तिरत्र गुणं प्रति प्रधानं न
सखित्वमपीति तात्पर्यार्थः ३

परमार्थप्रपाटीका सोयं योगशक्तिकारणमया तेन प्रोक्तः वक्तुमुपक्रान्तः

५३ तीति किं यतस्त्वमङ्गुलसन्सखा भवसि सखित्वलक्षणा भक्तिस्त्वयिवर्तत इ
त्यर्थः अथा मत्रास्य निर्वाच्यत्वमाह किं भूतो योगः उत मं रहस्यं पका
तवेयमित्यर्थः अथ सेदिहानोर्ध्वनः पृच्छति ३

वनमालीटीका

यः पूर्वमयोपदिष्टो नंतरविच्छिन्नसंप्रदायो भूत्सपवायं पुरातनो यो
गोयाति स्नेहेन तं भूपोक्तं न त्वयस्मै चित इति हेतौ यतस्त्वमेभक्तः प्रा
रणा यतस्त्वमत्यन्ताविच्छिन्नस्नेहो रावा सखात्वं पत्न्यस्त्वयस्मासि
अतस्तु भूपोक्तः अत्यस्मै कृतो नोच्यते तत्राह हियत एतत्तज्ज्ञानमुत्तमो र
हस्यमतिगोप्यं ३

ऊसमेवैजयंतीटीका

सपवेति यः पूर्वसूर्या योपदिष्ट इदानीमपि कालगत्या परम्परया
मलिनकर्माचरणत्वेन नृपत्वाय प्रवृत्तः सपवपुरातनः प्राचीनोऽयं
योगः येन सूर्या योपदिष्टस्तनसूर्या गुरुणो वमयायेदानीं तेन भूपमेव
प्रोक्तो नान्यस्मै चित न त्वयस्मै कृतो नोक्त इति चेन्न तत्राह मेममत्वं भ
क्तो सि न त्वयैपि न वहवो भक्तास्मन्नि तेभ्यः कस्मात्प्रोक्त इति चेन्न तत्रा
ह त्वं सखा चासि हि शब्दाः प्यर्थे इति शब्दो हेतौ पतदरहस्यमपि तत्रा
प्युत्तममस्ति इति हेतौ स्तुभ्यमेव मयोक्तो नान्येभ्यः यदा हि पुक्तो य

पुनास्वाचय उच्यते तेन यथा भिक्षाटने
भिक्षाणां प्राथान्यं गवानयेन यतेन प्राथान्य
मेवं भक्तिरत्र गुणं प्रति प्रधानं न सखित्वमपी

गी.
टी.
व

कस्मे

मर्थः यः केवलं भक्तोस्ति सावि त्वमस्य नास्ति तस्मै रहस्यमेव वक्तुं
 व्यनतु तमं रहस्यं यश्च केवलं सावापवास्ति न त्वं भक्तस्तस्यापि रहस्यं
 मेव न त्वं त्वं त्वं भक्तत्वमित्रत्वे भयं यमं विषिष्टोऽस्य तत्त्वभ्यमेवो
 त्वमं रहस्यमेतन्मया प्रोक्तं न ते च केचिद्भक्ताः केचिच्च सावायः सन्त्य
 तस्तेभ्यो नोपदिष्टमिति रहस्यं गोप्यं अभक्तादिभ्यो न देयं अन्यथा
 निर्वीर्या विद्या भवेदित्यर्थः तथा च मंत्रवर्णाः विद्या ह वै ब्राह्मणमा
 जगाम गोपायमाशो वधिष्टेह मास्मि अस्य कायान्तर्जवे यतायनमा
 स्यात्तु वीर्यवती च तस्यास्मि मिति ३

मधुसूदनीटीका

यपवंपूर्वमुपदिष्टोऽपि कार्यभावादि किंचित्संप्रदायो भूत् यं विना
 च पुरुषार्थानलभ्यते स एव पुरातनोऽनादिगुरुपरंपरागतो योगोऽयं
 संप्रदायविच्छेदकाले मया तिस्त्रिग्येन ते त्वं प्रकर्षणोक्तः न त्वं
 स्मै चित्तकस्मात्तदभक्तोऽसि मे सावाचेति इति शब्दो हेतौ यस्मात्ते
 मम भक्तः शरणागतस्ते सत्यं तं प्रीतिमान् सावाच समानवयाः
 स्त्रिग्यः सहायोऽसि सर्वदा भवसि अतस्तु भ्यमुक्तं त्वर्थः अन्यस्यैकं
 तो नोच्यते तत्राह हियस्मादेतज्ज्ञानमुत्तमं रहस्यमिति गोप्यं ३

कस्मैः

मिः

सदानंदीटीका

स एवायं पराचीनस्तु भ्यस्ते ह वशांमया प्रोक्तो यतस्त्वमभक्तो
 मा मेव शरणगतः १ सावास्त्रिग्यः सहायोऽसि ततस्तु भ्यमुत्तमं
 गोपनीयमिदं ज्ञानं प्रोक्तं मया तु तोपमं २ ३

नीलकण्ठीटीका

स इति अयं संप्रदायविच्छेदेऽस्ति भक्तः शरणागतः सावा प्रीति
 विषयः रहस्यं गोप्यं अभक्तादिभ्यो न देयं अन्यथा निर्वीर्या विद्या
 भवेदित्यर्थः तथा च मंत्रवर्णाः विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गो
 पायमाशो वधिष्टेह मास्मि अस्य कायान्तर्जवे यतायनमा
 या वीर्यवती तस्यास्मि मिति ३ ग्रानंदीटीका

गी.
टी.
च.

सपवायं विवस्वते प्रोक्तो मध्ये लीनोऽपि मया दिवि उवाच परमेश्वरेण पुरा-
तनः प्रोक्ता त्वद्वृत्तादधृष्टः न त्वय त्वत्संभावना मात्रार्थमेवोक्तः योगस्ते
प्रोक्तः अत्र हेतुमाह भक्तोऽसि मे सावाचेति तवोपदिष्टः हियस्मान्मउ-
क्तमुत्तमं रहस्यं यस्य कस्यचिद्वा ज्ञानास्ति स्वयं धर्मत्पागोन्मूलवत्तवा
धर्मनिवारणार्थं प्रेमातिशया उक्तमित्यर्थः ३

रामकंटीटीका

सर्वधृष्टस्वरूपोऽयं स्मिन्काले मया परमेश्वरेणो वज्रगडपकाराय या-
दवज्जलावतीर्णो न ते तभ्यं पुरातनो नित्ययोगः प्रोक्तः यतो मम भक्तोऽसि
शुश्रूषुस्व तथा सावासाहृत्य अतो भक्तिं सो हार्दलतण्डुलशिष्य
गुणसंपन्नाय मया तभ्यमुपदिष्टं यतस्तत्तमं सर्वरहस्यानां प्रकृष्टं रहस्यं
एवमनेनास्य शास्त्रस्य संवेद्य विषयावपि प्रतिपादितौ निरुत्तरविज्ञान
मय दिव्यचक्षुर्दानेन पुरस्तात्प्रत्यक्षीकरिष्यमाणपारमार्थिकसत्त्व
स्यार्जनस्य स्वात्मनियुक्तलोभतमनुष्यमात्रप्रतिपत्तिनिवारणद्वारे-
ण भगवता पारमेश्वर्यमात्मनः कथयितुं च प्रस्तुतं ३

लासिकीटीका

सरति अथ विद्विमे संप्रदाये सति सपवायं धृष्टस्वरूपोऽयं योगः पुरातनो
नित्यो मया परमेश्वरेण निस्त्रिग्येन ते तभ्यं प्रोक्तः न त्वयस्मै कस्मैचित्
यतो मम भक्तोऽसि सावाचासि चेति न्वाचयेन भक्तेः प्राधान्ये ततः
इति शब्दो हेतौ कुतो न्यस्मै नोच्यते तत्राह हियस्मादेतत्तरहस्यानामु-
त्तमं प्रकृष्टं रहस्यमतिगोप्यं ३

पंचोलीटीका

सपवेति मया अथ हे अर्जन ते तभ्यं सपवायं पुरातनो योगः प्रोक्तः
मे मम भक्तोऽसि च पुनः सावाहियस्मादेतत्तत्तु योगं ज्ञानं उत्तमं रहस्यं
मितिकारणा उपदिष्टं ३

शावीरसमिद्धोधिनी॥

सयवेति ययवपूर्वमुदिष्टः प्रतियत्रभावाद्धिन्नसंप्रदायत्वेन
 मध्येवलीनोभूत् सयवसर्वपुरुषार्थसाधनभूतोयंपुरातनोत्ता
 दिपुरुषययं परागतत्वेन नित्यो योगः कर्मसुप्रवृत्तिलक्षणो ध्या-
 स्मिन्मुहोयोगसमये मया परेष्वरेणैव जगदयकाराय यादवकुला
 वतीर्णो नितेन भ्यं प्रोक्त उपदिष्टो न त्वन्यस्मै कस्मैचित् यतस्त्वं मम भ-
 कः प्रारणागत्वे सत्यतुल्यं तप्रीतिमाप्नुयस्वः सखा समानवयाश्च
 सि पतेन चार्जुन विषया भक्तिर्सौ हार्दलक्षणा मुख्या शिष्यगुणसंय-
 तिरुपदेष्टानिमिती भूता प्रतियादिता इति प्राहो रदेतौ कृतो नात्यसौ
 कथ्यत इत्यत आह हियस्मादेत उत मं रदस्यं सर्वरदस्यानां मध्ये
 प्रकृष्टं रदस्यमतिगोप्यमित्यर्थः ३॥

मधुभाष्य॥

भाषा अनुवाद

सोई कर्म योग जो परंपरा संप्रदाय से संसार में न रहा अब फेरि
हम ने तुम से कहा क्यों कि तुम मेरे भक्त हो और मित्र भी हो
नहीं तो मेने फेर और किसी से इसको नहीं कहा और न कोई
मेरा भक्त छोड इस के कहने योग्य हैं ३

टीका

सो यह मेने तो हि अब क सो पुरातन योग मेरा सेवक मि
उत्तं श्रेष्ठ रक्ष्य यह लोग ३॥

आवृत्ति भाग

15
प्राचीन काल में भारत में ब्राह्मणों का राज्य था। प्राचीन काल में
भारत में ब्राह्मणों का राज्य था। प्राचीन काल में भारत में ब्राह्मणों का राज्य था।
प्राचीन काल में भारत में ब्राह्मणों का राज्य था। प्राचीन काल में भारत में ब्राह्मणों का राज्य था।
प्राचीन काल में भारत में ब्राह्मणों का राज्य था। प्राचीन काल में भारत में ब्राह्मणों का राज्य था।

१७३

प्राचीन काल में भारत में ब्राह्मणों का राज्य था। प्राचीन काल में भारत में ब्राह्मणों का राज्य था।
प्राचीन काल में भारत में ब्राह्मणों का राज्य था। प्राचीन काल में भारत में ब्राह्मणों का राज्य था।
प्राचीन काल में भारत में ब्राह्मणों का राज्य था। प्राचीन काल में भारत में ब्राह्मणों का राज्य था।

अर्जुन उवाच अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः
कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ध

शांकरभाष्यं

भगवता विप्रतिषिद्धमुक्तमिति माभूत्कस्यचित् बुद्धिरिति परिहारार्थं चोद्यमिव ऊर्वन् अर्जुन उवाच अपरमिति अपरमर्वा क वसुदेवगृहे भवतो जन्म परं पूर्वं सर्गादौ जन्मोत्पत्तिर्विवस्वत आदित्यस्य तत्कथमेतद्विजानीयामविरुद्धार्थतया यस्त्वमेवा दौ प्रोक्तवानिमयोगं स एव त्वमिदानीं मयं प्रोक्तवानसीति ध

आनंदगिरिकृतटीका

भगवति लोकस्यानीश्वरत्वं शंकां निवर्तयितुं चोद्यमुज्जावयति भगवतेति परिहारार्थं भगवतो मनुष्यवदवस्थितस्यानीश्वरत्वमुपेत्य तद्वचने शंकां न विप्रतिषेधयेति शेषः भगवतो निजवृत्तमुपेत्य वेदने दं चोद्यं किंतु लीलाविग्रहं गृहीत्वेति वक्तुं चोद्यमिवेत्युक्तं पतञ्जल्यर्थमेव स्फुटयति यस्त्वमिति ध

स्वामिकृतटीका

भगवतो विवस्वतं प्रतियोगोपदेशासंभवं पश्यन्नर्जुन उवाच अपरमिति अपरमर्वाचीनं तव जन्म परं प्राक्कालीनं विवस्वतो जन्मतस्मात्तवाधुनिकत्वाच्चिरं तनाय विवस्वते त्वमादौ योगं प्रोक्तवानित्येतत्कथमहं विजानीयां ज्ञातं शक्यमिति ध

पिशुचभाष्यं

एवं प्राक्त्वार्जुन उवाच अपरमिति अपरं अर्वाचीनं वसुदेवगृहे भवतो जन्म परं पूर्वं विवस्वतः आदित्यस्य जन्म सर्गादौ अतः कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ विवस्वते प्रोक्तवानिति ध

रामानुजभाष्यं

अस्मिन् संगे भगवदवतारयाच्यात्म्यं यथात्मभावं ज्ञातुं मर्जुन उवाच ५

कालसंख्यया परमस्मज्जन्म समकालं हि भवतो जन्म विवस्वतश्च ।

गी.
टी.
व

कालसोव्यापारमष्टाविंशतिचतुर्थं गमेत्याने त्वमादौ प्रोक्त
वानितिकथमेतदसंभानीयं विशेषेण यथार्थं जानीयां ननु ज-
न्मांतरेण पितृकेशकं जन्मांतरकृतस्य महतां स्मृतिश्च युज्यत इ-
ति नात्र कश्चिद्विरोधः न चासौ वक्तारमेनेव स देवतनं जानाति सर्व-
संज्ञं जानाति स एव द्याति परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् पु-
रुषं शाश्वतं दिव्यमित्यादिना युधिष्ठिर राजसूयादिषु भीष्मांपुत्रस-
कृच्छ्रं कृत्वा एव हि लोकानां उत्पत्तिप्रभवाद्यायः कृत्वा स हि क-
ते भूतमिदं विस्मयं मित्येवमादिकृत्वा स कृते कृत्वा स शेषभूतं कृत्वा
जगदित्यर्थः अत्रोच्यते जानात्येवायं भवते वसुदेवतनं यथार्थं जान-
तोऽप्यजानत इव पृच्छतोऽयमाशयः निखिलं हर्षप्रत्यनीककल्पलोकता-
नस्य सर्वज्ञस्य सत्यसंकल्पस्य चासकामस्य कर्मपरवशादेव मनुष्यादिस-
जातीयं जन्म किमिदं जालमिव मिथ्या किं सत्यं सत्यत्वे च कथं जन्म प्रकारं
किमात्मकोऽयं देहः कश्च जन्म हेतुः कदा वजन्म किमर्थं वजन्मेति परिहा-
रप्रकारेण प्रश्नार्थो जायते ॥

वरा

यं

दि

अभिनवगुप्तकृतटीका उपक्रमे ॥

परमार्थप्रपाटीका

अपरमिति भवतस्तदनन्त अपरमाधनिके तस्याविवस्वतः सूर्यस्य ज-
न्मपरं प्रवीने एवं सति प्रादौ तेषां प्रोक्तवानितिकथं विजनीयां तत्र भग-
वानाह ॥

वनमालीटीका

परं ब्रह्म परं धामेति वक्ष्यमाणत्वेन श्रीकृष्णस्वरूपं जानतः स पुरुषो-
जाननिवर्णकामस्य सत्यसंकल्पस्य निखिलदेहः पूर्य स्य जगदुद-
यास्थितिं संहतिं लीलस्य मुमुक्षुभिर्भुक्तेष्वामादित्यदारविदमुरं द-
स्य परमकारुणिकस्य सदेवाकारज्ञानवैश्यायनेतविभूतिसंप-
न्नस्य सर्वेश्वरस्य कर्मवशादेव जन्म किमिदं जालमिव मृषा किं वा स-
त्यं सत्यत्वे च कथं जन्म प्रकारः किमात्मकोऽयं देहः कश्च जन्म हेतुः क-
दा वजन्म किमर्थं वजन्मेति शंका तत्संज्ञं पमजानतो हृदि गतो निरा-
कर्तव्यकामः पृच्छति अपरमिति ॥ कालिकरदानीमेव वसुदेवगोहे

अर्जुनो भगवत्स्वरूपं जानतः पिलोके
स्फुटीकर्तुं पृच्छति ॥

क

भवतो जन्म परं वदुर्कालि कं सृष्ट्यादौ विवस्वतो जन्म अतः कथमेत
द्विजानीयामविरुद्धार्थकतया एतच्चार्थमाहत्वमिति इदानीं तन
स्त्वसृष्ट्यादौ कथं प्रोक्तवानविरुद्धमेतज्ज्ञातीति भावः ५

ऊ समवेजयंती टीका

एवं कस्मैव त्रिलोकानामुत्पत्तिप्रभवाप्ययः कस्मैव हि कृते भूतमिदं
विषं चराचरं परं ब्रह्म परं धाम परं विषं परं भवान् पुरुषं शास्ते दिव्य
मित्यादिना युधिष्ठिर राजसूयादिषु व्यासभीष्मादिभ्यः कस्मैव सर्वोक्त
हं माहात्म्यमर्जुनेनासकृच्छ्रुतमपि तन्मतेन तज्जन्म श्रोतव्यं कामो भवो
भारजिहीषया वसुदेवगृहे जात इति जानन्नप्यजानन्निवा जन्तानो
न त्वत्पुत्रं विज्ञापनाया हे विवस्वते योगं प्रोक्तवानित्येवं भगवदुक्तिं नि
संवेधामिव मत्तार्जनो भगवंतं पृच्छति स्म उपरमिति भवतस्तवा पर
मिदानीं मत्समानकालीनं वसुदेवगृहे जन्म प्राडुर्भावो विवस्वतः स
र्यस्य तज्जन्म परं सृष्टेः प्रथमं सूर्याच्चंद्रमसौ धाता यथा पूर्वमकल्पे य
दिति श्रुतेः तव च सूर्यस्य जन्म नो रात्ररालिकोऽष्टाविंश चतुर्युगसं
ख्यापरिमितो महाकालो गतप्रादो प्राकाले विवस्वते त्वतो निशय प्राक्का
गुल्लोत्पन्ना यत्वे विवस्वतोऽर्वाचीनोत्पन्नो योगं प्रोक्तवानित्येवं प्रकारे
णोततव वचनं सत्यं वा मिथ्या वा हं कथं केन प्रकारेण विजानीया म्यती
यां तव कतिविधानि जन्मानि तानि त्वं जानासि न वेति अतो अथ या
त्मा सर्वेषां भूतानामीश्वरस्त्वकेन प्रकारेण संभवसीति कदा कदा काले
आत्मानं सृजसीति कस्मै कस्मै प्रयोजनाय कस्मिन् युगे संभवसीत्येवं व
क्ष्यमाणो ननु सारेणार्जुनेन प्रश्नः कृत इति भावः ५

या भगवति वासुदेवे मनुष्यत्वेना मधुसूदनी टीका सर्वस्वानित्यन्तांशं काश्वरवीणां नाम पनेतु मनुवन्नर्जुन

शं कते अपरमल्पकालीनमिदानीं तनं वसुदेवगृहे भवतो जन्म शरीरग्रहणमिति देवः

हीनं च मनुष्यत्वात् परं वदुर्कालीनं सर्गादिभवमुत्कृष्टं च देवत्वादि
वस्वतो जन्म अत्रात्मनो जन्माभावस्य प्राक्कालादितत्वादेहाभिप्राये
णो वार्जनस्य प्रश्नः अतः कथमेतद्विजानीयां विरुद्धार्थतया एतच्चार्थ
थमेव विवृणोति त्वमादौ प्रोक्तवानिति त्वमिदानीं तनो मनुष्योऽसर्वज्ञः
सर्गादौ पूर्वतनाय सर्वज्ञायादित्याय प्रोक्तवानिति विरुद्धार्थमेतदिति

गी.
टी.
च.

भिप्रायः अत्रायंतिर्गलितोर्थः पततदेहानवच्छिन्नस्य तव देहांतरावच्छे-
देन वा आदित्यप्रत्युपदेष्टुं पतदेहेन वा नाद्यः जन्मांतरानुभूतस्यासर्वज्ञ-
नस्मर्तमशक्यत्वात् अथ यथा ममापि जन्मांतरानुभूतस्मरणप्रसंगः तव
च मम च मनुष्यत्वेनाः सर्वज्ञत्वाविशेषात् तदुक्तमभियुक्तैः जन्मांतरानु-
भूतस्मरणस्मर्यत इति नापि द्वितीयः सर्गादौ विदानीतनस्य देहस्यासद्भावात्
तदेवं देहांतरेण सर्गादौ सद्भावसंभवे पीदानीतनस्य स्मरणानुपपत्तिः अनेन
देहेन स्मरणोपपत्तावपि सर्गादौ सद्भावानुपपत्तिरित्यसर्वज्ञत्वानित्यत्वा-
भावावर्जनस्य पूर्वपक्षो ४ सदानंदीटीका

मायातीतोऽसंगो विमलमतिमतां भावगम्योऽप्यगम्योऽयः संकल्पेन लो-
कात् विरचयति विभुर्वसुरुद्रादिनेतुः यास्तिष्ठन्नेव महिम्नि स्वपदरतयि
यां भक्तिविद्यादिसिद्धौ स्वात्मानं नित्यमुद्धेव पुरिवस्तु जतिश्रीपतिं तं प्र-
येहं १ वासुदेवे भगवति मूढानामविचारिणां मनुष्यत्वेन जन्मादिषां
कायांतां सवार्जनः २ अपतेत मनुष्ये वसुवाच श्रीपतिं प्रति वसुदेवस्य
हे जन्मभवतश्चाधुना तनं ३ सर्गादौ वज्रकालीने जन्मादित्यस्य चक्र-
तं कथमेतद्विजानीयामविरुद्धार्थभावतः ४ त्वमिदानीतनस्तस्मै स-
र्गोक्तवानिति ४ नीलकंठीटीका

भगवदेहस्य वसुदेवाउत्पत्तिमत्त्वानोर्जन उवाच अपरमिति अपरं प्र-
वृत्तकालिकं परं वज्रकालिकं विजानीयां यद्यपि शब्दादयमर्थो ज्ञात-
स्तथापि विरुद्धस्य वाक्यस्यावश्यकत्वात् कथमेतद्विजानीयमित्युक्तं
पदयोजनास्पष्टा ४ आनंदी टीका

अत्र परमेश्वरस्य भगवतः स्वरूपानभिज्ञ इदं जन्मापेक्षया पूर्वापरविरो-
धं पश्यन्नर्जन उवाच अपरमर्वाचीनमिदानीतनं भवतो जन्मविवस्वतः
परं सर्गादिकालीनं ४ रामकंठीटीका

अतएव संजातसंशयैर्जन उवाच भवत्स्वस्मिन्कालिदापरसंथो-
संभूतत्वादपरमपक्षं जन्मोत्पत्तिः विवस्वतश्चासर्गाद्यवस्थितस्य प-
रं प्रकृष्टमिदं कथमेतदुच्येत त्वमेदेयगीनजन्मा सुचिरातीतकाल

जन्मनेप्यस्मैसूर्यायै न योगं प्रोक्तवानिति

लासिकी ~~सूत्र~~लीटीका

नी

पवंविषयोऽप्युक्तः भगवत्स्वरूपं जानन्नपिलोके स्फुटीकर्तुमर्ज
न उवाच अपरमिति भवतो जन्मवत्सदेवगृहेशरीरग्रहणमपर-
मिदं न नमपहृष्टं च मनुष्यत्वात् विवस्वतो जन्मपरं प्राक्कालीनं
सर्गादिभवत्वात् उत्कृष्टं च देवत्वात् अत्रात्मनो जन्माभावस्य प्राक्
प्रतिपादितत्वाद्देहाभिप्रायेणोवप्रश्नः अतः कथमेतद्विरुद्धार्थं जा-
नीयां किमिति त्वमिदानीं तनो मनुष्यः सर्गादावादिष्याय प्रोक्त-
वानिति ह्यंतरेणोपदिष्टवानित्यभिप्रायेणोत्तरं श्रीभगवानुवाच

ध

पंचोलीटीका

कालादौ वर्तमानं विवस्वंतं प्रतीदानीं वत्सदेवगृहोत्पन्नस्य भग-
वतः योगोपदेशोऽनुपपन्न इत्यभिप्रायेणादियत्र जर्जुन उवाच अ-
परमिति हे कृष्ण त्वमादौ प्रोक्तवानिति पतदहं कथं विजानीयां
भगवतो जन्म अपरं अर्वाक वत्सदेवगृहे विवस्वतः जन्म परं स-
र्गादौ पतत्संगतं युक्तार्थं कथं ज्ञास्यामि ध

रणवीरसमिद्धो धिनी ॥

अथ कालिक विप्रकर्षवशात्सर्गादौ विवस्वंतं प्रति कर्मकोश-
ल लक्षणयोगोपदेशमसंभावयन्संज्ञातसंशयोर्जुन उवाच
अपरमिति हे भगवन् भवतो जन्म अपरमस्मिन्कलिहापरसं-
धौ संभूतत्वात्कालकृत विप्रकर्षविहीनमत्यकालीनमित्यर्थः
विवस्वतश्च जन्म परं सर्गादौ संभूतत्वात्कालकृत विप्रकर्षविशि-
ष्टं अतएव यथाक्रममपहृष्टं प्रहृष्टं चेत्यर्थः पंचवसति त्वमै-
दं युगीनजन्मा विगतीतकालीनजन्मानं विवस्वंतं प्रति आदौ स-
र्गादौ संयोगप्रोक्तलक्षणं प्रोक्तवानुपदिष्टवानिति कथं मदे-
विजानीयां बुध्येयेति संशयानस्य मे प्रत्यायकं प्रमाणं ब्रूहीति भावः

८॥

मधुभाष्य
अपरमिति नतर्पनादिर्भवानित्यत आह ४॥

भाषा अनुवाद

जब भगवानने ऐसे कहा कि प्रथम हमने सूर्यसे यही कर्मयोग कहा था तबतो अर्जुन संदेह युक्त होय पूछा किहे महाराज अ पर कहे इस समय मे तो आपका जन्म भया है और पर कहे पूर्व काल मे विवस्वान जो सूर्य तिन का जन्म भया था इस से नवीन जो आप सो प्राचीन सूर्य के प्रति कर्म योग जो कहा यह हम किस तरह जानें कि तमने सूर्य से प्रथम कहा था यह हमें अ संभ वासा जानि पड़ेहै दूसरा अर्थया अपर कहे और भी पूर्व काल मे आपका जन्म भयाथा कि सूर्य हो का पर कहे इस समय मे कोई जन्म भया है नही तो यह आप का कहना असंभव हम कैसे जानै कितमने सूर्य से योग कहा है ध

दोहा

तेरो जन्म सो अब भयो पूर्वविकी जान कैसे जानी मे यह जो पूर्व कयो तुम जान ४॥

79

[The text in this block is extremely faded and illegible.]

56

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

श्रीभगवानुवाच बहूनिमेव्यतीतानिजन्मानितव
चार्जुन तान्यहंवेदसर्वाणिनत्वेवेत्यपरंतप ५

शंकरभाष्यं

यावासुदेवेः नीचरासर्वज्ञाशंका मूर्खाणो नोपरिहरन् श्रीभगवा
नुवाच यदर्थोऽर्जुनस्य प्रश्नः बहूनीति बहूनिमेवमव्यतीतानि
अतिक्रान्तानिजन्मानितवच हेऽर्जुन तान्यहंवेदजानेसर्वाणि न
त्वेवेत्यनजानीषे परंतप धर्माधर्मादिप्रतिबद्धज्ञानशक्तित्वादहं ७
नर्नित्यमुद्बुद्धमुक्तसत्यसंभावत्वादनावरणज्ञानशक्तिरिति वे
दाहं हेपरंतप ५ आनंदगिरिकृतटीका

भगवत्पज्ञानो मनुष्यात्वंशंको वारयितुं प्रतिवचनमवतारयति या
वासुदेव इति श्रुत्या प्रश्ने कथमाशंकांतरं परिहृतं भगवद्वचनमि
त्याशंका प्रतिवचनयोरेकार्थत्वमाह यदर्थो हीति यस्य शक्तित्वस्य
विरोधस्य परिहारार्थः तस्य प्रश्नस्तमेव परिहारं वक्तुं भगवद्वचनमि
त्यर्थः अतीतानेकजन्मवत्त्वं ममेव नासाधारणं किंतु सर्वप्राणिसा
धारणमित्याह तत्र चेति तानि प्रमाणाभावात् प्रतिभांतीत्याशंकाह
तानीति ईश्वरस्यानाद्यतज्ञानत्वादित्यर्थः किमिति तर्हि तानि मम
न प्रतीयन्ते तवाद्यतज्ञानत्वादित्याह नत्वमिति परानुपरिकल्प्य
तत्परिभवार्यं प्रवृत्तत्वात् तव ज्ञानावरणविज्ञेयमित्याह परंतपेति अर्जु
नस्य भगवता सहातीतानेकजन्मवत्त्वं त्वेति ज्ञानवेषमेवेत्येवमाह
यमेति आदिशब्देन रागलोभादयोऽंशंते ईश्वरस्यातीतानागतवर्त
मानसर्वार्थविषयज्ञानत्वे हेतुमाह अहमिति ५

स्वामिकृतटीका

इतिष्टुवंतमर्जुनं नृपांतरेणोपदिष्टवानित्यभिप्रायेणोत्तरं श्रीभग
वानुवाच बहूनि इति मम बहूनि जन्मानितवच्यतीतानि तानि स
र्वाण्यहंवेदजानामि अहमविद्याशक्तित्वात् त्वेति न जानासि अवि
द्यावृत्तत्वात् ५ पिशाचभाष्यं

आत्मनो निरीक्षरतां सर्वबुद्धिपरिकल्पितोपरिहरन् भगवानुवाच ब

गी.
टी.
च.

ना

हनीति तान्यहं वेदविज्ञा मिश्रनावरणत्वात् त्वेतेन वेत्यनजानी
षेयविद्याकामकर्मवृत्तत्वात् ५

रामानुजभाष्ये

परिहरति वहनीति अनेन जन्मनः सत्यत्वमुक्तं वद्मनि मे व्यतीतानि ज
न्मानि निवचनात् तव वेति दृष्टान्तोपादानाच्च ५

अभिनवगुप्तकृतटीका ५ नास्ति

परमार्थप्रपाटीका

वद्मनि व्यतीतानि व्यतिक्रान्तानि तर्हि को विशेष इत्याह तानीति तानि स
र्वाणि जन्मानि अहं वेदत्वं न वेत्या ज्ञातवान् अयमर्थः ममेश्वरस्य ज
न्मस्वेच्छाविर्भावमात्रं अतएवास्मिन् ज्ञानशक्तित्वात् सर्वाणि वेदमितव जीव
स्य तत्कर्मवशाद्देहधारिणोऽस्मिन् ज्ञानशक्तित्वज्ञानप्राक्तजन्मज्ञाने ५
न भवेति ५

वनमालीटीका

स्वस्य सर्वज्ञत्वं सर्वज्ञप्रमाविषयत्वेन जन्मनां सत्यत्वं प्राच्यामिंदोरिवावि
र्भावमात्रत्वं चाह वहनीति मम जन्मानि प्राच्यामिंदोरिव विभावलक्ष
णानि वहनिलोकदृष्टाव्यतीतानि तव च नूतनदेहलाभशृणोतानि
सर्वाणि वमदीयानि च वेदजानामिति सर्वज्ञत्वात् त्वेतेन वेत्यनजानासि
नित्यसर्वज्ञत्वाभावात् अतो नित्यसच्चिदानंदविग्रहस्यायतमध्येक
रस्य सृष्ट्यादावुपदेशो न विरुद्ध इति भावः ५

ऊसमेवेजयेतीटीका

एवमर्जनाभिप्रायमाकलय्य सर्वज्ञः सर्वेश्वरो भगवांस्तु इतरमाह व
हनीति मे मम वहन्यनेकानि जन्मान्यवताराव्यतीतानि गतानि भवे
ति हेऽर्जुन तव च व्यतीतानि मम च तव च तानि जन्मान्यहं सर्वज्ञो वेद
जानामि यतो मम विद्याशक्तिमत्त्वेन निरावरणज्ञानवत्त्वे हे परतेश ५
तापनतानि जन्मानि त्वेतेन वेत्यनजानासि यतस्तवा विद्याशक्तिमत्ता
यावरणज्ञानवत्त्वं यदा त्वेत्सु पल्लवाः सर्वेषां जीवानां जाति त्वेनेकत्वं
न त्वविद्यावस्ति त्वेन एकस्य मोक्षे सर्वमोक्षप्रसंगादेकस्मिन् मृते स
र्वमृत्युप्रसंगाच्चेत्यायनेकदोषरूपितत्वात् सर्वैर्निरस्तत्वाच्च जीवस्यैक
त्वं सर्वथा उपपन्नमेवेत्यलं कृतकैः यदावकारादपि सर्वेषां जीवानां

ग्रहणं यथातवोपलक्षणाच्चशब्दाद्वा सर्वेषां जीवानामकर्मपारव
 स्पेन वह्निजन्मानिद्यतीतानितशेषरस्यममापिभक्तपारवश्यत्वे
 नस्वेच्छयावावह्निजन्मानि नन्वेवेतर्ह्यस्माकंजीवानामीश्वर
 स्यतवचकोविशेषइतिचेतत्राह सर्वाणीति ग्रहं सर्वेष्वस्तानि स
 र्वाणीवेदत्वंनेवेत्येतीयाविशेषः सर्ववेत्तत्वंमेमेवास्ति ममापेक्ष
 यायुक्तानामपिजातिस्माणांमपिसिद्धानामपिजीवानामत्यशक्ति
 त्वेनाल्पवेत्तत्वमस्त्येवेत्यर्थः संवोधनाभांयतस्त्वमवदाताज्ञकर
 णामत्सत्वासियतश्चकामादिषड्वर्गपञ्चाशत्तापनेनिकांमभक्तो
 स्यतपवतांप्रत्यहमजन्मरूपंरहस्यंब्रवीमीतिसूचितं वह्नीत्यनेन
 तवचेतिदृष्टान्तेनभगवतिजन्मनःसत्यत्वमुक्तं ५

मधुसूदनीटीका

तत्रसर्वज्ञत्वेनप्रथमस्यपरिहारं जन्मानिलीलादेहग्रहणानिलो
 कदृष्टाभिप्रायेणादित्यस्यादयवन्मेममवह्निजन्मानितानितवचाज्ञा
 निनःकर्मनिर्मितानिदेहग्रहणानितवचेत्सुपलक्षणांमिंतरेषामपि
 जीवानांजीवैकाभिप्रायेणावा हेअर्जुनस्त्वेणार्जुनहृदनाम्ना
 संवोधयन्माहृतज्ञानत्वंसूचयति तानिजन्मान्यहंसर्वज्ञःसर्वशक्ति
 रीश्वरोवेदजानामिसर्वाणिमदीयानीत्वदीयान्यन्यदीयानिच न
 त्वमज्ञोजीवास्तिरोभूतज्ञानशक्तिर्वैत्यनजानासिस्वीयान्यपि किं
 पुनःपरिकीयाणि हेपरंतपपरंशत्रुभेददृष्ट्यापरिकल्प्यहंतं प्र
 हृतोसीतिविपरीतदशित्वाङ्गोतोसीतिसूचयतितदनेनसंवोधन
 द्येनावरणविदोपोद्भावणज्ञानथर्मोदर्शितो ५

सदानंदीटीका

प्रांकांपरिहरन्नाहसर्वज्ञःसर्वशक्तिमान् अतिक्रान्तानिजन्मानि
 स्वेच्छोपातवष्टुषिमे १ वह्निपरमेशस्यवासदेवस्यसहिभोः त
 वचाज्ञानिनःकर्मनिर्मितानितथार्जुन २ अर्जुनेतितरोर्नाम्नासूच
 यत्याहतांमतिं तानिजन्मानिसर्वाणिसर्वज्ञोहंमहेश्वरः ३ विजा
 नामित्वदीयानिमदीयानीत्यलमष्टकं नत्वेवेत्यतिरोभूतज्ञानश

गी.
टी.
व.

क्तितयाज्ञकः ४ भेददृष्ट्यापरंशुं परिकल्प्यत्वमुद्यतः हेतं वि
पर्ययज्ञानवत्त्वं दिवाशयोहरेः ५ ५

नीलकंठीटीका

स्वदेहस्याजत्वं साधयितुं स्वस्य सर्वज्ञत्वं तावदाह वहूनीति स्पष्टा
शः श्लोकः ५

आनंदीटीका

आत्मनो नादित्वं सर्वज्ञत्वं सर्वकर्तृत्वं सर्वशक्तिमत्त्वमीश्वरस्वरूप
पमर्जनं प्रतिप्रकाशयन् भगवानुवाच तानि तव चात्मनश्च भूतानि
जन्मानि ग्रहमनादि सर्वज्ञा जानामित्वं तनवेति यद्यज्ञाशिष्यो ने
तदवस्था भविष्यदित्यर्थः अतएव परंतपेति संक्षेपे ५

रामकंठीटीका

सत्यं ममतव चाऽपरिसेवेयानि जन्मानि तनू रीरपरिग्रहेण युतीता
न्यति क्रांतानि तानि पुनस्तव चात्मनश्च समस्तान्येवाहं वेद जानामित्वं
तममात्मनश्च तान्येव जानामि

अत्र भगवानुत्तरं उवाच ॥ ---

लासिकी वत्सलीटीका

वहूनीति मम वहूनि जन्मानि व्यतीतानि तव च तानि समस्तानि त
व चात्मनश्चाहं जानाम्यतः प्रविद्याशक्तित्वात् त्वं तनू जानीषेति शो
भूतज्ञानशक्तित्वात् स्वीयानपि न किंपुनः परकीयानि ५ ॥

पंचोलीटीका

स्वात्मन्यजत्वं सर्वज्ञत्वमीश्वरत्वे च आविष्कुर्वन्परिहरति भगवान्
वहूनीति हे अर्जन ममतव च वहूनि जन्मानि व्यतीतानि अहमना
दृष्टज्ञानशक्तिः अतस्तानि जानामित्वं यमीधर्मादि प्रतिवृद्धज्ञानश
क्तिः अतस्तानि न जानामि ५

रसावीरसमिहोधिनी॥

प्रज्ञोत्तरं भगवानुवाच बहूनीति ममतवचकारादन्येषामपि
बहून्वयपरिसंख्येयानि जन्मानि व्यतीतान्यति क्रांतानि तानि च स
वीरिणो मदीयानि त्वदीयान्यन्यदीयानि च अदं सर्वज्ञ ईश्वरो वेद दे
यरेतय पेदं कालीन जन्ममात्रविषयज्ञानवोस्तु त्वं स्वकीयान्यपि
न वेत्स्य ज्ञानासि किंपुनर्मदीयान्यन्यदीयानि वेति विवस्वंतं प्रति
मत्कर्तृक उपदेशो युक्त एवेति भावः ५ ॥

मधुभाष्य

1. 作何定章

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
 श्रीमद्भगवद्गीता ॥ अध्यायः प्रथमः ॥
 अर्जुनसंवादे ॥ अर्जुन उवाच ॥ द्रुपदमुनि-
 शिष्य ॥ त्वं प्रवक्ष्यस्व मे ॥ नन्दन ॥
 कुरुक्षेत्रे भक्ष्यं यो धर्मं विदो-
 मः ॥ १ ॥

1875

1892

भाषा अनुवाद

तब तो श्रीभगवान बोले कि हे अर्जुन हाँ मैंने और जन्म में उपदेश किया था संदेह न करो हमारे और तुमारे भी बहुत जन्म होय वी ते हैं पर उन सब को हम जान तेहें और तम नही जानते हो को कि हमारी ज्ञानशक्ति जाती नही बनी रहती है और तम अविद्या कहे अज्ञानसे आहत कहे थेरेहो ५

दीक्षा

भये व्यतीत बहुजन्म हे अर्जुन तोरहुं मोर में जानों तिरुसर्व को पार्थ नजानेको तोदि जोर ५॥

ਸਮੁਦਾਇ ਨਾਮ

ਭਾਗੁ ਹੈ ਜਗ ਸਾਧਿ ਸਿੰਘਿ ਤੇ ਹੋਇ ਭੁਕੀ ਸਿਧਿ ਨਾਮਾਦਾਇ ਸਿੰਘਾ
ਭਿ ਭਾਗੁ ਜਗ ਸਾਧਿ ਤੇ ਸਿਧਾ ਸਿੰਘਿ ਸਿੰਘਿ ਭੁਕੁ ਨ ਭੁਜਿਓ ਜਾਗੁ ਸਿੰਘੀ
ਭਿ ਭਿ ਸਿੰਘਾ ਭੁਕੁ ਜਗ ਸਾਧਿ ਸਿੰਘਿ ਜਾਗੁ ਭੁਕੁ ਜਾਗੁ ਜਾਗੁ ਭੁਕੁ
ਭਾਗੁ ਜਗ ਸਾਧਿ ਸਿੰਘਿ ਭਿਭਿ ਸਿੰਘਿ ਜਾਗੁ ਜਾਗੁ ਜਾਗੁ ਭੁਕੁ
੫ ਭਿਭਿ ਭੁਕੁ ਜਾਗੁ ਜਾਗੁ ਜਾਗੁ ਭੁਕੁ

ਭਾਗੁ

ਭਾਗੁ ਜਗ ਸਾਧਿ ਸਿੰਘਿ ਭਿਭਿ ਜਾਗੁ ਜਾਗੁ ਜਾਗੁ ਭੁਕੁ
੫ ਭਿਭਿ ਭੁਕੁ ਜਾਗੁ ਜਾਗੁ ਜਾਗੁ ਭੁਕੁ

अजोपिसन्नवयात्माभूतानामीश्वरोपिसन् प्रकृ
तिस्वामिधियां संभवात्मात्ममायया ॥

शांकरभाष्यं

कथं तर्हितवन्ति तेष्वस्य धर्माधर्माभावेऽपि जन्मेऽस्य तेऽजोपी
ति अजोपि जन्मरहितोऽपि संस्तथावयात्मा प्रसीणज्ञानशक्तिस्व-
भावोऽपि सन् तथाभूतानां ब्रह्मादिस्तं वपर्यन्तानां ईश्वर ईशानशीलो
पिसन् प्रकृतिमायां ममेवेस्मिन् विगुणात्मिकायस्यावशेषसर्वजगत्
वर्तते यया मोहितः सन् स्वमात्मानं वा स देवं न जानाति तां प्रकृतिं स्वा-
मिधियावशीकृत्य संभवामि देहवानिव भवामि जातह्वात्ममायया
न परमार्थतो लोकवत् ॥ आनंदगिरिटीका

ईश्वरस्य कारणाभावात् जन्मे वा युक्तमतीतानेकजन्मवत्तन्त दूरोत्
सारितमिति शोक्ते कथमिति वस्तुतो जन्मभावेऽपि मायावशाज्जन्म
संभवतोऽनुत्तरमाह उच्यते इति परमार्थिकजन्मायोगे कारणं पूर्वादे
नान्यत् प्रतिभाषिकजन्मसंभवे कारणमाह प्रकृतिमिति प्रकृतिश-
ब्दस्य स्वरूपविषयत्वं प्रत्यादेष्टुमात्ममायेत्युक्तं वस्तुतो जन्माभावे-
कारणानुवादभागं विवृणोति अजोपीत्यादिना प्रतिभाषिकजन्म
संभवे कारणकथनपरमुत्तरां विभजते प्रकृतिमित्यादिना प्रकृति-
शब्दस्य स्वरूपशब्दपर्यायत्वं वारयति मायामितितस्याः स्वातन्त्र्यानि-
राकृत्य भगवदधीनत्वमाह ममेतितस्याश्च अधिकरणद्वारेणावच्छि-
न्नत्वं सूचयति वैस्मवीमिति मायाशब्दस्यापि प्रज्ञानामसपाटाद्विज्ञा-
नशक्तिविषयत्वमाशङ्क्याह विगुणात्मिकामिति तस्याः कार्यलिंग-
कमनुमानं सूचयति यस्या इति जगतो मायावशवर्तितमेव स्पष्टय-
तिययेति यथा लोके काश्चिज्जातो देहवानालक्ष्यते एवमहमपि माया
माश्रित्य तथा स्ववश्या संभवामि तेन मायामयमीश्वरस्य जन्मेत्याह
तां प्रकृतिमित्यादिना संभवामि इत्युक्तमेव विभजते देहवानिति अ-
स्मदादेरिव तवापि परमार्थिकत्वाभिमानो जन्मादिविषयेऽस्यादित्या-
शङ्कप्रागुक्तस्वरूपपरिज्ञानवत्वादीश्वरस्यैवमित्याह न परमार्थ

गी.
टी.
व.

तदिति आद्यतज्ज्ञानवतोलोकस्य जन्मादिविषये परमार्थत्वाभिमानः संभवतीत्याह लोकवदिति ।

स्वामिस्तटीका

नन्वनादेस्तवक्तुजन्मप्रविनाशिनश्च कथं पुनः पुनर्जन्मयेन बहूनि व्यतीतानि दत्तुं चेत ईश्वरस्य च तव पुण्यपापविहीनस्य कथं जीव वज्जन्मेत्यत आह अजोपीति सत्यमेव तथापि अजोपि सन्नहं तथा च यात्मापि अजस्रस्वभावोपि सन्न तथा ईश्वरोपि कर्मपारतंत्र्यरहितोपि सत्त्वमायया संभवामि सम्यगप्रच्युतज्ञानवत्त्ववीर्यादिशक्तैव भवामि ननु तथापि षोडशकलात्मकलिङ्गसूत्रस्य तवक्तुजन्मेत्यतः उक्तं स्वांशुद्वसत्त्वात्मिका प्रकृतिमधिष्ठाय स्वीकृत्य विशुद्धोक्तिं तसत्त्वमूर्त्या सेवया प्रवतरामीत्यर्थः ।

जन्मसूत्रोपि

देह

पिशाचभाष्ये

कथं तर्हितवनित्येष्टरस्य धर्माधर्माभावे जन्मेत्यर्जुनस्य प्रश्ने सति भगवान् अजोपि जन्मरहितोपि सन्न अथ यात्मा अनुपदीता ज्ञानशक्तिस्वभावः भूतानामात्रस्य संभवंतीति नामीश्वरः ईशानां शीलोपि प्रकृतिममेवैवं मायां त्रिगुणात्मिकां यस्यावशे सर्वजगद्भवति तथा मोहितं स्वमात्मानं वासुदेवं मानजानेति तां प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय स्वीकृत्य संभवामि देहवानिव जात इव च भवामि आत्ममायया आत्मनो मायया न परमार्थितो लोकवत् । रामानुजभाष्ये

आत्मनो वतारप्रकारं देहयाथात्म्यं जन्महेतुं चाह अजोपीति अजत्वात् अयत्नसर्वैश्वर्यप्रकारमजहदेव स्वां प्रकृतिमधिष्ठाय आत्ममायया संभवामि प्रकृतिस्वभावं स्वमेव स्वभावमधिष्ठाय स्वेनैव रूपेणास्वेन च या संभवामीत्यर्थं स्वहृत्पुत्रादित्यवर्णितमसः परस्तात् भूयतमस्य रजसः पराकं पृष्ठांतरादित्येहिरण्मयः सत्स्मिन्नयं पुरुषो मयामृतो हिरण्मयः सर्वनिमेषाज्जित रविद्यतपुरुषादधिभारुषसत्यसंकल्पश्रीकाशात्मा सर्वकामसर्वगं य सर्वरसमहारजतं वासुदेवादिप्रकृतिसिद्ध्यात्ममायया आत्मज्ञानेन मा-

यावदुनेजामितिज्ञानपर्यायोत्रमायाप्रादुतथावाभिमुक्तप्रयो
गमाययासततेवेतिप्रप्राचीनानांशुभामिति आत्मीयेनज्ञाना
त्मासंकल्पेनेत्यर्थः अतोपहतपाप्मादिसमस्तकल्याणगुणात्म
कत्वसर्वमेष्वस्वभावमजहदेवस्वमेवदृपदेवमनुष्यादिसजाती
यसंस्थानंऊर्वात्रात्यासंकल्पेनदेवादिश्यसंभवामितदिदमाह
अजायमानोवज्ज्याभिजायतइतिप्रकृतिः इतरपुरुषसाधारणज
न्माऊर्वादेवाहृषेणस्वसंकल्पेनोक्तप्रकृत्याजायतइत्यर्थः वज्जनि
मेतात्पहवेद तदात्मानंरुजाम्यहे जन्मकर्मचमेदिवमेवेत्येवेति
तत्त्वत इतिपूर्वापराविरोधाच्च ।

अभिनवगुप्तकृतटीका १ नास्ति
परमार्थप्रपाटीका

अथस्वप्नरत्नप्रकटयन्नाह अजोपीति अजोःतुल्यतिथर्म अवा
योःविनाशायर्मीभूतानामीश्वरःकर्मपारतंत्र्यरहितःसत्संभवामि
सम्यक्प्रकारेणालेखसर्वज्ञत्वादियुगाःसन्भवामि नवीश्वरत्वे
लिंगदेहादिषूयस्यकथंजन्मेत्याह प्रकृतिमितिस्वास्मिन्नथा
स्तांशुद्रसत्वात्मिकांप्रकृतिमवष्टभायिष्यायस्वेच्छाविभूतशुद्धस
त्वात्मकमूर्त्यांशविर्भवामि तदुक्तं संतोहिमायंजन्मजायतेनत
तत्त्वतः असंतोमाययाजन्मतत्त्वतो नहियुज्यते वंध्यापुत्रोनतत्त्वेन
माययावापिजायतइति । वनमालीटीका

स्वावतारप्रकारंविग्रहयाथात्म्यमवतारहेतुंवाह अजोपीतिप्र
जोपिसमुत्पत्तिरहितएवसन्प्रव्ययप्रात्मादेहोयस्यसः भूतानांप्रा
णिनांचतुर्मुखादिस्तवपर्यंतानामीश्वरोपिस्वांप्रकृतिंसर्वनियंत्
त्वादिसंभावमपिष्टायाजहदेवात्ममाययास्वीयसर्वविषयकज्ञा
नेनसहसंभवाम्यविर्भवामि मायावदुनेजानामितिवचनात् मा
ययाकृपयावामायाकृपायांदंभेवेतिकोपात् सदैकरससच्चिदा
नंदवनविग्रहाभिजोहंस्वस्वरूपेस्थितएवप्राच्यामिंडोवाविर्भवा
मीत्यर्थः नचतद्विग्रहस्यनित्यत्वेमानाभावःआदित्यवर्णतमसःप

गी.
टी.
च. स.

रस्तात् यदापश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं तदा विद्याप्राप्य पापे विधु
यतिरंजनः परमं साम्यमुपैति पुरुषं कुरुपिंगलं विद्यतस्तत्तः सहस्र
शीर्षा पुरुषः सहस्रान्नः सह पादित्यदीनां मुक्तप्राप्य त्वतमः पदवाच्य
प्रकृति परत्वबोधकं कृतीनां मानत्वात् पश्यमेवार्थं नृपाणि शतशो
यसहस्रशः सर्वतः पाणिपादतत्सर्वतो दिशि शिरोमुखमिति वक्ष्यमाण
त्वाच्च नचादिवर्णमित्यस्य स्वप्रकाशं विद्याविलक्षणं सत्पतयो पा
स्य परतया बोधयति त्वदभिमत निराकारसत्त्वं वर्णं पदाद्युसंगतेः
तमसः परस्तादित्याकृतस्य तमसः प्रकृतेः परत्वस्योपास्ये संभवात्
एषोऽन्तरादित्यो हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते इत्यत्र वर्तमानत्वेनाप्ये
विषयत्वात् न हियोषित्या गित्वं दृश्यत इत्युच्यते ननु जी
यादिना सर्वात्मकतया सर्वनियामकतया च ब्रह्म
त्वायक्तिः नियम्युः खित्वा शोकितादिना डः खितादि
च सर्वतः पाणिपादत्वाय संभवः एकैकावयवे सर्वावयवत्वाय
एव सामर्थ्यं पत्रत्वात् न च पादाय भिन्नविग्रहस्य व्यापकत्वे देशविशेषा
वच्छेदेन परममुक्तिर्गम्यत्वप्रवेष्टृत्वादेश्चोक्तिः संगतेति वाच्यं निशेषा
विद्यानिवृत्त्यर्थं हि प्रकृतेः परस्य देशस्य प्राप्तिरुच्यते न च त्रैलोक्यस्य स
विग्रहत्रयस्य प्राप्त्यर्थं तत्राणत्वादनेतशक्तिस्वीकारेण प्रवेष्टृत्वोपप
त्तेः अन्यत्र सर्वगते प्रत्येकस्य सामान्यभावेऽपि गोत्वादिजातोर्वकारणादि
रूपव्यक्तिरिति मतेरुणादित्रये च प्रत्येकस्य सामान्यवदन्यत्र सर्वगतेण
त्वक्रिययो रभावेऽपि प्रमाणवलाद्ब्रह्मण्युभयमस्ति अतोऽन्तर्यामितयानि
यस्योऽप्यवशः स्युः पत्रः नचाणत्वमहत्तयोरेकत्र विरोधः आचिंत्यशक्त्या
विरोधपरिहारात् न चैवमत्तत्त्वडः खित्वादिकमपि तत्र स्यात् पेश्यावि
रोधिनां अणोरणीयामहतामहीयानित्यादि फलसुक्तानां तत्र समावेशे
पितद्विरोधिनां डः खित्वादीनां समावेशा संभवात् अनेतत्र ह्योऽनिसा
त्वानिसलोकपालानि स्वाकरणादौ स्थितस्य मुखे पश्यतोऽप्यो यशोदार्च
नादीनां प्रत्यक्षतस्यापि तत्र मानत्वात् न हि दिव्यं ददामिते वक्ष्यति विद
त्ता परमात्मनेऽजालिकवन्माया प्रदर्शयस्वैकशरणाः प्रतारणीयाः पो
डशसहस्रादिसंख्याकानां विवाहोऽप्रतिगृहमेकस्मिन्नेव मूर्तवसुदे
वादीनां सस्यवानेकत्ववदेकस्याचिंत्यमहिम्नो नेकदृष्टोपपत्तेः न च प

गी.
टी.
च.

लादिविरोधः प्रकृते विरोधाभावात् न च पश्यत्यवर्तमाना यत्कदा
शानं प्रतिकर्तृत्वा उपपत्तिरीशस्य जन्यत्वा नानं गीकारादिति वाच्यं नि-
त्यं प्रत्यपि दोषसाधारणकर्तृतायाः संभवात् पुत्रभगवद्विग्रहो न-
नित्यो महत्त्वसति रूपवत्त्वादिग्रहत्वात्सावयवत्वादस्मद्विग्रहवदिति
गौडाधमप्रलपितं तत्र प्राकृतत्वस्योपाधित्वात् तच्चापाधिः साधन-
व्यापकः भगवद्विग्रहे प्रकृतिकार्यत्वरूपप्राकृतत्वस्य श्रुत्यादि वा-
पितत्वात् ईश्वरस्यादृष्टभोगायभावेन जन्यविग्रहवत्त्वे मानाभावात्
अप्रामाणिकधुंसप्रागभावकल्पना गौरवाच्च दध्यौ वक्ष्य परं विप्रवि- ५
प्रयमना जलफणा सहस्रमाला संवलभं ददृशंसः तस्योत्संगे
वनश्याममाता म्नायतलोचने वत्तर्वाङ्मुदारांगे च क्राद्यायुधभू-
षितं इति परब्रह्मणः समाधिविषये रूपमुक्तावलकुलोत्तथा चरुः प्र-
त्यभिज्ञाय विस्मित इति मूलविग्रहावतारविग्रहयोरभेद उक्तो वे-
स्मवे भारते च हरिः सहस्राक्षीरसं सहस्रवदनेक्षणं प्राङ्नीरायणं
देवं यं विष्णुस्य परायणं यं वाको मुखवाको मुखनिष्ठस्य निष्ठसु च गृ-
णोति विष्णु कर्माणां सत्यं सत्येषु कर्मसु यं देवदेवकी देवी वसुदेवाद्
जी जनत भोमस्य ब्रह्मणो गुणैर्दीप्तमग्निमिवारणिः महतस्तमसः
पारे पुरुषेणाश्रितं हरिं यं ज्ञात्वा मत्सु मयेति तस्मै ज्ञानात्मने नमः इ-
ति विग्रहविशिष्टज्ञानो मोक्षः यस्याग्निरास्यद्योर्मूर्त्ती त्वं नाभिश्चरणौ
दितिः सूर्यश्चक्षुर्दिशः श्रोत्रे तस्मै लोकात्मने नमः इति लोकमयं प्रा-
कृतविग्रहमुक्ता न च पश्यामितच्चेन यज्ञरूपसनातनं योस्त्वया
क्षीरसाद्यामापद्यो देवी वसुंधरा विक्रमेण त्रयो लोकाः पुरुषोऽसि स-
नातन अतसीपुष्पसंकाशपीतवाससमच्छतं येन मम संप्रति गोवि-
देन तेष्वाविद्यते भयमिति वै प्राकृतो विग्रह उक्तः यतश्च यान विज्ञेयं
रूपवानिति दृश्यते माया सेषामया सृष्टाय न्मोपपन्नसि नारदेति ना-
रायणीयं वाकं तस्यायं रूपवानिति हेतोर्मया चक्षुषा दृश्यत इति त्व-
यान विज्ञेयं न हीदिय प्रकाशकस्तज्जो वरो भवति किंतु मयेषामाया
कृपा सृष्टा प्रकटीकृताय ययामोपपत्तीत्यर्थः माया कृपायां दंभे
चेति कोषात् यमेवैष ह्युत्तैर्नैव लभ्य इति श्रुतेः यतोऽस्य नृगृही

नोसियनेदृष्टः स्वयंप्रभुः नहितंदृष्टवाक्कश्चित्पयोनिरपिस्वयं
 भारदेतद्विनासत्वं वचनं समुदाहृतं नास्यभक्तोस्ति तपरोलोके क
 श्चनविद्यते इति तत्रैव श्रीविग्रहदर्शनस्य दुर्लभत्वोक्तेः यत्तु भगव
 द्द्विग्रहे तत्तत्तु रूपादिकं विग्रहत्यागादिकं क्वचित्सुराणां दोषप्रतीय
 ते तत्तत्सुराणां व्यामोहाय भगवता मायाप्रदर्शने किंच शरीरे
 स्तृष्टा न्यज्यते च यत्र बालको माराद्यवस्था प्रदर्शने सा तसीयानो
 स्वास्मिन्नुरागोत्पादनाय कृपात्मा माया न हिलोके यादृशो नुरा
 गः पुत्रादौ स्वाभाविको भवति तादृशः स्वनियामके राक्षि भवति
 निरिवलनिगमगीते श्रीहरैर्विषयोनौ सदमितगुणसिंथो हेयपू
 न्ये सदेहे प्रलयतियदकांडे ह्यणाभासमुच्चैः सुगता शिशुरुपे
 द्यादेत्यप्रायः सा शीष्टैः १ प्रथममवदंडुं श्रेष्ठं ह्यणाभासं संचात्
 पुषि मुररिपोः पश्चात्तज्जानाति कस्मात् परमिति मुरलीकत्ताय
 रात्पीतवस्त्रात्सुखरविपुरुषे द्यावै चकः सर्वशिष्टैः ६

ऊसमेवेजयंती टीका

ननु जीवानामिव ममापि बहूनि जन्मानि व्यतीतानीति तवोक्तिस्तु
 ममाऽवहिते वा भातियतो अजस्य ते वै कमपि जन्म न संभवति बहू
 नीति त्वकथमुपपद्यतेऽजत्वहानेः यथा कथं विदेतत्संभवेऽपि पूर्व
 देहत्यागा देवापरस्य देहस्य प्राप्तिर्जन्मशब्देनोच्यते तत्तज्जीवस्यैव
 संभवति त्वन्वययात्माऽव्ययदेहस्तस्या सकृदेव त्यागग्रहणा स
 भवादृशच शुभाशुभकर्मभिरेव देहोत्पत्तिर्देहप्राप्तिश्चापि स्यात् त
 त्वन्वयानुपपन्नं यत्तत्संभूतानामीश्वरोऽनियन्ता सर्वजीवनियन्ता
 वपुष्पापुष्पादिकर्मजन्मदेहप्राप्तेरसंभवस्तस्मात्तव किंप्रकार
 को वतारः किमाकारो वा देहः को वा जन्महेतुरिति त्वं वदेत्यपेक्षा
 यामवतारप्रकारादिकं प्रश्नत्रयमाह अजोऽपीति अजोऽपि संजन्म
 रहितोऽपि स न्वययात्मापि स न्वययो विनाशो न्वययो यस्येत्यवयोः
 व्ययोऽविनाश आत्मा देहो यस्य स तथाऽविनाशो देहोऽपि स न्वययात्मा
 ब्रह्मादिसत्त्वं पर्यंतानामीश्वरोऽपि स त्रियन्तापि स न्वययात्मा शुभाशुभकर्म
 रहितोऽपि स न्वययात्मा तत्तदजत्वावयत्वे च रत्वादिसकलहेयप्रतिभटक

गी.
टी.
च.

ल्यानाद्यनंतगुणाश्रयत्वसर्वज्ञत्वानंतशक्तित्वाः पहतपाप्मत्वनिर्दो-
षत्वसर्वशराण्यत्वसर्वनियन्तृत्वतेजस्त्वबलत्वादियारंभेष्टर्यरूपप्र-
कारमत्यजनेवाहं यत्तुतारादित्येहिरण्मयः सर्वनिमिषाजसिरेवियु-
तः पुरुषादधिभाद्रपः सत्यकामः सत्यसंकल्पः आकाशात्मा सर्वकामः
सर्वगंधः सर्वरसो हिरण्यकेशो हिरण्यप्रमथुः आप्रणात्मा सर्ववर्णः म-
हारजतेवासः आदित्यवर्णो नमसः परस्तात् तयंतमस्परजसः पराके-
इत्यादिश्रुतिनिर्दिष्टां स्वास्वकीयां प्रकृतिं स्वभावं स्वरूपमित्यर्थः स-
मिद्धिप्रकृतीति मे स्वरूपं च स्वभावश्च निशर्गश्चेत्यमरकोशात् अथिष्टा-
यावलेव्यस्वस्वरूपेणोत्तर्यः आत्ममायया आत्मज्ञानेन स्वसंकल्पेनैव मा-
यावपुनर्ज्ञानमिति चंद्रक कोशात्मायया सततं वेति प्राचीनं च शुभाशु-
भमिति स्मृतेश्च मायाशब्दो अत्र ज्ञानपरः संभवामिस्वेच्छया विभवामि
अजोपि सन्नित्यनेना पूर्वप्राकृतदेहप्राप्तिर्निः राकृता अव्ययात्मेत्यने-
न विद्यमाननित्यदिव्यदेहस्य गोपितिराकृतः भूतानामीश्वरोपीत्यने-
न च पुण्यापुण्यकर्मसंख्योपि हरीकृतः अजोपि सन्नित्यादिसमस्त-
पदत्रयेण सावतारस्य प्रकारो दर्शितः प्रकृतिं स्वामथिष्टायेत्यनेन स्व-
स्याप्राकृतविग्रहत्वं सूचितं आत्ममाययेत्यनेन च स्वस्य जन्महेतुर्गो-
तितः एवमपि सकलशङ्कणशक्तिमतो भगवतो ममात्मानपि गुण-
पुरुषलीलावेशकलोत्सर्गादीनवतारानपित्वं जानीहीत्याशयः ॥

मधुसूदनीटीका

नन्वतीतानेकजन्मवत्त्वमात्मनः स्मरसि वेतर्हि जातिस्मरो जीवस्त्वे पर-
जन्मज्ञानमपियोगिनः सर्वात्माभिमानेन प्राप्तस्वरूपात्पदेशो वामदेव-
वदिति न्यायेन संभवति तथा चाह वामदेवो जीवोऽप्यहं मयुरभवं स्म-
र्यश्चाहं कलीबान्धविरस्मि विप्रश्चर्यादिदाशतया अतएव न मुखाः स-
र्वज्ञस्त्वे तथा च कथमादित्यं सर्वज्ञमुपदिष्टवानस्यः नीचरः स नून-
हि जीवस्य मुखसर्वज्ञं संभवति व्यसृपाथेः परिक्षिप्तत्वेन सर्वसंवेधि-
त्वाभावात् समसृपाथेरपि विराजः स्थूलभूतोपायित्वेन सूक्ष्मभूतपरि-
णामविषयमायापरिणामविषयं वतानं न संभवति एवं सूक्ष्मभूतो-
पाथेरपि हिरण्यगर्भस्य तत्कारणमायापरिणामाकाशादिसर्गक्रमा

अनेकजन्मस्मरणं ५

दिविषयज्ञानाभावः सिद्धपदं तस्मादीश्वरपवकारोपाधित्वाद्
 तीतानागतवर्तमानसर्वार्थविषयज्ञानवान्मुखाः सर्वज्ञः अतीता-
 नागतवर्तमानविषयमायावृत्तित्रयमेकेव वा सर्वविषयमायावृत्ति-
 रित्यन्यत् तस्यचानिमेष्वरस्यसर्वज्ञस्यधर्माधर्माद्यभावेन जन्मेवानु-
 पपन्नमतीतानेकजन्मवत्तद्दृश्येत्सारितमेव तथाच जीवते सर्व-
 ज्ञानुपपत्तिरीश्वरत्वे च देहग्रहणानुपपत्तिरिति शंका द्वयं परिहरन्नः नि-
 त्यत्वपक्षस्यापि परिहारमाह ॥ अस्वदेहेन्द्रियादियहणंजनमपूर्व-
 गृहीतदेहेन्द्रियादिवियोगोक्तयः तदुभयं तार्किकैः प्रेत्यभावइत्युच्यते
 तदुक्तं ज्ञातस्याहिष्कृतो मृतस्य भवेजन्ममृतस्येति तदुभयं धर्माधर्म-
 वशाद्भवति धर्माधर्मवशत्वे चाज्ञातस्य जीवस्य देहाभिमानिनः क-
 र्माधिकारित्वाद्भवति तत्र यदुच्यते सर्वज्ञे श्वरस्य सर्वकारणस्य दृग्-
 देहग्रहणं नोपपद्यत इति तत्तथेव कथं यदि तस्य शरीरं स्थूलभूतकार्यं
 स्यात्तदा व्याप्तिरूपत्वेन जायदवस्था स्मदादितत्त्वत्वात् प्रागवस्था संपन्ने
 रस्मदादिभिर्जीवैः समष्टिरूपत्वे च हिरण्यगर्भजीवत्वं तस्य तदुपाधि-
 त्वात् तथाच भौतिकं शरीरं जीवानां विष्टं परमेश्वरस्य न संभवत्येवेति
 सिद्धं न च जीवा विष्टपता दृशो शरीरे तस्य भूतावेशवत्त्ववेश इति वाच्यं
 तच्च शरीरावच्छेदेन तज्जीवस्य भोगाभ्युपगमैतर्क्या मित्रूपेण सर्वशरीर-
 प्रवेशस्य विद्यमानत्वेन शरीरविशेषाभ्युपगमवेय्यर्थं भोगाभा-
 वे च जीवशरीरत्वानुपपत्तेः अतो न भौतिकं शरीरमीश्वरस्येति पूर्वार्थं
 नांगीकरोति अजोपि सन्नययात्मा भूतानामीश्वरोपि सन्निति अजो-
 पिसन्निति अस्वदेहग्रहणं अययात्मापि सन्निति पूर्वदेहविच्छेदे
 भूतानो भवनधर्माणो सर्वेषां ब्रह्मादित्त्वं पर्यंतानामीश्वरोपि सन्नि-
 ति धर्माधर्मवशत्वेन निवारयति कथं तर्हि देहग्रहणमित्युत्तरार्थेना-
 ह प्रकृतिस्वामिपिष्टाय संभवामि प्रकृतिं मार्या व्याविचित्रानेकेश-
 किमनुवृत्तमानवृत्तनापटीयसीखां स्वापाधिभूतामपिष्टाय चिदाभा-
 सेन वशीकृत्य संभवामि तत्परिणामविशेषेरेव देहवानिव जात इ-
 व भवामि अनादिमायैव मडपाधिभूतायावत्कालस्यापि तेन च नि-
 त्याजगत्कारणत्वसंपादिकामुल्लेखैव प्रवर्तमाना विप्रुद्धसत्त्वमयत्वे

५

हः

तत्त्वज्ञानं

तदुपाधित्वात् प्रत्यक्षं दमभूत
 कार्यं तदा व्याप्तिरुच्यते च

दि५

गी.
टी.
च.

नममहर्निस्तद्विषाष्टस्य वा जन्ममवयवत्वमीश्वरत्वं चोपपन्नं अतो ते
न नित्येनेव देहेन विवस्वते च त्वांच प्रतीमं योगमुपदिष्टवानहमित्यप
पन्नं तथा च कृतिः आकाशशरीरं ब्रह्मेति आकाशोत्राद्याकृतं आ
काशपवतदोतं च प्रोतं चेत्यादौ तथा दर्शनात् आकाशस्तद्विगादिति
आयाच्च तर्हि भौतिकविग्रहाभावात्तद्वर्ममनुष्णत्वादित्येति कथमि
ति चेत्तत्राह आत्ममाययेति मन्माययेव मयिमनुष्णत्वादित्येति ली
कानुग्रहाय न तव स्तुहयेति भावः तथा चोक्तं मोक्षार्थं मायायां
मया स्तुष्टाय नोपपन्नसि नारद सर्वभूतगोचर्युक्तं न तमाद्रुमहर्मी
ति सर्वभूतगोचर्युक्तं कारणोपाधिं मोक्षमवच्छेदनाहंसीत्यर्थः
उक्तं भगवता भाष्यकारेण स च भगवान्ज्ञानैश्वर्यशक्तिवलवीर्यते
जोभिः सदा सम्यग्निगुणान्मिकां वैस्वं मायाप्रकृतिं वशीकृ
त्याऽजोऽवयोभूतानामीश्वरो नित्यपुद्गलमुक्तस्वभावोपि सन् स्वमायया
देहवानिव जात इव लोका नुग्रहं कुर्वन् लक्ष्यते स्वप्रयोजनाभावेपि
लोका नुजिह्वयेति व्याख्यातृभिश्चेत्तं स्वेच्छाविनिर्मितेन माया
मयेन दिव्येन रूपेण सवभूवेति नित्योयः कारणोपाधिर्मायात्वोनि
कशक्तिमान् स एव भगवद्देह इति भाष्यकृतां मतं अन्यत्परमेश
देहदेहिभावेन मन्यते किंतु यश्च नित्यो विभुः सच्चिदानंदश्च नो भग
वान्वासुदेवः परिपूर्णो निर्गुणः परमात्मा स एव तद्विग्रहो नान्यः क
श्चिद्भूतभौतिको मायिको वेति आस्मिन्मते योजनं आकाशवत्सर्व
गतं च नित्यं प्रविनाशी वा अरेयमात्मा नुच्छिन्नं चिथर्मत्वादिश्रुतेः
असंभवस्तस्य तो उपपत्तेः नात्मश्रुतेर्नित्यं च ताभ्य इत्यादिन्यार्यं च
वस्तुगत्या जन्मविनाशरहितः सर्वभासकः सर्वकारणमायाधिष्ठा
नत्वेन सर्वभूतेष्वपि सन्नं प्रकृतिं स्वभावं सच्चिदानंदं च नैकरसमा
यां व्यावर्तयति स्वामिति निजस्वरूपमित्यर्थः स भगवान्कस्मिन् प्रति
ष्ठितः स्वमहिम्नि इति श्रुतेः स्वस्वरूपमधिष्ठाय स्वरूपावस्थित एव स
न्संभवामि देहदेहिभावमंतरंगो वदेहि वक्ष्यवहरामि कथं तर्हि देह
सच्चिदानंदं च न देहित्वं प्रतीतिरत आह आत्ममाययेति निर्गुणो मुने
सच्चिदानंदेकरसचने मयि भगवति वासुदेवे देहदेहिभावश्चेत्येत

इष्टेण प्रीतिरिति र्माया मात्रमित्यर्थः तदुक्तं कृष्णमेव न मेव हित्व मा-
त्मानमविलात्मनां जगद्विनायसोऽप्यत्र देही वा भाति माययेति अहो
भाग्यमहो भाग्यं नेदगोपत्रजौकसो यन्मित्रे परमानंदं पूर्णं ब्रह्मसना
तनमिति केचित्तनित्यस्य निरवयवस्य निर्विकारस्यापि परमानंदस्या
वयवावयविभावं वास्तुमेवेच्छेति ते निर्युक्तिकं ब्रुवाणस्तु नास्माभिर्वि-
निवार्यत इति न्यायेन नापवाद्याः यदि संभवेत्तथैवास्तु किमिति पल्लवि-
तेनेत्युपरम्यते

५६

सर्वज्ञस्य तवेशस्य धर्मा धर्माद्यभावतः जन्मेवासंभविस्वामिन्कुत
स्तेवद्भयाजनिः १ इत्यत्राहविदानंदकंदलः श्रीरमापतिः अष्टवदेह
संवंधो जन्मतद्वर्जितोपहं २ पूर्वदेहस्य विच्छेदो व्ययस्तद्वहितोपि
सन् ब्रह्मादीनां च भूतानां सर्वेषां मीषरोपि सन् ३ विचित्रानेकश
क्तात्मा मायात्वा प्रकृतिं स्विको स्वापाधिभूतामत्यंतसंभावितप्र
दर्शिनी ४ चिच्छाययावशीकृत्यस्यामहं देहवानिव अजातो जा
त एव च स्वच्छया स्वात्ममायया ५ वेस्मवीमममायेयं मनुष्यात्वादि
नाटनं लोकस्यानुग्रहायेव वस्तुवृत्त्या न तन्मयि ६ मायासेषा
मया सृष्टायन्ता पश्यसि नारद सर्वभूतगुणैर्युक्तं न तमोऽष्टमर्ह
सि ७ मोक्षधर्मे कुरीत्यापि वस्तुतो हंति राकृतिः यस्याविराद्य
संवंधो जन्मतस्यैव युज्यते ८ निरविराद्यस्य शुद्धस्य कथं भूतमयं व
९ तथैवोक्तं पुराणेषु ब्रह्मांडाद्ये महर्षिणा १० स्त्रीपुंसैश्च उषं
गात्मा देहो नास्य विजायते किंतु निर्दीप्यैतन्यं सुखनिर्मासिको त
त्वं ११ प्रकाशयति सैवेयं जनिर्विश्लो न चापरा नित्योयः कारणोपा
धिर्मायात्वा नेकशक्तिमान् १२ स एव भगवद्देह इति भाष्यकृता
मते अन्यत्वाद्भूतैवास्ति देहो देहिभिदाहरो १३ किंतु खंडचिदानंद
ब्रह्मो यो विभुरक्षयः निर्गुणो नित्यपूर्णत्वाविग्रहोऽस्य स एव हि १४
भौतिको मायिको वात्यो नास्ति देहो हरेर्विभोः अत आह स्वयं विस्मर
ज इत्यादिका गिरः १५ आकाशवत्सर्वगतो नित्य इत्यादिवेदितः प्र

धृतं सत्सङ्गमधिष्ठाय सत्सङ्गेषु वसितः १६ देहवद्विहरामीशो देहदेहिभिर्दोज्जितः १७ स्वतः सङ्ख्ये बोधे
विगलितमहामोहतिमिरेमयी शोजन्मादेर्न भवति कदाकापि कलना स्वभक्तोद्धारार्थं स्वयमहमजोऽप्यात्मकलया
चिदानन्दाकारं वपुर्विवस्वजामीज्यममलम् १८ ॥ ६

गी.
टी.
च.

कृतिं स्वाविदानेदसभावं प्रकृतेः परं १५ ~~सिद्धिर्ज्ञेयं~~ संनित्यं सेमहिभिः प्रपि
नीलकण्ठीटीका

योगिनां सर्वज्ञत्वप्रसिद्धेस्त्वजानि स्मरो जीवोसीत्याशंक्याह अजद
ति देहानिष्कृष्टस्या जन्वाद्ययत्नेन त्वेवाहे जातना समित्यत्र साधिते
इहतदेहविशीष्टस्यैव ते उच्यते इत्यरोपीत्यनेन देहानिष्कृष्टस्या समदा
देरपीष्टरत्नत्वमस्य हं त्रस्यासीत्यादिश्रुतिप्रसिद्धमतो देहविशि
ष्टस्यैवा जन्व नित्यत्वे दृढीक्रियेते अथ यानीष्टरत्नत्वप्रसंगात् नयादित्यं
तर्कामिणः परमेश्वरस्याहिरण्यमश्रुत्वादिविशिष्टो देहो जन्मव्ययवा
नितिवक्तृशक्यं अकर्मजत्वात्कर्मफलस्य हि पराकाष्ठो हेराण्यगर्भ
शरीरप्राप्तिः न च पुरुषो ह वै नारायणो कामयत अत्यतिष्ठेयं सर्वाणि
भूतानि ग्रहमेवेदं सर्वस्यामिति सपतं पुरुषमेयं पंचरात्रं यज्ञक्रतुम
पशपदित्यादिनाशतपथेनारायणाख्यस्य परमात्मनः सहस्रशीर्षी
पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् सभूमिं विषतो हृत्वात्यतिष्ठृष्टांगुलं
इति पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति च पुरुषस्तु प्रति
पाद्यस्य सर्वाणि भूतान्यति क्रम्य स्थितस्येश्वरस्यापि शरीरं पंचरात्रा
ख्यकर्मविशेषफलमिति श्रूयते इति वाच्यं तत्र नारायणशब्देन हि
राण्यगर्भस्यैव विवदितत्वात् न हि परमेश्वरस्य पूर्णकामस्य सर्वा
नति क्रम्य स्थितस्य पुनरत्यतिष्ठेयं सर्वाणि भूतानीति कामना भव
ति ननु परमेश्वरेऽपि कामना दृष्टा सो कामयत ब्रह्मस्य प्रजायेयेती
ति चेत् प्राचनीयप्रज्ञो देवानां प्रियो यत आप्तकामस्य कास्पृहेति
श्रुतेर्लोकवत्तलीला कैवल्यमिति त्यायाच्च निस्पृहस्य लीले येवत्र
ह्योडकोटीः सृजतो भगवतो राजगोपालस्य सर्वकिंकरणाकर्म
णा सर्वात्म्यं प्रार्थयता साम्यमापादयति तस्मान्न कर्मफले भगवत
शरीरं अत एव न भौतिकं विराटसृजात्मानिरित्यभौतिकस्याभा
वात् तस्मात्कृतमजोऽपि सन्निति ननु तर्हि भगवच्छरीरस्य किमुपा
दाने अविद्येति चेन्न परमेश्वरे तदभावात् जीवाविद्याचेन्न शक्तिरज
तादेरिव तच्छ्रुत्वापत्तेः चिन्मात्रे चेन्न चितः साकारत्वायोगात् तथा

त्वेवातस्यांतीद्वियत्वापतिः तस्मात्किमालं तो भगवदेहो देवकी गर्भप्रवे-
 शजननवात्यकौमार्यो गंडयौवनादिप्रतीतिविषय इति चेत् **शृणु प्रकृ-**
 तिं स्वामधिष्ठाय संभवात्मात्ममाययेति अयमर्थः जीवात्मानो हि अनात्म
 भूता प्रकृतिं तेजोवनात्मिकां पंचभूतात्मिकां वा अधिष्ठाय संभवति जन्मा-
 दी लभंते अहं तत्त्वां प्रत्यगनयां प्रकृतिं प्रत्यक्तेतन्यमेवेत्यर्थः तदेवाधि-
 ष्ठाय ननु पादानांतरं आत्ममायया स्वीयमायया संभवामि यथा काश्चि-
 न्मायावी स्वयं स्वस्थानादप्रच्युत स्वभावोऽपि अदृश्या भूत्वा स्थूल सूक्ष्म भू-
 तान्यनुपादोयेव केवलया मायया द्वितीयं मायाविनं स्वसदृशमेव सूत्रमा-
 र्गेण गगनमारोहं तं सृजति पवमहं कूटस्थचिन्मात्रोऽयः स्वमायया चि-
 त्तमयमात्मनः शरीरं सृजामि तस्य बाल्याय वस्थाश्च सूत्रारोहणवदृश्या-
 मि पतावांस्तु विशेषः लौकिकमायावी माया मुपसंहरन् द्वितीयं माया-
 विनमप्युपसंहरति अहं तन्तामनुपसंहरन् स्ववियं मुपिनोपसंहरामीति ह
 पवाहिसति हिरण्यमश्रुत्वादिलक्षणविग्रहयोगिनश्चेतन्यस्य अंतस्तद्वर्मा
 पदेशादित्यादिमायसिद्धं वियदा कृपादानत्वं लक्षणं सर्वेष्वनुप्यते ना-
 न्यथेति तस्मात्सिद्धं परमेश्वरस्य मायामयं शरीरं नित्यमिति एकेनेव देहेन
 विवस्वंतमुपदिश्यत्वा मप्युपश्रयामीति अत्रापि नित्येव सा जगत्सृजति रि-
 तिसावधारणं प्रतिज्ञायते देवानां कार्यसिध्यर्थमाविर्भवति सा यदा उ-
 त्पन्नेति तदा लोके सानित्याप्यभिधीयत इति नित्याया अस्या विर्भावाये-
 क्षया सूर्यस्येव बाल्यादिकं उत्पत्त्या कृपगमते भाष्ये तत्त्वां प्रकृतिं वैष्णवी
 त्रिगुणात्मिकां मायां अधिष्ठाय वशीकृत्य आत्ममायया संभवामि देहवा-
 न्जात इवात्मनो माययानपरमार्थतो लोकवदिति व्याख्यातं ।

आनेदीटीका

कथं पुनर्दीदृशः सत्युनः पुनर्जायस इत्याशं कामपाऊर्वन्नाह अजोऽपि-
 सन्ननुत्पाद्योऽपि सन् अमयानो नाशहीन आत्मा स्वहृदयस्य दृशोऽपि सन्
 भूतानां सर्वेषां मुत्पत्तिमतामीश्वरो निग्रहानुग्रहशक्तोऽपि सन् धर्मी धर्मा-
 नुपभोगतया यद्यपीदं शरीरत्यागः परशरीरग्रहणं च नास्ति तथापि स्वा-
 त्मनो मायया तिडर्बटकारिणामदभिन्नया परमेश्वर्यशक्त्या परानुजिह्वा-
 दा रूपया स्वास्वोपभोगस्यानं प्रकृतिं विस्तरेणाग्रे लक्ष्यं माणा मपरा

गी.
टी.
व.

त्मिकामधिष्ठायाश्रित्य संभवामि प्राड्भवामि ।

रामकंठीटीका

अतोहं - अजोऽयमात्मानित्यत्वं जन्मविनाशरहितोऽपि तथा सर्वभूतानां स्याव
रजंगमां रीतिविनाशादिषु यथेष्टकर्तृत्वादींश्चरः प्रभुरपि सन् स्वो
प्रकृतिं आत्मीये परं स्वभावमधिष्ठाया ह्ययं चित्मात्रलक्षणं तत्रैव स्थि-
त्वात् तस्मात् स्वभावादप्रचकतः समायया स्वया स्वात्माधीनयामायया
हेतावभासनमात्रप्राणेन शक्तिविशेषेण हेतुभूतेन संभवामि जन्मा-
दिसत्तां परिगृह्णामि अतो नित्यत्वादींश्चरत्वाच्च स्वैच्छापरिगृहीतत्वाच्च
स्वप्राड्भावां स्वादृशोऽयं सर्वदेहिनां भूतानां विविधमानां अजन्मादिवि-
कारान्मत्तमविस्तृतसर्वज्ञत्वशक्तिरहमेव जानामि

लासिकी रामकंठीटीका

ननु तवैश्वरस्य जन्मकारणप्राणपापविहीनत्वात् कथं जीववज्जन्मप-
रिग्रह इत्यत आह अज इति नित्यत्वात् जन्मविनाशरहितोऽपि तथा भू-
तानां स्याव रजंगमात्मकानां रीतिषु यथेष्टकर्तृत्वात् प्रभु-
रपि सन् एतेन कर्मादिपारतंत्र्यं निवारितं सोमैश्वरी न तन्भूतसंवेधिनी
प्रकृतिस्वरूपगोपनरूपं त्रिगुणसाम्यात्मिकामधिष्ठाया तं वीकृत्य
संभवामि सम्यगप्रचकतज्ञानवलवीर्यादिरेव देहवानिव जात इव
भवामि ननु तथापि षोडशकालात्मकलिङ्गपूज्यस्य तव कृतो जन्म
इत्यत उक्ते समाययेति स्वया स्वाधीनयामायया हेतावभासनमात्र-
प्राणेन शक्तिविशेषेण ।

पंचोलीटीका

कथं तर्हितव नित्येश्वरस्य सर्वज्ञस्य धर्माधर्माभावे जन्मेत्यत्राह अ-
जोपीति अजः जन्मरहितः अयं यात्मा अक्षीणः ज्ञानशक्तिस्वभा-
वः सन् भूतानां ब्रह्मादि स्याव रं तानामीश्वरोऽपि सन् अहं स्वावैस्त्वमीमा-
योऽप्रकृतिं त्रिगुणात्मिकामधिष्ठाया वशीकृत्य आत्ममायया संभवामि
न परमार्थतः ।

शाखीरसमिद्धोधिनी॥

नन्वनादेः सर्वज्ञस्येश्वरस्य तव कुतो जन्मेत्यत आह अजोपीति
योदि प्रागभावप्रतियोगी स जायते अहं सदा विद्यमानत्वादजो ज
न्मरहितोपि सन् अत एवाव्ययात्मा विनाशरहितोपि सन् योदि
जायते सध्वंसप्रतियोगी भवति यश्च विनश्यतिसत्तुनः प्रागभाव
प्रतियोगित्वा जायते अहं तु नित्यत्वादिनाशरहितः अत एव सर्व
विलक्षणत्वाद्गतानां सर्वेषां प्राणिनां मीश्वरो तर्कामितया स्थितो
पि सन् स्वां प्रकृतिं स्वकीयां स्वेनैव व्यवस्थापितो स्ववर्णो वितो वा
स्वदेहयो न्यनुभूयां वा प्रकृतिं प्रकृष्टं कृतिं कर्मसु प्रवृत्तिरूपमधि
ष्ठाय स्वीकृत्य स्वमायया निजमायाशक्त्या संभवामि देहं स्वीकरोमी
तिलोके धर्मव्यवस्थापनार्थं तादृशदेहानुभूय वर्णाश्रमोचितानि
चारप्रवर्तनार्थं देहमिवांगीकरोमीति न मम तत्संबन्धेन काचिद
नित्यताप्रसक्तिरिति स्वमायेत्यनेन न द्योत्यते मायाव्यपिलोक
प्रतीत्यर्थं तादृशं विडम्बनं कुर्वन्नपि पर्येत्येव स्वकीयेनैव रूपेण सर्व
ेषां प्रतिभाति एवं जन्मादिरहितोपीश्वरो हं लोकधर्मव्यवस्थाप
नार्थं तादृशानि बहूनि शरीराणि धारयामीति तात्पर्यार्थः ॥ ६॥

मधुभाष्य

अजोपीति अव्ययः प्रात्मा देहोपीत्यव्ययात्मा अनन्तं विष
तो मुखमिति रूपविशेषणमुत्तरं यतः ज्ञानावतारणानि
धानं बीजमव्ययमिति च जटुदृशितव्यक्तिः शुक्तयस्तुक्ताः
प्रात्मानादित्वं सर्वसमं कथमनादिनित्यस्य जनिः प्रकृति
स्वामिष्ठाय प्रकृत्या जातेषु वासुदेवादिसु तथैव तेषां जातुं स्व
प्रतीयत इत्यर्थः न तु स्वतन्त्रमधिष्ठायेत्याह स्वामिति इवैक

३४
 मवेति मुक्तम् साहित्योक्ता ततः सर्वस्थेः आत्ममायया
 लज्जानेन प्रकृतेः एयराभिधानात् केतुः केतुश्चित्तिश्चितम्
 कृतमिति मर्नायामायेति अभिधाने सृष्टिकारणयातेषां प्रा
 गैरादिसृष्ट्या विमोदिकया जातश्वाजात एव प्रतीयते वा उक्तं
 मदरादेस्तु मातायाः प्रीभूमिरिति कल्पिता विमोदिका च उ
 गाद्याताभिर्विसुरजोपिदि जातवत्प्रयतेत्यात्मविह्वलान्
 फवेतसामिति ईश्वरः ईशोभ्योपिवरः ईशोभ्यो ब्रह्मरुद्रेशीशो
 षादिभ्यो यतो भवान् वराते ईश्वराख्याते मुख्यानां न्यस्य कस्य
 विदिति ब्रह्मवैवर्ते समर्थे ईश इत्युक्तस्तद्वरात्तमीश्वर इति च
 न जन्मनेव परिश्रानादिकं कार्यामिति नियमः तथापि लील
 या स्वभावेन यद्येष्टवारी तथा मुक्तं देवस्यैव स्वाभावो यम
 लाकवत्तलोलाकवत्प्रीडितो बालकस्येव चेष्टा तस्य निष्ठा
 मय प्ररिभयादिवस्त्रयं पुराणवात्सीयदनंतवीर्यः पुराणो
 यमस्यात्र न किंचिदाप्यतथापि सर्वाः कुरुते प्रवृत्तीः अतो वि
 रुद्धेषु मिमं वदंति परापरस्तामुनयः प्रशान्ता इत्यार्थं वेदाखि
 लेषु एष मुक्तमुक्तिः सर्वज्ञाननियमदर्शनार्थं न तत्रावन्मा
 त्रेण मुक्तिरित्युक्तं वेदापुक्तं त्वसंवयो ज्ञातोपास्ते सदा हि मां
 तस्यैव दर्शनपथं यामि नान्यस्य कस्य विदित्युक्तं अमरा कौ
 र्मप्रशोकस्यैतद्वा त्वैव जन्मनेतीति गतिः इतरवाक्यानां नाः
 न्यागतिः नान्यस्य कस्य विदिति विशेषणत तत्र इति
 विशेषणञ्च सर्वज्ञानमापनति यत्रैवं भवति तत्र तत्र
 इति विशेषणं न विनाशः उक्तं च यकंच तत्र तो ज्ञातुं विनाश
 वस्तुतानरः न समर्थो मर्देनोपितस्मात्सर्वत्र जित्तसदिति स्कां
 दे सति वतथा मुक्ता इत्याह ६४

भाषा अनुवाद

जो कहो कि अनादि जो तम तमारा जन्म कैसे और अविनाशी हो तम तमारा पुनर्जन्म ही वा कैसे संभव होय जो कहते हो कि ब्रह्म जन्म हमारे व्यतीत भये हैं और भी तम ईश्वर तमारे पुन्य ओ पाप दोनों भी नहीं तो फेरि जीव की नार्इ तमारा जन्म कैसे संभव होय सके तिसपर कहते हैं किहां यह बात तो दीक है पर हम जन्म रहित और अविनाशी स्वभाव होके भी तथा ईश्वर अर्थात् कर्मके वश नहीं भी है पर तो भी अपनी मायाके द्वारा स्व इच्छा से प्रगट होते हैं और जो कहो कि तो भी पंच ज्ञानइंद्री ओ पंच कर्मइंद्री पंच प्राण और एक अंतःकरण ये सोरह कला रूप लिंग शरीर के बिना किस तरह जन्म होना संभव है इस पर कहते हैं कि हम अपनी शुद्ध सत्त्वात्मक प्रकृतिको स्वीकार करि अति नाजबल्यमान सत्त्वमूर्ति से स्वेच्छाधीन अवतार लेते हैं ।

दोहा

अज हों अव्यय आत्मा ईश्वर हों सभ भूत निज प्रकृति को धार
के हों निज माया के संभूत ६॥

यदायदाहिथर्मस्यज्ञानिर्भवतिभारत अभ्युत्था
नमथर्मस्यतदात्मानंरुजास्यहे १

शंकरभाष्यं

तच्चजन्मकदाकिमर्थंवेत्स्यते यदेति यदायदाहिथर्मस्य ज्ञानि
र्हीनिर्वणाश्रमादिलक्षणास्य प्राणिनामभ्युदयनिःश्रेयससाधनस्य
अभावोभवतिभारत अभ्युत्थानंमुद्भवोऽयमर्थस्य तदा तदात्मानंरु
जास्यहे मायया १ आनंदगिरिकृतटीका

यदीश्वरस्यमायानिवंधनंजन्मेत्युक्तंनस्यप्रश्नपूर्वकं कालंकथयति
तच्चेत्यादिना चातर्वर्ण्यचतुराश्रम्येचयथावदनुष्ठीयमानेनास्तिथः
महानिरिति मन्वानोविशिनष्टिवर्णेति वर्णराश्रमेस्तदाचारेष्वल
स्यते ज्ञायतेधर्मःतस्येतियावत्तथर्महानौ समस्तपुरुषार्थभंगोभ
वतीत्यभिप्रेत्याह प्राणिनामिति नचयथोक्तसर्वधर्मस्यहानिः सो
ऽंशक्तोभवानित्याह भारतेतिनकेवलंप्राणिनांधर्महानिरेव भग
वतोमायाविग्रहस्यपरिग्रहे हेतुरपितृतेषामधर्मप्रवृत्तिरपीत्याह
अभ्युत्थानमिति यदायदेति पूर्वणसंवेधः १

स्वामिकृतटीका

कदासंभवसीत्यपेक्षायामाह यदायदेति ज्ञानिर्हानिःअभ्युत्थान
माधिक्यं १ पिशाचभाष्यं

तच्चजन्मकदाकिमर्थंवेत्स्यते यदायदायस्मिन्कालेधर्मस्यप्रा
णिनामभ्युदयस्यनिःश्रेयसःसाधनस्यज्ञानिर्भवति अथर्मस्ययदा
भ्युत्थानमुद्भवोभवतितदाहमात्मानंरुजामिउत्पत्स्यामीति १

रामानुजभाष्यं

जन्मकालमाह यदायदाहीति नकालनियमो मत्संभवस्य यदायदा
यदाहिथर्मस्यवेदेनोदितस्यचातर्वर्ण्यचतुराश्रम्यवस्ययदास्थितस्य
धर्मस्यज्ञानिर्भवति यदाच तद्विपर्ययस्याधर्मस्याभ्युत्थानतदाहमे

गी.
टी.
च.

व स्वसंकल्पेनोक्तप्रकारेणात्मानं सृजामि १

अभिनवगुप्तकृतटीका

श्रीभगवान्किल पूर्णघाङ्गणत्वाच्चरीरसम्पर्कमात्ररहितोपि स्थितिकारित्वात्कारुणिकं तथात्मांशं सृजति आत्मा पूर्णघाङ्गणः अंश उपकारकत्वेनाप्रधानभूतो यत्र तदात्मांशं शरीरं गृह्णातीत्यर्थः १

परमार्थप्रपाटीका

अथाविर्भावावसरमाह यदेति यदायमस्य ग्लानिबुद्धिः तथा अयमस्य प्रभुत्वात् न प्रभुदयस्तदात्मानं सृजामि संयमेन विभवामि १

वनमालीटीका

अवतारकालमाह यदेति यदायमस्य मयाराधनरूपस्य वर्णादिप्रस्कारेण वेदविहितस्य ज्ञानिर्हानिरयमस्य वेदनिषिद्धस्योत्थानमुद्भवस्तदात्मानं स्वसंज्ञाभिन्नदेहं सृजाम्याविर्भावयामि यद्यपि वेदविहितयमस्य निरोधानमीश्वरेणात्रोक्तवत्प्रयोजनमस्ति तथापि तत्र भगवद्गुणकर्मलोलादिविन्तैकतत्पराणां यमस्य भगवदाविर्भावं विना रक्षणं न भवतीति भावः १

ऊसमवेजयंतीटीका

एवं स्वावतारप्रकारादिकमुक्तेर्दानीं कस्मिन्काले तव जन्मेत्याशंक्यममजन्मनः कालनियमो नास्तीत्याह यदायदेति हे भारत यदायदायमस्य स्मिन्काले यमस्य वेदोक्तवर्णाश्रमादिलक्षणस्य मङ्गपासनरूपस्य वा ज्ञानिर्हानिर्भवति हि शब्दोक्तसमुच्चयार्थवार्थकः यदायदायमस्य वेदोक्तविपरीतस्याभ्युत्थानमभ्युदयो भवति तदा तदा तस्मिन्काले वावसेरहं सर्वेश्वरः पुरुषोत्तमः पूर्वोक्तप्रकारेण स्वसंक्रान्तिं सेवयन्नेन स्वयमर्थपालकस्य भरतस्य राजर्षेः ऊले जातो सियहाभाज्ञानं तस्मिन्नेन प्रीतिमुक्तोऽस्य तः परमं रूपमयमस्य तत्कासौ र्यादिलक्षणं

स्वयंमसमाचराथर्माचरणंतवातीवायोगमिति सूचितं १

एवंसच्चिदानंदचनस्पतवमधुसूदनीटीका कदाकिं प्रथंवादेहिवद्यवहारइति तत्रोच्यते ॥
यर्मस्यवेदविहितस्यप्राणिनामभ्युदयनिःश्रेयससाधनस्यप्रवृत्तिनिवृ-
त्तिलक्षणस्यवर्णाश्रमतदाचारव्यंजकस्ययदायदाज्ञानिहानिर्भवति
हेभारतभरतंवशोऽवत्वेनभाजानंतत्ररतत्वेनवात्वेनयर्मज्ञानिसोऽहुं
शक्नोषीतिसंबोयनार्थः एवंयदायदाभ्युत्थानमुद्भवोऽयर्मस्यवेदनि-
षिद्धनानाविधउःखसाधनस्ययर्मविरोधिनः तदातदात्मानंदेहंसृजा-
मिति न्यसिद्धमेवसृष्टमिवदर्शयामिमायया

~~विनिर्मुक्तमिव सृष्टमिव दर्शयामि मायया~~
~~विनिर्मुक्तमिव सृष्टमिव दर्शयामि मायया~~

सदानंदीटीका

सर्वदेवतानि तन्मये मयि निवसन्ति इति स्वयं रूपमपि साक्षात् साक्षात्
सुवाच्यतः १ देहिवद्विहारामीशो देहदेहिभिर्दोषितः स्वतन्मये
देविगलितमहा मोहमिरेमयी शैलजादेन भवती कदा कापि कदा
ना स्वभक्तोच्चारणं स्वयं महामजोपात्मकलया विद्वानंदकारेवमु-
दिवत्तज्जामीशममलं विद्वानंदचनस्येवं किमर्थं तव वा कदा देहिवद्य-
वहारोस्तीत्यत आह जगद्गुरुः १ हिवियस्यास्य यर्मस्य वेदप्राप्ताणीक-
स्य च स्वर्गमोक्षनिमित्तस्य प्राणिनां हियदायदा २ क्षतिर्भवत्ययर्मोशोः
स्वर्गमोक्षविरोधिभिः श्रुतिस्मृतिनिषिद्धस्य यर्मस्यानर्थकारिणः ३
उद्भवो यर्मशत्रोश्च भवती हयदायदा तदा तदाह मात्मानंदर्शयामि स्व-
मायया ४ नित्यसिद्धं सृष्टमिव चिह्ननेपरमार्थतः ५

नीलकंठीटीका

कदा संभवसीत्यपेक्षायामाह यदेति ज्ञानिर्हीनः अभ्युत्थानं वृद्धिः १

ग्रानंदीटीका

प्रयोजनमनुदिश्य न मंदं पि प्रवर्तते इति संप्रदायप्रचोत नार्थमात्मनः
शरीरग्रहणमुपपादयति आत्मानं शरीरं सृजामि एहामि उक्तं पुरा-
णेषु नाकारणात्कारणाद्वाकारणात्कारणत्रयं शरीरग्रहणं व्यापिन

गी.
टी.
व.

धर्मत्राणायकेवलमिति १

रामकंदीटीका

इत्थं स्वजन्मपरिग्रहस्य प्रयोजनमाह ॥

यदायदायत्रयत्रकालेयमस्यवर्णाश्रमनियमविभक्तस्यसदाचा
रस्यज्ञानिरूपद्वयोभवति ततश्चतद्विपरीतस्याधर्मस्यवर्णादिव्यव
स्थाकृत्यानेहेतोर्दुष्टाचारस्याकृत्यानेमुद्भवोभवति तदातत्रकाले
हेपरमकारणभूतस्यात्मनः कंचिदंशशक्तिलेशंस्वेच्छापरिकल्पि
तजगत्क्रीडापरिरक्षणायसृजासुत्यादयामि १

लासिकीवत्सुनीटीका

कदासंभवंमीत्यपेक्षायामाह यदेति यदायदायस्मिन्यस्मिन्कालेव
र्णाश्रमविभागेनवेदोक्तस्यानिःश्रेयसाभ्युदयकारणस्यसदाचारस्य
ज्ञानिर्भवति तथाधर्मस्यतद्विपरीतस्योद्भवोभवति तदातदात्मानं
स्वमेवसंरूपंसृजामि स्थूलदेहेनसंयोजयामि १

पंचोलीटीका

तच्चजन्मकदेत्याह यदायदेति हेभारतहियस्माद्यदायदाधर्मस्य
वर्णाश्रमप्रयुक्तस्यज्ञानिर्भवतिअधर्मस्यधर्मविपरीताचरणस्यअ
भ्युत्थानंउत्पत्तिर्भवति तदाहेमात्मानंसृजामिदेहवान्भवामि १

रणवीरसमिहोधिनी ॥

एतदेवविज्ञोति यदायदेति यस्मिन्यस्मिन्काले धर्मस्यप्रवृत्ति
रूपस्यस्वस्ववर्णाश्रमविभागेनमयेवव्यवस्थापितस्यज्ञानिः प्र
तिपत्रभावेनसंप्रदायविच्छेदादानीर्भवतिअधर्मस्यचाभ्युत्थानं
वृद्धिर्भवति तदाहमात्मानंसृजामि ॥

मधुभाष्य

५॥

भाषा अनुवाद

तो अपनी इच्छासे कब आप जन्म ग्रहण करते हो इस अपेक्षा पर कहते हैं कि हे भारत भरतवंशी अर्जुन जब धर्म की हानि अर्थात् हानि होती है और अधर्म का अभ्युत्थान कहे वृद्धि होती तब तब हम शरीर धारण करते हैं ।

जब

दोहा

जबजब दोत हैं धर्म की दे भारत अतिदान अधर्म दोत हैं प्र
गट तब करों रूप संधान ७॥

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च उद्धृता यर्मसं-
स्थापनार्थाय संभवामियुगेयुगे ८

शंकरभाष्यं

किमर्थं परित्राणायेति परित्राणायपरिरक्षणाय साधूनां सन्मा-
र्गस्थानां विनाशाय च उद्धृता पापकारिणां किंच यर्मसंस्थाप-
नार्थाय सम्पत्कस्यापनंतदर्थं संभवामियुगेयुगेप्रतियुगे ८

आनंदगिरिकृतटीका

यथोक्तेकाले कृतकृत्यस्य भगवते मायाकृते जन्मनि प्रश्नपूर्वकं
प्रयोजनमाह किमर्थमित्यादिना यथासाधूनां रक्षणमसाधूनां
नियहश्च भगवदंतरफलतथाफलांतरमपि तस्यास्तीत्याह किंचे-
ति यर्महिस्थापिते जगदेवस्थापिते भवत्यन्यथाभिन्नमर्यादं जग-
दसंगतमापद्येतेत्यर्थः ८ स्वामिकृतटीका

किमर्थमपेक्षायामाह परित्राणायेति साधूनां स्वयर्मनिरतानां रक्षा-
णाय दुष्टकर्मज्ज्वंतीति उद्धृतस्तेषां वधाय च एवं यर्मसंस्थापना-
र्थाय साधुरक्षणो न दुष्टवधेन च यर्मस्मिरीकर्तयुगेयुगे तत्तदवसरे सं-
भवामीत्यर्थः न चेवं दुष्टनिग्रहं ऊर्वतोपि नैर्ह्यंशं कनीयं यथाचा-
रुः लालनेताडनेमातृनां कारुण्यं यथार्थं के तद्वदेव महेशस्य नियं-
तृणादोषयोरिति ८ पिशाचभाष्यं

किमर्थमित्यात्राह परित्राणायेति युगेयुगेप्रतियुगे ८

रामानुजभाष्यं

जन्मनः प्रयोजनमाह संयवउक्तलक्षणं यर्मशीलो वेस्ववाये सराम-
माश्रयणो प्रवृत्तमेनामकर्मस्वरूपाणामवाप्स नसगोचरतयामद-
शीनादृते स्वात्मधारणपोषणस्वमलभमाना अणुमात्रकालमपि यु-
गसहस्रं मत्त्वानां प्रशिथिलाभवेयुरिति जानन्नस्वयं वेदना उद्धृता-
य लोकनां पालादिदानेन तेषां परित्राणाय तद्विपरीतानां विनाशाय

गी.
टी.
च.

लीलास्येवेदिकस्य धर्मस्य मदारथन रूपस्यारथ्य स्वरूपप्रदर्शनेन स्या
पनाय च देवमनुष्यादिरूपेण युगे युगे संभवामि कृतत्रेतादियुगे विशेषे
षणिय मोपिनास्तीत्यर्थः ८

अभिनवगुप्तकृतटीका ३ ८ नास्ति

परमार्थप्रणाटीका

किमर्थमित्याह परित्राणायेति साधुनां स्वमार्गवर्तिनो परित्राणाय वि
द्यभ्योरक्षाणाय तथा दुष्टकर्मकृद्वर्तिने दुष्टकृतस्तेषां विनाशाय एतदपि
किमर्थं धर्मसंस्थापनाय धर्मसंस्थापनमेवार्थं प्रयोजनतस्मै युगे यु
गे तत्तदवसरे अथवा जातिसंकरं स्यात् स्मृतिरपि ससेतु विधरण
मेषां लोकानामसंभेदायेति अत्र तत्सदृष्टः परमेश्वरस्य साधुसंरक्षित्व
निर्वहणमयुक्तमिति नाशकनीयं तथाहः लाल नेता इनेमात्र नैवेद्यस्य
यथाभके तद्देवमहेशस्य नियंतृगुणादौषयोरिति ८

वनमालीटीका

साधुनां वेदोक्तस्य धर्मावस्थात्वात् मनुक्तनिषिद्धाननुष्ठात्वात् परित्राणा
यदुःकृतो तद्विपरीतानां विनाशाय च युगे युगे संभवामि मुख्यप्रयोज
नेन साधुनां तत्तद्रूपादिविन्तकांतां परित्राणां दुःकृतोदैत्यानां स्वमूर्तेर्ल
तादिप्रदर्शनेनावज्ञादिकमुत्पाद्य न रकपातादिदूषणाशने न च सर्वस
हृद्भगवान् कथं तान्नाशयतीति वाच्यं वैद्यस्य नैष्ठिकेण सापेक्षत्वादिति
स्मृत्यानुसारात्तेषां तादृशादृष्टानुसारेण भगवतः फलादिदातृत्वेन च वै
षम्याय भावात् ८

कसुमवेजयंतीटीका

ननु यदि धर्महानिरधर्मवृद्धिश्च तवावतारस्य कारणं भवति तर्हि धर्मप
रित्यज्या धर्ममेव करिष्यामि यस्माद् धर्मान्मंगलमूर्तेर्मन्त्रिणस्तवाविर्भा
वः साक्षाद्दर्शनादिकंच न स्यात्तस्य वृद्धा किं भवतीत्येवमर्जुनस्य धर्मवृ
द्धिनिश्चयमेव धार्या होमउत्तर्यमविचार्यैव त्वं वदसि नेकवलं ममो
त्तर्धर्महानिरधर्मवृद्धिश्च कारणमिति मउक्तस्य तात्पर्यमस्ति कित्तय
मवृद्धावधर्महानावेव तदेव दर्शयन्त्यजन्मनः प्रयोजनमाह परित्राणा
येति साधुनां मत्प्राप्तिसाधनशीलानां मत्स्वरूपगुणकर्मणामहरहश्चि

तनकीर्तनस्मरणश्रवणमननध्यानायनलभर्जितप्राकृतविषयवा
 सनाशयकोशानामस्मरणानंदपुलकितांगानामदितरदेवभाव
 साथनफलरहितानांयद्वचनानिरतानांमदर्शयत्कसकलकलकल
 वथनधामदारसुतेहिकासुष्मिकभोसाथनानांमत्कामानांमदीहा
 नेमदर्शनेविनाशानामपिप्राणधारणसमर्थानांमदर्पणकृतनिवि
 लात्मात्मीयसम्पत्तीनांवैस्मवायेसराणांपरिजालायसंसारउत्तार
 णायडङ्कतापापात्मनोमहिम्नानांमहत्कविरोधिनामहंममाभि
 मानेनत्पत्तशास्त्राचार्यमर्यादानां गृहपुत्रदारथनकामोपहतचि
 त्तानांमदितरदेवनिष्ठानांमदभक्तानामवैस्मवानांविनाशायसंसार
 प्रामये धर्मसंस्थापनार्थायधर्मस्यवेदविहितस्यमदाराधनरूपस्य
 संस्थापनार्थायवर्णाश्रमादिषुतत्रधिकारिषुप्रवर्तनेकर्तव्ययोगे
 तत्तदवसरेनतत्कृतादिष्वेवेतिनियमःसंभवामिश्राविर्भवामीत्येन
 त्रये मत्संभवस्यप्रयोजनेसाधुस्यएककर्मकारयित्वातत्रसनातने
 मदाराधनरूपंयधर्ममाचारयित्वातामर्जगतिमोप्रापयामिडङ्कतरूप
 पापकर्मकारयित्वाऽधर्मस्थापयित्वाऽयोगतिनिरयतत्यसंसारं
 पयामिसपवसायुकर्मकारयित्वातयमेभ्योलोकेभ्योऽत्रिनीयतेस
 एवासाधुकर्मकारयित्वातयमेभ्योलोकेभ्योऽयोनिनीषन्इत्यादिषु
 तेः नन्वेवेतर्हितंवेवैषम्येनैर्हृणादिदोषस्थादिनिवेत्रनेषामना
 दिततस्यएणापुण्णदिकर्मसापेक्षत्वेनतत्कर्मकारयित्तममनिर्दोष
 वत्वात् यद्यायशामातास्वपुत्राभिलक्षार्थमेवदंडयति नतनाशाय
 तथाहमपिडङ्कतोजीवान् संसारेपानयित्वातत्रडःखरूपंदंडेदत्वा
 पुनःसंसारडङ्गरामि लालनेपालनेमातर्नीकारुण्ययथाभके
 तद्वदेवमहेशस्यनियंतर्गुणादोषयोरितिसृतेरतोममनदोषवत्
 मितिभावः ८

मधुसूदनीटीका तत्किं धर्मस्य हानिर धर्मस्य वृद्धिस्तव परितोषकारणं
 यनतस्मिन्नेव काले प्राविर्भवसी नितथा चानर्थावहपवन
 + धर्महान्यास्तीयमानानां साधुनां पुण्यकारिणां वेदमार्गस्थानां परि
 त्राणाय परितः सर्वतो रक्षणाय तथाऽधर्मवृद्ध्यावर्धमानानां डङ्कतां
 पकारिणां वेदमार्गविरोधिनां विनाशाय च तडभयं कथं स्यादिति तदा
 ह धर्मसंस्थापनार्थाय धर्मस्य सम्यगधर्मनिवारणेन स्थापने वेदमार्गपरि रक्षणं धर्म

गी.
टी.
च.

संस्थापनेतदर्थं संभवामि पूर्ववत् फले प्रतियुगे ८

सदानंदीटीका

धर्माधर्मविपर्यासः कितवा भिमतो यतः तदेवा विभवे स्येव मपेक्षा
यामितीर्यते १ साधुना हीयमानानां धर्महात्या महात्मना वेदमा
गीत्यानां चरत्तणाय समंततः २ पापिनां वर्द्धमानानां मयं स्याज् मिः
वेत्तव्यं विधेयं सनाय दुष्टानां वेदमार्गविरोधितो ३ वेदमार्गपरित्रा
णाय धर्मसंस्थापनाय च नित्यसिद्धः प्रतियुगे स्वयंप्राड्भवाम्यहं ४ ८

नीलकंठीटीका

किमर्थमात्मानं मायया सृजसीत्यत आह परित्राणायेति उक्ततोऽ
ष्टकर्म ऊर्वतो पापिनां संभवामि आ विभवामि ८

नाशाय च

आनंदी टीका

अत्र परावृत्त्यर्थं चेत्पारमेष्ठरी प्रवृत्तिस्तत्कोना मायमसतो विना
शेन ग्रह इति विचारो लिवित एवोपोद्घाते ८

रामकंठीटीका

अतो देवा सुरसर्गविभेदेन स्वयमवभासिते जगति दैवसर्गभाजो
शास्त्रापदेशविषयभूतानां साधुनां सत्त्वगुणोत्कर्षनिर्मलप्रज्ञानो
परित्राणाय सत्क्रियाविवातहेतुभ्यो विभेदभ्योरत्तणाय तथा उक्त
तो शास्त्रीय नियमाति क्रमात् जगत्स्थिति विसवक दुष्टकर्मका
रिणामसतो विनाशाय प्रधेसाय तपवधर्मस्य जातिदेशकालादिप्रवि
भक्तविशेषस्य सदाचारस्य संस्थापनाय सम्यक्प्ररोपणाय प्रतियुगे
तेन कारेण समुद्भवा म्फत्यति सतो दर्शयामि नतवस्ततो हं जन्मवि
नाशादिभावविकारकलंकस्पर्शमनुभवामि

लासिकी दृष्टयतीटीका

किमर्थमित्यपेक्षायामाह परीति साधुना स्वधर्मवर्तिनां तत्किं
या विज्ञातहेतुभ्योरक्षणाया उक्ततां शास्त्रीयनियमानि क्रमाज
गत्स्यति विज्ञायेव उष्टकर्मकारिणां विनाशाय च अतएव धर्मसं
स्थापनार्थाय धर्मस्थिरीकर्तुं युगे युगे तत्तदवसरे संभवामि उत्प
त्तिमतो दर्शयामि ननु वस्तुतो हं जन्मादिविकारकलंकस्पर्शम
नुभवामि न चेव उष्टनियहं ऊर्वतोपि नैर्ह्येणं शंकनीये यदाहुः ला
लनेताडने मातुर्न कारुण्यं यथा भिके तद्देवमहेशस्य नियंतुर्ग
ण दोषयोरिति ८

पंचोलीटीका

तच्च जन्म किमर्थमित्यत्राह परिज्ञाणायेति हे अर्जुन अहं साधुना
परिज्ञाणाय सन्मार्गं गामिनां रक्षणाय च अपरं दुःकृतां पापकारिणां
विनाशाय धर्मसंस्थापनार्थाय युगे युगे संभवामि उत्पत्तिकरोमि ८

रणावीरसमिद्धो धिनी ॥

ननु तर्हि भवतोपि धर्महानि तद्दृष्टीयवपरितोषनिमित्तं येन
तद्देवप्राडर्भवसीति भवदवतारादनर्थयवस्यादित्याशंकाद्
परिज्ञाणायेति परप्रयोजनायैव मम प्रवृत्तिरिति भावः लाल
नेताडने मातुर्न कारुण्यं यथा भिके तद्देवमहेशस्य नियंतुर्ग
ण दोषयोरिति स्मृतेनैव सरस्य साधुरक्षणेतरनिग्रहभ्यां वैष
म्येनैर्ह्येणं शंकनीये इति तात्पर्यं ८॥

मधुभाष्य

८॥

[Faint, illegible handwritten text in Devanagari script, likely bleed-through from the reverse side.]

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS

This image shows a blank, aged, cream-colored page, likely an endpaper or flyleaf from an old book. The paper has a slightly textured appearance with some faint smudges and discoloration, particularly towards the bottom edge where a dark, curved line is visible. There is no text or other markings on the page.

भाषा अनुवाद

जो कहो कि ऐसे समय में आप वों शरीर धारण कर अवतरते
होतो कहते हैं कि साथ कहें स्वधर्म के करने वाले लोग उन
की रक्षा और उद्धृत कहें अथमी पापी जनों के नाश के हेतु मे
जन्म लेता हूँ इस से यह आया कि धर्म का स्थापन और साथ का
रक्षा उष्टों का वध कर के धर्म की वृद्धि करनी को सोइ सोइ
समय में शरीर ग्रहण करता हूँ नहीं कहा कि संभवामि युगेयु
गे जो कोई शंका करे कि उष्ट नाश करने से भगवान को किर्द
यता आवती तो ऐसा कभी कहना नहीं देतो माता पिता गुरु
ये जो पुत्र शिष्य को शिक्षा के ताडन करते हैं तो क्या निर्दई हैं
ऐसे ही ईश्वर गुण दोष नियम के अर्थ देउ देते हैं पर शत्रुता से
नहीं ८ ॥

दोहा ॥

साधन की रक्षा करण उष्ट नाश के देत धर्मस्थिति के कारणों
युग युग जन्म दों लेत ८ ॥

जन्मकर्मचमेदियमेवेयोवेतितत्त्वतः तत्त्वादेहेपु
नर्जन्मनेतिमामेतिमार्जन ५

शोकरभाष्ये

जन्मेति तजन्ममायारूपकर्मवसाधनो परित्राणादिमेमम दिव्य
मप्राकृतमेधरमेवे यथोक्तयो वेतितत्त्वतः तत्त्वेनयथावत्त्वादे
हमिमं पुनर्जन्मपुनरुत्पत्तिं नेतिनप्राप्नोति मामेत्यागच्छतिसमुच्च
ते अर्जन ५

आनंदगिरिकृतटीका

मायामयमीश्वरस्य जन्मनवास्तवं तस्यैवचजगत्परिपालनं कर्म
नात्यस्येति जानतः प्रेयोवाभिंदर्शयन्विपक्षे प्रत्यवायं सूचयति
तजन्मेत्यादिना यथोक्तं मायामयंकल्पितमिति यावन्वेदनस्य
यथावत्त्वेयस्य जन्मादेरुक्तरूपानतिवर्तित्वं यदिपुनर्भगवतोवा
स्तवं जन्मसाधुजनपरिपालनादि चान्यस्यैवकर्मक्षेत्रियस्येति विव
क्ष्यतेतदा तत्त्वापरिज्ञानप्रयुक्तोजन्मादिः संसारोड्वारः स्यादितिभा
वः ५

स्वामिकृतटीका

एवंविधानामीश्वरजन्मकर्मणां ज्ञानेफलमाह जन्मकर्मति मेजन्म
सेव्यं कृतकर्मचयर्मपालनरूपेदिव्यमलौकिकं तत्त्वतः परावृत्तहा
र्यमेवेतियोवेतिसंदेहाभिमानेत्येत्का पुनर्जन्मनेतिमप्राप्नोतिकित
मामेवप्राप्नोति ५

पिशोचभाष्ये

जन्मकर्मचेति जन्ममायारूपकर्मचयर्मसंस्थापनार्थायकंसवदादि
रूपेदिव्यमप्राकृतमेधर्ययोवेति तत्त्वतः यथावदेहेत्यत्कापुनर्जन्म
नगच्छतिकितमामेवेतिप्राप्नोतिसुच्यतरत्यर्थः ५

रामानुजभाष्ये

कृप

एवंकर्ममूलहेयत्रिगुणप्रकृतिसंसर्गं जन्मरहितस्यसर्वेश्वरत्वम
वैजन्मस्यसंकल्पादिसमस्तकल्याणसाधुपरित्राणायमत्समा
प्रयत्नोक्तप्रयोजनं दिव्यप्राकृतं मदसाधारणं मजन्मचेष्टितं चतत्त्वतो

युक्तं तद्वत् जन्मसंसारं च मया तत्त्वतः
ज्ञातं तद्वत् जन्मसंसारं च मया तत्त्वतः
ज्ञातं तद्वत् जन्मसंसारं च मया तत्त्वतः
ज्ञातं तद्वत् जन्मसंसारं च मया तत्त्वतः
ज्ञातं तद्वत् जन्मसंसारं च मया तत्त्वतः
ज्ञातं तद्वत् जन्मसंसारं च मया तत्त्वतः

गी.
टी.
च.

योवेति सर्वतमानंदेहं परित्यज्य पुनर्जन्मनेति मदीयदिवा जन्मवेष्टित
यथात्मज्ञानेन विधत्त समस्त मत्समाश्रयणा विरोधि पाप्मा आसि मे
व जन्मनि मयोदित प्रकारेण मामाश्रित्य मदेकप्रियो मदेकचित्तो मा
मेव प्राप्नोति ॥ अभिनवगुप्तकृतटीका

अतएवात्मजन्मदिव्यं यत आत्ममायया योगप्रज्ञा या स्वसातं अशास्त्रा
रं च न कर्मभिः कर्मापि दिव्यं फलदाना समर्थत्वात् यश्चेवमेतत्तत्त्वे
ति आत्मन्यप्येवमेव मन्यते सो वश्यं भगवद्वा स देवतत्त्वं जानाति ॥

परमार्थप्रपाटीका

एवंविधानामीश्वरजन्मकर्मणां ज्ञाने फलमाह जन्मस्वेच्छाकृतं कर्म
पालनं तत्त्वतः अनुग्रहार्थमेवेति योवेति यथावत्परमेश्वरस्वरूपं
वेति सर्वतमानंदेहं तत् पुनर्जन्मनेति किंतु मामेति मामेव प्राप्नोति ॥

वनमालीटीका

स्वावतारज्ञानफलमाह जन्मेति मम जन्म श्रीरामकृष्णादि रूपेण प्रा
प्त्या मिंदोरिवा विभाव रूपं सेतुबंधगोर्धनोत्थरणादि रूपं जगदुदयादि
रूपं च कर्मदिव्यं मदेकसाधारणं लोकविद्वान्तत्त्वतो निःसंदिग्धं योवे
ति देहं लिङ्गदेहं त्यक्त्वा परमानंदस्वरूपं प्राप्नोति न पुनर्जन्मेति किंतु
स्वस्वरूपा विभाव रूपं मोक्षं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

ऊसमेवैजयंतीटीका

एवमात्मनो जन्मनः कारणं प्रयोजनं चोक्तमिदानीं जन्मकर्मज्ञाने फ
लमाह जन्मकर्मवेति मेजस्यावयात्मनः सर्वभूतेश्वरस्य ममेव मुक्त
प्रकारेण प्रकृतिमंडलस्यापि दिव्यमप्राकृतमीश्वरत्वाद्यनन्तानि ज
यमयुक्ते स्वेच्छाकृतं संसकल्पविहितं जन्मा विभाव रूपं न रहिरिक्तं य
उवरादि रूपं कन सर्वजनप्रत्यक्षविषयीभूतमित्यर्थः कर्मचासुरवध
स्वजनपालनादि रूपं कृतत्वं तो याथात्म्यतो योऽनंतजन्मार्जितानेन पु
ण्यपुत्रवानवेति जानाति हेर्जन स्वच्छान्तराणामचरमजन्मा पु
रुषो देहप्रकृतिकार्यरूपं लिङ्गदेहं त्यक्त्वा परित्यज्य पुनर्देहत्यागानंत
रजन्मप्रकृतिमंडले प्राकृतेन देहेनाविभावं नेति नाम भविष्यति न प्रा

मोतिपुनः संसारजन्ममृत्युलक्षणं कदाचिदपि न प्राप्नोतीत्यर्थः ननु
 तर्हि कुत्र गच्छतीत्यपेक्षायामाह मामेतीति अयं भावः अप्राकृतमज
 न्मयथात्म्यज्ञानदावानलभस्मसात्कृतनिःशेषानादिकर्मात्मिका
 विद्याजनितानादिप्रकृति संसर्गतकार्यरूपवोऽशकलात्मकलि
 गदेहो मच्चरणो मदाश्रयणो मदात्मको मजन संसर्गकनिर्वसिता
 रत्नस्फुरणो भूत्वा केशघोषाद्यमरनिकरानतचरणकमलमनपा
 यि श्रीभूलीलालोललोचनराजीवराजिपूजितं जगदभिन्ननिमित्तो
 पादानकारणं महाविभूतिपतिं सच्चिदानंदविग्रहं वेतनात्मानमने
 तगुणशक्तिकं सविशेषं नारायणं कृष्णं मामर्चिषादिमार्गोत्तम
 ज्ञावे प्राप्नोतीति ५ मधुसूदनीटीका

जन्मनित्यसिद्धस्यैव मम सच्चिदानंदचनस्य लीलया तस्यानुकरणं क
 र्मच धर्मसंस्थापनेन जगत्परिपालने मे मम नित्यसिद्धेश्वरस्य दिव्यमप्रा
 कृतमन्यैः कर्तृमशक्यमीश्वरस्यैवासाधारणं एवमजोपिसन्नित्यादि
 नाप्रतिपादितं यो वेति तत्त्वतो धमनिवर्तनेन मूढैर्हि मनुष्यत्वधोत्पा
 भगवतोपि गर्भवासादि रूपमेव जन्मस्वभोगार्थमेव कर्मन्यरोपितं
 परमार्थितः शुद्धसच्चिदानंदरूपत्वज्ञानेन तदपनुयाजस्यापि माया
 याजन्मा अनुकरणमकर्तृरपि परावृत्तहाय कर्मानुकरणमित्येवं यो वे
 तिस आत्मनोपिन तत्स्फुरणात्पत्कादेहमिमे पुनर्जन्मनेति किंतु मां
 भगवन्तं वासुदेवमेव सच्चिदानंदचनमेति संसारान्मुच्यत इत्यर्थः
 हे अर्जुन

सदानंदीटीका

जन्मेव नित्यसिद्धस्य विदानंदचनस्य मे लीलया मोक्षया शक्त्या त
 था अनुकरणं दितौ १ धर्मसंस्थापने नैव जगतः परिपालने कर्ममे
 वासुदेवस्य नित्यसिद्धेश्वरस्य च २ अक्रियस्यातिशुद्धस्य दिव्यमप्रा
 कृतं परं अन्यैः कर्तृमशक्यं यदसाधारणं मे श्वर ३ यो वेति तत्त्वतो धा

गी.
टी.
च.

तित्यक्तैवेमूढधीगतो सच्चिदानंदरूपस्याजस्यापि स्वात्ममायया
जन्मानुकरणैवेवमकर्तारपिसर्वथा कर्मानुकरणलोकानुग्रहा-
येतिवेनियः ५ सग्रात्मतत्त्वविज्ञानात्पत्कादेहमिमंबुधः प्राप्नोति
न पुनर्जन्ममामेवैतिचिदद्वयं ६ जीवन्मुक्तोऽनिर्धृत्वासंसारान्मु-
च्यतेर्जन १ ५

नीलकंठीटीका

जन्ममायामयं कर्मसाधुत्राणंदिव्यं प्रप्राकृतं योवेति सत्यत्कादेहं
पुनः जन्मन प्राप्नोति किंतु मामेति मामेव प्राप्नोति एतेन भगवतो ज-
न्मानिकर्माणि च भगवत्प्राप्तिकामेन गेयानीति दर्शिते ५

ग्रान्दी टीका

एवं परात्रुग्रहादेव दिव्यमद्भुतं मंदबुद्धिभिरसंभाव्यं न तसामान्यज-
नवद्वर्माथर्मपारतंत्र्येणोष्माणगवद्भूलमिति तत्त्वतः परमार्थतो योवे-
ति सरदं शरीरपातादनेतरं मत्सायज्यं प्राप्नोतीत्यर्थः ५

रामकंठीटीका

अतएव - एवमुक्तेन प्रकारेण जन्मकर्मचयः प्रबुद्धोत्तत्त्वतः परमार्थतो जा-
नाति यत्र शरीरत्वे सति यथोक्तात्परतः स्वभावादप्रच्युतिः यत्र तत्
तत्क्रियाफलासंस्पर्शश्चातएव दिव्यमलोकसामान्यसतादृशोय-
थोक्तविज्ञाननिष्ठातमतिर्देहं त्यक्त्वा देहप्रतिपत्तिमुत्तरज्जन्मनेति
नित्यस्वभावाभिव्यक्तेः जन्मविनाशवत्त्वयामोहेजहाति अतो मामे-
ति सत्त्वभावमापयते

लासिकीदत्तगुप्तीटीका

यतएवं ततः जन्मपरात्रुग्रहार्थं दिव्यमलोकिकं परतः स्वभावादप्रच्यु-
तत्वात्त्वातंत्र्यशक्त्यारब्धत्वाच्च न तत्कर्मभिः तथा कर्मचयर्मपालना-
दित्येवं दिव्यं फलदानासमर्थत्वात् एवं तत्त्वतः परमार्थतो योवेति प्रा-
प्त्यपि एवमेव मन्यते सतत्त्वतस्तत्त्वज्ञानादेहेदेहाहेभावं त्यक्त्वा पुन-

जन्मनेति किंतु मामेव मतस्वभावमेवेति प्राप्नोति मुच्यते इत्यर्थः
तत्त्वत इत्याहुत्याख्यायं ९

पंचोलीटीका

एवंविधानामीश्वरजन्मकर्मणां च ज्ञानफलमाह जन्मकर्मणि
हे प्रज्जनयः मे जन्ममाया रूपं कर्मसाधु परिज्जाणादि दिव्यमलौकि
कमे श्वर एवं प्रमुना प्रकारेण तत्त्वतः याधार्येन वेति जानाति स देह
त्यक्त्वा पुनर्जन्मनेति किंतु मामेति मोहं न प्राप्नोति ९

ररावीरसमिद्धोधिनी ॥

फलितमाह जन्मेति मे मम जन्म अजस्यापि जन्मानुकराणं क
र्मचकृतकृत्यत्वादविद्यमानकर्तव्यस्यापि स्वधर्माचरणादय
कर्मानुकराणं दिव्यमलोक सामान्यमेवं परानुग्रह प्रयोजनयो
वेति निश्चिनोति अजेनापि यस्मै श्वरेण जगतां प्रयो विधानार्थ
जन्मधृतं कृतकृत्येनापिलोकप्रितार्थ कर्मानुष्ठितं का कथाये
षामिति निश्चित्य यः स्वधर्ममनुतिष्ठति स पुण्ड्रे संमुख मरणादि
नादेहेत्यक्त्वा यदा स्वधर्मभूतं पुण्ड्रे विधाय प्राप्नुय विजित्य राज्यं ल
ब्धाश्च मेधादिभिर्देवानिष्टातिथीश्च संतर्प्य प्रजाश्च धर्मतः पाल
यित्वा तत्काले च देहेत्यक्त्वा पुनर्जन्मनेति किंतु मामसा पुन्यमा
प्नोति यत्नेन च कर्मणो व मोक्ष इति प्रतिपादितं ९ ॥

मधुभाष्य

भाषा अनुवाद

अब अपने जन्म कर्म जानने का फल कहते हैं कि हमारे स्व-
च्छासे दिव्य कहे अलो किक प्राप्ति रूप जो जो जन्म औ कर्म
केवल लोक के अनुग्रहार्थ है तिनके तत्व पूर्वक जानने से लो-
ग देह अभिमान छोड़ि फेरि संसार मे जन्म ग्रहण नही करते
बल्ह हमारे ही को प्राप्त होते अर्थात् आवागम सरहित होने है ५

दीक्षा

जन्म कर्म मम दिव्य है यद तस जानत जो प जन्म न लेवें देह
तज मोदि पावें अर्जुन सो प ५॥

वीतरागभयक्रोथामन्मयामामुपाश्रिताः बह
वो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः १.

शांकरभाष्यं

नैष मोक्षमार्ग इदानीं प्रवृत्तः किं तर्हि पूर्वमपि वीतरागेति वीतरागभय
क्रोथारागभयश्च क्रोथश्चारागभयक्रोथाः वीताविगतायेभ्यस्ते वीत-
रागभयक्रोथामन्मया ब्रह्मविद ईश्वरो भेददर्शिनो मामेव च परमेश्वरस्य
पाश्रिताः केवलज्ञाननिष्ठा इत्यर्थः बहवोऽनेके ज्ञानतपसा ज्ञानमेव च
परमात्मविषयतपसेन ज्ञानतपसा पूताः परं शुद्धिगताः संतो मद्भावमी-
श्वरभावं मोक्षमागताः समनुप्राप्ताः इतरतः पानिरपेक्षा ज्ञाननिष्ठा इ-
त्यस्य लिंगं ज्ञानतपसेति विशेषणं १.

ग्रानंदगिरिकृतटीका

संप्रति प्रवृत्त मोक्षमार्गस्य नूतनत्वेनावस्थितत्वमाशङ्क्य परिहरति
नैष इति मन्मयत्वस्य मद्भावगमनेनापौनरुत्थं दर्शयति ब्रह्मविद इति
आत्मनो भिन्नत्वेन वा ब्रह्मणो वेदनं व्यावर्तयति ईश्वरेति अभेददर्शनेन स
मुच्चित्य कर्मानुष्ठानं प्रत्याचष्टे मामेवेति तदुपाश्रयत्वमेव विषदयति
केवलेति मामुपाश्रिता इति केवलज्ञाननिष्ठत्वमुक्त्वा ज्ञानतपसा पूता
इति किमर्थं पुनरुच्यते तत्राह इतरेति १.

स्वामिकृतटीका

कथं जन्मकर्मज्ञानेन त्वत्प्राप्तिः स्यादित्यत आह वीतरागेति ग्रहं शुद्धसत्त्वा
वतो र्देहमर्माणालनं करोमीति मदीयं परमकारुणिकत्वं ज्ञात्वा वीताविगता
रागभयक्रोथायेभ्यस्ते विदोषाभावान्ममयामदेकचित्ताभूत्वा मामेवोपाश्रि-
ताः संतो मत्प्रसादलभ्य यदात्मज्ञानं तपश्च तत्परिपाकहेतुः स्वधर्मस्तयोर्हं
हैकवद्भावः तेन ज्ञानतपसा पूताः शुद्धानिरस्ता ज्ञानतत्कार्यमलामद्भावं म-
त्सायुज्यं प्राप्ता बहवः न त्वय्यनैव प्रवृत्तोऽयं मद्भक्तिमार्ग इत्यर्थः तदेवं तां हं वे-
दसर्वाणीत्यादिनाविद्याविद्योपादिभ्यां तत्त्वपदार्थवेष्टरजीवोपदर्शेष्वरस्य
वाविद्याभावेन नित्यशुद्धत्वात् जीवस्य चेश्वरप्रसादलब्धज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तेः

गी.
टी.
व.

शुद्धसप्ततश्चिदंशेनतेदेकमितिदृष्टव्यं १.

पिशाचभाष्ये

नेषमोक्षमार्गइदांनीप्रवृत्तः किंतर्हिपूर्वमपि वीतरागेति मन्मथावस
विदःमासुपाश्रिताः मामेवपरमेष्ठरमाश्रिताः ज्ञानमेवतपःतेनज्ञा
नतपसापूजाः शुद्धाः मद्भावमीश्वरभावमागतामुक्ताइत्यर्थः १.

रामानुजभाष्ये

तदाह मदीयजन्मकर्मतत्त्वज्ञानात्पिनतपसापूजावहवपवंसेहता :
तथावप्रकृतिः तस्यधारापरिजानेनियोनिमितिथारथामतामयसरा
एवतस्यजन्मप्रकारजानेतीत्यर्थः १.

अभिनवगुप्तकृतटीका

तथाचेवंविदंतः मन्मयत्वात्परिपूर्णैश्चत्वात्क्रोथादिरहितानिष्कले
कर्मकरणीयैर्गुणावहवोमत्स्वरूपमवाप्ताः १.

परमार्थप्रपाटीका

अथकथमेतावन्तेवत्वत्प्राप्तिस्मादत आह वीतरागेति वीताश्रुतिर्ज्ञा
तारागभयक्रोधायेभ्यस्तत्रतपवमनमन्मथाः मदेकचिताः भूतमामे
वोपाश्रिताः संतोमत्ससादालव्येचज्ञानतपसाज्ञानमात्मानात्मविवेक
रूपं तपश्चतन्निमित्तभूतं कर्मेतेनवहवोयोगिनः पूजाः शुद्धाः समितभूतं
केसंतोमद्भावंमत्सायुज्यमागताः १.

वनमालीटीका

ममजन्मादिज्ञानेनवहवोमुक्ताजाताइत्याह वीतेतिरागोविषयभो
गतस्मासर्वविषयानविहायमोक्षमार्गकथंप्रवर्तितव्यमितिज्ञासोभयं
सर्वविषयोक्षेदकोयमोक्षमार्गः कथं हितः स्यादितिद्वेषः क्रोधः पतेवी
ताभगवज्जन्मादिचित्तनेहेतुकप्रसादेनविगतायेभ्यस्तमन्मथामदेकवि
तामासुपाश्रितापकांतप्रेमभक्त्यामामीश्वरपूराणागताः वहवोज्ञानरू
पेणतपसातेनपूतानिरस्ताविद्याः संतोमद्भावंशुद्धशुद्धसदानंदवन-

नित्यमुक्तस्य मम भावे साम्यापरपर्याये सायुज्यरूपं मुक्तिमागताः नि
रंजनः परमं साम्यमुपैतीति श्रुतेः १.

ऊरुमेवेजयेतीटीका

नन्वेतजानेन कश्चिदपि जनस्त्वाप्राप्तेन वेत्यपेक्ष्य वहवो मद्भावे गता
इत्याह वीतरागभयक्रोधादितिरागः प्रियविषयेषु धनपुत्रदायदिषु
प्राकृतेषु प्रीतिः भयं मोहमार्गे अनेकविन्नरूपे देवेभ्यो व्यालव्याज्जा
दिभ्यो वाकाममोहादिभ्यो वात्रासः क्रोधः स्वकर्मप्रेरकेषु रुषे द्वेषश्च
पः वीताविशेषेण दूरीकृता रागभयक्रोधाद्यैस्ते अतएव मन्मथाः
मां व्यापकं रूपं तत्पदार्थमीश्वरं त्वमप्यदार्थादंतर्यामिने भेदाभेदेन
साक्षात्कृतवन्तो मदेकमनसो वा मां मुपाश्रिताः अत्र पायित्वा भक्त्यै
श्वरमात्मानं मां शरणं प्राप्ताः वहवो कामा जाताः ज्ञानतपसा ज्ञानं म
ज्जन्मकर्मयाप्यात्मरूपं तपो मत्प्राप्त्यखिलसाधने ज्ञानमेव तपस्तेन
यद्वा ज्ञानं चेत्तनाचेत्तनयो ब्रह्म तादात्म्यरूपं तपः प्राकृतविषयकाम
सन्नापनेन तच्च तच्चानयोऽस्माहरस्तेन हृताः पवित्रीकृता यौ तस्मात्
सन्नापास्तेतो मद्भावे मम समानरूपे निरावराणां ज्ञानत्वात् मत्समान
विग्रहे वा आगताः प्राप्ताः मज्जन्मकर्मज्ञानेनैव वहवो धीरा मोक्षं प्रा
प्ता इत्यर्थः तस्य धीराः परिजानन्तियो निमित्तादिश्रुतेः धीराः धीमता
मये सराः सूर्योपते एव तस्य भगवतो मम योनिं जन्मजानंति नान्य
इति श्रुत्यर्थः १.

मधुसूदनीटीका

सर्वमुक्तप्राप्ततया पुरुषार्थत्वमस्य मोक्ष

सर्वविषयान्परित्यज्य ज्ञानमार्गं कथं जीवि
तव्यमिति त्रासो भयं सर्वविषयसखोच्छेदकोयं ज्ञानमार्गः कथं हि
तः स्यादिति द्वेषः क्रोधः तपते रागभयक्रोधा वीताविवेकेन विगता
ये भूस्ते वीतरागभयक्रोधाः शुद्धसत्त्वाः मन्मथाः मां परमात्मानं तत्प
दार्थं त्वं पदार्थाभेदेन साक्षात्कृतवन्तः मदेकचित्तावा मां मुपाश्रिता
पकांतप्रेमभक्त्या मामीश्वरं शरणं गताः वहवोऽनेके ज्ञानतपसा ज्ञा
नमेव तपः सर्वकर्मदयहेतुत्वात् न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह वि

मार्गस्याज्ञादिपरं
परागतत्वं चेद
शेयति०

गी.
टी.
च.

३५
यतेति हि वक्ष्यति तेन मृताः क्षीणा सर्वपापाः संतो निरस्ता ज्ञानतः
कार्यमलाः मद्भावं मद्गुणं विभुं सच्चिदानंदं च न मोक्षमागताः अ
ज्ञानमात्रा पश्येन मोक्षप्राप्ताः ज्ञानतपसा मृताः जीवन्मुक्ताः संतो
मद्भावं मद्दिव्यं भावं रत्या विप्रे माणा मागता इति वा तेषां ज्ञानी नि
त्युक्तपक्व भक्ति विशिष्यते इति हि वक्ष्यति ॥ १ ॥

सदानंदी टीका

सर्वमुक्तजनैः प्राप्य स्वात्मानं संप्रदर्शय च मोक्षाधुनोपनादित्वे
दर्शयत्यधुना हरिः १ तत्तत्फलैषणारागोभयभोगेषु दीनता वि
षयो ह्येदकत्वेन ज्ञानमार्गः कथं हितः २ इति द्वेषोत्रकोथोस्तिने
त्रयोत्पतडः सहाः विवेकाहिगतायेभ्यः शुद्धसत्त्वाविरागिणः ३
तत्त्वपदार्थाभेदेन मामेवाहयमांतरं साक्षात्कृत्यैव मद्गुणामेव
शरणागताः ४ ज्ञानमेव तपः सर्वकर्मविधंसकारणं तेन मृताः
परिक्षीणा ज्ञानतत्कार्यकल्मषाः ५ बहवः सच्चिदानंदं च न मद्भा
वमागताः ६ ॥ नीलकंठी टीका

एतस्यापि भगवत्प्राप्तेर्हीरमाह वीतेति रागो विषयेषु प्रीतिः भये
स्वेच्छेदाशंका क्रोधः स्वपरपीडाहेतुरभिज्वलनेन ते त्रयो वीताः येभ्य
स्ते वीतरागभयक्रोधाः अतएव मन्मथाः मदेकप्रधानाः किं जारिणी
यथा नारमपि भर्तारं चाश्रिता योगक्षेमार्थं तद्वन्नेत्याह मासुपाश्रिता
ज्ञानतपसा ज्ञानमयेतपश्चालोचनेन मम जन्मकर्मणोः स्वरूपस्य च नि
रंतरं चिंतनेन यस्य ज्ञानमयेतप इति श्रुतिप्रसिद्धं ज्ञानं तपः तेन मृताः सं
तो मद्भावं मत्तादात्म्यं प्राप्ता इत्यर्थः ॥

आनंदी टीका

एवमीश्वरस्वरूपमुद्दिश्य प्रकृतं ज्ञानकर्मसमुच्चयमेवलक्षयति

वीताविगता रागो विषयाभिलाषो रजोगुणकार्यं भयं तद्विद्यात
 केभ्यस्त्रासो रजस्तमसोः कार्यं क्रोधो विद्यात कप्रतीकाराय चित्त
 ज्वलने ये भ्यस्ते अतएव मत्तया मदेकस्वभावाश्च सत्त्वाः तथा ह मे
 व व्यापाश्रयो विशिष्टो पाश्रयः स्थितिहेतुर्येषां ते वहवो ज्ञानतपसा
 ज्ञानसमुच्चितेन तपसा कर्मणा पूताः दीणा कल्मषा मद्भावे मत्सायु
 ज्यमागताः तपःशब्दोत्र कर्मार्थवाचकः ज्ञानसमुच्चितेन तपसा
 नतप इति मध्यपदलोपे समासः १

रामकंठीटीका

यतपतेन - यथोक्तज्ञानलक्षणो न निरतिशयश्चिद्विहेतुना तत्र विशेषणपूनाः प
 वित्राः संतो वहवो योगिनो मद्भावे मामिकां सतां मागताः मदभेदं प्राप्ता
 इत्यर्थः यतो धिज्ञानपरिशीलनाद्वीतरागभयक्रोधाः रागो विषये
 सभिलाषस्तथा तद्विद्यात हेतुभ्यो शक्यप्रतिकारेभ्यो भयं त्रासस्तथा
 शक्यप्रतिकारेषु क्रोध इत्येते संसारदुर्गदुरुक्षेद निगडभूता दोषा वी
 ताविगता स्फुटिता येषां ते अतएव मत्तया मदेकस्वभावा मद्यपाश्र
 या अहमेव व्यापाश्रयो निरणयत्वादि विशिष्टो पाश्रयः स्थितिहेतुर्येषां ते
 तथा विधाः ननु प्रवृत्तो भगवतैकमेव तत्त्वयथोक्तविशेषणविशिष्टं
 परमार्थसत्त्वेन तेषां प्रतिपादितं तदेव चेदानीमहं नयाद्यपदि श्रुते
 तत्कथं केचिदेव मद्भावे मागता इत्युच्यते १

लासिकी वसुधोतीटीका

न केवलमिदानीमेव तत्त्वतो जन्मकर्मज्ञानेन मुच्यते किंतु प्रापि मु
 क्ता एव इत्याह वीतरागोति रागो विषये सभिलाषः भयं तद्विद्यात
 हेतुभ्यो शक्यप्रतीकारेभ्यस्त्रामः तथा शक्यप्रतीकारेषु क्रोधः इत्ये
 ते विगता येषां ते तथा मत्तया मदेकस्वभावामा मेव परमात्मानमा
 भेदेन साक्षात्कृतवतः तथा मां परमेष्ठं भक्त्या पाश्रिताः शरणमा
 गताः अतएव मत्तया सादलभ्यो नाहेतलक्षणज्ञानरूपेण तपसा पूताः

गी.
टी.
च.

दीणविकल्पकलेकाः दीणकल्पवावानिरस्ताज्ञानतत्कार्यमः
लावावहवोमद्भावंमत्सायुज्यमागताः नत्वधुनेवप्रवृत्तोयेमद्भक्ति
मार्गइत्यर्थः तदेवंतान्यहंवेदसर्वाणीत्यादिना विद्याविद्योपाधि
भ्यातत्त्वंपदार्थावीक्षरजीवौ प्रदर्शेष्वरस्यविद्यैकभावेननित्यशुद्ध
त्वात् जीवस्यवेक्षरप्रसादलव्वज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तेः शुद्धस्यसतः वि
देशेन तदेक्यमुक्तमितिदृष्टव्यं १.

पंचोलीटीका

नैषमोक्षमार्गः इदानीं प्रवृत्तः किंतर्हि पूर्वमपीत्याह वीतरागेति हे
अर्जनवहवः वीतरागभयक्रोधाः मन्मयामत्स्वरूपाः मामुपाश्रिताः
मन्निष्ठाज्ञानतपसाज्ञानरूपेणतपसापृताः मद्भावंमागताः परांसिद्धि
मागताः मोक्षप्राप्ताः १.

रागवीरसमिद्धोधिनी ॥

उक्तमेवांशविहणोति वीतेति रागः पुत्रमित्रादि विषयः स्नेहः प्र
वृत्तिनिरोधकः भयंमहाबलेभ्यः परेभ्यः सकाशात्ज्ञातं यद्वा कथं
मदंयुद्धे स्वबंधुन्यातयित्वाजीवामीत्येवंरूपस्त्रासः क्रोधः सर्वेषां
बंधादीनांविच्छेदकोयंयुद्धमार्गः कथंरहितः स्यादितिद्वेषः तद्रदि
ताः मन्मयामामेवकर्मसुप्रवृत्तं प्राचुर्येणप्रमारीकृतवंतः अत
श्चमामेवसिद्धिसिद्धिविषयेउपाश्रिताः शरणीकृतवंतः बहवो
परिसंख्येयाः पूर्वराजर्षयोमद्भावंमत्सायुज्यमाययुः प्राप्तवंतः
यतोज्ञानतपसापृताः ज्ञानं श्रद्धामिदंस्वयमंयुद्धमवप्रयमनुष्ठा
स्यामि तेनच ममसर्वपुरुषार्थावाप्तिर्भवेदित्येवंरूपनिश्चयात्मकं
तत्रतपोनियमथारण्यरूपं तेनपृताः अनुष्ठितस्वयमंरक्षणइत्यर्थः ते
नत्वमपिमांशरणीकृत्यस्वयमंयुद्धमनुतिष्ठ ततश्चमत्सायुज्यं
प्राप्यसीतिभावः १. ॥

मधुभाष्य

वीतरागेति मन्मथाः मत्प्रवृत्ताः सर्वत्रमांविना न किंचित्प-
्रयित्यर्थः न च मद्भजनमात्रेण मुक्तिर्भवत्यन्यदेवतादि-
पेरा तथापि सर्वेषामानुरूपेण फलं ददामीत्याह ९

46

1553

[Faint, illegible handwritten text]

भाषा अनुवाद

जो कहो कि ईश्वर के जन्म कर्म जानने ही से कैसे ईश्वर प्राप्त
होय है इस पर कहते हैं कि कुछ सत्तोगुण से अवतार लेय हम
रे जो परम दयालुता के कर्म ति न के जानने से सत्तोगुण के
द्वारा सत्त्व वृद्धि होती फेरि वे लोग संसार से विगत स्नेह ओ गत
क्रोध निर्भय होय मेरे आश्रित मझूष अर्थात् मत्स्वभाव बद्धतेरे
ज्ञान संपन्न परम पवित्र होय मझाव को प्राप्त भये हैं अर्थात् मेरे
स्वर्ग्य मेलीन होगये हैं १० ॥

दोहा

रहित राग भय क्रोध जो सो मय मो फारणाय बद्धतप ज्ञान प
वित्र होय मोरे भाव समाप १० ॥

[Faint, illegible handwritten text]

येयथा मां प्रपद्येते तांस्तथैव भजाम्यहं ममवर्त्मा
नुवर्तते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥

शोकरभाष्य

तव तर्हि रागद्वेषोक्तः येन केभ्यश्चिदेवात्मभावं प्रयच्छसि न सर्वेभ्य इत्युच्यते
ते ये यथेति येयथा येन प्रकारेण येन प्रयोजनेन यत्फलार्थितया मां प्रप
द्येते तांस्तथैव तत्फलदानेन भजाम्यहमनुगृह्णाम्यहं इत्यनःतेषां मोक्षं
प्रत्यक्षं प्रत्यनर्थित्वान्नैकस्य मुमुक्षुत्वं फलार्थित्वेव युगपत्संभवति
अतो ये यत्फलार्थिनः तांस्तत्फलप्रदानेन ये यथोक्तकारिणस्तत्फ
लार्थिनो मुमुक्षवश्च तान् ज्ञानप्रदानेन ये ज्ञानिनः सत्यासिनो मुमुक्षव
श्च तान् मोक्षप्रदानेन तथा आर्त्तानां तिहरणोत्पेवं यथा येन प्रकारेण मां
प्रपद्येते ये तांस्तथैव भजामीत्यर्थः न पुनः रागद्वेषनिमित्तं मोहनिमित्तं
वा किञ्चिद्भजामि सर्वथापि सर्वावस्थस्य ममेश्वरस्य वर्त्ममार्गमनुवर्तते
ये मनुष्याः यत्फलार्थितया यस्मिन् कर्मण्यधिकृताः ये प्रपद्येते ते ते मनु
ष्याश्च उच्येते हे पार्थ सर्वशः सर्वप्रकारैः ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

ईश्वरः सर्वेभ्यो भूतेभ्यो मोक्षं प्रयच्छति चेत् प्रागुक्तविशेषणवैयर्थ्यं यदि
तु केभ्यश्चिदेव मोक्षं प्रयच्छेत् तर्हि तस्य रागादिमत्त्वादनीश्वरत्वापत्तिरिति
शङ्कते तव तर्हीति ये मुमुक्षवस्तेभ्यो मोक्षमीश्वरो ज्ञानसम्पादनद्वारा प्र
यच्छति फलांतरार्थिभ्यस्तु ततः उपायानुष्ठापनेन ततः देवददातीति
नास्य रागद्वेषादिति परिहरति उच्यते इति मुमुक्षूणां मीश्वरानुसारित्वे
पि फलांतरार्थिनां कृतस्तदनुसारित्वमित्याशङ्क्य फलमत उपपत्तेरिति
न्यायेन तत्फलस्यैश्वरायत्वात्तदनुवर्तित्वमावश्यकमित्याह ममेति भगव
द्वचनभागिनो सर्वेषां मेवैकैव लयमेक रूपं किमिति नानुगृह्यते तत्राह ते
षामिति अभ्युदयनिःश्रेयसार्थित्वे प्रार्थनावेच्छिन्ना देकस्यैव किं न
स्यादित्याशङ्क्य पर्यायेण तदनुपपत्तिं साधयति न हीति मुमुक्षूणां फला
र्थिनो च विभागे स्थिते सत्यनुग्रहविभागं फलितमाह अत इति फलप्रदा
नेनानुगृह्णामीति संबंधः नित्येनेमिति कर्मोत्साधयिनामेव फलार्थि

गी.
टी.
च.

हः

५४

त्वाभावे सति मुमुक्षुत्वे कथं तेऽनुग्रहः स्यादिति तत्राह ये यथोक्तेति
ज्ञानप्रदानेन भजामीत्युत्तरत्र संवेद्यः संतिकेचित्यक्त सर्वकर्माणो ज्ञा
निनो मोक्षमेवापेक्ष्यमाणस्तेषु अनुग्रहप्रकारे प्रकटयति ये ज्ञानिन इति
केचिदाती संतो ज्ञानादिसाधनान्तररहिता भगवन्तमेवार्तिमत्प्रहर्तुमनु
वर्तन्ते तेषु भगवतोऽनुग्रहविशेषं दर्शयति तथेति पूर्वार्द्धव्याख्यानमुप
संहरति इत्येवमिति भगवतोऽनुग्रहे निमित्तान्तरे निवारयति न पुनरि
ति फलार्थित्वे मुमुक्षुत्वे च जन्तुना भगवदनुसराणां आवरणकमित्युत
गर्हं विभजते सर्वथापीति सर्वावस्थत्वं तेन तेनात्मना परस्मैवेष्टरस्या
वस्थानं मार्गो ज्ञानकर्मलक्षणः मनुष्यग्रहणादितरेषां मीष्टरमार्गांश्च
वर्तित्वमप्युदासः स्यादित्याशङ्क्याह यत्फलेति सर्वप्रकारैर्मम मार्गम
नुवर्तन्ते इति पूर्वोक्तसंवेद्यः ॥

स्वामिकृतटीका

ननु तर्हि किं त्वय्यपि वेष्टस्य मस्ति यस्मादेवं त्वदेकशरणानामेवात्मभावे
ददासि नामेषां सकामानामित्यत आह ये यथेति यथा येन प्रकारेण
सकामतया निष्कामतया वा ये मां भजन्ति तानहन्ते ये वतदपेक्षितफ
लदानेन भजाम्यनुग्रहामिनतये सकामा मां विहायेन्द्रादीनेव भजन्ती
ति तानहमुपेक्षति मन्तव्यं यतः सर्वशः सर्वप्रकारैरिन्द्रिसेवका अपि म
मेव वर्त्म भजनमार्गमनुवर्तन्ते इन्द्रादिदूषेणापि ममेव सेव्यत्वात् ॥

ज्ञा.

पिशाचभाष्यं

महावमागता इत्युपश्रुत्य मेक्षमेव प्रयच्छति भगवान्भक्तानां न ज्ञानैश्च
यादिफलमित्यर्जनस्य वचनमाशङ्क्याह ये यथेति ये यत्फलप्रार्थिनः
पुरुषा यथा येन प्रकारेण सात्त्विकराजसतामसभावेन मां प्रपद्यन्ते तान
हन्ते ये वतत्फलदानेनैव पेक्षयादिफलार्थिनः तदानेनैवैत्यभिप्रायः
ममेष्टरस्य मन्मार्गं यथाभिलषितफलप्रदत्तमनुवर्तन्ते अनुसरन्ति य
यत्फलमभिलषितं तदेव मां प्रार्थयन्त इत्यभिप्रायः ॥

रामानुजभाष्यं

येयशामामिति न केवलं देवमनुष्यादिपेणावतीर्य मत्समाश्रयः
 एणपेक्षपरित्राणं करोमि अपितु मत्समाश्रय एणपेक्षं यथा येन प्रका-
 रेण स्वापेक्षानुवृत्तं मासंकल्पप्रपद्यते समाश्रयं ते तान्पुनितेनैव
 तन्मामीधितप्रकारेण भजामि मादर्शयामि किमत्र वदना सर्वमनु-
 ष्यामदनुवर्तनेकमनोरथाममवर्त्ममत्स्वभावे सर्वयोगिनामवाङ्-
 मनसगोचरमपि स्वकार्ये श्रुतुरादिकरणैः सर्वशः सर्वप्रकारैरनु-
 यातुवर्तते ॥

अमिनवमुसकृतटीका ॥
 परमार्थप्रपाटीका

येययेवबुद्ध्या मामाश्रयं ते तान्पुनिते देवस्वरूपं गच्छं-
 ताननुग्रहणमि पवमेवमदीये मार्गं मन्त्रया अम-
 न्मयाश्च सर्वपदानुवर्तते नहि ज्योतिष्मन्मादिरन्या-
 मार्गो मदीयेवसातयेह वदते हि
 वातुर्वर्त्यं मया स्मृमिति अन्यस्याह-
 लिङ्गं चेत्तद यथा निरोधोऽग्निं
 गच्छति गच्छीतुरित्यर्थः पवमिह
 अनुवर्तते इति ॥

ननु येन ययिवैवममस्ति यतस्तदेकशरणानामेवात्मभावं ददासि
 नकात्मनामित्यत आह येयथेति ये उपासकाः पुरुषाः यथा यदुदि-
 श्यमां प्रपद्यंते यशरणं व्रजंति ग्रहमपि तांस्तथैव भजामि तेन मुद्देशे
 पूर्णं करोमि तदुक्तं सद्दयो यदुपाश्रितार्थदइति अथ तत उदेशः
 प्रवर्तकोऽप्यहमेवेत्याह ममेति सर्वशः सर्वमनुष्याः ममवर्त्ममार्गमनु-
 लक्ष्य कृत्यवर्तते सर्वान्तर्यामित्वेन तत इणविशिष्टबुद्धेनां प्रेरकोऽप्य-
 हमेवास्मि ॥

वनमालीटीका

ननु त्वजन्मादिविन्तनलवृत्तदपरोक्षेण येष्टास्तान्मोक्षयेत्तृयीविद्या-
 स्तानुसर्गादिकं ये त्वामवजानंति तां नरकमितरा नामुगंस्तु नीचयोनि-
 रूपां संततिं प्रापयसीति विषमोसीति कथं त्वं भजनीयस्तादृशस्य ज्ञा-
 नामोक्षकथं स्यादत आह यइतियेयथा सकामतयानिः कामतया
 देवावज्ञादिनामां भजंति तांस्तथैव स्वर्गमोक्षनरकसंसारदिदोनेन
 भजामि यथा कल्पतरुं यो यथाश्रयति स तथैव ततः फलं प्राप्नोति
 तद्वदिति भावः ननु त्रैविद्यानामिन्द्रादियानित्वात् कथं ते मुच्यंते कथं
 वत्वा प्रपद्यंते तत्राह ममेति ममसर्वान्तर्यामिणो वर्त्म भजनमार्गः
 सर्वदेवान्तर्याजका अप्यनुवर्तंते प्राप्नुयन्मनुष्याधिकारिकत्वात् म-
 नुष्या इत्युक्तं इन्द्रादौ स्थितस्तु पूजायाहकः फलदाता चाहमेव तथा
 च वक्ष्यति येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजंते श्रद्धयान्वितास्तपि मामेव कौंते-
 ययजंत्यविधिपूर्वकमिति ॥ ॥

गी.
टी.
घ.

ऊरुमवेजयंतीटीका

ननुयेतत्वाशुपाश्रितास्तेतवजन्मकर्मवज्जात्वेवमोक्षंशुवेतीति
वेनहियेकेवलंत्वासमाश्रिता एवजन्मादिकेनजानेतितेषांकाग
तिरित्याशंक्यमत्सी तेर्ज्ञानादिसाधनापेक्षैवनास्तितस्याश्रयसाध
नानपेक्षत्वेनस्वतंत्रत्वादित्याह येयथेति हेपार्थयथापुत्र्ययपिसर्व
शः सर्वमनुष्णास्तदपिममेश्वरस्ववर्माविरादिमार्गविधिशिवादीनां
योगेश्वराग्रेसराणामपिकथंविद्यानरूपंविषयंस्वरूपंवर्त्मशास्त्रोऽत्रग
तिपर्यायः स्वरूपवाचकः गतिर्भर्ता प्रभुसादीतिवचनात् शास्त्राचा
र्याकपदेशेनानुभूयवर्ततेप्रपद्यतेनात्रसंदेहः परंतयेकेचिनराकार
मात्राः शास्त्राचार्यापदेशादिरहितासदाचारविहीनाः सर्वज्ञानादिसा
धनशून्याजातिऊलथर्मकर्मदिवर्जिताः शबरहूनादयः पापजीवाय
थायेनकेनापिप्रकारेणमांसर्वेश्वरं विद्यासंकृत्वाप्रपद्यतेसमाश्रयतेता
नृजनास्तथैवतेनतेनैवतत्तन्मनीषितप्रकारेणेश्वरोहंभजामितत्तनयनः
विषयोभूत्वानुगृह्णामि एवकारेणमूनाधिकफलनददामीतिसूचितं
पार्थेतिसेवो यनेनत्वंमनुष्णाग्रेसरोमत्प्रपन्नोमदनन्यभक्तोसियथाय
थामामाज्ञापयसितथातथैवाहं सर्वेश्वरोपिकरोमिदं प्रपन्नोऽधीनमा
मीश्वरसाक्षात्स्वचक्षुषेवपश्येति सूचितं ११

+ ननुयेतानतपसाएतानिष्कामास्तेतद्भावं मधुसूदनीटीका गच्छनियेत्वपुताः सकामंस्तेनराच्छंतीतिफ
लदोतस्त्ववेषम्यने चेत्येपस्यातामितिनेत्याह+

+ ये आर्ता अर्थार्थिनो जिज्ञासवो ज्ञानिनश्च यथायेन प्रकारेण सकामतः
यानिष्कामतया च मामीश्वरं सर्वफलदातारं प्रपद्येते भजन्ति तांस्तथैव
तदपेक्षितफलदानेनैव भजाम्यनुग्रहणाम्यहं न विपर्ययेण तत्राऽमु
मुह्यन्तीति नार्थार्थिनश्चार्तिहरेण नार्थदानेन वा नुगृह्णामि जिज्ञासु
निविदिषन्ति यज्ञेनेत्यादिश्रुतिविहितनिष्कामकर्मानुष्ठात् नृजानेन नदा
ज्ञानिनश्च मुमुक्षु मोक्षदानेन न त्वन्यत्कामायान्यदुदामीत्यर्थः ननु
तथापि स्वभक्तानामेव फलं ददासि न त्वन्यदेव भक्तानामिति वैषम्यं स्थि
तमेवेति नेत्याह ममवर्त्मानुवर्तते इति मम सर्वात्मनो वा सदेव स्य व
र्त्मभजनमार्गकर्मज्ञानलक्षणमनुवर्तते हे पार्थ सर्वशः सर्वप्रकारे
विदादीनमनुवर्तमानामनुष्णा इति कर्मादिकारिणः इन्द्रं मित्रं वरुण

मग्निमाहु रित्यादिमंत्रवर्णीत फलमत उपपत्तेरिति न्यायाच्च सर्वश्रे
णापि फलदाता भगवानेक एवेत्यर्थः तथा च वक्ष्यति येष्वन्यदेवताभ
क्ता इत्यादि

११

सदानंदीटीका

ये ज्ञानतपसा पूतास्त्वज्ञावयंति ते जनाः नेतरे चेति वैषम्यं फलदा
तस्तु वेति चेत् १ शृणुवार्ता वितकामाश्च ज्ञानिनश्च मुमुक्षुवः सका
मन्ते न निष्कामतया ये मां यथेष्टरे २ समस्त फलदातारं भजंते तांस्तु
थैव च तदभीष्टप्रदानेन त्वत्तुष्टह्याम्यहं हरिः आर्तानां त्रिं विनाशेन
वित्तदानेन चार्थिनः जिज्ञासून् ज्ञानदानेन ज्ञानिनो मोक्षदानतः ४
अनुष्टुह्याम्यहं स्वामीनां च कामाया चान्यथा फलार्थित्वे मुमुक्षुत्वे
हरिरेव नृणां गतिः ५ इत्याहो बिलभूतानां मात्मा स्वामी गुरुः साखा
सर्वात्मनः परेशस्य मम मार्गं हि धेरिते ६ ज्ञानकर्मात्मकं सर्वजीवाः
कर्माधिकारिणः अनुवर्तन्ते तेष्वस्मिन्मार्गस्य सर्वप्रकारतः ७ अन्यदेवा
भजंतेऽपि भजंते मां विलात्मकं ८ ॥

नीलकंठीटीका

ननु साधसाधोस्त्राण विनाशो ऊर्वतस्तु वैषम्यं नेहृण्ये स्तोः तः किंत
वास्मदादितत्त्वस्य जन्मकर्मस्वरूपाणां चिंतनेनेत्याशङ्क्याह ये यथेति
ये मनुष्याः मां सर्वशरीरस्थं यथा येन प्रकारेण शत्रुत्वेन मित्रत्वेन वा प्रप
द्यंते प्राप्नुवन्ति तांस्तु नेव प्रकारेणाह मपि भजामि अनुसरामि ये तु मम
वर्त्मभक्तिध्यानप्रणिधानात्मकमनुवर्तन्ते तां ममात्मभूतांस्तु थैव
सर्वशः सर्वैः प्रकारैरनुवर्तन्ते ह मिति योजना ततश्च महिं बभूते प्राणिजा
ते यथायः प्रीतिद्वेषवाकरोति तस्मिन्मत्प्रति विंबभूते ह मपि तथैव प्री
तिद्वेषचकरोमि विंबपूजापरिभवौ प्रति विंबे पवसं कामतो तो न मम
वैषम्यं नेहृण्ये स्तः तस्मात्तु प्रेयो र्थिना सर्वस्य कल्याणायेव यतितव्य
मिति भावः भाष्ये तु ये यथा येन प्रकारेण येन प्रयोजनेन आर्तानां जि
ज्ञासवो र्थार्थिनो ज्ञानिनो वा प्रतिपद्यंते तांस्तु थैव पीडापरिहारेण ज्ञा

गी.
टी.
च.

नदानेन अर्थदानेन मोक्षदानेन वाऽनुगृह्णामि सर्वथा ते ममैव व
र्त्मानुवर्तत इति अन्यदेवताभक्ता इति चैतद्व्याचक्षते ॥

आनेदी टीका

वीतरागेष्टेवयदित्वासायुज्यप्रदोनेतरेष्विति वैषम्यप्रवृत्तिशंकोप्र
कारांतरेणापनयति ये स्वर्गादिकामफलार्थमांप्रपद्यंते तांस्तथै
व भजामि स्वीकरोमि स्वर्गादिफलभागिनपवकरोमि ये त्वमोक्षा
र्थिनस्तामोक्षभागिनपवकरोमि हे पार्थ सर्वथाः सर्वपवलोका
भोगार्थिनो मोक्षार्थिनो वाममैव वर्त्मानुवर्तते मत्कृतमेव मार्ग
मनुगच्छति प्रवृत्तिमार्गो निवृत्तिमार्गश्च मयेव दर्शितः ॥

रामकंठी टीका

इत्यर्जनस्य सम्यगनुगृहीतपारमेश्वरक्रीडाविधेर्विकल्पमाशंक्याह ॥

सत्यमेवाहं समस्तानामन्योन्यभिन्नानाविधस्वरूपाणां येन बहु
धकलोल कलापानां पुदयि विरोदयास्तमयनिलय एकपवताह
शेन मयानिजमायाशक्त्या तत्र त्रियत सामर्थ्यावस्थितदेहादिप्रति
ष्ठिताः हंकारेत्वेन ये क्षेत्रज्ञानानां रूपानुभवमसितां यथा येन प्रका
रेणायादृशेन संकल्पेन ये केचन मांप्रपद्यंते मांप्रार्थयंते तत्कालं मत्स
मापत्रा भवन्ति तानहंत्यैव तत्संकल्पोचितफलदानरूपेण प्रकारे
ण भजामि मेष्यामि सर्वं मनुष्यास्तत्तदर्थक्रियासम्यग्दना
र्थिता वसरे मम सर्वेभ्यः सर्वमनोरथफलसाधनैकचिंतामणोर्वर्त्मश
मिहेते निर्विकल्पात्साहलक्षणं पञ्चानमनुवर्तते नु ऊर्ध्वतियथाहं प
रेणोत्साहेनैकपवसर्वकरोमि जानामि च तथा ते प्रतिनियतं कार्यं ते
ये च ऊर्ध्वतो जानंतश्च मत्समापत्तिवेदनशक्तिशून्यत्वादहं करोम्यहं
जानामीति किंचित्कर्तारि किंचिज्ज्ञेयतादृशे स्वात्मनिकर्तृत्वादिकं म
यंते किमनेनोक्तं भवति यथा कालो केनानुगृहीतदृष्टयस्तिर्यग्वा
वालादयश्च तत्तदर्थक्रियानिष्ठाः ते ते स्वसंविषयपश्यंति न च त्वेन
मन्यनेन मूढत्वात् यतस्तत्तदृशेन व्यवहारेण व्यक्तप्राप्तयेव सर्वे ते
ब्रजान् तदर्थक्रियार्थिनो मयेव तत्तत्क्षणप्रार्थितेन स्वप्रकाशानु-

स्तिष्ठुम

५५

गृहीतसंविदोदृष्टप्रयोजनमदृष्टप्रयोजनं वा सर्वकर्वति जानंति च
 दा० मायामोहितत्वात्मानं तत्र कारणत्वेन मन्यंते न च मां तत्र कारणत्वे
 न मन्यंते (

लासिकी नृपतीटीका

ननु किं तर्हित्वयापि वैषम्यमस्ति यत्पवंत्वदेकशरणानामेवात्मभा
 वंददासि नात्येषां कामां कलचिजानां इत्यत आह ये यथेति यथा ये
 न प्रकारेण मुक्तीक्षणा कामाभिलाषेण वा ये जिज्ञासवो ज्ञानिनः आ
 र्ता अर्थार्थिनो वा मो भजंति तानहंतथैव तदपेक्षितफलदानेन भ
 जाम्यनुगृह्णामि ननु तथापि स्वभक्तानामेव फलददासि नत्वन्यदे
 वभक्तानामिति वैषम्यं स्थितमेवेति नेत्याह मम सर्वात्मनो वर्त्मभ
 जनमार्गं सर्वशः सर्वैः प्रकारैरिहादिसेवका अपि अनुवर्तते इहा
 दिरूपेणापि ममेव सेव्यत्वात् नहि ज्योतिषो मादिरन्यो मार्गो मदीये
 वसातथेष्टा ॥

पंचोलीटीका

तर्हितवरागद्वेषोस्तः येन कस्मैचित्तवभक्ताय आत्मभावं प्रयच्छ
 सिन सर्वेभ्य इत्यत्राह ये यथेति हे अर्जुन ये अधिकारिणः यथा ये
 न प्रयोजनेन मां प्रपद्यंते तानहंतत्फलदानेन तथैव भजामि अनुगृ
 ह्णामि मनुष्याः सर्वशः सर्वप्रकारैः मम वर्त्ममार्गं अनुवर्तते अनुस
 रंति ॥

रणवीरसमिद्धोधिनी ॥

इह प्रास्य च मत्प्रीणानार्थं स्वोचितकर्मणः सर्वकामनानां सा
 धनभावं प्रतिपादयंस्तत्रैव प्रवृत्तिमनुशास्ति ये युयेति युग्मे
 न ये पुमांसः यथा येनाभिलाषेण मां प्रारणं प्रपद्यंते परमेश
 रेण चोदितं स्वयमभूतं युद्धं प्रारभमाणानामस्माकं स यवाभि
 लषितां सिद्धिं दास्यतीति निश्चयेन तत्र प्रवर्तते अहं च तांस्तथैव
 तदभिलाषानुसारेणैव भजामि अनुगृह्णामि तंतं स्वर्गभोगा

यभिलाषं पुरयामीत्यर्थः अतो मनुष्याः कर्माधिकारिणः सर्व
प्राः सर्वैरैदिकैः पारत्रिकैरायवर्गिकैश्चाभिलाषैर्ममवर्त्मम
या सर्वैश्चरेण प्रवर्तितं वक्रमनुवर्तते नुवर्तेरन्नितिलिङ्. र्थे
प्रेरणायान्तरं तदनुवृत्ताश्च ते सर्वकामनाभाजो भवन्तीति ता
त्यर्थे ११॥

मधुभाष्य

येयथेति सेवयामिफलदानेन ननु गुराभावेन कथमयं
विशेषमित्यत आह ममवर्त्ममिति अन्यदेवतायजंतोपि
ममवर्त्मवानुवर्तते सर्वकर्मकर्तृत्वात् भोक्तृत्वाच्च मम ये
अन्यदेवताभक्ता इति वक्ष्यति यो देवानां नामथापकपवेति
श्रुतिः भगवानेव च तत्राभिधीयते अजस्यनावध्यकमपि
तमितिलिङ्गात् कृतो ममवर्त्मानुवर्तते द्विप्रदि अतएव
दिफलप्राप्तिः तस्मात्तेयनसनय इति श्रुतिः अहमेव हि
कर्तृत्याह ११॥

भाषा अनुवाद

तो तुमारे भी क्या विपरीत भाव कहे स्वपर बुद्धि है जिस हेतु शा-
रणागत को कृपाकरि आत्मस्वभाव देते और दूसरे को नहीं देते
हैं इस का सिद्धांत कहते हैं कि हेतुार्थ अर्जुन जो मनुष्य जब
जिस प्रकार अर्थात् सकाम या निष्काम रूप हमको भजते सेव
ते हैं उनको वैसे ही फलप्रदान करि मैं भी अनुग्रह करता हूँ और
काम ना करके जो लोग इंद्र आदि देवतों का भजन पूजन करते
हैं उनका अनादर या त्याग हम नहीं करते कारण यह कि जिस
किसी की पूजा भजन करे वह मेरी ही पूजा होती है क्यों कि सर्व
रूपमय मैं हूँ सो हेतुार्थ मेरी ही राह में सब मनुष्य वर्तमान
हैं पर जैसी जिसकी भावना तैसा तिस को फल मिलना है इस
से सकाम लोगोंको कर्मानुसार फल लाभ देखाया ओ निष्का-
म तो मेरा रूप ही हैं ॥

दोहा

जो जैसें मोदि भजत है तद तैसें भजों में द मो मार्ग में चल
त है नरसभ नरन संदेह ॥॥

42

THE FIRST PART OF THE HISTORY OF THE
LIFE OF THE LATE KING CHARLES THE FIRST
BY JOHN BURNET
IN TWO VOLUMES
THE FIRST
LONDON
Printed by J. Streater, at the Sign of the Gun, in St. Dunstons Church-yard, in the County of Middlesex.
1679.

1679

THE SECOND PART OF THE HISTORY OF THE
LIFE OF THE LATE KING CHARLES THE FIRST
BY JOHN BURNET
IN TWO VOLUMES
THE SECOND
LONDON
Printed by J. Streater, at the Sign of the Gun, in St. Dunstons Church-yard, in the County of Middlesex.
1679.

कांक्षतः कर्मणां सिद्धिं यजंत इह देवताः क्षिप्रं
हि मानुषलोके सिद्धिं भवति कर्मजा १२

शांकरभाष्ये

यदितवे स रस्य रागादिदोषाभावः तदा सर्वप्राणिषु अनुजिहृत्वा यो
तत्प्राप्त्या सर्वफलप्रदानसमर्थे च त्वयि सति वा स देवः सर्वमिति ज्ञाने
नैव मुमुक्षुः संतः कस्मात्तामेव सर्वेन प्रतिपद्येते इति शृणुतत्र कार-
णं कांक्षत इति अभिलषंतः कर्मणां सिद्धिं फलनिष्पत्तिं प्रार्थयन्तो
यजंते इहास्मिन्लोके देवता इन्द्राद्याः अथ यो न्यां देवतामुपास्ते न्या
साव न्यो ह मस्मीति न स वेदयथा पशुरेवं स देवतानामिति श्रुतेः तेषां
हि भिन्ने देवतायाजिनो फलाकांक्षादि क्षिप्रं शीघ्रं हि यस्मान्मानुषे-
लोके मनुष्यलोके हि शास्त्रधिकारः क्षिप्रं हि मानुषलोके इति वि-
शेषाणादनेष्वपि कर्मफलसिद्धिं दर्शयति भगवान्मानुषलोके वर्णाश्र-
मादिकर्माणीति विशेषः तेषां च वर्णाश्रमाद्यधिकारिणां कर्मणां फ-
लसिद्धिः क्षिप्रं भवति कर्मजा कर्मणो जाता १२

आनंदगीरिहृतटीका

अनुयस्याणां ज्ञानकर्मोत्तरोत्थेन भगवता तेष्वनुग्रहविधानात् तस्य रा-
गद्वेषो यदि न भवतस्तर्हि तस्य रागाद्यभावादेव सर्वेषु प्राणिष्वनुग्रहे-
च्छा तस्या प्रामाण्यवत्तस्यां सत्यामेव फलस्यालपीयसः सम्पादने साम-
र्थ्येन त्वभगवतो महतो मोक्षाख्यः स फलस्य प्रदाने शक्तिरिति युक्त-
मप्रतिहतज्ञानेच्छां क्रियाशक्तिमतस्तव सर्वफलप्रदानसामर्थ्यात्
या वयथोक्ता अनुजिहृत्वा यो सत्यां त्वयि वयथोक्त सामर्थ्यवति सति
सर्वफलस्य फलादभ्युदयात् विमुखा मोक्षमेवापेक्षमाणा ज्ञानेन त्वामे-
व किमिति न प्रतिपद्येरन्निति बोधयति यदीति मोक्षापेक्षाभावात् तड-
पायभूतज्ञानादपि वैमुखाद्भगवत्प्राप्त्यभावे हेतुमभिदधानः समा-
यत्ने शृणीवति कर्मफलसिद्धिमिच्छता किमिति मानुषलोके देवतापू-
जनमिच्छते तत्राह क्षिप्रं हीति कर्मफलसम्पत्तिर्धिनां यष्टयष्ट्यावि-
भागदर्शिना तद्वर्तने कारणमात्मानं ज्ञानमित्यत्र हृद्दरण्यकश्रुतिमु

गी.
टी.
व

दाहरति अथेति अविद्याप्रकरणोपक्रमार्थमथेत्सुक्तं उपायने भेद
दर्शनमित्यन्यकारणमात्माज्ञानं नतत्रेति दर्शयति नेति यथास्म
दादीनाहलवहनादिना पशुरूपकरोत्येवमज्ञोदेवादीनां यागादिभि
रुपकरोतीत्याह यथेति किमिति ते फलाकांक्षादिणोभिन्ने देवताया
जिनो ज्ञानमार्गनापेक्षते तत्रोत्तरार्द्धमुत्तरत्वेन योजयति तेषामित्या
दिना यस्मादयथोक्तानामधिकारिणो कर्मप्रयुक्तं फलं लोकवि
शेषे इति स्थितिस्तस्मात्तेषां मोक्षमार्गादस्ति वैमुक्त्यमित्यर्थः मा
नुषलोकविशेषां किमर्थमित्याशंक्याह मनुष्यलोके हीति लो
कांतरेषु तर्हि कर्मफलसिद्धिर्नास्तीत्याशंक्यादिप्रविशेषणस्य ता
त्पर्यमाह क्षिप्रमिति कुचित्कर्मफलसिद्धिरविलंबेन भवत्यन्य
त्रतु विलंबेनेति विभागे को हेतुरित्याशंक्या सामग्रीभावाभावा
भ्यामित्याह मनुष्य इति मनुष्यलोके कर्मफलसिद्धेः शोच्यात्तदभि
मुक्तानां ज्ञानमार्गवैमुक्त्यप्राप्तिकमित्यपसंहरति तेषामिति ११

स्वामिभूतटीका

तर्हि मोक्षार्थमेव किमिति सर्वे न भजंतीत्यत्राह कांक्षत इति कर्मणो
सिद्धिं फलकांक्षतः प्रायशः इह मनुष्यलोके इन्द्रादिदेवतापूजयन्ते न
तस्मादात्मा मेव हि यस्मात्कर्मजा सिद्धिः कर्मफलं शीघ्रं भवतीति न तु
ज्ञानफलं कैवल्यं दुष्प्रापत्वात् ज्ञानस्य ननु केचित्सकामतया प्रवर्त
ते केचिन्निष्कामतया न केचित्कर्मवैचित्र्यं तत्कार्त्तलं प्राप्तादीनामुत्तमम
ध्यमादिवैचित्र्यं ११ पिशाचभाष्यं

किंच कांक्षत इति कामयमानाः कर्मणो यज्ञादीनां सिद्धिं स्वर्गादि
फलं यजते पूजयति इह लोके देवता इन्द्राद्याः यत्र क्षिप्रं शीघ्रं मानुषे
लोके कर्मजा सिद्धिः कर्मफलं भवति जायते न लोकांतरे वणिप्रमा
दिविशेषालाभात् ११ रामानुजभाष्यं

इदानीं प्रासंगिकं परिममाणप्रकृतस्य कर्मयोगस्य ज्ञानाकारताप्र
कारकं कृत्याविधकर्मयोगाधिकारिणोऽर्लभत्वमाह कांक्षत इति

गी.
टी.
व.

लाभिसंधिराहित्येन सर्वयज्ञानोभोक्तारमिंदाद्यंतःसं सर्वफलदा।
तारमांभजंते तमोरजोभ्यामाविष्टचित्तत्वेन तेषां पापाविष्टाविवित्तत्वे
न च कामान्विहाय निःकामतया मदारथने प्रवृत्तिर्न भवति विषया
विष्टचित्तानां कृत्वा वेशसमृद्धता नराणां दीणापापानां कृत्वा भ-
क्तिप्रजायते इत्यादि स्मृतेरित्याशयेनाह दिप्रमितिदिप्रमस्मिन्नेव
जन्मनि मानुषलोके ज्योतिष्टोमादिकर्मजाय सत्तु पुत्राया सिद्धिर्भव-
ति अदीणानादिकालसंचितसदसत्कर्मवासनाप्रवाहेन लसविवे-
काश्रयतविषयभोगत्वरिताः क्षिप्रफलाभिकांक्षिणः पुत्रात्रायथ
तया सर्वाणि कर्माणीडाया राधा एमात्राणि कुर्वन्ति न तसंसारतः
विनोदितचित्तानिः कामं मदारथन रूपं कर्म कुर्वन्तीति भावः १२

ऊ समवेजयंती टीका

ननु नैव प्रकृते भक्ते श्रेवं माहात्म्येन हि सर्वपवजनास्त्वामेव कथ्यन्-
सेवंत इत्याशंक्य प्रासंगिकं परिसमाप्य प्रकरण प्राप्तस्य कर्मयोगस्य।
ज्ञानरूपतां वदिष्यन् तथा विधकर्मयोगाचरणकर्तारोधिकारिणो।
विरलास्संतीत्याह कालन इति सर्वपवसकामाः पुरुषाश्च नाधिकाल-
प्रवृत्तपुण्यादिकर्मफलभोगवासनया कर्मणा यज्ञादिपुण्याणां सिद्धिं
फलं यन पुत्रपुत्रादि रूपं कालं त इच्छन्तः संत इह भरत त्वं देवता रुद्रं
सूर्यविनायकादीन् मतः सर्वेष्वरात् एष कश्चपत्वेन यजंते सेवंते न हि-
केचिदपि सर्वकर्मफलदातारं सर्वकर्मभोक्तारं सर्वेष्वरेष्वरं तं देवतान्
तयामि न सर्वदेवस्वामिने सर्वपितरं सर्वगुरुं तत देवा एष्यते न वर्तमानं भ-
गवंतं मां यजंते कस्मादेतत् हियस्मान्मानुषे तयानामरोगनाविहारा-
दिपुण्याभवेति अतः शीघ्रफलप्राप्तिकामनया विवेकिनो मदन्ते चर्या
मदन्त्यान्मदधीनानेवाराधयन्ति न त कश्चिदपि विवेक ऊशलो मुमुक्षुः
मांसारिकायात्मादितापत्रयजनितः त्वनिहतये मदारथन लक्षणो न
निष्कामकर्मयोगेन मामाराध्य मत्पदप्राप्तिमिच्छतीत्यभिप्रायः १२

+ कर्मणां सिद्धिं फलनिष्पत्तिकालं त इह लो

क देवानिंशयादीन् यजंते पूजयन्ति अज्ञानप्रतिहतत्वात् तन्निष्कामाः सं-
ननु त्वामेव भगवंतं वासुदेवं किमिति सर्वे न प्रपद्यन्ति इति तत्राह ॥

तोमोभगवन्तेवास्यदेवमिति शेषः कस्मात्तद्विद्यमाना इन्द्रादिदेवताया
जिनान्तत्फलकांक्षाणां कर्मजासिद्धिः कर्मजन्यफलं तद्विप्रं शीघ्रमेव
भवति मानुषलोके ज्ञानफलं त्वतः करणशुद्धि सापेक्षत्वात् शीघ्रं भव
ति मानुषलोके कर्मफलं शीघ्रं विशेषणद्वयलोके विवर्णाश्रमधर्म
व्यतिरिक्तकर्मफलसिद्धिर्भगवता सूचिता यतस्तत्तद्वत्तद्वत्फलसिद्धिः
सकामामोक्षविमुखाग्र्या देवतायजते तो न मुमुक्षव इव मां वास
देवसाक्षात् प्रपद्यन्त इत्यर्थः

१२ सदानंदीटीका

ननु त्वामेव सर्वशो न भजन्ते ऊतो विलाः सर्वाभीष्टप्रदातारमित्यत्राह
रमापतिः १ कर्मणां फलनिष्पत्तिं प्रार्थयन्तो जना इह पूजयन्तीं देवता
यादीन् ज्ञानहतबुद्धयः २ कर्मजन्यफलं यस्मादिन्द्रवत्सादियाजिनो
तत्फलं कांक्षाणां प्रसादो भवति भारते ३ तत्त्वज्ञानफलं बुद्धिशुद्धि
सापेक्षभावतः न शीघ्रं भवतीत्यस्मादन्यान् देवान् भजन्ति ४ विप्रं हि
मानुषलोके इत्यस्मात् विशेषणान् अन्यलोके पुण्यसादिकर्मजासि
द्धिबुद्धिः ५ सकामामोक्षविमुखास्तत्तत्तद्वत्तद्वत्फलप्राप्तये अन्यदेवा
भजन्ते तोमोभजन्ति मुमुक्षवः ६ १२

नीलकण्ठीटीका

कांक्षन्त इति हि यस्मात्मानुषलोके कर्मसिद्धिः काम्यकर्मफलं पुत्रप
त्यादिकं तद्विप्रं भवति न तन्निष्कामकर्मजासिद्धिशुद्धिः अतो ये कर्मणां
सिद्धिफलं हेतुवन्ति प्रकांक्षन्तः कांक्षमाणाः देवताः इन्द्रादीन् यजन्ते तेपि
प्रमेव तानुवर्तन्त इति पूर्वणान्वयः वक्ष्यति च येष्वन्यदेवताभक्ता इत्या
दि ११

शानंदी टीका

तत्र प्रवृत्तिमार्गमेव तावत्प्रपद्यन्ति इह भोगभूमौ भारते वर्षे कर्म
णां सिद्धिर्भोगापवर्गदूषणं कांक्षन्तः भोगार्थिनो मोक्षार्थिनो वा देव
ताश्रुतिमन्तोपदिष्टान्मदंशानि द्वादीनामेव परमेश्वरं वा यजन्ते हि य

गी.
टी.
व.

स्मान्मानुषेलोके कर्मणाः सकामान्निष्कामाहा जातासिद्धिः क्षिप्रं भ
वति १२

रामकंठीटीका

अतएव किंवा छन स्तेममवर्त्मानुवर्तेत इत्याह ॥
दृष्टप्रयोजनेन कर्मणा तत्तदभिमतप्राप्तिलक्षणो सिद्धिं कर्मफलं प्रा
प्यमानाः तथा अदृष्टप्रयोजनेन यज्ञदिना तत्तद्द्वौ कोतरभोग्यसु
खप्राप्तिलक्षणफलाभिलाषिणाः संतो देवता इन्द्रादिभूषणयज्ञतोह
विर्दानादिना पूजयेतः निमज्जतात्पर्यं आब्रह्मणाः कीटयर्थं तयोयः
कश्चिद्येन येनाभिमुखिना यद्यत्किंचन चिकीर्षति जिज्ञासते वा तत्तत्फ
लसंपत्तेस्तत्कालमवश्यभाविन्यपि असेवेत्यमानामत्समापत्तिरेवेकं
कारणं यस्मात् अस्मिन्मानुषेलोके सर्वस्य प्रत्यक्षभूते कर्म तत्तत्सं
कल्पमूलकारणसमुत्पत्तिः फलप्राप्तिः क्षिप्रं तत्कालमेव मत्समा
पत्तिवलादेव सम्पद्यते परमार्थतः कर्तृजातवीत्यस्यासंभवात्

~~तत्तत्फलसंपत्तिरेवेकं कारणं यस्मात् अस्मिन्मानुषेलोके सर्वस्य प्रत्यक्षभूते कर्म तत्तत्सं
कल्पमूलकारणसमुत्पत्तिः फलप्राप्तिः क्षिप्रं तत्कालमेव मत्समापत्तिवलादेव सम्पद्यते~~

लासिकी दसमुत्तीटीका

ननु मेव भगवन्ते किमिति न सर्वे प्रपद्यन्ते इति तत्राह कोलन्त इति प्रा
यशः कर्माणां दृष्टादृष्टरूपां फलसिद्धिं कोलन्त इह मनुष्यलोके इन्द्रादि
देवता एव भजन्ते न तस्मात्तस्मात्मेव कृतः हियस्मादिन्द्रादिदेवयानिनां
कर्मजा फलसिद्धिः शीघ्रमेव भवति न तज्ज्ञानफलं कैवल्यं दृष्ट्वा पत्वा ज्ञा
नस्य १२

जीवस्य

पंचोलीटीका

तर्हि मोक्षार्थमेव सर्वे त्वया समेन प्रेरिताः त्वामेव किमिति न भजन्ते इत्य
त्राह कोलन्त इति इह अस्मिन्लोके कर्मणा सिद्धिं फलनिष्पत्तिं कोल
तः प्रार्थयेतः देवताः इन्द्रादयः यजन्ते हियस्मात्मानुषेलोके कर्मजा
कर्मणा जाता फलरूपा सिद्धिः क्षिप्रं शीघ्रं भवति १२

राजीवसमिद्धोधिनी ॥

स्वमार्गानुवर्तनप्रकारमेवादकादंतइति येकर्मणांस्ववर्णा
 अमोचितानां युद्धादीनां व्यापाराणां सिद्धिनिष्पत्तिभोगापवर्गः
 लक्षणाफलसंपत्तिं वा कादंतस्तेऽदप्रारभ्यमाणेषु हलक्षणे
 व्यापारेकर्मणामनेकविधानां मध्ये देवता अस्त्रदेवता जंयते अ
 जेयन् अस्त्रैः संयुंजीयन् अस्त्रदेवता मंत्रानुदिप्रपारादीन्सन्धी
 न्नितियावत् यजदेवता पूजासंगतिकरणादानेष्टित्यस्य संगति
 करणार्थस्य प्रीरणायां लिङ्गैर्लक्ष्येण यवयवचमममार्गः यदस्त्र
 देवता मंत्रानुदिप्रपारादीन् यन्नुपसंधाय मदाबला अपि यु
 पुत्सवो युद्धं ते इति ततश्च भवता अस्त्रदेवताः संस्मृत्य प्रादि
 संधाने समाहितेन भूत्वा यो दुकामाभीष्मादयो मदावीरा यो ह
 व्यास्ततश्च ते भोगापवर्गो भयलक्षणापि सिद्धिर्भविष्यतीति ता
 त्पर्यं यद्वा पूजार्थस्यैव यजेत् तदा वायमर्थः देवता प्रक्रांत
 पुद्गेऽवित्येनास्त्रदेवता इदं युद्धं यजेत यजेरन् पूजयेरन् पुद्गेते
 वां प्रयोगपवपूजेति पूर्वरासमानं हियस्माकर्मभ्यः क्षत्रादि
 योग्यपरादि लक्षणेभ्यो जाता सिद्धिर्मानुषे लोके क्षिप्रं प्रीतिमे
 व भवति जयेय राजयेवासति राज्यस्वर्गादिप्राप्तेस्तत्काले भावि
 त्वादिति तात्पर्यं ॥२॥

मधुभाष्य

भाषा अनुवाद

जो ऐसा कहो कि तो फेरि मोक्ष ही के वास्ते सब लोग भगवान का आराधन क्यों नहीं करते है इसपर कहते है कि मनुष्य लोकमें बड़तेरे लोग कर्मफल की अभि लाषा करि इंद्र आदि देवतों की सेवा करते और साक्षात् हमारी सेवा नहीं करते हैं क्यों कि कर्मसे फल शीघ्र प्राप्त होता और मेरी साक्षात् सेवामें ज्ञान का फल रूप जो मुक्ति सो उष्णपहें बड़े कठिन से विरकाल में मिलती है १५

दोहा

कर्मसिधियों का— के पूजत देव दिंजोय सिद्धि मानुष
लोकमें कर्मसिधि होय सोय १२॥

प्राचीन काल

57

प्राचीन काल में भारत में जो कि नदियां बहती थीं
उसमें से कुछ नदियां आज भी बहती हैं और कुछ नदियां
जो कि प्राचीन काल में बहती थीं वे अब सूख चुकी हैं
जैसे कि सिन्धु नदी जो कि प्राचीन काल में बहती थी
वह अब सूख चुकी है और सिन्धु नदी के किनारे
जो कि प्राचीन काल में बसती थीं वे अब वहां नहीं हैं
और सिन्धु नदी के किनारे जो कि प्राचीन काल में
बसती थीं वे अब वहां नहीं हैं और सिन्धु नदी के किनारे
जो कि प्राचीन काल में बसती थीं वे अब वहां नहीं हैं

उत्तर

प्राचीन काल में भारत में जो कि नदियां बहती थीं
उसमें से कुछ नदियां आज भी बहती हैं और कुछ नदियां
जो कि प्राचीन काल में बहती थीं वे अब सूख चुकी हैं
जैसे कि सिन्धु नदी जो कि प्राचीन काल में बहती थी
वह अब सूख चुकी है और सिन्धु नदी के किनारे
जो कि प्राचीन काल में बसती थीं वे अब वहां नहीं हैं
और सिन्धु नदी के किनारे जो कि प्राचीन काल में
बसती थीं वे अब वहां नहीं हैं और सिन्धु नदी के किनारे
जो कि प्राचीन काल में बसती थीं वे अब वहां नहीं हैं

चातुर्वर्ण्यमयासृष्टं गुणकर्मविभागशः तस्य
कर्तारमपि मां विप्रकर्तारमवयं १३

शांकरभाष्यं

मानुषपदलोके वर्णाश्रमादिकर्माधिकारो नाग्येषु लोकेष्विति
नियमः किं निमित्त इति अथ वा वर्णाश्रमादिप्रविभागो यैतः मनुष्या
ममवर्त्मानुवर्तते सर्वशक्तं कस्मात्पुनः कारणात् नियमेन न
वैववर्त्मानुवर्तते नाग्यस्य तच्च ते चातुर्वर्ण्यमिति चातुर्वर्ण्यचत्वारः
पदवर्णाश्चातुर्वर्ण्यमये चरेण सृष्टमुत्पादितं ब्राह्मणोऽस्य मुनिमामी
दित्यादिश्रुतेः गुणकर्मविभागशः गुणविभागशः कर्मविभागशश्च
गुणाः सत्त्वः रजस्तमासि तत्र सत्त्विकस्य सत्त्वप्रधानस्य ब्राह्मणस्य श
मोदमस्तप इत्यादीनि कर्माणि सत्त्वोपसर्जनरजः प्रधानस्य क्षत्रि
यस्य शौर्यतेजः प्रभृतीति कर्माणि तमउपसर्जनरजः प्रधानस्य
वैश्रवस्य कृषादीनि कर्माणि रजउपसर्जनतमः प्रधानस्य शूद्रस्य
शुश्रूषेव कर्मस्येवं गुणकर्मविभागशः चातुर्वर्ण्यमया सृष्टमित्य
र्थः तच्चेदचातुर्वर्ण्यनाग्येषु लोकेषु अतो मानुषलोके इति विशेषणं ह
न्नातर्हि चातुर्वर्ण्यस्य सर्गादेः कर्माणाः कर्तृत्वात् तत्फलैषु युज्यसे अ
तो न त्वेति नित्यमुक्तो नित्ये चर इत्युच्यते यद्यपि माया संव्यवहारेण तस्य
कर्माणाः कर्तारमपि संतं तथापि मां परमार्थतो विप्रकर्तारमत एवा
वयममं सारिणं च मां विद्धि १३

प्रानंदगिरिकृतटीका

मनुष्यलोके चातुर्वर्ण्यचातुराश्रममित्यनेन द्वारेण कर्माधिकारनि
यमे कारोणं पृच्छति मनुष्यपदेति आदिशब्देनावस्थाविशेषाविवक्ष्यं
ते प्रकारांतरेणावृत्तानुवादपूर्वकं बोध्यमुत्पापयति अथ वेत्यादिना
प्रश्नद्वयं परिहरति उच्यते इति तर्हितवकर्तृत्वभोक्तृत्वसंभवादस्मदा
दित्यल्पत्वेनानीचरत्वमित्याह तस्येति ईश्वरस्य विषमसृष्टिं विदधान

शंकरा

गी.
टी.
व.

स्य सृष्टिवैषम्यनिर्वाहकं कथंति गतोति गुणविभागेन कर्मवि-
भागस्तेन चातर्वर्णस्य सृष्टिमेवोपदिष्टो स्पष्टयति तत्रेत्यादिना प्र-
पञ्चयप्रतिविधानं प्रकृतमुपसंहरति तच्चेदमिति मनुष्यलोके परे
वर्णाश्रमादिपूर्वके कर्मण्यधिकारः तत्रैव वर्णादेरीश्वरेण सृष्टत्वात्
लोकांतरेषु तत्र वर्णाद्यभावादीश्वरमेव चातर्वर्ण्यश्रमादिविभाग-
भागिनोऽधिकारिणोऽनुवर्तते तेनैव वर्णादेस्तस्यापारस्य च सृष्टत्वा-
त् ननु वर्तनस्य युक्तत्वादित्यर्थः तस्येत्यादि द्वितीयभागा यो यंचोद्यम
नुवर्तते हेतुः यदि चातर्वर्ण्यदिकर्तृत्वादीश्वरस्य प्रागुक्तो निय-
मोऽभिमतस्तर्हि तद्विषयसृष्टादेस्तत्रिष्टयापारस्य च यस्मादेर्निवर्त-
कत्वात् तत्फलस्य कर्तृगाभित्वात् कर्तृत्वभोक्तृत्वयोस्तद्विप्रसंगान्
नित्यमुक्तत्वादितेन स्यादित्यर्थः मायया कर्तृत्वं परमार्थतश्चाकर्तृ-
त्वमित्यभ्युपगमात् त्रित्यमुक्तत्वादि सिध्यतीत्युत्तरमाह उच्यते इति मा-
याप्रवृत्तेन संबन्धवहारेण चातर्वर्ण्यदेस्तत्कर्मणाश्च यद्यपि कर्ता हे-
तुः तथापि तथाविधं मां परमार्थतोऽकर्तारं विद्धीति योजना अकर्तृत्वा-
देवाभोक्तृत्वसिद्धिरित्याह अतएवेति १३

ननु वदेवित्युक्तमनया प्रवर्तते केचि स्वामिकृतटीका त्रिष्णुमतेत्येति कर्मवैचित्र्यं तत्कृद्गुणवत्सम

एतदीर्णमुत्तममध्यमादिवैचित्र्यं कर्तृत्वस्तव कथं वैषम्येनास्तीत्याशंक्याह चातर्वर्ण्यमिति चत्वारो व-
र्णा एव चातर्वर्ण्यस्वार्थेष्वनप्रत्ययः अयमर्थः सत्त्वप्रधाना ज्ञासृणा-
स्तेषां च शमदमादीनिकर्माणि सत्त्वरजःप्रधानाः क्षत्रियास्तेषां च शो-
र्ययुजादीनिकर्माणि रजस्तमःप्रधाना वैष्णवास्तेषां च कृषिवाणिज्या-
दीनिकर्माणि तमःप्रधानाः शूरास्तेषां च वैर्णिकपुष्पादीनिकर्माणि
इत्येवंगुणानां कर्माणां च विभागः विभागेऽश्चातर्वर्ण्यमेवेव सृष्टमि-
ति सत्यं तथाप्येवं तस्य कर्तारमपि फलतः अकर्तारमेवं विदितं तत्र हेतुः
अथ यमासक्तिराहित्येन प्रमरहितमित्यर्थः १३

अतएव चतुरो वर्णाश्चातर्वर्ण्यमये श्वरेण सृष्टे गुणाः सत्त्वादयस्तद्विभा-
पिशाचभाष्यं

गेनच तत्र सात्विकस्य ब्राह्मणस्य शमोदमस्तपस्यादीनि कर्माणि
 सत्त्वोपसर्जनस्य रजः प्रधानस्य क्षत्रियस्य शौर्यतेजः प्रभृतीनि कर्मा-
 णि रजः प्रधानस्य वैश्यस्य कृष्यादीनि कर्माणि तामसस्य मूर्खस्य श-
 श्रूषैव कर्मत्वे वंगुणकर्मविभागशः चातुर्वर्ण्यमया स्मृतमित्यर्थः
 तस्य चातुर्वर्ण्यस्य कर्मणः शमप्रभृतेः कर्तारमासीत्तरं विद्वि विजा-
 नीहि वस्तुतोऽकर्तारमवयमविकारिणो १३

रामानुजभाष्यं

यथोक्तकर्मारंभविरोधि पापक्षयहेतुमाह चातुर्वर्ण्यमिति चात-
 र्वर्ण्यप्रमुखब्रह्मादिसत्त्वपर्यंतं कृत्स्नजगत्सत्त्वादिगुणविभागेन त-
 दनुगुणशमादिभागेन च विभक्तं मया स्मृतं ग्रहणं प्रदर्शनार्थं मयै-
 व रक्ष्यते मयैवोपसंहरियते तस्य विवित्रस्मृतादेः कर्तारमपि च कर्तारं
 मां विदि १३ अभिनवगुप्तकृतटीकायां कर्म १३ तालि

परमार्थप्रपाटीका अथ वैष्णवपरीहसार्थमाह चातुर्वर्ण्यमिति

चातुर्वर्ण्यविभागो नाभावश्चातुर्वर्ण्यं ब्रह्मक्षत्रविशूद्रहंपंगुणकर्मवि-
 भागशः मयैव स्मृतं गुणाः सत्त्वादयः कर्मवर्णाश्च मेचितं तद्विभा-
 गेन तद्वर्णोचितेन निमित्तं विराट्पेण तस्य चातुर्वर्ण्यस्य विराट्पेणो-
 वकर्तारमां विदि जानीहि तथा अयमक्षरं शुद्धस्वरूपमसंगम-
 कर्तारं विदि अत्र शातपथी प्रीतिः तदेतद्ब्रह्मक्षत्रं विदुः क्षुद्राग्निं नैव
 देहेषु ब्रह्मा भवत् ब्राह्मणो मनुष्येषु क्षत्रियेण क्षत्रिये वैश्येन वैश्यः
 शूद्रेण शूद्र इति भाष्यं ब्रह्मक्षत्रं विदुः शूद्र इति यच्चातुर्वर्ण्यं तेरेतत्
 तालिं तपवेतेषु अग्निना वेष्टान रायरायणो मेण विराट्पेण समष्टिना
 देवेषु ब्रह्मा भवत् सपवमनुष्येषु क्षत्रियेण ब्रह्मणो भवत् तथा दे-
 वेषु क्षत्रियेण मनुष्येषु क्षत्रियेण भवत् तथा
 देवेषु वैश्येन वसुरुणादिना क्षत्रियेण मनुष्येषु वैश्येण भवत्
 तथा देवेषु शूद्रेण वसुरुणादिना शूद्रेण मनुष्येषु शूद्रेण भवत् तथा
 ब्राह्मणो मया वमासीद्वाहुराजयः कृत इत्यादिपि अथ विदुः कर्तारं

गी.
टी.
च.

मयायमिदं विद्याह १३

वनमालीटीका कानो

देहारंभकगुणोवेषम्याजगतिर्ममभंजत्यभावस्ततस्तेषां मोक्षेनधि
कारइतिबोधयितुं गुणभेदेन प्रजानामुत्पत्तिं स्वकर्तृकामाहवातर्वर्ण
मिति चत्वारो वर्णा एव वातर्वर्ण स्वार्थे ष्यन् मया सर्वे श्रेण गुणविभा
गशः कर्मविभागशश्च तथा हि सत्त्वप्रधाना ब्राह्मणा स्तेषां शमदमा
दीनिकर्माणि सत्त्वोपसर्जनरजःप्रधानाः क्षत्रिया स्तेषां शौर्यादीनिकर्मा
णि तप उपसर्जनरजःप्रधाना वेश्या स्तेषां कृष्यादीनि तादृशान्येव कर्मा
णि तमःप्रधानाः शूद्रा स्तेषां तादृशान्येव वैवर्णिकशुश्रूषादीनिकर्मा
णि ननु विषमसृष्टिकर्तृत्वात् तवापि वेषम्या तत्राह विद्दीति तस्य वातर्व
र्णास्य कर्तारमपि क्रियायामभिनिवेशाभावादकर्तारमतपवाव्ययं कर्तृ
त्वप्रयुक्तव्ययेन विकारेण रहितं यद्वा प्रकर्तारनास्तिकर्तार्यस्य तं कर्तृर
हितं विद्दीत्यर्थः १३

ऊसमवैजयेतीटीका

ननु यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते जन्मायस्य तइति श्रुतिस्तेषां स
र्वविविन्नजगत्कर्तारिवदनः स एव सायु कर्मकारयंति तमिति श्रुतिस्त
त्वां कर्मकारयितारमपि वाक्तिये सकामतया देवात्पजन्ते ये च निष्काम
तया त्वां यजन्तेषां सर्वेषामपि जन्मकर्तृकर्मकारयिता च त्वमेवास्य
तो जन्मकर्तारिकर्मकारयितरि च त्वयि वेषम्ये नैर्ह्यण्णादि दोष प्राप्तिः
स्यादित्याशङ्क्य स्वदोषं परिहरन् कर्मयोगारंभविरोधिनः पापस्य नाश
हेतुमाह वातर्वर्णमिति चत्वारस्तैर्वर्णाश्च तर्वर्णाश्च तर्वर्णा एव
वातर्वर्ण स्वार्थिकः ष्यन् प्रत्ययः वातर्वर्णमित्युपलक्षणं सर्वजगतां
वातर्वर्णप्रमुखावमात्रस्य स्तभपर्यन्तं सर्वचेतनात्मकं जगन्मया सर्व
श्रेण सृष्टिस्थिति संहारयोरुपलक्षणमेतत्पालितं संहृतं च केचित्तपे
त्तायामाह गुणकर्मविभागशः गुणानां विभागेः कर्मणां विभागेः श्वा
यमर्थः सत्त्वगुणमुखाः शमदमादिकर्माणां श्रविषाः सत्त्वरजोगुणा
मुखाः शौर्याद्युद्वादिकर्माणां श्रक्षत्रियाः रजस्तमोगुणमुखाः कृषिवा
णिज्यादिगुणकर्माणां श्रवेश्याः तमोगुणमुखा स्ते वैवर्णिकशुश्रूषादि

गी.
टी.
च.

व्यवहारदृष्ट्या कर्तारमपि मां परमार्थदृष्ट्या विद्य कर्तारमवयं निरहंकार-
त्वेनादीणमहिमाने १३ सदानंदीटीका

गुणानामपि वैषम्याच्चरीरारंभकारिणो न सर्वे तत्त्वशीलाः स्फुरित्या
ह प्रकृतेः पतिः चत्वारपवर्णास्तत्त्वजनः स्वार्थविधानतः गुणकर्म-
विभागेन वर्णास्ते वा सृणादयः १ चत्वारो निर्मिताः सर्गे मया भगवता
चैतनः सत्त्वप्रधाना ये विप्रालेखकर्मशमादिकं ३ सत्त्वगोणारजो
मुखा नृपाः शौर्यादिकर्मणः तमोगोणारजो मुखे वैश्याः कृष्यादि
कर्मिणः ४ तमः प्रधानाः शूद्रास्तत्त्वकर्मशुश्रूषणादिकं तादिदं मानु
षेलोके चातुर्वर्ण्यं व्यवस्थितं ५ एवं वैषम्यं सृष्टे स्ते कर्तृत्वात् तत्कालेन
च संवयोऽर्निवारः स्यादित्यतः प्राह मायवः ६ व्यवहारदृष्ट्या तस्य
चातुर्वर्ण्यस्य सर्वशः कर्तारं संतमपि मां परमार्थदृष्ट्या व्ययं ७ विद्य
कर्तारमदीणस्य भावमनहंकारं निर्विकारतया संतं मां ज्ञात्वा मुच्यते
भयात् ८ १३

नीलकंठीटीका

अन्यदेवताभक्ता अपि कस्मात्पुनः कारणात्ते वैवर्त्मानुवर्तते नान्य
स्य तत्राह चातुर्वर्ण्यमिति चतुर्वर्ण्यं नोहितं चातुर्वर्ण्यं गुणाश्च
कर्माणि चेति गुणकर्म द्वैकमद्भावः कर्माणि अग्निहोत्रादीनि गुणा
श्च अन्यदेवतादिभूपाः विभागशः सधारणा साधारणा विभागेन
तथाहि दानजपादिकं सर्वसाधारणं अग्निहोत्रादिकं त्रैवर्णीकस्यै
वनशूद्रस्य राजसूयादिकं राजपवने तरेषामिति विभागो दृश्यते
यतश्चातुर्वर्ण्यगुणकर्म मया सृष्टं ततोऽन्यदेवतानामपि मउत्पत्त्या
सुत्रप्रीत्यापि तद्विवृतप्रीत्या ममैव तृप्तिरस्तीत्यर्थः यद्वा गुणविभा-
गशः कर्मविभागश इति योजं तथाहि सत्त्वप्रधाना वा सृणास्तेषां क-
र्मशमदमादिकं सत्त्वोपसर्जनरजःप्रधानाः क्षत्रियास्तेषां कर्मशौ-
रीदि तमउपसर्जनरजःप्रधाने वैश्यास्तेषां कर्मकृष्यादि रजउपस-

四

सर्वे श्रेयः प्राप्नुयेत्वा मेव कथं नयजंते इत्याह मयेष्टरेण गुणैः सत्त्वादिभिः
 कृतो यः कर्मणां ब्राह्मणत्वादिर्न त्याश्रयत्वाद्भिर्भागो विस्तरादये लक्ष्यः
 व्यमाणस्तेन गुणकर्मविभागेन चातुर्वर्ण्ये सृष्टमित्यत एव निजनिजप्र
 कृत्यनुभूयंततदर्शनया देवतायजंत इत्यर्थः अत्रापि तत्कृतमेव वैषम्य
 मित्याह तस्येष्टसर्गस्य कर्तारमपि सांपरमेष्टरमकर्तारं तत्कर्तृत्वसंब
 द्धं फलमनाश्रयेतं विद्धि अनयोक्तव्यत्वात्मानः क्लेशकर्मविपाकाश्च ये
 परामर्शवर्णीतः १३

+ ननु त्वमेव वेदिकः कस्मात्तस्माद्विज्ञानावेन हर्षितः **गमकटाटाका** कर्मभिस्त्वमेव तत्पत्तेन सवथास ततश्च तत्र हवत्

+ सत्यगुणविभागेन अयं सात्त्विको यो राजसो यो तामस इत्येवं रूपेण सर्ग
भेदमूलेन तथा कर्मविभागेन वास्येनाथेतव्यं यष्टव्यं दातव्यमित्ये
वमादिदूषेणमया यथोक्तस्वरूपेण केन कर्त्ता तत्तर्वाण्यसृष्टं चत्वारो
वर्णा ब्राह्मणादयो निर्मितास्तस्मै वं विधाय चातर्वाण्यसृष्टगुणकर्मवि
भागममुचितकर्मानुरूपतत्फलभाजः कर्तारं निर्मातारमपि मामक
र्तारं तद्वत्तादृककर्मफलसंबन्धाभावात्कर्तृधर्मरहितं जानीहि ऊत
इति हेतुगर्भविशेषणमाह कीदृशं सन्तमकर्तारं विद्यव्ययं नित्यमेक
स्मात्स्वरूपा यतो हेतवे मि न व्यपगच्छामि अद्वयचिन्मात्रस्वभावता
मेव न जहास्येवं चाव्ययं सन्तमामकर्तारं विद्विद्वेत्ता हि मन्मायोऽज्ञा
वितानित्यदेहाय हेतारमयास्त्रिगुणाः संकल्पकारिणः सत्त्वादिभि
फलेर्गुज्यते नत्वहंगुणातीतस्वभावस्तैर्जातगुज्यते

लासिकी ~~यस्य~~ टीका

गी.
टी.
च.

शरीररम्भकगुणवेष्यादयि न सर्वे समसभावा इत्याह चातुर्वर्ण्यमि-
ति चत्वारो वर्णाः चातुर्वर्ण्यस्यार्थेऽप्यत्र सत्त्वप्रधाना ब्राह्मणा स्नेहो च श-
मदमादीनि कर्माणि सत्त्वराजः प्रधानाः क्षत्रिया स्नेहो च शौर्य युद्धादी-
नि कर्माणि रजस्तमः प्रधाना वैश्या स्नेहो च कृषिवाणिज्यादीनि कर्मा-
णि तमः प्रधानाः शूद्रा स्नेहो च त्रैवर्णिकं शुश्रूषादीनि कर्माणीत्येवं
गुणानां कर्मणां विभागोऽस्मात्तुर्वर्ण्यमये वैश्वरेण सृष्टमुत्पादितं प्रवमा-
पितव विषमसम्भावसृष्टेन वैषम्यं दुर्कारमित्याशङ्क्य नेत्याह तस्य विष-
मसम्भावस्य चातुर्वर्ण्यस्य लोक-दृष्टकर्तारमपि वस्तुतः कर्तारमेव।
मो विद्विष्यन्नेतर्गर्भविशेषणमवययमिति स्वसम्भावजीववन्नयेमि-
नवपगच्छामि १३

पंचोलीटीका

कस्मात्कारणान्नियमेन तवैव वर्तमानं वर्तते नात्यस्य अत्यन्तं ब्राह्मण-
दिकं सकामनिष्कामतया विचित्रं वर्तमानं उन्नतममध्यमादिवैचित्र्यं ऊर्ध्व-
तः तद्वैषम्यं प्रामोति इत्यत्राह चातुर्वर्ण्यमिति मया ईश्वरेण चातुर्व-
र्ण्यवर्णचतुष्टयं गुणकर्मविभागशः गुणानां सत्त्वराजस्तमसो कर्म-
णां शमदमशौर्यकृषिसेवादीनां ब्राह्मणक्षत्रियविहसूद्रकर्तृणां
विभागेन सृष्टमुत्पादितं तस्य चातुर्वर्ण्यस्य कर्तारमपि सन्ते मो परमा-
र्थातः अकर्तारमसंसारिणं जानीहि १३

राश्वरीरसमिद्धोपिनी ॥

चातुर्वर्ण्यमिति चत्वारो वर्णा एव चातुर्वर्ण्यविप्रक्षत्रिय विद्वद्वल-
क्षणा मया सृष्टं कथं गुणकर्मविभागशः गुणाः सत्त्वादयः कर्मा-
णि मित्रावर्यादीनि सेवातानि तान्विभज्येत्यर्थः तत्र ब्राह्मणाः सत्त्व-
प्रधानाः शमदममित्रावर्यादिकर्माणां क्षत्रियाः सत्त्वराजः प्रधानाः
शौर्ययुद्धादिकर्माणां शूद्रा रजस्तमः प्रधानाः कृषिवाणिज्यादि-
कर्माणां शूद्रा तमः प्रधानाः त्रैवर्णिकं शुश्रूषादिकर्माणां येति य-
थावर्णं गुणानुसारेण कर्माणि यथासकृन्व्यतयानिर्दिष्टानि तस्य

चातुर्वर्ण्यस्य कर्तारमपि मामीश्वरमकर्तारं विदितानीदि यो
 दिकर्ता सकथं कर्तुं तत्प्रतियोगिकाभाव विषयो भवतीति वि
 रोधो लंकारः समाधिस्तित्त्वं न विद्यते न्यः कर्ता यस्येत्यकर्ता
 सर्वकारणस्य मेव न कश्चि कारणमिति तात्पर्यं यतो व्ययं वि
 नाशरहितं यो हि विनश्यति स नायते यश्च जायते स विनश्य
 तीति न कश्चि जनको मे इत्यर्थः समुदायार्थस्तु सर्वजनकेन
 मयैश्वरेण यथा स्वमनुशिष्टानि कर्माणि प्रजाभिरवश्यं वि
 धेयानि मम तु कारणांतराभावान्न कश्चिच्छास्तेत्यतो यद्यपि
 मम कर्माणि नावश्यमावराणीयानि तथापि ते सुलोकसंग्र
 हार्थं प्रवृत्त एवास्मि एवं विचार्य त्वमपि कर्माधिकारी सन्त्वं
 धर्ममेवाचरेति भावः १३॥

मधुभाष्य

चातुर्वर्ण्यमिति चातुर्वर्ण्यसमुदायः सात्विको ब्राह्मणः सा
 त्विकराजसः क्षत्रियः राजसतामसो वैश्यः तामसः शूद्र इ
 ति गुणविभागः कर्मविभागस्तु शमोदमइत्यादिनावक्ष्यते
 क्रियायां वैलक्षण्यात् कर्ता कर्ता तथादिश्रुतिः विषयकर्म
 विमाना इत्यादि तनुर्विद्या क्रिया कृतिरिति च साधितं चेत्
 तुरस्तात् अतएव न मां कर्माणि लिप्यंति इत्यनलिप्यंती
 त्याद न मे कर्मफले स्पृहा इति इच्छामात्रं तस्मिन् न तत्राभि
 निवेशः तच्चोक्तं आकाक्षत्रपि देवो सो नेच्छते लोकवत्परः
 न सा प्रदत्तस्य विस्मोर्त्तनं कामोदितस्य विति न व केविन्सुः
 का भवन्तीति कर्मणः सर्वशक्तिः तथादिश्रुतिः ज्ञात्वा तमेन
 मनसा हृदा च भूयो न मृत्युमुपयाति विद्वानिति कथं वा इत्य
 नेता इत्यनेन तदिति दोषो वाचते एवं ज्ञात्वापि कर्मकरो प्राचा

रोपसीत्याद ॥१५

62

भाषा अनुवाद

और जो कहो कि चारों वर्णों के कर्ता भी तुमही हो और अनेक प्रकार कर्म भी वेद के द्वारा तल्लीने कहा है फेरि उन्हीं कर्मों के करने वाले ब्राह्मण आदि वर्णों को उत्तम ओ अथम कर्म भी तुमने कहा तो इस सबके करने ओ कहने वाले एक तुम ठहरो फेरि किसी की प्रवृत्ति सकाम कर्म में और किसी की निष्काम में जो हो ती है तो कहो वैषम्य दोष कहे विषम स्वभाव तुमारा क्यों नहीं है इन बातों से अलवते तुमको पक्ष पात दोष हो सकता है इसके उपर कहते हैं किहां चातुर्वर्ण्य कहे सत्तोगुण प्रधान जो ब्राह्मण उनके कर्म शम दम उपरति तितिक्षा समाधान अज्ञा है और सत्त्व रज प्रधान जो क्षत्री उनके कर्म भूमि रक्षा प्रजापालन युद्ध आदिक हैं और रजोगुण तमोगुण प्रधान जो वैश्य तिनके कर्म व्यापार खेती आदि कहें और तमोगुण प्रधान शूद्रका कर्म इन तीनों वर्णों की सेवा है सो यह बात ठीक है पर जो भी हम इनके कर्ता हैं तो भी अकर्ता ही जानो क्योंकि हम अव्यय हमारी आसक्ति इन कर्मों में नहीं है १३

दोहा

चत्वर वर्ण जो मे रचे कर विभाग गुण कर्म ताकी कर्ता जा
न मोदि अव्यय अकर्ता परम १३ ॥

नमो कर्माणि लिपंति न मे कर्म फले स्पृहा ३।
तिमो यो भिजानाति कर्मभिर्न सवध्यते १४

शंकरभाष्य

येषां तत्कर्मणां कर्तारं मां मन्यसे परमार्थतस्तेषामकर्तृत्वाहं यतः
नेति नमो तानि कर्माणि लिपंति देहाद्यारम्भकत्वेनाहंकाराभा
वाच्च तेषां कर्मणां फलेषु मे स्पृहा तस्मात्तेषां तत्संसारिणो अहं
कर्तृत्यभिमानः कर्मसु स्पृहा तत्फलेषु च तानि कर्माणि लिप्यन्
तीति युक्तं तदभावाच्च नमो कर्माणि लिप्यन्तीत्येवं योऽन्योऽपि मा
मात्मत्वेनाभिजानाति नाहं कर्तारं न मे कर्म फले स्पृहेति सकर्मभि
र्निवध्यते तस्यापि न देहाद्यारम्भकानि कर्माणि भवन्तीत्यर्थः १४

आनंदगिरिकृतटीका

ईश्वरस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वयोर्वस्तुतोऽभावे कर्मतत्फलसंबंधे वैधु
र्यफलतीत्याह येषां त्वितिकर्मतत्फलसंस्पर्शपूयमीश्वरं मां पश्य
तो दर्शनाच्च त्वं फलं दर्शयति नमामिति तानि कर्माणीति येषां
कर्मणां महं कर्तारं तवाभिमतस्तानीति यावत्तदेहं द्रियाद्यारम्भ
कत्वेन तेषां कर्मणां मीश्वरे संस्पर्शाभावे तस्य तत्कारणावस्थाया
महंकाराभवे हेतुं करोति अहंकाराभावादिति कर्मफलतस्मा
भावाच्चेष्टं कर्माणि न लिप्यन्तीत्याह न चेति उक्तमेव प्रपंचयति
येषां त्विति तदभावात्कर्मस्वहं कर्तृत्यभिमानस्य तत्फलेषु स्पृ
हायाश्चाभावादित्यर्थः ईश्वरस्य कर्मनिर्लेपेऽपि क्षेत्रज्ञस्य किमा
यातमित्याशङ्क्योत्तरार्द्धं व्याचष्टे इत्येवमिति अभिज्ञानप्रकारमा
भिनयति नाहमिति ज्ञानफलं कथयति सकर्मभिरिति कर्मसंबं
धं विडुषिविषदयति तस्यापीति १४

स्वामिकृतटीका

तदेव दर्शयन्नाह कर्माणि विषसृष्ट्यादीन्यपि मां न लिपंति आसक्तं

गी.
टी.
च.

न ऊर्वन्ति निरहंकारत्वात् आमकामत्वेन मम कर्मफले स्पृहा
भावाच्च मोनलिप्यन्ति इति किं वक्तव्यं यतः कर्मफले स्पृहा राहित्येन
मोयोभिजानाति सोऽपि कर्मनिर्वध्यते मम निर्लेपत्वे कारणं निरहं
कारत्वं निस्पृहत्वादिकं ज्ञानतस्तस्याप्यहंकारादिशैथिल्यात् १४

पिशाचभाष्यं

कर्तृत्वे कर्मफलसंबन्धान्वानीश्वरत्वमित्याशंक्याह नमामिति
नमो कर्माणि यज्ञादीनि लिप्यन्ति उपसृज्यन्ति देहादौ रभकालेन च
हंकाराभावान्मे कर्मफले स्पृहा प्रतो हेतोरकर्त्रीत्मा ज्ञानादहं
कर्मभिरलिप्त इत्यतोऽपि मां परमात्मानं योगिता नात्यवगच्छति क
र्मभिर्न संबध्यते न लिप्यते १५

रामानुजभाष्यं

कथमित्यत्राह नमामित्यत इमानि विचित्रसृष्ट्यादीनि नमो
कर्माणि लिप्यन्ति न वधेति नमस्तु युक्ता न निदेव मनुष्यादिवै
चित्राणि सृज्यन्ते पुंसापप्रयुक्तानामर्थं अत्र प्राप्ता प्रविवेकेन विचि
त्रसृष्ट्यादेर्नाहं कर्ता यतः क्षेत्रज्ञाः सृष्टिलब्धकरणकलेवराः
सृष्टिलब्धभाग्यजाते फलसंगादिहेतुभिः स्वकर्मांशुगुणभजंते
सृष्ट्यादिकर्मफलवृत्तेषामेव स्यादिति न स्पृहा तथा हि सूत्रकारः
वैषम्येनैवैषां न सापेक्षत्वादिति तथाह भगवान्पराधरः निमित्त
मात्रमेवायं सृज्यानां सर्गकर्माणि प्रधानकारणाभूता यतोऽहं
विश्रुतयं निमित्तमात्रं युक्ता वना न किंचिदप्येतने नीयते तप
तां श्रेष्ठस्वशक्तौ वस्तुतामिति सृज्यानां क्षेत्रज्ञानां सृष्टेकारणमा
त्रमेवायं परमपुरुषः देवादि वैविध्यं तत्र प्रधानं कारणं सृज्यभूतत्वे
अज्ञानां प्राचीनकशक्त्यप्यत्र तो निमित्तमात्रं युक्ता सृष्टेः कर्ता
परमपुरुषमुत्कारद्वैतक्षेत्रज्ञवस्तु देवादि विचित्रभावेनान्यदप्यो
क्तं तस्य गतप्राचीनकर्मशक्तौ वदेवादि वस्तुभावमुपनीय तद्वर्ण्यः
एवमुक्तेन प्रकारेण सृष्ट्यादेः कर्तारमप्यकर्तारं सृष्ट्यादिकर्मफल

कल्पसूक्तमभिर्नेपः शुकाश्रुतिमन्त्रकाम
भावादिननानप्रकारेण यो भवेत्तस्यैव
सर्वत्र सर्वदा ननु च तत्परमेश्वरमेव न वा
वात्परमेश्वरकिं विदिति नीत्या विस्पृशति तस्य
किं कर्म भवत्यः ॥ १० ॥

सुगरहितंचयो मामभिजानातिसकर्मयोगारंभविरोधिभिः फलं
हितं सुप्राचीनकर्मभिर्नवधत्ते मुच्यते इत्यर्थः ॥ १४ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ॥ १४ ॥ नमस्कृत्यमाकाश

परमार्थप्रपाटीका अथ विद्यकतारमवयमित्येवं विव

चाह नमामिति मां कर्माणि सृष्ट्या दीकृते रूपाणि न लिप्यंति असंगत्वात्
अतएव न मे कर्मफले स्पृहा वांछापि अवाप्तसकलकामेन मया किमु
दिशेपतत्कर्तव्यमित्यर्थः यथा सूर्यो जगत्यापारहेतवे पितृकर्म
णानलिप्यते एवमित्युक्तप्रकारेण यो मामभिजानाति सोऽपि कर्मभि
र्न वध्यते किंपुनरहमित्यर्थः ॥ १४ ॥

वनमालीटीका

याधिहीनं तदेवाहनेति यतो मम कर्मफले स्पृहानास्त्यतो मां कर्माणि न लिप्यं
ति इतीत्ये जीवो मां सर्वेश्वरकर्मफलाद्यभिनिवेशरहितं यो वदसम
त्प्रसादलव्यनिर्लेपसामर्थ्येन प्रवाहनादिकर्मरूपया विद्यया न वध्य
ते क्रियामाणादिभिरपि कर्मभिर्न वध्यत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

ऊसमेवेजयेतीटीका

पुनरपि तदेव विशदं ऊर्वन्तत्केन प्रकारेण भवतीत्याह नमामिति
कर्माणि विचित्रविषसर्गादीनि मां सर्वेश्वरेश्वरं न लिप्यंति न वध्मंति
सृज्यानां जीवानां प्रणप्रणप्रयुक्तानीमानि सरासरनराद्यनेकवि
चित्ररूपाकाराणि भवन्ति न मत्प्रयुक्तानियतो मे ममेश्वरस्य कर्मफले
विषसृष्ट्यादिकर्मफले स्पृहेक्षानास्त्यतो मां तानि न लिप्यंतीत्यर्थः इ
त्येवंप्रकारेण यो मुमुक्षुर्मां सृष्ट्यादिकर्तारमप्यकर्तारं कर्मफले क्षा
प्यत्यमभिजानेति सा कल्पेन वेति पुरुषः कर्मभिर्निष्कामकर्मयोगा
रंभविरोधिभिः सकामप्राचीनकर्मभिर्न वध्यते संसारान्मुच्यते इत्यर्थः ॥ १४ ॥

मधुसूदनीटीका

कर्माणि विषसर्गादीनि मां निरहंकारत्वेन कर्तृत्वाभिमानहीनं भगवं नं

गी.
टी.
व.

ननलिपेतिदेहारंभकत्वेननवभंति एवंकर्तृत्वेनिराकृत्यभोक्तृत्वेनि
राकरोति नमेमामासकामस्यकर्मफलस्यहात्साश्रामकामस्यहे। सकाः
तिश्रुतेःकर्तृत्वाभिमानफलस्यहाभाहिकर्माणि लिपेतीति तदभा-
वान्मोकां कर्माणि लिपेतीति किंचवक्तव्यं इत्येवंयोन्योपि मामकर्तारम
भोक्तारंवात्मत्वेनाभिजानाति कर्मभिर्नसवध्यते अकर्तात्मजानेनमुच्य
तदर्थः।

१४

सदानंदीटीका

कर्तृत्वेनिराकृत्यनिराचष्टेभोक्तृतां कर्माणि विष्टसृष्टादीन्य
नहंकारमीश्वरं १ देहाद्यारंभकत्वेननमोवभंतिचिह्नं नवाममा-
सकामस्यहात्साकर्मफलेयतः २ कर्तृत्वाभिनिवेशेनतेशेवाफलत्वे
स्यया लिपेत्तत्तास्तु कर्माणि तदभावानमोहरि ३ एवंयोन्योपि मामी
शमात्मत्वेनश्रुतेनयात् अकर्तारमभोक्तारंवेतिस्वानुभवेनच ध य
माथर्मादिद्रुपाणिकर्माणि वंधकान्यपि तस्यापिनेवदेहाद्यारंभका-
णिभवंतिवे ५ सचाकर्तात्मवोधेनमुच्यतेकर्मबंधनेः ६ १४

नीलकंठीटीका

ननुकर्तृरपिकथमकर्तृत्वमतग्राह नमामिति कर्मलेपोपिऊतो-
नास्तीत्यतग्राह नमेइति यःकर्तृत्वाभिमानोसलिप्यतेयस्तुफले
क्षुःसपवात्मनःकर्तृत्वंमसतइतिफलेक्षाभावादकर्ताअकर्तृत्वाच्च
नलिप्यतेऽयंइतिमोयोभिजानातिसकर्मफलस्यहात्यागातकर्मभि
र्नवध्यते १४

ग्रानंदी टीका

कथमेतदित्याह नमोकां कर्माणि लिप्यंति नमेकामफलेष्वपि यतो
मेकर्मणाफलेषुकामःस्यहानास्ति ततोमोकां कर्माणि नलिप्यंति अ-
तोहं कृत्वाप्यकर्तृत्वेत्यर्थः प्रत्यक्षेयतयाज्ययज्वने तदेवंसर्वमीश्वर
लक्षणमात्मनिप्रकाश्यप्रकृते कर्माणि पार्थस्यप्रज्ञाजनयतिः इती
र्थप्रकारेणायोमोसर्वज्ञं सर्वकर्तारं सर्वानुग्राहकं परमेश्वरमभिजा

३ इतिमोयोभिजानाति
कर्मभिर्नवध्यते

नातिज्ञानेन साक्षात्करोतिसकर्मभिः क्रियमाणो न बध्यते ज्ञानशून्ये क्रियमाणं हि कर्म न बंधकमित्यर्थः १५

रामकेहीटीका

ਜਨਸ਼

कर्मणि प्रणामलक्षणः क्रियानमो लिपेति सखडः खादिल
क्षणस्वफलरूपेण कलेकेन नमलिनयंति यतो नित्य निजानेदत्तम
स्य मम कर्मणो फलेषु तत उतरोत्तर प्रकृष्टस्वरूपेषु पि न कामो नाः
भिलाषः यथा प्रतिपादितस्वरूपे क मयत्वेन सर्वमिदमनुपश्यतः य
श्च यथोक्तेन ज्ञानमृतनिर्करेण निर्धूत सकल विकल्प कलंक त्वात्रि
मलप्रज्ञो योगीत्येव यथोक्तस्वरूपं मामभिजानाति प्रतिपद्यते समुद्य
त्क्रियमाणोः कर्मभिर्न बध्यते न रागादिक्लेशाशानियंत्रितः क्रियते

卷之八

3-11-61

लासिकी ~~अखण्ड~~ टीका

ततश्च नमामिति कर्माणि विश्वसृष्ट्यादीनि मामीश्वरं स्वरूपादप्रचकृत-
त्वेन न लिख्यन्ति कर्तृत्वाभिमानरूपेण सत्त्वदःत्वादिकलरूपेण च क-
लेकेन न मलिनयन्ति यतो न मे कर्मफले सृष्टा आप्तकामस्य का सृष्टे-
ति श्रुतेः एतेन कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च निराकृतं एव मन्योपियो मामकर्तार-
मभोक्तारं वात्मत्वेनाभिजानाति कर्मभिः क्रियमाणैरपि समद्वन्द्व-
यते न क्लेशपाशानियेव त्रितः क्रियते ॥४॥

पंचोलीटीका

तदेवदर्शयन्तज्ञानेफलमाह नमामितिकर्माणिमोनलिप्यन्तिदे
हाद्यारंभकानिनभवंतिमेममकर्मफलेस्पृहानयइतिमामभिजा
नातिसकर्मभिर्नवथ्यतेतस्यकर्माणिदेहारंभकानिनभवंति १५

रावीरसमिद्धेतिनी॥

अतश्च नमामिति कर्माणि सर्वजनकेनेच्छरेण यथावर्णमनु
शिष्टानियुहादीनि विगुणान्यपि मां तदधिकारिणं न लिपंति
पापफलेन न बभूवुः यतो मे समकर्मफले कर्मणः प्रवृत्तिरू
पस्य स्ववर्णो वितस्य युहादेः फले राज्ञ्यभोगादिलक्षणेन स्पष्ट
फलोद्देशेन न कर्मसु प्रवृत्तिः किं त्वीश्वराक्षैषा पालनीयेति धि
यैवेत्यर्थ इत्यनेन प्रकारेण यो मामभिमां लक्षणीकृत्य मत्प्रवृत्तिं
प्रमाणीकृत्येति यावत् जानाति निश्चिनोति स्वधर्ममवश्याचर
णीयत्वेनेति शेषः सकर्मभिः दिंसा प्रथानैरपि युहादिव्यापारे
न बध्यते पापासंगेनेति शेषः १४॥

मधुभाष्य

१४॥

भाषा अनुवाद

वही कर्म की आसक्ति देखलाति इये कहते हैं कि देवा विष्णु
सर्जन आदिकर्म हमको नहीं लगते और न कर्म फल की इ
च्छा हमें है क्योंकि हम निरहंकार कर्म करते हैं और पूर्ण का
म है इससे कोई विषयके दर्शनादि से हमारी भोगमें इच्छा न
ही होती तो ये कर्म हमें कैसे आसक्त कर सकें और क्या कहें दे
वा जो मनुष्य हमको कर्ममें निर्लिप्त जानते हैं वे भी कर्म बन्ध
में नहीं पड़ते कारण यह कि जो हमारे निर्लेपता के हेतु अनहे
कार ओ निस्पृहत्व है सो उनके जानकार पुरुष के भी शिथिल
होते कहे नाम मात्र को रह जाते और ऊँच नाम देखने योग्य
नहीं रहते हैं १४

दोहा

कर्म न मोकों लिप्त दे न कर्मफल मो अभिलाष ऐसे जो
मोहि जान दे नहि कर्म बंध तिह भाष १४

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः कुरुका
मेव तस्मात् पूर्वैः पूर्वतरं कृतं १५

शोकरभाष्यं

नाहं कर्तानमेकर्मफले स्पृहेति एवमिति एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैर
पि कृतं तैर्मुमुक्षुभिः कुरुते न कर्मेव त्वेन तस्मात् स न नापि सत्यासः
कर्तव्यतास्मात् पूर्वैरप्यनुष्ठितत्वादय्यनात्मजत्वं तदात्मशुच्यर्थं
तत्त्वविज्ञेयलोकसंग्रहार्थं पूर्वैर्जनकादिभिः पूर्वतरं कृतं नाधुना तनं
कृतं निर्वर्तितं १५ आनंदगिरिकृतटीका

तव कर्म तत्फलसंबंधाभावे तथा ज्ञानवत्तद्वत्तदसंबंधे ममापि किं
कर्मणो त्यागं कर्माणां कर्तृत्वाभिमानं तत्फले स्पृहाश्चाकृत्वा
मुमुक्षुवत् त्वया कर्म कर्तव्यमेवेत्याह नाहमित्यादिना एवमिति ना
हं कर्तेत्येवमादि परास्पृश्यते तेन पूर्वैर्मुमुक्षुभिरनुष्ठितत्वेन हेतुनेत्य
र्थः कर्मेवेत्येव कारणमाह नेत्यादिना त्वं शब्दस्य क्रियापदेन संबधः
तस्मादित्युक्तमेव स्पष्टयति पूर्वैरिति यदुक्तं किं मम कर्मणोति तत्र त्व
मज्ञो वा तत्त्वविदा यद्यस्तदाचित्तशुच्यर्थं कुरु कर्मेत्याह यदीति हि
तीयं प्रत्याह तत्त्वविदिति कुरु कर्मेति संबधः पूर्वैर्भूतैराचरितमित्ये
तावता किमिति विवेकवता मया तत् कर्तव्यमित्याशंकाह जनका
दिभिरिति ते ते देवसेवाय कर्म कृतवन्तानतदिदानीमप्रामाणीकत्वा
दनुष्ठेयमित्याशंकाह पूर्वतरमिति १५

स्वामिकृतटीका

ये यथा मां प्रपद्यन्त इत्यादिभिश्च तर्भिः श्लोकैः प्रासंगिकमीश्वरस्यैव
मप्यपरिहृतपूर्वोक्तमेव कर्मयोगं प्रपंचयितुं अनुस्मारयति एवं ज्ञात्वेति
ग्रहकारादिराहित्येन कृतं कर्म वेथं कं भवतीति एवं ज्ञात्वा पूर्वैः जनका
दिभिरपि मुमुक्षुभिः सत्त्वशुच्यर्थं पूर्वतरं युगांतरेष्वपि कृतं तस्मात्त्वम
पि प्रथमं कर्म वकुरु १५ पिशाचभाष्यं

गी.
टी.
व.

एवं ज्ञात्वेति ग्रहमेवेष्टरः कर्मणः स्रष्टा ग्रहमेव कर्तेति ज्ञात्वा पूर्वेषु
कृतं एव तत्र मेव कृतं कर्म त्वं तस्मादेव हेतोः ऊरु १५

रामा उजभाष्य

एवमिति एवं मां ज्ञात्वा विमुक्तपापे पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः कृतं लक्षणं कर्म
कृतं तस्मात्त्वमुक्तप्रकारं महिषयज्ञानविधूतपापः पूर्वैर्विवस्वन्मन्त्रदि
भिः कृतं पूर्वतरं पुरातनं तदानीमेव मयोक्तं वक्ष्यमाणं कारणं कर्म व ऊरु १ ५

अभिनवगुप्तकृतटीका

मम विमुक्तपापमाकाशकल्पत्वं कर्म निर्लेपः आकाशप्रतीतिवत् तस्मात्
तस्मादादित्यनेन ज्ञानमकारेण यो भगवंतमेवाश्रयत्वे सर्वत्र सर्वदा नंद
दमे परमेष्ठनेनैव नदास्तदेवात्परमालिपिं विदिति नीत्यादि नृशक्तिरस्य
किं कर्म निर्देयः तस्मादनया बुद्ध्यापवित्रीकृतस्त्वमपि कर्माण्यवश्यं क
र्तव्यानि ऊरु १५

परमार्थमपाटीका

अथ प्रकृतमनुसरति एवमिति एवममुना प्रकारेण मदीयं कर्तृत्वा
द्यभिमानशून्यत्वं ज्ञात्वा मुमुक्षुभिर्भोक्तामिच्छाद्भिः पूर्वैः पुरातनैरपि क
र्मकृतं तस्मात्त्वमपि प्रस्तुतं कर्मैव ऊरु यतः पूर्वैः पूर्वतरमनादिसिद्धं
कृतं अनेन शिष्टाचारोपि सप्रमाणमिति सूचितं १५

वनमालीटीका

यतो भिमानाभावात् कर्मकर्तारं मां कर्माणि न लिपंत्यतो भिमानरा
हितेन त्वमपि कर्म ऊरु वित्याह एवमिति यतः पूर्वैर्यदुपभूतिभिर्मुमुक्षु
भिरेव कर्तृत्वाद्यभिमानाभावे कर्माणि न लिपन्तीत्येवं ज्ञात्वा कर्तृत्वाद्य
भिमानशून्यतया कर्मकृतं तस्मात्त्वमपि मुमुक्षुर्विहात्याशानुसंधाना
त्वात्तत्प्रियत्वेन संन्यासार्थपिकाराच्च कर्मैव फलाभिसेधि शून्यः सन्
ऊरु पूर्वैः जनकादिभिः पूर्वतरमति पूर्वपुगातरेपि कृतं १५

ऊरुमेव जयंतीटीका

इदानीं पूर्वैः कृतं त्वेन कर्मयोगस्यावश्यककर्तव्यतामाह एवमिति
एवं कर्मफलेच्छादिरहितं मां ज्ञात्वा बुद्ध्या पूर्वैर्मदनुवर्तिभिर्जनकादि

भिर्मुमुक्षुभिर्लोकसंग्रहायार्थं मन्तव्यं कर्माशुद्धये च कर्ममदाराय न ल
क्षणफलानुसंधानरहितं कृतं यस्मादेवं तस्मात्त्वमपि पूर्वोक्तलक्षणं
कर्मैव कुरु पूर्वैर्महिषयः ज्ञानविमुक्तपापैः मल्लिष्ये वैवस्वतमन्वा
दिभिः कृतं पूर्वतरमतिप्राचीने १५

यतो नाहं कर्तानमेकं कर्म **मधुसूदनीटीका** फले स्पष्टे हेति ज्ञानात्कर्मभिर्न बध्यतेऽतः ॥

एवमात्मनो कर्तुः कर्मा लेपं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि अस्मिन् युगे अ
न्ययुगे वा ययाति यदुप्रभृतिभिर्मुमुक्षुभिः तस्मात्त्वमपि कर्मैव कुरु
न तस्मीमांसने नापि संन्यासे यद्यतत्त्ववित्तात्मशुद्ध्यर्थं तत्त्वविज्ञे-
लोकसंग्रहार्थं पूर्वैर्जनकादिभिः परतरमतिपूर्वयुगांतरेऽपि कृतं
एतेनास्मिन् युगेऽन्ययुगे च पूर्वतरैः कृतत्वादवश्यं त्वया कर्तव्यं कर्म
तिदर्शयति **सुबुद्धिः** कर्मविषयिकं कर्तव्यं न तत्त्वविषयिकं कर्तव्यं न तदर्थं पूर्व-
कृतमित्यतिरिक्तं ज्ञानमिदं ॥ १५

सदानंदीटीका

एवमेवात्मनो कर्तुः कर्मा लेपं विचार्य वै कृतं कर्म युगेऽपि अस्मिन्नति
क्रांतैर्मुमुक्षुभिः १ तस्मात्त्वमपि कर्मैव कुरु त्वागस्तु नो वितः धी
शुद्ध्यर्थं मुमुक्षुश्चेतश्चेत्संग्रहाय च २ युगांतरे कृतं पूर्वैः कृतं तज्ज
नकादिभिः अवश्यं कर्म कर्तव्यं कृतत्वात्सर्वकालिकैः ३ ॥ १५

नीलकण्ठीटीका

एतदेव शिष्टाचारप्रदर्शनपूर्वकं ग्राहयति एवं ज्ञात्वेति पूर्वतरं वेदो
क्तत्वात् न त्वधुना केनचित्कल्पितमित्यर्थः पूर्वतरं प्रमेयतरं कृतं अ
त्यावश्यकत्वादिति वार्थः ॥ १५

आनंदीटीका

एवमीश्वरदेशमुपसंहृत्य कर्तव्यमिदं तमाह स्पष्टम् ॥ १५

गमकेटीटीका

किंच यस्मादनया बुद्ध्या पवित्रीकृतं त्वमपि बुद्ध्या कर्तव्याणि कर्माणि कुरु इत्येवाह ॥
एवं यथा प्रतिपादिते कर्तव्ये कर्तव्यपर्यवसायित्वात् तत्त्वज्ञात्वा

गी.
टी.
च.

धिगमपूर्वेरपिमन्वादिभिर्मुमुक्षुभिः कर्मशास्त्रोदितं कृतमनुष्ठि
ते तस्मान्त्वमपियथोक्तज्ञाननिष्ठत्वेन कर्मैव स्वजातिविहितं युद्धादि
व्यापारमेवानुतिष्ठ पूर्वैरतीतविप्रकृष्टकालजन्मभिस्तेः पूर्वतर
मादितरं नुष्ठितं ॥ १५ ॥

लासिकी ननु यतीटीका

अतएव पवमिति एवं स्वभावादप्रचक्ष्णा फलानभिलाषेण च।
कृतं कर्मबंधकं न भवतीत्येवं ज्ञात्वा पूर्वैर्मनुजनकादिभिरपि मुमुक्षु
भिः कर्मकृतमनुष्ठितं अनेन श्लोकार्थेन कर्मसंन्यासस्य लक्षणोक्त
मिति दृष्टव्यं तस्मान्त्वमपियथोक्तबोधनिष्ठत्वेन कर्मैव स्वजातिवि
हितं युद्धादिव्यापारमेवानुतिष्ठ पूर्वैरतीतविप्रकृष्टकालजन्मभिस्ते
ः पूर्वतरमादितरं युगोत्तरेष्वपि वर्तमानं कृतं ॥ १५ ॥

पंचोलीटीका

ये यथा मो प्रपद्यंते इत्यादिना चतुर्भिः श्लोकैरीश्वरस्य वैचित्र्यं ऊर्वतः
वैषम्यं प्राप्तं परिहृत्य पूर्वोक्तमेव कर्मयोगं प्रपद्यितुं मनुस्मारयति
पवमिति पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः जन्मकादिभिः एवं ज्ञात्वा फलाकां
क्षारहितं कर्मबंधकं न भवति इत्येवं विज्ञाय कर्मकृतं तस्मान्त्वे क
र्मैव ऊरुपूर्वैः पूर्वतरं कृतं पूर्वैर्जनकादिभिः युगोत्तरेपि सत्त्वशुद्ध
यं कृतं ॥ १५ ॥

रणवीरसमिद्धोधिनी ॥

अत्र सदाचारं प्रमाणाय नुक्तं मर्थमुपसंहरति पवमिति पवमुक्ते
न प्रकारेण ज्ञातवानिश्चित्य पूर्वैर्जनकादिभीराजर्षिभिर्मुमुक्षुभिः
पिमोक्षकामैरपि किमुत भोगेच्छुभिः कर्मस्ववर्णाश्रमोचितं कृतम
नुष्ठितम् तस्मान्त्वे कर्मप्रवृत्तिरूपमेव ऊरुन पुनर्निवृत्तिमातिष्ठयतः
पूर्वतरं मत ईश्वरतः सर्गादौ प्रवृत्तत्वात् पूर्वैश्च विवस्वदादिभिरनुष्ठि
तम् ॥ १५ ॥

सधुभाष्य

यवमिति पूर्वतुरं कर्म पूर्वभावीत्यर्थः कर्म ऊर्ध्वत्युक्त
म् तस्य कर्मणा उर्वित्तेयत्वमाह सम्ययुक्तं १५ ॥

साधने के लिये
॥ ५ ॥ कौटिल्य आचार्य की यादों के लिये

भाषाअनुवाद

अब ऐसे चारि श्लोक से प्रसंग प्राप्त ईश्वर के वैषम्य दोषको
हर करते हुये पूर्व कथित कर्म योग को विस्तार करि कहा
न है कि अहंकार रहित किया हुआ कर्म ज्ञानका वायक न
ही होता है यह जानि करिके पूर्वकालके मुमुक्षु जनक आ
दिकों ने किया था इस से तबभी अभी इस प्रथम अवस्थामे क
र्मकरो जब ज्ञान अवस्था प्राप्त होगी आपही छूट जायगे अभी
छोड़ने से सतोगुण की श्रद्धि होना दुर्घट है देखो और और य
गमेभी लोगोंने प्रथम कर्म को किया है यह कर्म युग युगोंत
रसे किया चला आताहैं १५

दोहा

यों जाने कर्महि कियो पूर्व मोक्ष हित जोय ताते तबभी क
र्मकर ज्यों पूर्व पुरुष कृत सोय १५॥

किंकर्मकिमकर्मतिकवयोप्यत्रमोहिताः तत्रे
कर्मप्रवक्ष्यामियदज्ञात्वामोक्षसंश्रुभात् १६

शांकरभाष्य

तत्रकर्मचेत् कर्तव्यत्वद्वचनादेवकरोम्यहं किंविशेषितेन पूर्वैःपूर्व
तरं कृतमित्युच्यते यस्मान्महद्वेषम्यकर्मकर्मणिकथंकिंकर्मति
किंकर्मकिंचाकर्मति कवयोमेधाविनोऽपिअत्रास्मिन्कर्मदिविष
येमोहिताःमोहंगताः अतस्तेतभ्यमहंकर्मकर्मचप्रवक्ष्यामि यत्
ज्ञात्वाविदित्वाकर्मदिमोक्षसंश्रुभात् संसारात्नवैवंत्वयामंतव्यं
कर्मनामदेहादिवेष्टा लोकप्रसिद्धमकर्म नामतदक्रियात्स्मीमास
नकिंतत्र बोद्धव्यमिति १६ आनंदगिरिकृतटीका

कर्मविशेषणमाक्षिपति तत्रेति मनुष्यलोकःसप्तमार्थःकर्मणि म
हत्वेवेषम्यस्यविद्यमानत्वात्तस्य पूर्वैरनुष्ठितत्वेनपूर्वतरत्वेनचविशेष
तत्वेतास्मिन्प्रवृत्तिस्तवसकरोति युक्तंविशेषणमितिपरिहरति उच्य
तइति कर्मणिदेहादिवेष्टादूपेलोकप्रसिद्धेनास्तिवेषम्यमिति शां
कते कथमिति विज्ञानवतामपिकर्मादिविषयं व्यामोहोपपत्तेःसत
रामेवतवतद्विषये व्यामोहसंभवात्तदपीहार्थमात्रवाक्यापेक्षणाद
स्तिकर्मणि वैषम्यमित्युत्तरमाह किंकर्मति तत्रेकर्मत्यत्राकारात्
वैधेनापिपदंस्तेनव्यंकर्मादिप्रवचनस्यप्रयोजनमाह यज्ञात्वेति तत्र
कर्मकर्मचेतिसंबन्धःअतोमेधाविनोऽपि यथोक्तेविषयेव्यामोहस्य
सत्तादित्यर्थःकर्मणोऽकर्मणश्चप्रसिद्धत्वात्तद्विषयेनकिंचिद्वोद्धव्य
मिति बोध्यमनूयनिरस्यतिनवेति १६

स्वामिकृतटीका

तच्चतत्त्वविद्धिःसहविचार्यकर्तव्यं नलोकपरस्यरामात्रेणोक्त्याह किं
कर्मति किंकर्मकीदृशंकर्मकरणंकिमकर्मकीदृशंकर्मकरणमि
त्यस्मिन्नर्थेविवेकिनोपिमोहिताःअतोयज्ञात्वानुष्टायाश्रुभान्संसार

गी.
टी.
व

मोक्षसेमुक्तो भविष्यति तत्कर्म कर्मवत्तु प्रवक्ष्यामि शृणु ॥

पिशाचभाष्ये

अथात्मज्ञानेन कर्मफलं प्राप्तं मन्यमानः स्वयमेव कर्मणा अर्थात्मिकः।
स्वस्याविष्कारणार्थमाह किं कर्म किमकर्मेति कर्म कर्म स्वप्नमजानेन
कवयोऽपि मोहिताः परममूढाः तत्ततः तत्तत्कर्म प्रवक्ष्यामि यत्कर्म स्वप्ने
ज्ञात्वा अशुभात्संसारतः विमोक्षसे ॥

रामानुजभाष्ये

वक्ष्यामि तत्कर्मणोऽर्जुन तामाह किं कर्मेति मुमुक्षुणा मनुष्येयं कर्म
किं स्वप्ने, कर्मवत् किं फलाभिसंधिरहितं भगवदारथं नृपे कर्म अकर्म
निकर्तृरात्मनो याथात्म्यं ज्ञानमुच्यते अमुष्येयं कर्म तदं गतं ज्ञानं च तत्
किं प्रमित्यर्थः अत्र कवयो विहो मोहिता यथार्थं तया न जानन्ति एव
मंतर्गतं ज्ञानं यत्कर्म तद्वक्ष्यामि ज्ञात्वा तुष्टायाः शुभात्संसारं तथा मोक्षसे ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका उपक्रमे ॥

अवोच्यते करणादेव सिद्धिरिति तत्रयतः ॥

परमार्थप्रपाटीका

अथ कर्मणोऽर्जुन तामाह किं कर्मेति त्रिभिः कर्मवेदोपहितं कीदृशं तथात
त्समाप्तिरूपमकर्मने कर्मकीदृशमित्यत्र कवयः पंडिता अपि मोहिताः किं पु
नर्भवान् इत्यर्थः यस्मादेवं तत्र तस्मात्तमुमुक्षुः मनुष्येयं कर्म प्रवक्ष्यामि तत्
किं यत् ज्ञात्वा अशुभात्संसारं मोक्षसे ॥

वनमालीटीका

कुरु कर्मेत्युक्तं कर्मणो जिज्ञासार्थं उर्जयत्वे वदन् विशेषेण वक्तुं प्रतिजा
नोते किमिति किं कीदृशं कर्म अकर्म कर्मकरणं विरुद्धं कर्मव्यासं तत्रो
भावविरुद्धकर्मरूपद्वयार्थत्वात् कायकर्मणो मोक्षविरोधित्वा निषिद्धता
भवति अत्रार्थे कवयोऽपि प्रश्नात्तरविवेके समर्था अपि मोहिता भवन्ति अतस्त
त्कर्म तेन भ्यप्रकर्षेण वक्ष्यामि अनुष्ठानपर्यंतं यज्ञात्वा शुभात्संसारं मो
क्षसे ॥

कसमेवेजंयंतीटीका

ननुयत्कर्मपूर्वतरं पूर्वैरपि कृतं तस्य किं विषयकं श्यंतत्वं वदेत्यपेक्षायोक
र्मयोगस्य डवो यत्त्वमाह किं कर्मैति किं कर्म भगवादा राय ननु यं मुमुक्षु
भिरनुष्ठेयं कर्म किं स्व रूपं के स्यादथ च किं कर्म कर्म शब्दो ज्ञानवाच
कः कर्मणो न्यदकर्म ज्ञानं तद न्यत्वेऽननु समासः पूर्वेषां मुमुक्षुणां मनु
ष्टानां हं यत्कर्म तस्माद न्ययत्कर्तुं रात्मनो यथा त्वज्ञाने तदकर्मैत्यर्थः ३
त्येवं प्रकारेणात्र कर्म कर्म विभाग निर्णये कवयोपि कर्तव्या कर्तव्य वि
चार ऊशलाः शास्त्रज्ञा अपि मोहितास्तयो र्यथा त्वस्वरूप निर्णया साम
र्थ्यात् मोहप्राप्ते न जानंतीत्यर्थः तद्वत्त्वमाणां ज्ञानगर्भकं कर्मयोगे ते मत्
क्षिप्याय मज्जताय मन्मित्राय न भ्यमहं सर्वज्ञः सर्वेश्वरः पुरुषोत्तमः प्रव
क्ष्यामि वदिष्यामि यन्निष्कामलक्षणं श्रेयस्करं ज्ञात्वा कर्मा कर्म स्वरूपज्ञा
नपूर्वकं मनुष्टाया सुभादमंगलरूपात्संसारान्मोक्षसेमुक्तो भविष्यतीति

त्यर्थः १६

ननु कर्मविषये किं कश्चित्संशयः मधुसूदनीटीका योप्यस्ति येन पूर्वैः सर्वतरक्तमित्यतिनिर्वभासि अस्ते
वेत्ताह नोस्यस्य निश्चियेषापि तदस्य हृदयेषु गमनभ्रमदर्शनात् तथा हराचक्षुः

सन्निकृष्टेषु गच्छतस्वपि पुरुषेषु गमनभ्रमदर्शनात् परमार्थतः किं
कर्म किं वा परमार्थतोः कर्मैति कवयो मेधाविनोप्यत्रास्मिन् विषये मोहि
ताः मोहनिर्णया सामर्थ्यप्राप्ताः अत्यंत उर्निचूपत्वादित्यर्थः तत्तस्मात्ते न
भ्यमहं कर्म प्रकारप्रश्नेषां क्षेदादकर्म च प्रवक्ष्यामि प्रकर्षेण संदेहोक्षे
देन वक्ष्यामि यत्कर्म कर्म स्वरूपज्ञात्वा मोक्षसेमुक्तो भविष्यसि अमुभा
त्संसारान्

कर्मिह सा मासु ननु किं न कर्तव्यं न यतिन शह १६

सदानंदीटीका

नन्वत्र कर्मविषये किं कश्चित्संशयोऽस्ति वा पूर्वैः पूर्वतरं वेतियेनोक्तमिति
वेत्तुण १ निश्चियेषापि तीरस्य हृदयेषु गमनभ्रमः नोस्यस्य दृश्यतेषु स
त्तस्मात्किं कर्म वस्तुतः २ चक्षुषा सन्निकृष्टेषु गच्छतस्वपि तद्वत्तः नरेषु
गमनभ्रानिदर्शनात् किं कर्म तत् ३ अतः किं वस्तुतः कर्म किं कर्म किं
वाच्यतः मेधाविनोपि कर्मादिविषये निर्णयेयं तः ४ असामर्थ्यगताः प्रा
ति उर्निचूपतया विवलाः तस्मान्भ्यमहं कर्म वक्ष्यामि तदकर्म च ५ क

गी.
टी.
व.

मां कर्मस्वरूपे यज्ञात्वा मुक्तो भविष्यति अशुभात्संसारजन्ममृत्यु-
प्रवाहतः ६ ॥ नीलकंठीटीका

आवश्यकत्वेऽपि न कर्मणो गतानुगतिकतया नृणां कर्तव्यं किं तज्ज्ञात्वा
कर्माणि कुर्वीतेति वचनात् कर्माश्रितं किं विद्विषे ज्ञापयितुं उपोद्वा-
तयति किं कर्मेति यतः कर्मा कर्मणी कवीनामपि दुर्निवृत्ते तस्मात्ते-
तभ्यं कर्म अकर्म चाकारप्रश्लेषेण ग्राह्यं ते उभे प्रवक्ष्यामि यत्तद्व्येज्ज्ञात्वा
अशुभात्संसारान्मोक्षसे ॥

आनेदीटीका

अथ भेदेन कर्म लक्षयति अशुभात्कर्मवन्धनात् ॥

रामकंठीटीका

किं त किं कर्मानुष्ठेयं किं चा कर्मपरिहार्यमित्यत्र प्रविभागज्ञाने कवयोऽपि दृष्टा-
रोऽपि मुनयो मोहिताः तेषामप्यगोचरयोर्न विभागे जानते तस्मात्कर्मप-
रिहारेण तदनुष्ठेयं कर्म तभ्यं प्रकर्षणे दात्री वक्ष्यामि कथयिष्यामि यदि
दित्वा संसारवन्धनक्षणादशुभात्कल्याणान्मोक्षसे मुक्तो भविष्यति ॥

लासिकी नीलकंठीटीका

ततश्च तत्त्वविद्भिः सह विचार्य कर्तव्यं न लोकपरम्परा मात्रेणोत्पाह-
किमिति किं कर्मानुष्ठेयं किं चा कर्मपरिहार्यमित्यत्र प्रविभागज्ञाने
कवयो विवेकिनोऽपि मोहिताः तस्मात्कर्मपरिहारेण तदनुष्ठेयं क-
र्म तभ्यं प्रकर्षेण वक्ष्यामि यज्ञात्वा अशुभात्संसारान्मोक्षसे मुक्तो भवि-
ष्यति ॥

पंचोलीटीका

तच्च तत्त्वविद्भिः सह विचार्य कर्तव्यं न लोकपरंपरा मात्रेण तदर्थं कर्म-
स्वरूपेण उचितेयतां दर्शयति किं कर्मेति किं कर्म कीदृशं कर्म की-
मकर्म कीदृशं कर्म करणमिति अत्रैव कर्मविभागे कवयोऽपि मे-
धाविनोऽपि मोहिताः तत्कर्म ते तभ्यं वक्ष्यामि यज्ञात्वा अशुभात्संसा-
रान्मोक्षसे ॥

१॥ वीरसमिद्धोयिनी ॥

ननु कालमाहास्यवशेनाधिकारिणां श्रोतृणां बुद्ध्या यपवयेपि
व्यासादिमहर्षीणां त्रिकालदर्शिनानां धर्मनिरूपकानां तज्ज्ञानम
स्येवेति न सर्वथा कर्मयोगसंप्रदायविच्छेदः संभाव्यते इति कथं
तं योगो नष्ट इतीत्याशङ्काह किं कर्मेति कर्मविहितमनुष्ठेयं किं
कीदृशं अकर्मनिर्दायं विपर्ययेचनञ् तथाच निषिद्धं परिहार्यं
कर्म किं कीदृशं तथाकरणाभावाच्च कीदृशं इत्यस्मिन्नर्थकव
यः कांतदर्शिनोपिमोदं प्राप्ताः स्वयंसंदिग्यतेन परान्तिरूपयि
तुमसमर्था अतश्च ते तुभ्यंतकर्म प्रकारप्रश्लेषादकर्मव विहि
तनिषिद्धनिवृत्तिलक्षणां त्रिविधमपि प्रकर्षेण सर्वसंदेहोच्छि
तिदूषेण वक्ष्यामि अनुष्ठेयतेन परिहार्यतेन च कथयामि यत्रि
विधमपि ज्ञात्वा शुभादमंगलान्मोक्षसेमुक्तौ भविष्यतीति १६

मथुभाष्य

किं कर्म किमकर्मेति न केवलं तज्ज्ञाता मोक्षसेजा तैवेत्या
प्रायवानाह १६ ॥

भाषा अनुवाद

और देखो तत्वज्ञानी के साथ विचार करके कर्म करना चाहि
ये केवल भेड़िया धसेत की नार्ई लोक परं परा प्राप्त देखकर कर
ना अनुचित जानो यह कहते हैं कि देखो कौन कर्म कर्तव्य औ
र कौन, कर्तव्य है इस कर्म अकर्म के विचार मे कवि कहे बडे
बडे पंडित भी मोहित हो जाते पता नही लगता है इससे जिस क
र्म के करने से इस अशुभ संसार से मुक्त होउगे सो और अकर्म जो
अकरणीय कर्म ये दोनो हम तमसे कहते हैं सो सावधान हो स
नो जिसको जानिके अशुभ संसार से छूट मुक्त हो जावगे १६

दोहा

क्या दे कर्म क्या अकर्म दे कवि मोहे इद मांदि ताते तो किं क
र्म कहूं जानत अशुभ छूट जांदि १६

कर्मणोऽपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः अक
र्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ११

शांकरभाष्य

कस्मात्तु उच्यते कर्मण इति कर्मणः शास्त्रविहितस्य हि यस्मात् अ
प्यस्ति बोद्धव्यं बोद्धव्यं चास्त्येव विकर्मणः प्रतिषिद्धस्य तथा अकर्म
णश्च तस्मीभावस्य बोद्धव्यमस्तीति त्रिष्वप्यध्याहारः कर्तव्यो यस्मात्
गहना विषमादुर्ज्ञेया कर्मण इत्युपलक्षणार्थं कर्मादीनां कर्मा कर्म
विकर्मणा गतिर्याथात्म्यतत्त्वमित्यर्थः ११

ग्रानंदगिरिकृतटीका

तत्र हेत्वाकांक्षा पूर्वकमनंतरं श्लोकमवतारयति कस्मादिति त्रिष्व
पि कर्मा कर्म विकर्मस्य बोद्धव्यमस्तीति यस्मादध्याहारस्तस्मान्मदीये
प्रवचनमर्थवदितियोजना बोद्धव्यमज्ञावेहेतुमाह यस्मादिति त्रितयं
प्रकृत्या न्यतमस्य गहनत्ववचनमयुक्तमित्याशंक्या न्यतमगहनस्योपा
लक्षणार्थत्वमुपेत्य विविक्षितमर्थमाह कर्मादीनामिति ११

स्वामिकृतटीका

ननु लोकप्रसिद्धमेव कर्मदेहादिव्यापारात्मकं अकर्मचतदव्यापारात्म
कं अतः कथमुच्यते कवयोऽप्यत्र मोहिता मोहप्रामादितितत्राह कर्मणा
इति कर्मणो विहितव्यापारस्य तत्त्वबोद्धव्यमस्ति ननु लौकिकप्रसिद्धमा
त्रमेव अकर्मणो व्यापारस्यापि तत्त्वबोद्धव्यमस्ति विकर्मणो निषिद्धस्यापि
तत्त्वबोद्धव्यमस्ति यतः कर्मणो गतिर्गहना कर्मण इत्युपलक्षणार्थं कर्मा
कर्म विकर्मणा तत्त्वमतिदुर्विज्ञेयमित्यर्थः ११

पिशाचभाष्य

कर्मनामशरीरेंद्रियव्यापारः तदभावश्चाकर्मकथमत्र कवयोऽपि मो
हिता इति चेदुच्यते कर्मणोऽपि बोद्धव्यं शरीरेंद्रियव्यापारनिर्वन्निर्मुक्तो
द्धव्यं किंचिदास्ति तथा विकर्मणः प्रतिषिद्धस्यापि बोद्धव्यं प्रतिषेधरूपमस्ति
तथा अकर्मणः कर्माभावस्यापि बोद्धव्यरूपमस्ति यतः कर्मणो गतिर्गह
नादुर्ज्ञेया ११

गी.
टी.
च.

रामानुजभाष्यं

कर्तव्यं कर्म ज्ञानं स नृणां फलं कुतोऽप्युत्तमानेन तत्राह कर्मणा इति
यस्मान्नोत्तमाय न भूते कर्मणा रूपेणोद्यमस्तिकर्मणि च नित्ये नैमि
तिककाम्यरूपे तत्साधन इवार्जनद्वारेण विविधतामापन्नं विकर्मन कर्म
तस्मिन् कर्मणि ज्ञानेन चोद्यमस्तिकर्मणा उत्तमाना मुमुक्षोः कर्मणा
गतिर्विकर्मणि चोद्यमस्तिकर्मणा नैमित्तिककाम्यद्वार्जनादौ कर्मणि फल
भेदस्तु तैवेव विधापरित्यज्य मोक्षे कफल तैवेव शास्त्रार्थत्वात् संधानं त
देत सवसायात्मिका बुद्धिरेकेत्यत्रैवोक्तमिति नैह प्रपञ्चते ११

अभिनवगुप्तकृतटीका

कर्मा कर्मणो विभागोऽपरिज्ञानः तथा च कर्मण्यपि मध्येऽष्टकर्मणि
अग्निष्टोम इव पशुवधः विरुद्धेऽपि च कर्मणा शुभमस्तिकर्म तथा हि स्व
प्राणिवधे प्रजोपजायाभावः अकरणेऽपि च शुभाशुभं कर्मास्ति वा मनसा
कृतानां कर्मणामवशं भावित्वात् तेषां ज्ञानमन्तरेणोऽपरिहरत्वात्
अतः कुशलैरपि गहनत्वात् कर्मन ज्ञायते अनेन शुभकर्मणा शुभमस्मा
कं भविष्यति अनेन च कर्मणामनारेभेण मोक्षो न भविष्यतीत्य तस्माद्
ह्यमाणो विज्ञानवद्भिरेवावशं सकलशुभाशुभकर्मैधनस्तोषसमर्थः
शरणात्वेनान्वे यइति भगवतोभिप्रायः ११

परमार्थप्रवादीका

अथर्मगहनत्वमेवाह कर्मणा इति मोक्षनिवृत्तपणोत्तावत्कर्माकरणा
विरुद्धकर्मणोऽनुपक्रांतत्वात् कर्मणो वेदविहितोत्तर्कं भवतीति बोद्ध
व्यं तत्त्वतो ज्ञातव्यं तस्मिन् तत्त्वमात्रप्रकारेण हि ध्यात्वा ते सति विनश्वरं
लोककर्म विकर्मसर्गप्रापकं तस्मात्किं भविष्यतीति बोद्धव्यं तथा च कर्मणा
तत्त्वमात्ररूपात् नैककर्म्यात् किं भविष्यतीति बोद्धव्यं तस्याच कर्मणा
हनात् उक्तं हि पणिकासु कर्मा कर्म विकर्मममसुधिया बोद्धव्यमेवादितः
कर्मस्याद्विधिपूर्वकं मनसा सर्वेदियव्यापृतिः तत्तद्देवासफलफलनरा
हितं त्वान्विकर्मस्मृतं तथा दयदकर्मशुद्धिकरणं नैककर्म्यतामागतमि
ति अस्मार्थः सुधिया पुरुषेण आदितः प्रथमतः कर्मा कर्म विकर्मणा म
मरहस्यबोद्धव्यं ज्ञातव्यं तत्र कर्म किं नो मत्पाह विधिपूर्वकं यथा भवति

तथा मनसा सह सर्वेन्द्रियव्यापृतिस्तत्त्वसंपन्नेन मनसा साकं सर्वेन्द्रिया
णां ज्ञानकर्मैन्द्रियाणां व्यापृतिर्व्यापारस्तत्कर्मसुक्ते यज्ञोपकरणा
दर्शनं तत्प्रतिपादकवेदश्रवणं होमधर्माद्याणां यज्ञपात्रस्पर्शनं पुरोज
शास्वादनेयज्ञसामग्रीसंपादनार्थं हस्तपादक्रिया इतो भार्याभिगम
नंदनोत्पत्त्यादिशिमलोत्सर्ग इत्यादिविधुक्तं इन्द्रियव्यापारः कर्मशब्देनो
च्यते अथ तत्कर्मद्विधा सफलं स्वर्गप्रापकं फलेन रहितं मोक्षप्रापकं च
उभयत्र विधिस्तत्त्वपदपरंतु संकल्पकृतो भेदस्तत्रायं स्वर्गप्रापकं विक
र्मविनष्टरफलं कृतवंध्यात्वं हेतुत्वात् तथा न्यूनोत्प्रापकं कर्म अक
र्मयत्तश्चित्तसुद्धिकरणादनंतरं स्वयमुपरमप्राप्तं संप्रेक्ष्यतामागतं ज्ञा
नप्रदत्तं प्राप्तमित्यर्थः ११

वनमालीटीका

न त्वहमेतज्ज्ञानमिदं हेन्द्रियव्यापारः कर्मतया गोश्रुतं कर्म किमत्र वक्तव्य
मस्तीति श्रुतः आह कर्मण इति हि श्रुतः कर्मणः वेदविहितस्यापि तत्त्वो
द्भवमस्ति विकर्मणश्च प्रतिषिद्धस्या कर्मणश्च तून्मीभावस्यात्र त्रितयेपित
त्त्वमस्तीत्यप्युक्तः कर्मण इत्युपलक्षणं कर्मविकर्मा कर्मणां गतिस्तत्वेन
हनमित्यर्थः ११

ऊरुमवेजयंतीटीका

ननु शरीरेन्द्रियव्यापाररूपं कर्म सर्वं ज्ञातं ज्ञापि जनाश्रुतं तर्जयति
करिष्येति च सर्वेषामस्य कर्मणः प्रत्ययविषयत्वेनानुभवविषयत्वादत्र क
वयोपि मोहिता इति यद्विधीयते नमया कथं संभावनीयं स्यादित्याशंकास्य
रूपेण हि सर्वे ज्ञातं शाक्येति किं त्वमेकपदमाकल्येन ज्ञानमीत्याभिप्रायेनास्य
इत्येयतामाह कर्मण इति अपि निश्चये हि यस्मात्कर्मणः फलानुसंधानर
हितस्यैव रागधनरूपस्य मोक्षसाधनभूतस्य स्वरूपे बोधव्यं ज्ञातव्यमस्ति
च पुनः विकर्मणः संसारप्रापकस्य मोक्षविरोधिनः काम्यनिषिद्धरूपस्य
रूपे बोधव्यमस्ति अकर्मणश्च कर्मंतरस्यात्मज्ञानस्य स्वरूपे बोधव्यमस्ति त
त्त्वज्ञानात्तद्भिः सह विचार्य मस्तीत्यर्थः तस्मात्कर्मणः कर्मकर्मविक
र्मरूपस्यागतिः स्वरूपेण हनादुर्गमा मुमुक्षुणा इत्येयमर्थः अतः कवयोः
प्यत्र मोहिता इत्युक्तं मेयात्वात् तमहचनं नासंभावनीयं स्यादिति भावः ११

मधुसूदनीटीका

ननु सर्वलोकप्रसिद्धत्वादहमेतज्ज्ञानमिदं हेन्द्रियव्यापारः कर्मतून्मीमासनमकर्मति
तत्र किं वक्तव्येति तत्राह ॥

गी.
टी.
च

हियस्मात्कर्मणाः शास्त्रविहितस्यापितत्त्वबोद्धव्यमस्ति विकर्मणाश्च
प्रतिषिद्धस्य अकर्मणास्तत्समीभावस्य अत्रवाक्यत्रयेपितत्त्वमस्तीत्य-
थाहारः यस्माद्गहनाडुर्ज्ञानाकर्मणा इत्युपलक्षणं कर्माकर्मविकर्म-
णा गतिस्तत्त्वमित्यर्थः (कोट्टशंभुहिकर्मवोनातत्त्वमितितदाह) ११

सदानंदीटीका

सर्वलोकप्रसिद्धत्वाज्ज्ञानाप्रमाणमेव तत् देहेन्द्रियादिव्यापारः कर्मा-
कर्मविपर्ययः १ किंत्वयातत्रवक्तव्यमिति चेत्पुनरागतत्वनः यस्माच्छा-
स्त्रविधानस्य बोद्धव्यं तत्त्वमस्ति ते २ निषिद्धस्यापि बोद्धव्यं तत्त्वमस्ति वि-
कर्मणाः तत्समीभावस्य बोद्धव्यमस्ति तत्त्वमकर्मणाः ३ यतस्तत्त्वचडर्ज्ञ-
यंकर्माकर्मविकर्मणा ४ ११

नीलकंठीटीका

एतज्ज्ञानमावश्यकमित्याह कर्मणा इति तत्त्वबोद्धव्यमस्तीति स्थूलत्र-
येपितत्त्वमस्तीति पदद्वयाथाहारः कर्मणाः शास्त्रविहितस्य विकर्मणाः
प्रतिषिद्धस्य अकर्मणास्तत्समीभावस्य गहनाकर्मणा इत्यत्र कर्मणा इति
त्रितयोपलक्षणं कर्मविकर्माकर्मणा गतिर्याथात्म्यतत्त्वगहने ११

शानंदीटीका

कर्माकर्मविकर्मेति विविधैकं तत्र कर्मणो वर्णाश्रमधर्मत्वेन प्रकृतिः
स्मृतिविहितस्य नियमस्य कर्मणो बोद्धव्यं स्वरूपं विचार्य विकर्मणाः प्रकृति-
स्मृतिनिषिद्धस्य परिहरणीयस्य कर्मणाः स्वरूपं बोद्धव्यं अकर्मणो विहित-
निषिद्धाभ्यां कर्मभ्यामिदं तस्य कायस्य च कर्मणाः स्वरूपं बोद्धव्यमित्यत्रा-
हण्यमानयेति वन्न ज्ञसमासाध्यः अथ च कर्मणामभावो करणं तस्माद-
कर्मणाः कर्मसंन्यासस्य स्वरूपं बोद्धव्यं यतः कर्मणो गतिर्गहनाडुर्ज्ञेया
स्ति ११

शमकंठीटीका

यतः सामान्येनात्रष्टेयतयोपदिष्टस्य कर्मणो बोद्धव्यं विशेषात्मकं वस्तु वि-
द्यते अकर्मणाश्च कर्मपरिहारस्यापि बोद्धव्यं विद्यते विकर्मणाश्च विरुद्ध-
स्यापि कर्मणास्तथैव बोद्धव्यं विद्यते यतोऽस्य त्रिप्रकारत्वेन व्यवस्थितस्य।

कर्मणोगहनादुरवधारतत्वागतिर्व्याप्तिः सादृश्याऽवधार्यते
तत्त्वप्रतिपादयितुमाह

लासिकी वस्तुनोत्पत्तीटीका

ननुलोकप्रसिद्धमेवकर्मदेहादिद्यापारात्मकमकर्मवतदव्याप्य
रात्मकमतः कथमुच्यतेकवयोप्यत्रमोहिताइति तत्राह कर्मण
इति कर्मणोनुष्ठेयतयोपदिष्टस्यकर्मणोवोद्भवविशेषात्मकंव
स्त्वस्ति यथालोकेविहितेकर्मण्यपिमथेदुष्टकर्मस्ति अग्रिष्टो
मदवप्युवधः विकर्मणोविरुद्धस्यापिकर्मणस्तत्त्वोद्भवमस्ति
यथाविज्ञेयिलोकिकेकर्मणिप्रभमस्तिकर्महिंस्रप्राणिवधइ
वप्रजोपनायाभावः अकर्मणःकर्मपरिहारस्यापिवोद्भवतत्त्वमस्ति
यथालोकिकेप्रकरणेपिप्रभाप्रभमस्तिवाङ्मनस कृतानांकर्म
णामवश्यंभावित्वात् यतःकर्मणोगतिर्व्याप्तिर्गहनादुरवधार्यत
त्वा ऊश्लेखपिगहनत्वात्कर्मनज्ञायते तस्माद्व्यमाणाविज्ञानव
द्भिरेवावश्यंसकलप्रभाप्रभकर्मन्यनलोषसमर्थःशरणात्वेना
त्वेत्यइतिभगवतोभिप्रायः कर्मणस्तुपलक्षणार्थंकर्माकर्मविकर्मणो
तत्त्वोद्भवम् १७

पंचोलीटीका

ननुकर्मनामदेहादिचेष्टालोकप्रसिद्धेअकर्मवतदकरणेकिमत्र
वोद्भवमित्यत्राह कर्मणइति हियस्मात्कर्मणःशास्त्रविहित
स्यतत्कर्मस्वरूपंवोद्भवज्ञातव्येविकर्मणःप्रतिनिषिद्धस्यकर्म
णःस्वरूपंवोद्भवज्ञानिनोनिषिद्धकर्मस्वभावापन्नंअनहंकारे
णाकृतंतत्स्यदोषायनभवतिविवेकीदेहेन्द्रियादिभिरेवकर्मकृतं
मन्यते आत्मानमकर्तारंरूढस्यमन्यतेअज्ञस्यतरागतः अहं
कारेणाकृतंनिषिद्धकर्मदोषायभवतियतःप्रज्ञःदेहेन्द्रियादि
गतंकर्तृत्वमात्मानमविद्यमानमपिविद्यमानंमन्यतेएवंवि
कर्मणःस्वरूपंवोद्भवअकर्मणःकर्माकरणस्यस्वरूपंवोद्भ
वगहनादुर्विज्ञेयात्रयाणांकर्मादीनांगतिःस्वरूप १७

रागवीरसमिद्धोधिनी ॥

78 तदेवाद कर्मराशति द्विषाहो निश्चये तया कर्मणोपिसका
प्राहोह्यं प्रबुद्धेन भाव्यं विकर्मराशसकाप्राहोह्यं अक
र्मराशसकाप्राहोह्यं यत्कर्मविहितं तदनुष्ठेयमेव यश्च
निषिद्धं तत्परिहार्यमेव यश्चाकर्मस्वरणोचितविहितकर्म
ननुष्ठानं तत्रापि प्रत्यवायं परिज्ञाय तस्मान्निश्चयः परावर्तनी
य इति भावः अतश्च कर्मराः प्रकारप्रज्ञेयादकर्मराशगति
र्गदनातिरहस्याभवतीति तात्पर्यं ॥ १७ ॥

मधुभाष्य

कर्मराशति तद्योक्तं अज्ञाताभगवान्कस्य कर्माकर्म्मवि
कर्म्मकं दर्शयन्तीति हि सुनेकतो मुक्तिश्च तद्दिनेति अक
र्मकर्माकराणं कर्माकर्मान्यादिकमनिषिद्धकर्मबंधकता
तू ततो विध्यकर्मादिवोह्यमित्यादि न च प्रापादिना कव
योप्यत्र मोहिताः अणसंचेतज्ञातमित्याह गदनैति कर्मा
दिस्वरूपमाह १७ ॥

भाषा अनुवाद

जो कहो किमन वचन देह के व्यापार ही तो कर्म है और दे-
हादि व्यापार का अभाव ही अकर्म है यही तो लोक में प्रसिद्ध
है फेरि जो आपने कहा कि पंडित लोग भी कर्म अकर्म के
विषय में मोहको प्राप्त होते सो कैसे इस बात पर कहते हैं कि
कर्म तो शास्त्रविहित व्यापार का तत्व जानि करके कर्तव्य है
केवल लोक व्यवहार देखि अवश्य कर्तव्य कर्म नहीं और अक-
र्म तो संन्यास आश्रम अंगीकार करि शास्त्र की रीत से कर्म का
त्याग करना पर तत्व जानवान होकर उचित है और विकर्म
जो निषिद्ध कर्म उसका की तत्व जानना आवश्यक है क्योंकि
सब कर्मों की गति का ज्ञान होना कठिन है सोई कहा कि कर्म
की गति गहन कहे बड़ी कठिन सहज से जानवे जोग नहीं हैं ॥

दोहा

कर्महि जानन योग्य हे जानन योग्य विकर्म जानन योग्य
अकर्म त्यों गहन कर्म गति पर ॥

कर्मण्यकर्मयः पश्येदकर्मणि च कर्मयः सवु
द्धिमान्मनुष्येषु सयुक्तः कृत्स्नकर्मकृत् १८

शांकरभाष्यं

किंपुनस्तत्कर्मोदेयद्वोऽयं वक्ष्यामीति प्रतिज्ञातमुच्यते कर्मणीति
कर्मण्यकर्मक्रियतइति व्यापारमात्रं तस्मिन् कर्मणि अकर्मकर्मोभा
वं यः पश्येदकर्मणि च कर्मोभावे कर्तृतंत्रत्वात् प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्वस्तु
प्राप्येव हि सर्वपवाक्रियाकारकादिव्यवहारोऽविद्याभूमावेव कर्मयः
पश्येत् यः पश्यति सवुद्धिमान्मनुष्येषु सयुक्तो योगी च कृत्स्नकर्मकृ
त् समस्तकर्मकृच्च स इति सूत्र्यते कर्मो कर्मणोरितरेतरदर्शी ननु
किमिदं विरुद्धमुच्यते कर्मण्यकर्मयः पश्येदित्यकर्मणि च कर्मेति न
हिकर्मो कर्मस्यादकर्मवाकर्मतत्र विरुद्धं कथं पश्येत् दृष्ट्वा नन्वकर्म
वपरमार्थतः सत्कर्मवदवभासते मूढदृष्टेर्लोकस्य तथा कर्मो वा कर्म
वत् तत्र यथाभूतदर्शनार्थमाह भगवान् कर्मण्यकर्मयः पश्येदित्या
दि अतो न विरुद्धं बुद्धिमत्त्वाच्च पश्येत्तु बोद्धव्यमिति च यथाभूतं दर्श
नमुच्यते न च विपरीतज्ञानादशुभाभ्युत्थानं स्यात् यद्वा त्वामोक्षसेषु
भादिति चोक्तं तस्मात् कर्मो कर्मणि विपर्ययेण गृहीते प्राणिभिस्तहि
र्ययग्रहणानि वृत्त्यर्थं भगवतो वचने कर्मण्यकर्मय इत्यादि न चात्र क
र्मोधिकरणमकर्मोस्ति ऊर्ध्वदेवदराणीव नाप्यकर्मोधिकरणं कर्मो
स्तिकर्मोभावत्वादकर्मोऽतो विपरीते गृहीते एव कर्मो कर्मणी लो
किकेः यथा मृगगृह्णिकाया मुदकं शक्तिकायां वारजतं ननु कर्मकर्म
वसर्वेषां न क्वचित् व्यभिचरति तत्र नोस्यस्य नाविगच्छन्त्यां तदस्यैव ग
तिकेषु न गेषु प्रतिकूलगतिदर्शनात् दूरेषु चक्षुषोऽसन्निकृष्टेषु गच्छ
त्सु गत्यभावदर्शनादेव मिहाप्यकर्मणि अहं करोमीति कर्मदर्शने कर्म
णि वा कर्मदर्शने विपरीतदर्शने येन तत्र निराकरणार्थमुच्यते कर्मण्य
कर्मयः पश्येदित्यादि तदेतदुक्तप्रतिवचनमप्यसकृदप्यतविपरीतदर्श
नाभा वितया मोमुद्यमानो लोकः श्रुतमप्यसकृत् तत्र विस्तरमिच्छा
प्रसंगमवतार्यावतार्य चोदयतीति पुनः पुनरुत्तरमाह भगवान् २

गी.
टी.
च.

म.

इविज्ञेयत्वे चालक्ष्य वस्तुनः अवक्तो यमचिंत्यो येन जायते म्रियते इ
त्यादिनात्मनिकर्माभावः श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धोक्तो वक्ष्यमाणश्च
तस्मिन्नात्मनिकर्माभावेऽकर्मणि कर्मविपरीतदर्शनमन्यतनिर्मुक्तं
यतः किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिता देहाद्याश्रयं कर्मात्म
न्यध्यारोप्याहं कर्ता ममैतत्कर्म मया स्य कर्माणाः फलभोक्तव्यमिति च
तथा हेतुस्ती भवामि येनाहं निरायामोऽकर्मास्तस्ती स्यामिति कार्यकर
णाश्रयव्यापारोपरमं कर्मैव तत्कृतं च सार्वित्वमात्मन्यध्यारोप्यनकरो
मि किंच तस्ती सखमासामित्यभिमन्यते लोकस्तत्रेदं लोकस्य विरीतदर्श
नापनयनायाह भगवान्कर्मण्यकर्मयः पश्येदित्यादि अत्र च कर्मक
र्मैव सत्कार्यकरणाश्रयं कर्मरहितैः विक्रिये आत्मानि सर्वैरथ स्तं यतः प
दितोऽप्यहं करोमीति मन्यते अत आत्मसमवेततया सर्वलोकप्रसिद्धे क
र्मणि न दीकूलस्योऽपि बह्वक्षेपगतिः प्रातिलोभ्येनातोऽकर्मकर्माभाव
यथाभूतगत्यभावमिव बह्वक्षेप यः पश्येत्कर्मणि च कार्यकरणव्यापा
रोपरमेकैव तत् आत्मन्यध्यारोपिते तस्ती म ऊर्ध्वं न सखमासे इत्यहं का
राभिसन्धिहेतुत्वात् तस्मिन् अकर्मणि च कर्मयः पश्येत्तत्पवं कर्माकर्म
विभागशः सबुद्धिमात्यंडितो मनुष्येषु स मुक्तो योगी कृत्स्नकर्मकृच्च
सोऽशुभात् मोक्षितः कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः ॥ अयं श्लोको न्यथा व्या
ख्यातः केचित्कथं नित्यानां किल कर्मणामीश्वरार्थैः उष्टीयमानानां त
त्फलाभावादकर्मणि तास्य च्यते गोणपाहत्यातेषां चाकरणमकर्म त
च्च प्रत्यवायफलत्वात् कर्मोच्यते गोणैव बह्व्यातत्र नित्ये कर्मणि अकर्म
यः पश्येत् फलाभावादयथा येन रूपिगोरगोरुच्यते दीराख्यं फलं न प्र
यच्छतीति तद्वत् तथानित्याकरणोत्त्वकर्मणिकर्मयः पश्येत् नरकादि
प्रत्यवायफले प्रयच्छतीति नैतत् युक्तं व्याख्यानमेवं ज्ञानादशुभात्मा
ज्ञानुपपत्तेर्यत् ज्ञात्वा मोक्षमेषु भादिति भगवतोक्तं वचनं बाध्येत क
थं नित्यानां मनुष्यानां दशुभात् स्यान्नाम मोक्षेण न तत्रेष्टं फलाभावज्ञा
नात् न हि नित्यानां फलाभावज्ञानमशुभमुक्तिफलत्वेन चोदितं नित्यकर्म
ज्ञानेन च भगवतैवेहोक्तं पतेनाकर्मणि कर्मदर्शने प्रत्युक्तं न स कर्मणि
कर्मैति दर्शने कर्तव्यतयेहोच्यते नित्यस्य कर्तव्यतामात्रं न चाकरणा
मित्यस्य प्रत्यवायो भवतीति विज्ञानात् किंचित्फलस्यात्रापि नित्याकर

एतेन चोदितं नापि कर्म कर्ममिति मिथ्यादर्शनादशुभान्मोक्षेण
 न च बुद्धिमत्तं युक्तता कृत्स्नकर्मकृदित्यादिच फलमुपपद्यते स्तुतिर्वा
 मिथ्याज्ञानमेव हि साक्षादशुभं रूपं कृतोऽन्यस्मादशुभान्मोक्षेण न हित
 मस्तमसो निवर्तकं भवति ननु कर्मणि वा कर्मदर्शने अकर्मणि वा क
 र्मदर्शने न तत्र मिथ्याज्ञानं किं तर्हि गौणं फलभावाभावनिमित्तं न क
 र्माकर्मविज्ञानादपि गौणात् फलस्याश्रयणानापि श्रुतहान्यश्रुतप
 रि कल्पनया कश्चिद्विशेषो लभ्यते स्वशब्देनापि शक्यं वक्तुं नित्यकर्म
 णां फलेनास्त्यकरणाच्च ते धातरकपातः स्यादिति तत्र व्याजेन परव्या
 मोह रूपेण कर्मण्यकर्मयः पश्येदित्यादिना किं तत्रैव व्याचक्षाणेन
 भगवतोक्तं वाक्यं लोकव्यामोहार्थमिति वक्तुं काल्पितं स्यान्न चैतच्छब्द
 रूपेण वाक्येन रक्षणीयं वस्तुनापि शब्दोत्तरेण पुनः पुनरुच्यमानं वा
 स्तुत्वेन बोध्यं स्यादित्येव वक्तुं युक्तं कर्मण्येवाधिकारस्तइत्यत्र हि स्फुट
 तर उक्तोऽर्थो न पुनर्वक्तव्यो भवति सर्वत्र च प्रशस्तं सुबोध्यं च कर्तव्य
 मेव न निष्प्रयोजनं बोध्यमित्युच्यते न च मिथ्याज्ञानं बोध्यं भवति
 तस्य त्वपस्थापितं चावस्थाभासनापि नित्यानामकरणादभावात् प्रा
 त्यवायोत्यतिर्नासतो विद्यते भाव इति वचनात् कथमसतः स ज्ञायेते
 ति च दर्शितं असतः स जन्म प्रतिषेधात् असतः स उत्पत्तिं ब्रुवता असदे
 व स ज्ञेवत् सच्चाप्यसद्भवेदित्युक्तं स्यात् तच्चाप्युक्तं सर्वप्रमाणाविरो
 धात्तत्र निष्फलविदध्यात् कर्मशास्त्र उः त्वत्पत्वात् उः त्वस्य च बुद्धि
 र्वक्तव्यं कार्यत्वात् नुपपत्तेः तदकरणे च नरकपाताभ्यपगमे अनर्थमे
 वो भयस्यापि करणे करणे च शास्त्रनिष्फलकाल्पितं स्यात् स्वाभ्यपग
 मविरोधश्च नित्ये निष्फलकर्मैव भ्यपगम्यते मोक्षफलायेति ब्रुवत
 तस्याप्यथा श्रुतपदार्थः कर्मण्यकर्म इत्यादेस्तथा च व्याख्यातोऽस्मा
 भिः श्लोकः १५

शानंदगिरिकृतटीका

उत्तरश्लोकमाकांक्षा पूर्वकमुपादत्ते किंपुनरिति प्रथमपादस्यात्
 रात्यमर्थं कथयति कर्मणीत्यादिना द्वितीयपादस्यापिशब्दप्रकाश
 तमर्थनिर्दिशति कर्मणीवेति कर्माभावेयः कर्मपश्यतीति संबन्धः

गी.
टी.
व.

महतेरेवकर्मत्वानिहतेस्तदभावत्वात्तत्रकथंकर्मदर्शनमित्याशंक्य द्वयोर
पिकारकाधीनत्वेनाविशेषमभिप्रेत्याह कर्तृतंत्रत्वादितिप्रवृत्ताविव निवृ
तावपिकर्मदर्शनमविरुद्धमितिशेषः ननुनिवृतेर्वस्वधीनत्वात्कारकानि
बंधनाभावात् तत्रकर्मदर्शनंयुज्येततत्राह वस्त्विति क्रियाकारकफलव्य
वहारस्यसर्वस्याविद्यावस्यायामेवप्रवृत्तत्वाद्धस्तसंस्पर्शशून्यत्वात् प्रवृत्ति
वनिवृत्तावपियः कर्मपश्यतिसमनुष्येषुबुद्धिमानितिसंबंधः कर्मण्यकर्म
अकर्मणीचकर्मपश्यतोबुद्धिमत्वेयुक्तं समस्तकर्मकृतंचकथमित्याशं
क्याह इतिस्मृत्यतइतिश्लोकस्यशब्दोत्पत्त्यर्थेदर्शितेतात्पर्यार्थापरिज्ञानात्
शोविरोधंशकतेनत्विति कथमिदंविरुद्धमित्याशंक्याह कर्मणीति वि
षयसप्तमीवास्यादधिकरणसप्तमीवेतिविकल्पाद्येः न्याकारंज्ञानमन्याव
लेवनमितिस्पष्टोविरोधः स्यादित्याह नहीति अन्यस्यान्यात्मनोयोगात्क
र्माकर्मणोरभेदासंभवादकर्मकारंकर्मावलेवनंज्ञानमयुक्तमित्यर्थः द्वि
तीयंदृषयतितत्रेति कर्मण्यधिकरणेततोविरुद्धमकर्मकथमाथेयंइष्ट
इष्टमीष्टेनहिकर्माकर्मणोर्मिथोविरुद्धयोराथाराथेयभावः संभवतीत्यर्थः
विषयसप्तमीमुपेत्यमिदंतीपरिहरतिनन्वकर्मैवेति लोकस्यमूढदृष्टेर्वि
वेकवर्जितस्यपरमार्थतोब्रह्माकर्मक्रियमेवसतश्चात्माकर्मसहितंक्रिया
वदिवप्रतिभातीत्यक्षरार्थः परस्परार्थासमुपेत्योक्तंतथेति यथाबल्व
कर्मब्रह्मकर्मवडपलभ्यतेतथाकर्मसक्रियमेवेद्वैतंअक्रियेब्रह्मण्यधिष्ठाने
संस्पृष्टतद्ब्रह्मातीत्यक्षरयोजना कर्माकर्मणोपरितरेतरार्थासेसिद्धेसम्यग्दर्श
नसिद्ध्यर्थंभगवतोवचनमुचितमित्याह तत्रेति यथायदिदेवजतमितिप्रति
पन्नंतदिदानींशक्तिसकलंपश्येतिभ्रमसिद्धरजतद्रूपविषयात्रवादेनतदधि
ष्ठानं शक्तिमात्रमुपदिश्यतेतथाभ्रमसिद्धकर्म्यात्मकविषयात्रवादेन
तदधिष्ठानंकर्मादिरहितं कूटस्थंब्रह्मभगवताव्यपदिश्यते तथाचभग
वद्वचनमविरुद्धमित्याह अतइति इतश्चाथारोपितकर्म्यात्रवादश्चकं
तदधिष्ठानस्यकर्मादिरहितस्यनिर्विशेषस्यब्रह्मणोभगवताबोध्यमानत्वा
त्तत्रविरोधाशंकावकाशोभवतीत्याह बुद्धिमत्त्वादिति कूटस्थान्ब्रह्म
णोन्यस्यसर्वस्यमायामात्रत्वात् अन्यज्ञानाद्बुद्धिमत्त्वयुक्तत्वसर्वकर्मकृत्वा
नामनुपपत्तेरत्रवबुद्धिमानिदिना बुद्धिमत्त्वादिनिर्देशात् तद्ब्रह्मज्ञानादेव

ननुपपत्तेः सर्वविक्रियारहितं ब्रह्मज्ञानमेवविवक्षितमित्यर्थः बोधः
 शास्त्रसम्यग्ज्ञानेप्रसिद्धत्वात् कर्माकर्मविकर्मणोस्वरूपबोद्धव्यम-
 स्तीतिवदन्ना सम्यग्ज्ञानोपदेशस्यविवक्षितत्वादपि कूटस्य ब्रह्मात्मा
 भिप्रेतमित्याह बोद्धव्यमितिफलवचनपर्यालोचनायामपि कूटस्य
 ब्रह्मात्माभिप्रेतं प्रतिभातीत्याह नचेति सम्यग्ज्ञानाधीनफलमत्रनश्र-
 तमित्याशंकाहयत्तत्त्वात्वेति अथारोपापवादार्थं भगवद्वचनमविरुद्ध-
 मित्युपपादितमुपसंहरति तस्मादिति तद्विपर्ययेत्यत्रतच्छब्देन प्राणिनो
 गृह्येते विषयसप्तमीपरिग्रहेण परिहारमभिधायधिकरणसप्तमीपक्षे
 दर्शितं दृष्टान्तं मंगीकारेण परिहरति नचेति व्यवहारभूमिरत्रेत्युच्यते योग-
 त्वे सप्तम्युल्लेखेऽप्यर्थः अकर्माधिकरणं कर्मन संभवतीत्यत्र हेतुतरमाह
 कर्माभावेत्वादिति नहितं ह्यस्याधिकरणत्वं क्वचिदृष्टमिष्टं वेत्यर्थः नि-
 श्चयमाणो कर्माकर्मणोरधिकरणार्थिकर्तव्यभावा संभवे फलितमाह अ-
 त इति शास्त्रपरिचयविरहिणामध्यारोपमुदाहरति यथेति कर्माकर्मणो-
 रारोपितत्वमुक्तममृशमानः शंकतेनत्विति कर्मकर्मवेत्यत्राकर्मचाकर्म-
 वेतिदृष्टव्यं विमतं सत्यमव्यभिचारित्वात् ब्रह्मवदित्यर्थः तत्रकर्मतत्त्वतोना-
 व्यभिचारिकर्मत्वाच्चोस्यस्य तदस्य वृद्धगमनवदित्यव्यभिचारित्वं कर्मण-
 कर्मणसिद्धमिति परिहरति तत्रेति अकर्मवतत्त्वतोर्नव्यभिचारिकर्माभा-
 वत्वात् ह्यप्रदेशे चैत्रमेत्रादिषु गच्छतस्तेवचक्षुषासन्निधानविधुरेषु दृश्य-
 मानगत्यभावादित्याह इति इत्येवविशेषतः सन्निकर्षविरहितेषु
 तेषु स्वरूपेणावच्छंसन्निकृष्टेषु चक्षुषागत्यभावदर्शनादितियोजना ग-
 तिरहितेषु तस्मिन्गतिदर्शनवत्प्रकृते ब्रह्मस्य विक्रिये कर्मदर्शनं सक्रिये-
 चेद्वैतप्रपञ्चेति मत्स्ये चैत्रादिषु गत्यभावदर्शनवत्कर्माभावस्य विपरी-
 तदर्शनं येन हेतुना संभवति तेन तस्य विपरीतदर्शनस्य निरस्य नार्थं भगव-
 द्वचनमिति दांष्टीतिकेनिगमयति एवमित्यादिना ननु कर्मतदभावयोरा-
 रोपितत्वादविक्रियस्य ब्रह्मणो ज्ञानमात्राभिप्रेतं चेदव्यक्तो यमर्चित्यो यं न-
 जायते म्रियते वेत्यादिना योनिरुक्तं प्राप्तं तत्रैव ब्रह्मात्मनो निर्विकारत्वं
 स्यात्कत्वादिति तत्राह तदेतदिति तदेतदात्मनि शो कितं सक्रियत्वमस-
 कृडत्वं प्रतिवचनमपि निर्विकारात्मवस्त्वपेक्षया न्यूनविपरीतदर्शनं

गी.
टी.
च.

मिथ्याज्ञानेन भावित्वं तत्संकारप्रपंचवत्त्वं ततोतिशयेन मोहमापद्यमा
नेलोकः श्रुतिमपितत्त्वं विस्मृत्य पुनर्यात्किंचित् प्रसंगमापद्यसाक्रियत्वं
मेवात्मनश्चोदयतीति पुनः पुनस्तत्त्वभूतमुत्तरं भगवानभिधत्ते वस्तुन
अडर्विज्ञेयत्वात् पुनः पुनः प्रतिपादनं तत्तदुमनिराकरणार्थमुपयुज्यते
तथा च नास्ति पुनरुक्तिरित्यर्थः असकृदुक्तप्रतिवचनमेवानुवदति अ-
व्यक्तोयमितिकर्माभावउक्तइति संबंधः उक्तस्य न जायते म्रियते वा विप-
श्चिदित्यादिश्रुतौ प्रकृतस्मृतावसंगत्यादिन्यायेन च प्रसिद्धत्वमस्तीत्याह
श्रुतीति न केवलमुक्तः कर्माभावः किंतु सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यत्या-
दौ वक्ष्यमाणश्चेत्याह वक्ष्यमाणश्चेति ननु कर्मणा देहादिनिर्वर्तकत्वेन
त्रैविध्यात् कृदस्य स्वभावस्यात्मनोऽसंगत्यात्तदव्यापाररूपस्य कर्मणोऽ-
प्रसिद्धत्वात् न तस्मिन्नकर्मणि विपरीतस्य कर्मणो दर्शने सिध्यतीत्याशं-
क्याह तस्मिन्निति कर्मैव विपरीते तस्य दर्शनमिति यावत् अहं कर्तेत्यात्म-
समानाधिकरणस्य व्यापारस्यानुभवात् कर्मभ्रमस्तावदात्मन्यत्यंतच्छ्रु-
त्वात् अस्मान्निकर्मविभ्रमोस्तीत्यत्र हेतुमाह यत इति आत्मनो निः-
क्रियते कृतस्तस्मिन्नयथोक्तो विभ्रमः संभवेदित्याशंकाह देहेति इदा-
नीमात्मन्यकर्मभ्रममुदाहरति तथेत्यादिना यथा मुक्तो स्वाभाविकम-
रूपत्वं रूपत्वमारोपितं तदभावोऽप्यारोप्याभावत्वादारोपपक्षपाती त-
थात्मनोऽपि स्वाभाविकमविक्रियत्वं पुनरप्यस्तत्तदभावत्वात् कर्माभावो-
पपक्षस्तप्येति मन्वानः सन्नुपसंहरति तत्रेदमिति आत्मनिकर्मादिविभ्र-
मे लौकिके सिद्धे सति पंचकर्मणीत्यादिवचनं तत्परिहारार्थं भगवानुक्त-
वानित्यर्थः संप्रत्युक्तेषु श्लोकात्तरसमन्वयं दर्शयितुं कर्मणीत्यादिव्या-
चिख्यासः भूमिको करोति अत्रवेति व्यवहारभूमौ कार्यकारणाधिक-
रणकर्मस्वेनैव रूपेण अवस्थितं सदात्मन्यविक्रिये कार्यकरणारोपण-
द्वारेण सर्वे आरोपितमित्यत्र हेतुमाह यत इति अविवेकिनां कर्तृत्वाभि-
मानः सतरामिति वक्तुमपिशब्दः आत्मनिकर्मरहिते कर्मरूपे दृष्टान्त-
माहनदीति पवमात्मनिकर्मरूपमुपपाद्य प्रथमपादं व्याचष्टे अतश्च
निश्वारोपवशादात्मनिष्ठत्वेन कर्मणिसर्वलोकप्रसिद्धे कर्माभावं यः
पश्येत्स बुद्धिमानिति संबंधः अकर्मदर्शनस्य यथाभूतत्वं सम्यक्त्वं त

ब्रह्मोतमाह गत्यभावमिवेति द्वितीयपादं व्याकरोति अकर्मणीवेति
 अध्यारोपमभिनयति तस्मीमिति अकर्मणीकर्मदर्शने युक्तिमाह अहं
 कारेति पूर्वार्धेनोक्तमनूयोत्तरार्धे विभजते यपवमिति आत्मनिका
 र्यकरणसंज्ञातसमोरोपद्वारेणातद्यापारमात्रेकर्मणी शुक्तिकायामि
 वरजतमारोपितेविषये तदाभावमकर्मवस्तुतोयोरजताभाववदनुभ
 वति अकर्मणीचसंज्ञातद्यापारोपरमेतं हारास्वात्मन्यहंतस्मीमासेसुख
 मित्यारोपिते गोचरेकर्महंकारहेतुकं यस्तत्त्वतो मन्यते सृष्ट्या तदभाव
 विभागहीनशुक्तिमात्रवदात्ममात्रं कर्मतदभावविभागशून्यं कृतस्य
 परमार्थतो वगच्छन् बुद्धिमानित्यादिस्तुतियोग्यतां गच्छतीत्येवं स्वाभि
 प्रायेण श्लोकां व्याख्याय अत्र हृतिकारव्याख्या नमुत्थापयति अयमिति
 अन्यथा व्याख्यानमेव प्रश्नद्वारा प्रकटयति कथमित्यादिना ईश्वरार्थे
 नानुष्ठाने फलाभाववचने व्याहृतमिति मत्वाह किलेति नित्यानामक
 र्मत्वमप्रसिद्धमित्याशंक्य फलराहित्यगुणयोगात्तेष्वकर्मत्वव्यवहारः सि
 ध्यतीत्याह गौण्येति नित्यानामकरणं मुख्यत्वे वा शब्दकर्मवाच्यमि
 त्याह तेषां चेति तत्र कर्मशब्दस्य प्रत्यवायात् फलहेतुत्वगुणयोगात्
 गौण्येव हृत्या प्रवृत्तिरित्याह तच्चेति पातनिकामेवं कृत्वा श्लोकात्
 राणि व्याचष्टे तत्रेत्यादिना अकर्मणीचेत्यादिव्याकरोति तथेति स बुद्धि
 मानित्यादि पूर्ववत् परकीयं व्याख्यानं व्युदस्यति नेतदिति नित्यं क
 र्माकर्मनित्याकरणं कर्मेति ज्ञानात् उरितनिवृत्त्यनुपपत्तेर्भगवद्वचनं
 हृतिकारमते वाधितं स्यादित्यर्थः कर्मणा पापमपनुदतीति श्रुतेर्नित्या
 नुष्ठानात् उरितनिवर्हणप्रसिद्धेस्तदनुष्ठानस्य फलांतराभावात् तदक
 र्मेति ज्ञात्वा नुष्ठाने क्रियमाणे कथमशुभलयेनेति शंकते कथमिति
 दोषज्ञेस्पष्टरज्ञानाद्विशुद्धिः परमामतेति स्मरणात् कर्मणा त्यंति काशु
 भलयाभावेऽप्यंगीकृत्य परिहरति नित्यानामिति नित्यानुष्ठानादशुभ
 लयेऽपि नास्मिन् प्रकरणे तद्विवक्षितं यज्ञात्वा मोक्षस्य शुभादिति ज्ञाना
 दशुभलयेऽपि प्रतिज्ञातत्वाच्च तज्ज्ञानफलाभावविषयमेधितव्यमि
 त्याह नत्विति अशुभस्य फलाभावात् ज्ञानकार्यत्वाभावात् न फलाभाव
 ज्ञानात्तयः सिध्यतीत्यर्थः किंचांतीद्विद्वेदयोः शास्त्राभिप्रेयते न च नि

३५

गी.
टी.
व.

तत्कर्मणां फलाभावज्ञानादशुभनिवृत्तिरित्यत्र शास्त्रमस्तीत्याह न
हीति नित्याकरणां कर्मेति ज्ञानमपि नाशुभनिवृत्तिफलत्वेन चोदित
मस्तीत्याह नित्यकर्मेति भगवद्वचनमेवात्र प्रमाणमित्याशङ्क्याह
नचेति साधारणमेव यत्ज्ञात्वेत्यादिभगवतो वचनेन न तु नित्यानां फ
लाभावज्ञात्वेति विशेषविषयमित्यर्थः अशुभमोक्षणासंभवप्रदर्शने
न कर्मण्यकर्मदर्शननिराकरणात्पायेना कर्मणी कर्मदर्शनेनिराकरो
ति पतेनेति नामादिषु फलायत्तसदृष्टिवदकर्मण्यपि फलांशं कर्मदृ
ष्टिविधानाच्चाशुभमोक्षणानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह न हीति अत्र हि ज्ञे
केनित्यस्य कर्तव्यतामात्रं परमते विवक्षितमतश्चा कर्मणी कर्मदर्शने
विधीयते तत्फलायेति कल्पनापरस्य सिद्धांतविरुद्धेत्याह नित्यस्य त्वि
ति परमतेपि नित्यस्य कर्तव्यमात्रमत्र श्लोकेन विवक्षितं किंतु नित्या
नुष्ठाने प्रवृत्तिरिति सिद्ध्यति नित्याकरणात् प्रत्यवायो भवतीति ज्ञानमपि
कर्तव्यत्वेनात्र विवक्षितमेवेत्याशङ्क्याह नचेति न तावत् प्रवृत्तिरस्य वि
ज्ञानस्य फलेनियोगादेव तदुपपत्तेर्नापि फलांतरमनुपलभादतोऽफ
लत्वादकरणात् प्रत्यवायो भवतीति ज्ञानं नात्र कर्तव्यत्वेन विवक्षितं
मित्यर्थः किंचाकरणे कर्मदृष्टिविधावकरणस्य लंबनत्वेन प्रधान
त्वात् ज्ञेयत्वेन वक्तव्यं तच्च तद्वत्त्वादन्यत्र नित्याहनापीति अकरण
स्यासतो नामादिवदाश्रयत्वेन दर्शनासंभवेपि सामानाधिकरण्येनेदं
रजतमिति वददर्शने भविष्यतीत्याशङ्क्याह नापि कर्मेति आदिशब्देन स
र्वोत्कर्षादिदृश्यते फलतत्वेन स्तुतिर्वा सम्यग्ज्ञानस्य युक्तं न मिथ्या ज्ञानस्या
नुपपत्तेरित्यर्थः स्वमेमिथ्या ज्ञानमपि फलवदुपलब्धमित्याशङ्क्या मि
थ्या ज्ञानस्याशुभाविरोधित्वात् तस्मात्तन्निवृत्तिरित्याह मिथ्या ज्ञानमे
वेति अशुभादेवाशुभानि वृत्तौ दृष्टान्तेनाह न हीति अविवेकपूर्वकमि
दं रजतमिति सदसतोः समानाधिकरण्यमिथ्या ज्ञानं युक्तं कर्मा कर्म
णास्तु विवेकेन भासतोः सामानाधिकरण्याधीनं ज्ञानं सिंहदेवदत्तयो
रिव गौणं न मिथ्या ज्ञानं इति शङ्कते नन्विति कर्मा कर्मेति दर्शने फ
लाभावो गुणः अकर्म कर्मेति दर्शने तु फलाभावो गुणस्तन्निमित्तमि
दं ज्ञानं गौणमित्याह फलेति यथोक्तज्ञानस्य गौणत्वेपि प्रामाणिक

फलाभावापन्नतज्ञोणातोचितेति दृषयतिनेत्यादिना कर्माकर्मेत्या-
 दिगोणविज्ञानोपन्यासव्याजेननित्यकर्मकर्तव्यतया विवक्षितत्वा-
 ज्ञोणज्ञानस्याफलत्वमदृष्टानमित्याशङ्काह नापीति ज्ञानादप्रभ-
 मोक्षणास्यश्रुतस्यहानिरश्रुतस्यनित्यानुष्ठानस्यकल्पनेत्यनेनव्याप-
 रगोरवेणानकश्चिद्विशेषःसिध्यतीत्यर्थः उक्तमेवप्रपंचयतिस्वशब्दे
 नेति नरकपातःस्यादतोविधेरेवानुष्ठेयानितानीतिशेषः यथोक्तवाच-
 कशब्दप्रयोगादेवापेक्षितार्थसिद्धिसंभवेभगवतोव्याजवचनकल्प-
 नमनुचितमित्याह तत्रेति प्रकृतेष्वाकेहतिहृताव्याख्यानपरमा-
 मस्यैवभगवतोविप्रलम्भकत्वमापादितमिति तदीयेव्याख्यानमुपेक्षि-
 तव्यमितिफलितमाह तत्रैवमिति नित्यकर्मानुष्ठानसिद्ध्यर्थव्याजत्रय-
 मितिभगवद्वचनमुचितमित्याशङ्कस्वशब्देनापीत्यादिप्राशस्त्यपरिपा-
 ढ्यापि तदनुष्ठानबोधनसंभवान्मेवमित्याहनचेतदिति वस्तुशब्देननि-
 त्यकर्मानुष्ठानमुच्यते यथात्मप्रतिपादनसंबोधनत्वसिद्ध्यर्थेनःप्राप्ते ३५
 नक्रियतेतथानित्यानामपिकर्मणांअनुष्ठानकर्मण्यकर्मेत्यादि शब्दो-
 तरेणोच्यमानंसंबोधनस्यादितिभगवतःशब्दोतरयुक्तमित्याशङ्कतस्य
 नित्यानुष्ठानवाचकत्वाभावात्मेवमित्याह नापीति किंचपूर्वमेवमित्या-
 नुष्ठानस्यस्यष्टमुपदिष्टत्वात्तस्यसंबोधनार्थं शब्दोतरमुपेक्षितमित्याह
 कर्मण्येवेति कर्माकर्मादिविज्ञानव्याजेननित्यकर्मानुष्ठानकर्तव्यताया-
 तात्पर्यमित्येतन्निगूढकर्मकर्मादिदर्शनगोणमितिपक्षेदृष्टणान्तर-
 माह सर्वत्रचेति लोकेवेदेचयथाप्रशस्तदेवतादितत्वेयच्चकर्तव्यमनुष्ठा-
 नाहमग्निहोत्रादि तदेवबोद्धव्यमित्युच्यतेननिष्फलंकाकदेतादिकर्म-
 ण्यकर्मदर्शनंअकर्मणाचकर्मदर्शनं गोणत्वादेवाप्रशस्तमकर्तव्यं
 नातस्तद्बोद्धव्यमिति वचनमर्हतीत्यर्थः किंचकर्मादेर्मायामात्रत्वाज्ञोण-
 मपितद्विषयज्ञानमिष्टाज्ञानमिति नतस्यबोद्धव्यत्वसिद्धिरित्याह नचेति
 मिष्टाज्ञानस्यबोद्धव्यत्वाभावेपितद्विषयस्यबोद्धव्यतासिद्ध्येत्याशङ्का ३६
 वस्तुभासत्वात्मेवमित्याह तस्यस्यपस्यापितंचेति यत्पुनरकरणस्य प्रा-
 त्यवायहेतुत्वंअकरणगोणाहत्याकर्मशब्दप्रयोगोनिमित्तमिति तद्वृष्य-
 ति नापीति अकरणात्प्रत्यवायोभवतीत्यत्रश्रुतिस्मृतिविरोधमभिधाय

गी.
टी.
च.

युक्तिविरोधमभिदधाति असत इति असतः सद्रूपेण भवनमभवनं च
निःस्वरूपत्वादनुपपन्नं निरस्तसमस्ततत्त्वस्य किंचित्तत्ताभ्युपगमे सर्वप्र-
माणानामप्रामाण्यप्रसंगादित्याह तच्चेति यत्तन्नित्यानां फलराहित्यं
तत्राकर्मशब्दप्रयोगे निमित्तमिति तन्निरस्यति न चेति न केवलं विभुदे-
शे स्वफलाभावान्नित्यानां विध्यनुपपत्तिरपि तथा त्वर्थस्य क्लेशात्मक-
त्वात्तत्र फलभावेनैव विधिरवकाशमासादयेदित्याह उः चेति
उः त्वद्रूपस्यापि धात्वर्थस्य साध्यत्वेन कार्यत्वात्तद्विषयो विधिः स्यादिति
चेनेत्याह उः त्वस्य चेति स्वर्गादिफलाभावेपि नित्यानामकरणानिमित्त-
निरयनिवासार्थं उः त्वद्रूपाणामपि स्यादनुष्ठेयत्वमित्याशङ्क्याह तदक-
रणे चेति फलांतराभावेपि मोक्षसाधनत्वात् समुत्पन्ना नित्यानि क-
र्माणि अनुष्ठेयानि इत्याशङ्क्याह स्वाभ्युपगमेति हितिकारव्याख्याना
संभवे फलितमुपसहरति तस्मादितिकोसो यथाश्रुतोर्थः श्लाकस्येत्या-
शङ्क्याह तथा चेति १६

स्वामिभक्तटीका

तदेवं कर्मादीनां दुर्वित्तेयं तत्त्वं दर्शयन्नाह कर्मण्यकर्मति परमेश्वरा-
धनलक्षणो कर्मणिविषये अकर्मकर्मदेन भवतीति यः पश्येत् तस्य ज्ञान-
हेतुत्वेन वंधकत्वाभावात् अकर्मणि च विहिता करणे कर्मयः पश्येत् तस्य
वायापादकत्वेन वंधहेतुत्वात् मनुष्येषु कर्मकृत्वाणेषु सबुद्धिमान् व्यव-
सायात्मिका बुद्धिमत्वाच्चेष्टः ते स्तोति स युक्तः योगी तेन कर्मणा ज्ञानयो-
गाम्नेः स पवकृत्स्न कर्मकर्ता च सर्वतः संस्तुतो दकस्थानीये तस्मिन् कर्म-
णिसर्वकर्मफलानामंतर्भूतत्वात् तदेव मारुरुदोः कर्मयोगाधिकारा-
वस्थायां न कर्मणामनारंभादित्यादिनोक्तपवकर्मयोगः स्फुटीकृतः त-
त्पंचद्रूपत्वाच्चास्पौ न रुत्पदोषः अनेनैव योगाद्भूता वस्थायां यस्त्वा-
त्सरतिरेव स्यादित्यादिनायः कर्माभ्युपयोग उक्तस्तस्याप्यर्थात्पंचः कृतो
वेदितव्यः यदा मारुरुदोरपि कर्मबंधकं न भवति तदा प्रादुर्भूतस्य कृतो
बंधकं स्यादित्यत्रापि श्लाको योज्यते कर्मणि देहेन्द्रियादिव्यापारे वर्तमाने
प्यात्मने देहादिव्यतिरेकानुभवेनाकर्मस्वाभाविकं नैककर्ममेव यः पश्ये-
त्तथा कर्माणि च ज्ञानरहिते उः त्वद्रूपकर्मत्यागे कर्मयः पश्येत् तस्य प्र

तिवंधकत्वेन मिथ्याचारत्वात् तत्तुक्तं कर्मैन्द्रियाणि संयम्य यथास्ते मः
न सा स्मरन्निति य एवं भूतः स तत्सर्वेषु मनुष्येषु बुद्धिमान् पंडितः तत्र हेतुः
यतः कृत्स्नानि सर्वाणि यदृक्ष्या ग्रामा व्याहारादीनि कर्माणि ऊर्वन्तः
पिसुक्तपवश्च कर्त्रात्मज्ञानेन समाधिस्थ एवेत्यर्थः अनेनेव ज्ञानिनः
स्वभावादापन्नं कलंजमक्षणादिकं न दोषः अज्ञस्य रागतः कृतं दोष इति
विकर्मणोऽपि तत्त्वे निरूपितं दृष्टव्यं कर्मण्य कर्मयः पश्येत् इति श्रुत्यर्था
भ्या यत्तुक्तं अर्थद्वयं तदेव स्पष्टयति १५

पिशाचभाष्यं

इदानीं कर्म कर्मविकर्मणो बोधयं ह्येदं दर्शयितुमाह कर्मणीति क
र्मणि शरीरेन्द्रियव्यापारलक्षणो कर्मण्य कर्मनित्यसिद्धत्वात् आत्मस्वरूपं
पेदृष्टव्यमिति शेषः यथा मरीच्युदके उदकस्य स्वरूपभूता मरीचयस्तदा
भाव उदकस्य नैरात्म्यप्रसंगादेव कर्मणि अकर्त्रात्मस्वरूपमस्ति तथा अ
कर्मके वस्तुनि निश्चले कर्मस्वरूपेदृष्टव्यं यथानाविस्थितस्य निश्चले त
दनगे भ्रमेन कर्मदर्शनमत एव यः कर्मणि अकर्मरूपं अकर्मणि कर्मरूपं
पश्यति समनुष्येष्टधिकारिषु पुरुषेषु बुद्धिमान् च युक्तो योगो स च
कृत्स्नकर्मकृत्स्न कर्मकर्मकृतित्यर्थः तस्मात्त्वमपि कर्म कर्मणोर्यथा
वत्स्वरूपपरिज्ञानेन कर्मणि ऊर्वन्त्यर्थः १५

रामानुजभाष्यं

कर्म कर्मणोर्बोद्धव्यमाह कर्मणीत्य कर्म शब्देनात्र कर्मतरं प्रस्तुत
मात्मज्ञानमुच्यते कर्मणि क्रियमाण एवात्मज्ञानेयः पश्येत् अकर्म
णि चात्मा ज्ञाने वर्तमान एव यः कर्म पश्येत् किमुक्तं भवति विद्यमाणमे
व कर्मात्मया आत्मानुसंधानेन ज्ञानाकारेण यः पश्येत् तच्च ज्ञानं कर्मण्यत्र
मततया कर्माकारेण यः पश्येत् तत्तुक्तं भवति क्रियमाणो हि कर्मण्य कर्तृभू
तात्मया आत्मानुसंधानेन तत्तुक्तं भयं संपन्नं भवति एवमात्मनेयाथा
त्मानुसंधानं गमं कर्मयः पश्येत् तदु बुद्धिमान् कृत्स्नशास्त्रार्थवित् मनुष्ये
षु युक्तमोक्षार्हः स एव कृत्स्नकर्मकृत कृत्स्नशास्त्रार्थकृत् १५

गी.
टी.
व.

अभिनवउत्कृतटीका

उभेवोद्योयितमाह कर्मणीति आत्मीयेषु कर्मसु यः अकर्तृत्वादकर्मत्वं
पश्यति प्रशांततया अकर्मसु च परकृतेषां कृतत्वं जानाति परिपूर्णः।
दितस्वरूपत्वेन स एव सर्वस्य मध्ये बुद्धिमान् कार्त्स्न्येन साकल्येनासौ कर्मक
रोति अतोस्य केन कर्मणा फलं दीयतामित्यदितदशायां प्रशांतत्वेन कृतत्वा
निकर्माणि कृतंति क्षिप्रं अतः सर्वमेव करोति न किंचिद्वा करोतीत्युपनि
षत् कर्मणि देहेन्द्रियाक्रियायामकर्मस्वात्मनि निष्क्रियत्वं श्रोत्रादीनि शब्दा
दिषु वर्तते वागादीनि वचनादानादौ मम किमायातमित्येवं लक्षणं यः पश्येत्
अकर्मणि च परैः प्रमातृभिः कृते कर्मणि पूजादौ कर्मक्रियां जानाति पते कर्तार
सर्वहमेवेति दृष्ट्वा पूजकैरविभेदेन सदा पूजेति पूजनमिति सिद्धभाषा प्रमाणा
त् स एव मनुष्येषु सामान्यजनेषु मध्ये बुद्धिमान् देहेन्द्रियादिषु पिकर्तृत्वदर्श
नादात्मनि निष्क्रियत्वदर्शनाच्च स एव कृत्स्नकर्मकृत् कर्त्रंतरेषु स्वरूपदृष्ट्य
वसायात् पूजनप्राप्तिमेतद्विनास्ति वेदोऽस्य पूजनात् पूजकैरविभेदेन सदा पू
जेति पूजनमिति सोमानंदपादाः ननु परकृते कर्मणि कथं स कीयकर्मदर्शने
न स यकृतभोजनेन स्वकृतभोजनाद्यप्यगमः तस्मादकर्मणि च कर्मयः प
श्येदिति कथमिति चेत् ज्ञानिनपर्वविधानुसंधानादिति भ्रमः यतो निष्पन्नः
निष्कंपविज्ञानशालिनः प्रमेयांतरप्रमात्रन्तरजातं वद्भविष्यमनुसंधानमस्ति
यथा यत्प्राहं चटादीन्वेद्यस एव पटादीन् एवं चैत्रमेवादिप्रमात्रन्तरविषय
मनुसंधानं तेन अतएव सिद्धपादोरपि पूजकैरविभेद इत्युपदिष्टं तस्मात्स
पूजकैरकर्मणि चेति १८

परमार्थप्रपाटीका

अथेतदेव विख्यातकर्मणीति वेदविहिते कर्मणि यः अकर्मनैकर्म्यं पश्येत् त
था अकर्मणि नैकर्म्यं निमित्तभूतं कर्मैव पश्येत् एवमिथः कार्यकारणत
त्वेन पश्येत् स एव व्यवसायात्मिकबुद्धिमान् स एव कृत्स्नकर्मकृत् मुक्तो सर्व
कर्मफलानामंतर्भूतत्वात् अत्र फलितार्थस्तु अज्ञानभूमिके कर्मविश्रुत
मपि कारणविकर्माकर्मणोर्ज्ञेयमिष्टासत्यत्वरूपयोः नोकारो हणकर्म
णा सरिदिति कर्त्तृत्वं परस्तीगो हृत्ते धावनमीदृतेतदगतो भूयो भवत्यथवा
तत्राकर्मणि कर्मकारणमिति प्रायोमतः प्रत्ययस्तस्माच्छीयडनायकेन

गदितं कर्मण्यकर्मिति च २ यद्वा नीयमाने च देगे हा जलाहरणहेतवे तदा ह
 तं न भस्तेन सह यातीति भासत इति यद्वा वृक्षस्तंभिते नोका स्यो वृक्षे स्था
 वरमीक्षते मुक्तनोकास्ति तो मर्त्यो धावेत मनुष्येति परपारस्य कृष्णो विव
 हवेनाः प्रपश्यति स्यादंरविष्यमस्मात् मुक्तं धावत्प्रपश्यति १५

वनमालीटीका

कीदृशं तर्हि कर्मादितत्त्वं तदाह कर्मणीति यो विहिते कर्मणि क्रियमाणं त
 र्यामि प्रेरितदेहं द्विधा दो कर्म भवति अहं निर्विकारः स्वतो वर्तीयथा देहादि
 कमीचरप्रेरितं कर्मणि प्रवृत्तं तथाहमपि तमदीयमिदं कर्म किं त्वीचरीयं त
 येव पूजा रूपं चेत् कर्म स्वस्य कर्माभावं पश्येत् अकर्मणि कर्म विहाय त
 स्मीभावे मदीयं कर्म मया त्यक्तमकर्म इति प्रामाण्यं भिमान रूपं कर्म यः पश्ये
 त यथा सकामं कर्म संसृतिदं तथा देहतत्कर्म दाहं वं ममेत्यभिमानोपि सं
 सृतिद इति कर्मपदे नोच्यते कर्तृत्वाभिमाने सत्यसति च विकर्म निषिद्धं कर्म
 त्याज्यं तथैव पश्यती संपिच शब्देन सूचितं मनुष्येषु शास्त्राधिकारिषु समो
 द्योपयुक्तबुद्धिमान् स एव युक्तः शास्त्रविचारवान् स एव मत्प्रसादे हेतुमा
 दापरोक्षप्रयोजककृत्स्नकर्मकृत् स्वस्य कर्तृत्वाभावात् न निःकामं भ
 गवदा राधन रूपं कर्म ततोतः करणशुद्धिद्वारा अविच्छिन्नस्नेह संततिपूर्व
 के सर्वोत्तमत्वेनानंतगुणालयस्य हरेः परोक्षेन तन्महाप्रसादंततः स्वस्वरूपाने
 दाविभावरूपा मुक्तिरिति भावः १५

ऊस्मर्तव्यं जयंतीटीका

ननु कर्मा कर्मणोः स्वरूपं केन प्रकारेण बोद्धमस्तीत्यपेक्षायाम् तत्प्रकारमाह
 कर्मण्यकर्मिति यो विद्वान् कर्मणि क्रियमाणं तत्प्रकारमाह
 त्मज्ञानं पश्येत् यो कर्मणि कर्मात्मसिद्धिना त्मज्ञाने वर्तमाने कर्मा नुष्ठीयमा
 नं पश्येत् अयमर्थः यो तत्प्रकारमाह अद्वयेऽनुष्ठीयमाने कर्मात्मज्ञानानुसंधिक
 गर्भकत्वेन ज्ञानाकारं पश्येत् तं ज्ञानमपि कर्मानुगतत्वेन ज्ञानाकारं पश्येत्
 कर्मण्यनुष्ठीयमाने सति यद्यकर्तृरूपं तत्प्रकारमाह अद्वयेऽनुष्ठीयमाने कर्मात्मज्ञानानुसंधिक
 त्वकर्मज्ञानयोरेकात्मविषयत्वेनैकमेव फलं भवतीत्यतो द्वयोरेकत्वं तत्प्रकारमाह
 मेव वक्ष्यते च सांख्ययोगौ पृथग्वालाः प्रवदंति न पंडिता इति समुद्रमं

गी.
टी.
व.

नृष्येऽमुल्लोपाययत्नशीलेषु बुद्धिमान् व्यवसायात्मिकाधीमान्स एव
तः ज्ञानसम्पन्नः स एव च कृत्स्नकर्मकृत् निर्विलकर्मकर्ता भवति स एव
विचारवान् स एव ज्ञानवान् स एव कर्मवान् स एव मोक्षभागी भवतीत्यर्थः १५

कीदृशं तर्हि कर्मदीनां मधुसूदनीटीका तवमिति तदाह ॥

कर्मणि देहेन्द्रियादिव्यापारे विहिते प्रतिषिद्धे च ग्रहे करोमीति धर्माध्यासे
नात्मन्यारोपिते नोऽप्येनाचलत्वं तदस्य वृत्तादिषु समारोपिते चलन इव
अकर्त्रीत्वं स्ववृत्तपालोचनेन वस्तुतः कर्माभावे तदस्य वृत्तादिष्विव्यः पश्ये
त्युपपत्तिः तथा देहेन्द्रियादिषु त्रिगुणमायापरिणामत्वेन सर्वदा स व्यापारेषु
निर्व्यापारस्त्वस्मीमाणा महमास इत्यभिमानेन समारोपितेः कर्मणि व्यापारे
परमेषु हरस्य चक्षुः सन्निकृष्टेः पुरुषेषु गच्छत्स्वपि गमन इव सर्वदा स व्या
पारे देहेन्द्रियादिसु रूपर्यालोचनेन वस्तुगत्या कर्मनिवृत्त्या व्यप्रयत्नरूपे
व्यापारेणः पश्येदुदाहृतपुरुषेषु गमनमिवोदासीन्यावस्थायामप्युदासी
नोऽहमास इत्यभिमान एव कर्मपतादृश परमार्थदर्शीसु बुद्धिमानित्यादिना
बुद्धिमत्त्वयोगयुक्तत्वं सर्वकर्मकृत्त्वेऽस्त्रिभिर्धर्मैस्तुल्यते अत्र प्रथमपादेन
कर्मविकर्मणोस्तत्त्वं कर्मशब्दस्य विहितप्रतिषिद्धपरत्वात् द्वितीयपादे
न चाकर्मणोऽप्येव दर्शितमिति द्रष्टव्यं अत्र यत्त्वं मन्यसे कर्मणोऽप्येव हेतुत्वात्
स्मीमेव मया सत्त्वेन स्यात्तवमिति तदन्वयाः सति कर्तृत्वाभिमाने विहितस्य
प्रतिषिद्धस्य वा कर्मणोऽप्येव हेतुत्वाभावात् तथा च व्याख्यातेन मां कर्मी
णिलिपंतीत्यादिना सति च कर्तृत्वाभिमाने तस्मीमहमास इत्योदासीन्या
भिमानात्मकं यत्कर्म तदप्येव हेतुरेव वस्तुतत्त्वापरिज्ञानात् तस्मात्क
र्मविकर्मी कर्मणोऽप्येव मीदृशं ज्ञात्वा विकर्मी कर्मणीपरित्यज्य कर्तृत्वाभि
मानफलाभिसंधिहानेन विते कर्मेव जर्वित्यभिप्रायः अपराव्याख्या कर्म
णि ज्ञानकर्मणि दृष्टेजडे सद्रूपेण स्फुरणरूपेण चानुस्यूतं सर्वभ्रमायिष्ठा
नमकर्मशब्देन स्वप्रकाशत्वेन परमार्थदृष्ट्यायः पश्येत् तथाऽकर्मणि
च स्वप्रकाशोऽवस्तुनिकल्पितं कर्म दृष्टं मायामयं न परमार्थसं दृष्टं प
योः संबंधानुपपत्तेः यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपपत्तिः सर्वभूतेषु
चात्मानं ततो न विजुगुप्सत इति श्रुतेः एवं परस्परार्थासंयुक्तं वस्तुतः
पश्यति मनुष्येषु मध्ये स एव बुद्धिमान्नायः अथ परमार्थदर्शीत्वादना ॥

७५

स्त

हि

१५

५

सचापरमार्थदर्शित्वात्सचबुद्धिसाधनयोगयुक्तः अतः करणशुद्धौ का
 ग्रचित् अतः सपवातः करणशुद्धिसाधनकृत्स्नकर्मकृदिति वास्तव्यमे
 रेव स्तूयते यस्मादेवं तस्मात्त्वमपि परमार्थदर्शी भव तावत्तैव कृत्स्नक
 र्मकारित्वोपपत्तेरित्यभिप्रायः अतो यदुक्तं यज्ञात्वा मोक्षस्य शुभादिति
 यच्चोक्तं कर्मादीनां तत्त्वबोद्धव्यमस्तीति स बुद्धिमानित्यादित्तिष्ठ त
 त्सर्वपरमार्थदर्शने संगच्छते अन्यज्ञानादशुभात्संसारान्मोक्षानुपपत्तेः
 अतत्त्वचात्पन्नबोद्धव्यमस्तीति न वा तज्ज्ञाने बुद्धिमत्त्वमित्युक्ते वपरमा
 र्थदर्शिनो व्याख्या यत्तु व्याख्यानं कर्माणि नित्ये परमेष्वर्थेषु घट्टीयमाने
 बंधहेतुत्वाभावादकर्मदमित्ययः पश्येत् तथा कर्माणि च नित्यकर्मकर
 णो प्रत्यवायहेतुत्वेन कर्मदमित्ययः पश्येत् स बुद्धिमानित्यादितदसंगत
 मेव नित्यकर्मण कर्मदमित्यज्ञानस्याशुभमोक्षहेतुत्वाभावात् मिथ्या
 ज्ञानत्वेन तस्यैवाशुभहेतुत्वाच्च न चेतादृशं मिथ्याज्ञानं बोद्धव्यं तत्त्वे ना
 प्येतादृशज्ञाने बुद्धिमत्त्वादित्तिष्ठत्युपपत्तिर्भाति तत्वात् नित्यकर्मानुष्ठानं हि
 स्वरूपतोऽतः करणशुद्धिद्वारेण युज्यते न तत्रा कर्मबुद्धिः कृत्राप्युपयुज्यते
 शास्त्रेणानामादिषु ब्रह्मदृष्टिवदविहितत्वात् नापीदमेव वाक्यं तद्विधाय
 कमुपक्रमादिविरोधस्योक्तेः एवं नित्यकर्मकरणमपि स्वरूपतो नित्यक
 र्मविरुद्धकर्मलक्षकतयोपयुज्यते न तत्र तत्र कर्मदृष्टिः कृत्राप्युपयुज्यते
 नापि नित्यकर्मकरणात्प्रत्यवायः अभावः अभावाद्भावस्योत्पत्त्ययो
 गात् अन्यथा तदविशेषेण सर्वदोषोत्पत्तिप्रसंगात् भावार्थाः कर्मशब्दाः
 स्तेभ्यः क्रियाप्रतीयेतैव यथैव विधीयत इति न्यायेन भावार्थस्यैवा पूर्व
 जनकत्वात् अतिशयेन बोद्धिनिर्नयणातीत्यादावपि संकल्पविशेषस्यै
 वा पूर्वजनकत्वाभ्युपगमात् नेहेतोयंतमादित्यामित्याभिप्रजापतिव्रत
 वत् अतो नित्यकर्मनुष्ठानार्हकाले तद्विरुद्धतया यदपवेशनादिकर्म ते देव
 नित्यकर्मकरणोपलक्षितं प्रत्यवायहेतुरिति वेदिकानां सिद्धिः अतप
 वा ऊर्वनू विहितं कर्म तत्र लक्षणार्थं न शता व्याख्यातः लक्षणहेतोः क्रिया
 या इत्यविशेषस्मरणेन हेतुत्वा उपपत्तेः तस्मात् मिथ्यादर्शनोपनोदप्र
 स्तुते मिथ्यादर्शनव्याख्यानं प्रोभते तरो नापि नित्यानुष्ठानपरमेतद्वाक्यं
 नित्यानिर्जयादित्यर्थं कर्मण कर्मयः पश्येदित्यादितदवोधकं वाक्यं प्रयु

गी.
टी.
व.

ज्ञानस्य भगवतः प्रतीकत्वापत्तेरित्यादि भाष्यपदविस्तरेण व्याख्याते
तु परस्यते (इति) परमार्थदर्शिनः कर्तृत्वाभिमानाभावेन कर्मसिद्धि-
पदे च्यते अत्र कर्मसमाधिनेत्येतेन १८

सदानेदीदीका

कीदृशं तर्हि कर्मदेस्तत्त्वमित्यत्र कथ्यते देहेन्द्रियादिव्यापारे निषिद्धे वि-
हिते तथा । कर्मण्यहं करोमीति धर्माध्यासे प्रकल्पिते स्वात्मसंगवि-
द्वेषे निरीहे निष्क्रिये मले २ पश्यत्यकर्मयो वस्तुदृष्ट्या सम्यग्विवेकतः
यथा नौ स्पेनतीरस्य वृक्षेषु विचलेषु च ३ कल्पितं चलनं तद्वदक्रिये कर्म
कल्पितं अकर्त्रात्मविचारेण कर्माभावं च वस्तुतः ४ तीरस्य वृक्षेषु वि-
यः पश्यत्यात्मसद्व्यपवित् तथा मायाविकारेषु सदा देहेन्द्रियादिषु ५
सव्यापारेषु तच्च न्यस्तस्मीमासे सखित्वेति आरोपिताभिमानेन व्यापा-
रोपरमाभिधेः । गच्छत्स्वगमनं यद्वत्कल्पितं नृषु हरिः सदा देहेन्द्रिया-
दीनां सव्यापारविचारणात् ६ यच्च कर्मनिवृत्त्या व्यापारपरिपश्यति
उदासीनदशायामप्यहमासे सतादशः ७ एवं रूपो भिमानोऽस्ति कर्मय-
श्चेति पश्यति एवंभूतस आत्मज्ञो बुद्धिमत्त्वादिभिर्गुणैः ८ स्तुयते वा स
देवेन सम्यग्दर्शितया मुनिः अत्रायपादे संप्रोक्तं तत्त्वकर्मविकर्मणोः ९
विहिते प्रतिषिद्धे च कर्मशब्दप्रयोगतः अकर्मणो द्वितीयेन तत्त्वमत्र प्रदा-
शितं ११ सत्याकर्तृत्वबुद्धौ हितस्मीमासे हमित्यपि बंधहेतुर्विवेयेयं वा-
स्तुतत्वाविचारणात् तस्मात्त्वमीदृशं तत्त्वकर्म कर्मविकर्मणो ज्ञात्वा क-
र्मैव विहितं ऊरुत्पत्को भयं विषु १३ यद्वा कर्मणि दृष्टेः सिद्धे हि ज्ञान-
कर्मणि सत्तास्त्व्यात्मना तत्त्वमुत्सृज्यते सद्व्ययं १४ अमाधिष्ठानचेत-
न्यमकर्मवेद्यमातरं परमार्थदृष्टौ वयः पश्यत्यहं विविक्तदृक् १५ तथा
उ १६ दृष्टपयोर्न संवंधो विनाध्यासे भ्रमात्मकं अन्योन्याध्यासमावध्ययः
शुद्धे वस्तु पश्यति १७ स बुद्धिमात्मनुष्येण तत्त्वदर्शितयोत्तमः स युक्तो-
योगफलभागी शुद्धा सर्वकर्मकृत् १८ तस्मात्त्वमपि याथात्म्यं ज्ञात्वा स
त्यो भवात्मनः इदमेव हि बोद्धव्यं तत्त्वकर्मदिगोचरे १९ एवं ज्ञानादिमुक्तः

स्वात्संसारान्नायवोयतः अत्रपद्येऊथीभिर्यत्कल्पितंस्वकपोलतः २
विदितंभाष्यकारैस्तद्याख्यानंवात्संगतं २१ १५

नीलकंठीटीका

यत्कर्मदेस्तत्त्ववत्पामीतिप्रतिज्ञानंतदाह कर्मणीतिकर्मणीकर्मक
मविकर्मात्मकेदेहेन्द्रियादिब्यापारेअविद्ययाप्रत्यगात्मनिआरोपितेसति
तत्रअकर्मकर्मभावेनोस्येनतीरतरोचलनेआपितेसतितत्त्वबुध्यातत्रच
लनाभावमिवयःपश्येत् तथाचलःगुणवृत्तमितिन्यायेनत्रिगुणात्म
केषुदेहेन्द्रियादिषुनित्यकर्मवत्स्यस्येद्वतारकादोगत्यभावमिवत्स्मी
भूतोहमस्मिन्नकिंचित्करोमीत्यथस्तेअकर्मणीकर्मभावेकर्मतात्रिग्रहा
व्यप्रयत्नरूपेयःपश्यतिसमनुष्येषुबुद्धिमानतत्त्वदर्शी आत्मनिभ्रान्तिज
नितव्यापारस्यअनात्मनिचतादृशनिर्वापारत्वस्यवाथात् सपवयुक्तोयो
गीकृत्स्नकर्मकृच्चकर्मयोगफलस्यतत्त्वज्ञानस्यप्राप्तत्वादितिस्ततिमात्रं
आत्मनोःकर्तृत्वसंचातस्येवकर्तृत्वमितिभावयताकर्मणीकर्तव्यानी
त्यर्थः यद्यप्येतद्वद्गुणप्रपंचितंअवक्तोयमित्यादौ तथापितत्त्वस्यउर्जे
यत्वात्पुनःपुनरुच्यतइतिश्रवःयत्तुकर्मणित्येपरमेष्वरार्थेनष्टीय
मानेवैयहेतुत्वाभावादकर्मदमितियःपश्येत्तथाःकर्मणित्यकर्मक
रणेप्रत्यवायहेतुत्वेनकर्मदमितिवयःपश्येत्सबुद्धिमानितितदसंगतमे
व नित्यकर्मणिअकर्मदमितिज्ञानस्याशुभमोक्षहेतुत्वाभावात् मिथ्या
ज्ञानत्वेनतस्येवाशुभत्वाच्च नैवेतादृशमिथ्याज्ञानंवोद्वेगतत्वेनाप्येता
दृशज्ञानेबुद्धिमत्त्वादित्युपपत्तिरितिदिक् येतुकर्मणिज्ञानकर्मणि
दृशेजडेसद्वेषेणस्फुरणरूपेणवानुसृतंसर्वभ्रमाधिष्ठानंअकर्मअवेद्यं
प्रकाशचैतन्यंपरमार्थदृष्ट्यायःपश्येत् तथाअकर्मणिसप्रकाशेदृशवस्तु
निकल्पितंकर्मदृश्यमायामयंनपरमार्थसदितियःपश्यतिसबुद्धिमानि
तिपरमार्थदर्शिताहास्तवैरेवगुणैस्त्यतइत्यपिवाच्यः तदप्यसंगत
मेवकर्मकुरुकर्मप्रवक्ष्यामीत्यनुष्ठेयकर्मप्रस्तावेतत्त्वज्ञानंवसरात् ना
पिकर्तरीप्सिततमंकर्मतिपारिभाषिक्याकर्मसंज्ञयादृश्यस्यकर्मशब्दार्थ
त्वेग्रहीतंशकं तस्याबुद्धिभासिसंज्ञानामिवागमार्थनिर्णयानर्हत्वादिति
संक्षेपःवस्तुतस्तत्कर्मणोहीतिश्लोकेकर्मविकर्माकर्मणागतिशब्दिते

गी.
टी.
व.

पर्यवसानं गहनत्वाद्बोधयामित्यपदि संतद्याख्यानं कर्मण्यकर्मयः प
शेत्समनुष्येषु बुद्धिमानिति तथाहि कर्मणि कर्म कर्मविकर्म रूपेण
कर्मते द्वे परीत्यं शास्त्रतो दृश्यते यथा कृतः कर्मणि अज्ञाहीनस्य कृतो
प्यकृतपवभवतीत्यकर्मणि पर्यवस्यति दांभिकस्य त्वविकर्मणि पर्य
वस्यति यथोक्तं अश्रद्धया कृतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् असदित्युच्यते
पार्थनवतस्येत्यनोद्देति चत्वारिकर्मण्यभयकराणि भयप्रयच्छंत्यया
या कृतानि मानानि होत्रमुत्तमानमौत्तमानेनाथीतमुत्तमानयज्ञ इति
च एवमौदासीन्यमकर्मणि शक्तस्यार्तपरित्राणाभावादिकर्मणि पर्यव
स्यति दीक्षितस्य भगवत्स्थानायासक्तस्य वा स्वकाले पंचयज्ञादिकर
णो दीक्षितो न ददातीत्यादिवचनात् सर्वथर्माभिरित्यज्येति आदिवचनाच्च क
र्मण्येव पर्यवस्यति नित्यकर्मकाले प्रत्यवायहेतोरंथस्याविहितस्याकर
णात् एवं विकर्मणि हिंसा अग्नीषोमीयं यशुमालभेतेति वचनाद्यज्ञेव क
र्मैव भवति सैव ह्यथानष्टे पशौ न कर्मविध्यानिष्पत्तेः नापि विकर्मका
मकारेणाकृतत्वात् किंतु परिशेषात् कृताप्यकृतेवेत्यकर्मणि पर्यवस्य
ति एवं स्तेनप्रमोचने तत्समृष्ट्यानां कर्मणि राज्ञो विकर्मस्तेनः प्रमुक्तो
राजनिपापं माधीति वचनात् तदेव यतीनामुपेक्षणीयत्वादकर्म ए
वं हि साफलके सत्यादौ दानफलके अन्तर्दोषविकर्मत्वकर्मत्वे बोध्य
तस्मात्कर्म कर्मविकर्मण्येककर्मणि अकर्मते द्वे परीत्यं यः पश्येत्स कार्या
कार्यविभागज्ञो बोद्धव्यानामेषां प्रबोधात् बुद्धिमानित्युच्यते तथा किं क
र्मणि श्लोके यत्र कवीनामपि मोहोस्ति ययोश्च ज्ञानमशुभमोक्षहेतुः ते
कर्म कर्मणि प्रवक्ष्यामीत्यपदि संतद्याख्यानमकर्मणि च कर्मयः पश्ये
त्समुक्त इति चकारो दर्शनद्वयसमुच्चयार्थः तेन यो बुद्धिमान् स कृतश्च स प
वकृत्स्वकर्मकृतत्वे कौक इत्यपि ज्ञेयं तथाहि अकर्मणि स्पष्टं दृष्ट्येक
दृष्ट्येव स्तनिकर्मसंस्पंदे वा संवियदादि आभ्यतरे प्रमात्रादिके चाधारा
येयभावेन वा उपायानोपादेयभावेन वा अधिष्ठानाध्यस्तभावेन वा पश्ये
तः शास्त्रविदः कर्मणि कुर्वन्ति तत्रायः सांख्यः ग्रसंगे मयि संजातधर्म
पवसत्करीदिरविवेकात् स्फटिके लोहित्यमिव भातीति मन्यते द्वितीय
स्तकनककुंडलवत् ब्रह्माद्भवं सर्वं ब्रह्मैवेति कर्मतत्साधनादिकं ग्रहं

३
य

चब्रमेवेतिभावयनकरोति एतौयुक्तावप्यतिबुद्धिमानप्युक्तःकरोति
तस्यसर्वंअसंदेवभवतिनत्वशुभमोक्षाय योवापतदत्तरंगार्पविदित्वा
स्मिन्लोकेयजतिददातितपस्तप्यतेपिवह्निवर्षसहस्राणंपतवदेवाय
तद्भवतीतिश्रुतेः यस्त्युक्तेपिनिर्बुद्धित्वादकार्यमपिकरोतिसप्रत्यवे-
ति पापाश्लेषनिमित्तस्यापरोक्षज्ञानस्याभावात् अनयोश्चाविद्याविद्याश-
दितयोःकर्मपरोक्षज्ञानयोःसमुच्चयःश्रूयतेविद्यांवाविद्यांवेतिमंत्रे य-
द्वाहिविधंकर्मणि कर्मदर्शनंपरोक्षमपरोक्षं च तत्रायवानज्ञानकर्मस-
मुच्चयानुष्ठाताबुद्धिमाउच्यते अपरोक्षमपिद्विविधं उपास्यसाक्षात्कार-
रूपंतत्त्वसाक्षात्काररूपं च तत्रायमपिव्याकृताव्याकृततृपोपास्यभेदेनद्वि-
विधं तत्रापिव्याकृतंरूपंकार्यं तदर्शीविगतदेहाहंकारत्वात्योगशास्त्रेवि-
देहउच्यते अव्याकृतंकारणंतदर्शीप्रकृतिलयउच्यते अनयोरुपासनयोः
संभवासंभवसंज्ञयोःसमुच्चयोविधीयते अन्यदेवाहुःसंभवादित्यादिना
सोय्युक्तइत्युच्यते अस्याप्येककर्तव्यमवशिष्टमस्तीतिनायमपिकृत्स्न
कर्मकृत् किंतयस्यकर्मबाधेनाकर्मदर्शनंमुत्पद्यमस्ति संपवकृतकृत्य
त्वान्मुत्पद्यःकृत्स्नकर्मकृदिति एतेष्टाद्योमनुष्येषुदेहाभिमानिषेवबु-
द्धिमानित्यज्ञातदर्शितादकविरेवमथ्यमोक्षांतदर्शितावपितत्त्वविषये
मूढत्वात्कवयोप्यत्रमोहिताइत्युक्तोपतयोर्व्यवधानेनाशुभान्मुक्तिः
उत्तमस्तुजीवनेवाशुभान्मुक्तइतिश्लोकार्थःप्रतिभाति व्याख्यातरपि
मेनास्तिभाष्यकारेणातत्पत्ता गुहावयोतिनोप्यास्ति किं दीपस्यार्कत-
त्पत्ता यद्वाकर्मकर्मणीवक्तव्यत्वेनबोद्धव्यत्वेनचोपदिप्यात्रतयोर्ल-
क्षणप्रदर्शनमुचितं अतोयदकर्मणाविशेषितंतदेवकर्म तान्यदिति
कर्मलक्षणं यच्चकर्मणाविशेषितंतदेवाकर्मत्यकर्मलक्षणमिति व्या-
ख्येयंअक्षरार्थस्तु कर्मयज्ञादिकंससाधनं तत्राकर्मसंदष्टृत्वंकृतस्य
ब्रह्मयःपश्येत् कर्मतदंगेषुब्रह्मसदृष्टिमथ्यसेत् अहंकाररहयज्ञःस्व-
धाहमहमोषंथं मंत्रोहमहमेवाज्यमहमभिरहंभूतमित्युक्तप्रकारेण
अन्यथायत्कृतंतद्दृष्टाचेष्टारूपमेवातो गहनाकर्मणोगतिः किंतदक-
र्मयत्कर्मण्यथास्यतइत्याकांक्षायांयत्रैतत्कर्मप्रणयपापात्मकं दृश्यते
प्रणयोवैप्रणयनकर्मणाभवतिपापःपापेनेतितत्फलं चसखडःखादिकं

गी.
टी.
च.

अहंसावीअहेडः। एीनिसप्रत्यकचेतनोः कर्म तत्रैवेदं कर्मप्रसंगेदेस्यंदा
त्मकमसर्पसर्पइवा। अस्तमितियः पश्येदिति अयंभावः यथारज्ज्वामथ
स्तं संपपश्यन्नायं संपीरज्जरियमिति वाक्यात्तस्य रज्जुत्वे विक्षेपप्रावल्या
दप्रतिपद्यमानो नरः संपमिमं रज्जुदृष्टोपास्येति नियोज्यते सचोपासना
दाह्यं संपविस्तरज्जुतत्त्वमेव विंदति यस्तवाक्यादेवरज्जुतत्त्वविंदति
नतस्य प्रत्ययावृत्तिलक्षणाया उपास्त्या प्रयोजनमस्ति एवमकर्मण्यथ।
स्तं कर्त्रीदितत्त्वमसीति वाक्याद्वायित्वाः कर्मप्रतिपत्तिर्भवति शुद्धसत्त्व
स्य अन्यस्य तत्कर्त्रीदीने वा कर्मदृष्ट्या उपासीनस्य भावनादाह्यात्कर्त्रीदि
रूपतिरोधानेना कर्मतत्त्वप्रतिपत्तिरिति यहा कर्मणीव अकर्मण्यपि वि
कर्मसहिते अकर्मदृष्टिर्माभूदित्याशंकाह कर्मणीति विहिताकरणो
प्रतिषिद्धाचरणोचकर्मदृष्टिरेव भवेत् अकर्मतो विभ्यत कर्मवत्सदृष्ट्या
ऊर्यान्नत्वकर्मापितादृष्ट्याऊर्यादित्यर्थः १५

आनेदी टीका

वोड्यप्रकारमेवाह क्रियया प्राप्तमिष्टं कर्म कर्मणी स्वजातिविहि
तेनियतेव शपकरणीये अकर्मनित्येनेमिक्तिकयोरभेदेन फलाग्रहणा
दवंधकत्वयः पश्येद्विचारयेत् एव कर्मणी विपरीते निषिद्धे कर्मणी क
र्मवंधकत्वयः पश्येत् तथेवा कर्मणी विहितनिषिद्धाभ्यामितरस्मिन्का
मेकर्मणी कर्मसंभावंधकत्वयः पश्येत् एवमकर्मणी कर्मणामक
रणोसंन्यासे कर्मप्रत्यवायफलदत्वयः पश्येत् समनुष्ठाणामथे बुद्धिमा
न जानवान्तः सचकृत्स्नस्य संशर्णा पुरुषार्थसाधकस्य कर्मणः संन्या
दकउक्तः तथाच विस्तीर्यलिवितमुपोद्धाने अविद्यया मृत्युंतीर्त्वेत्या
दिषु श्रुतिषु विहिताकरणात्सुभिरित्यादिस्मृतिषु तथायानिकर्मणी
काम्यानि प्रतिषिद्धानियानि पिता निर्वभन्त्य ऊर्वतेनि न्येनेमिक्तिका।
न्यपीति वेशेषिकप्रमाणोपपन्नो १५

कर्मणे

गमकेटी टीका

साचयथाऽवधार्यते तथा प्रतिपादयितुमाह ॥
यथाक्तज्ञाननिष्ठतयानुशीयमाने शास्त्रोदितस्वव्यापारेयस्त्ववित् अ।

कर्मकर्माभिवं संसारबंधलक्षणकर्मकार्यकारणात्पुत्रेण्युत्रव
 त्पश्यति तथा कर्मणि यथा विहितकर्मप्रतिषेधे पूर्वोक्तोपपत्त्या रा
 गादिदोषानुबं गस्य डरुद्धे दत्वात् बंधलक्षणकर्मकार्यकारणात्कर्म
 त्वेपश्यति ज्ञानदृष्ट्या निश्चिनोति समनुष्येण मध्ये प्रशस्यया उच्यते
 क्तः स एव संश्रुणु पुरुषार्थसंपादकत्वात्कृत्स्नस्या विकल्पस्य कर्मणः
 कर्तानुष्ठातोच्यते भोगमात्रफलं हि कर्मकृत्स्नमविकलंगमप्यनुष्ठित
 मपवर्गलक्षणफलं प्रत्यहेतत्वात्कृत्स्नमविकलंगमप्यनुष्ठित
 स्तकर्मकृदित्यर्थः एवमनेन श्लोकेन कर्मणा अयं द्रव्यमस्ति तस्या
 त्वात् (अथ कर्मैवा कर्म भवतीति चेत्तर्ह्युक्तमपि दृश्यते यतये सार
 यमिति चेत्तर्ह्युक्तमपि दृश्यते यतये सार

लासिकी वृत्तमोतीटीका

अथ कर्मैवा कर्म भवतीति चेत्तर्ह्युक्तमपि दृश्यते यतये सार
 यमिति चेत्तर्ह्युक्तमपि दृश्यते यतये सार
 कर्मणा इत्युच्यते लक्षणार्थकर्म कर्म विकर्म
 त्वेति चेत्तर्ह्युक्तमपि दृश्यते यतये सार
 तदेवोद्योयितमाह कर्मणीति विहिततया स्वभा
 वतो वा कर्मणि देहेन्द्रियक्रियमनुष्ठीयमानार्थमपि यथोक्तस्वभा
 वनिष्ठतयाः कर्मस्वात्मनि निश्चियत्वं श्रोत्रादीनि शब्दादिषु वर्तते वा
 गादीनि वचनादौ मम किमायातमित्येवं नैव किंचित्करोमीति वक्ष्य
 माणाया युक्त्यायः पश्येत्ज्ञानदृष्ट्या निश्चिनोति तथाः कर्मणि कर्म
 द्रियारिण संयमेत्युक्तदृष्ट्या ज्ञानरहिते कर्मत्यागेयः कर्मपश्येत् ता
 नमंतरेण मानसानां कर्मणामः परिहार्यतया तथारागादिदोषस्य
 डरुद्धे दत्वात् बंधलक्षणकर्मकार्यकारणात्कर्मत्वेनो निश्चिनोति
 स एव मनुष्येण मध्ये तत्त्वतो बुधिमान् प्रत्यगात्मबोधयुक्तः स एव युक्तः
 प्रत्यगात्मनि समाहितः स एव कृत्स्नकर्मकृत् कृत्स्नानिकर्माणि
 कर्तुं जानाति इति स एव कृत्स्नानिकर्माणि कृतंतीति च सर्वकर्म
 ऊर्वाणोप्यात्मनिष्ठतया मधुपानमत इव न किंचित्करोत्यः हंकाराभा
 वात् इत्यारुरुद्धदशायां आत्मबोधयुक्त एव तत्समाहितश्चेन्न रहस्यो
 पदेशे तत्त्वतो जानाति नायोदेहाभिमानतिरोहितः अथ योगादृष्टा

गी.
टी.
व.

वस्यायो अकर्मणिचयैः प्रमादभिः कृते कर्मणि पूजादौ कर्मक्रि
या जानाति एते कर्तारः सर्वे ह मेवेति दृष्ट्या पूजकैरविभेदेन सदा पूजे
निपूजने इति सिद्धभाषा प्रामाण्यात् सपवमनुष्येषु मध्ये बुद्धिमा
नित्यादि ननु परकृते कर्मणिकथं स्वकीयकर्मदर्शनमिति चेत्
निष्पन्ननिष्कम्पविज्ञानशालिबोजानिनो यथा यथा वा हं चटादीन्
वेद्यसपवचटादीनि प्रमेयान्तरगतमनुसंधानमस्ति एवं चैत्र
मैत्रादिप्रमात्रन्तरविषये नुसंधानादिति सूत्रमः तदुक्तं ब्रह्मविस्मय
हं शयाय यत्कर्वेति सर्वतः तदहं चिह्नपुः सर्वकरोमीत्येव भावये
ति १५ ॥

पंचोलीटीका

किं पुनः तत्कस्मादेव यद्बोद्धव्यं भगवता वक्ष्यामीति प्रतिज्ञायते तत्राह
कर्मणि तियथा तत्त्वविदेहेदियतः करणाश्रिते आत्मनि वास्तव्ये प्रती
यमाने कर्मणि कर्माभावेनैककर्मरहितमात्मानं पश्येत् तत्र दृष्टोत
माह यथा अतिरहसा बलत्यानौ कायां नदीतीरे स्थितेषु वृक्षेषु प्रति
लोभेनाधारोपिते कर्मणि चलनलक्षणे भ्रात्या प्रतीयमानैरपि विवेकी
तेषु कर्माभावमवलम्ब्य पश्यति तथा कर्मणि देहेदियादिव्यापारोपरमे
त्यहं न करिष्यामीति देहेदियादिव्यापाराभावं भ्रात्या आत्मन्यारोपयति
तास्मिन् कर्माभावेयः कर्मपश्येत्तस्य कर्माभावस्याहंकारपूर्वकप्रयत्न
साध्यत्वात् अज्ञानिनः दुःखबुद्ध्या कर्मयोगसत्यागसामिण्याचारत्वा
त्कर्मत्वं भवति सयुक्तः योगी सकलकर्मकृतथा च वाह्यतरेयः कर्म
णि परमेश्वरार्पणं बुद्धिक्रियमाणे अकर्म अव्यक्तत्वात् कर्मदेन भवति
इत्येव पश्यति यः अकर्मणि विहिताकरणे कर्मेव प्रत्यवायो त्यादक
त्वात् पश्यति समनुष्येषु बुद्धिमान् युक्तः योगी सकलकर्मकृत १५

रणवीरसमिद्धो धिनी ॥

कर्मण्यकर्मति यः कर्मणि स्वजात्युचिते विहिते पुद्गादिव्यापारे
अकर्मदिसा प्रायतान्निदितं कर्म पश्येत् परिहार्यमेतदिति वि
चारयेत् अकर्मणि अविहिते वरणीतरोचिते तपश्चर्यादयः क
र्मपश्येत् अनुष्ठेयमेतदिति जानीयात् सत्तत्रियप्रवरः बुद्धिः

मात्मनुष्येषु बुद्धिं तर्कामिकां मानयंतीति बुद्धिमानः बौद्धः ते
दिप्रत्यक्षमेव मानयंति न पुनः परोक्षमपि ते च ते मनुष्यास्ते
अनास्तिके पुनर्वाकादिषु विषयेषु युक्तः युक्तयोगः भावेकः
युक्तेन योगेन संगत्या सद्वर्तते यः सर्वोद्गुरुषु संगत इति या
वत् बौद्धशिष्यो ते य इति शेषः अतएव कृत्स्नकर्मकृत कृत्स्ना
नां कर्माधिकारिणां कर्माणि यथासंविदितानि कृतानि किञ्चि नती
ति राक्षिधर्मिणि धर्मिणः पापे पापासंभवाः राजानमनुव
र्तते यथा राजा तथा प्रजा इति स्मृते राज्ञो बौद्धमता नुसरणे तद
नुवर्तिनीनां प्रकृतीनामपि परलोका संभावनायां जातायां नि
यतथर्मदानो यथा रुवि य किं वि कर्तव्यतायां वर्णाश्रमविभा
गानि मित्तकर्मलोपादुर्मसां कर्षप्रवृत्ते तज्जन्यपापफलनरका
दिप्राप्तिः प्रायशो राजयवेति तं स्वकर्मवानुष्ठेति तात्पर्यं यद्वा
कृतं किञ्चिदंत्यगानि परस्परमस्यां योधा इति कृतं पुढतरस्मा
ति अभिप्रायवतीति कृत्स्नाः पुढाभिधिकाः क्षत्रियाः यद्वा कर्तनं
कृतं उद्ग्राह्यतस्तत्राभिधिका राजन्यास्तेषां कर्माणि पुढयत
लभनादी निहंतति किञ्चि नतीति कृत्स्नकर्मकृत बौद्धदिपरम
कारुणिकत्वात् हिंसातो विभ्यतः परार्थं स्वजीवमपि परित्यजं
ति न पुनर्हिंसां कुर्वन्तीति तन्मतानुवर्तिनिराक्षिप्तमतिप्रजा अपि
हिंसातो निवर्तिष्यन्तीति वथमयाभावाद्दुष्टप्रचारे जाते लोके
महानर्थप्रसक्तौ सर्वकर्मलोपः स्यादज्ञैव वतफलभागिति ता
दृशी बुद्धिं विहाय स्वकर्मणिकर्तव्यतानि श्रयात्मिकांतां स्वी
कुरुष्वेति भावः अत्रापराध्याख्या कर्मण्यकर्मणीति निर्यारणे
पक्षो जातौ वैकवचने तथा च कर्मणि सामान्यतो यथा वर्णा

११
 अमंविदितानां कर्मणां मध्ये अकर्म अकारो वै विस्तुरिति श्रुतेः अ
 स्य विस्मा विस्तु कर्तृकं कर्मयः पश्येत् ततदवतारे सर्वेष्वेव वि
 स्तुना किमनुष्ठितमिति विचार्य मया पितदनुवर्तिना तदेवानुष्ठे
 यमिति निश्चिनुयात् एवं च कपिलायवतारे प्रतपः संन्यासा
 येव तेन स्वीकृतमिति तदेवास्माभिरपि श्रेयस्कामैः क्रियते इति
 किमतिचोरे प्रोक्तं सतायदायि निष्ठुहव्यापारे नियोजयसीत्या
 शं क्त्वा अकर्मणीति चोप्यर्थेन केवलं कर्मण्येवा कर्म पश्ये
 किं त्वकर्मण्यपि विस्तु कृतकर्मणां मध्येपि कर्मस्ववर्णाश्रमो
 चितं यः पश्येत् मां प्रति तदनुशिष्टं तदनुष्ठितं वयं तदेवाहं क
 तं मर्मातीति विचार्येत् यद्वर्णाश्रमानुकारिणा परमेश्वरेण यद
 नुष्ठितं तदेव तद्वर्णाश्रमलिङ्गिना कर्तव्यं तथा च रामावतारे नि
 न्दितमपि ताडकाबालिवधलक्षणां कर्मकेनापि यरोपकार
 फलेनानुष्ठितं अस्मिंश्चावतारे एतना कंसादिबन्धुवधः कृत
 इत्यादिमत्कर्मविचार्यमात्रसमगारं भान्निवर्तस्वेति तात्पर्यं यश्च
 ताडकाविवेकपूर्वकं प्रवृत्तिमान् समनुष्ठेयमध्ये बुद्धिमान् प्रश
 स्यतरथीयुक्तः सपवयुक्तः कर्मकोशालवान्मन्नदृश्य अतएव
 कृत्स्नं संपुराणं यथास्यात्तथा कर्माणि करोतीति सर्वप्रयोभाक्
 सपवेति भावः १८ ॥

मधुभाष्य
 कर्मणीति कर्मणि कियमाणे सति अकर्मयः पश्येत् विस्मो
 नेव कर्मनाहं विस्मति विवः किं विक्त्वा मीति अकर्मणि सस्या
 दा अकरणावस्थायां परमेश्वरस्य यः कर्म पश्यति अयमेव
 परमेश्वरः सर्वेषु सर्वस्रष्टादिकरोतीति स बुद्धिमान् ज्ञानी स
 पवचयुक्तः योगयुक्तः सर्वकरणात् सपवचकृत्स्नकर्मकृत्

कृत्तफलवत्तात् पतदेवप्रपंचयति यस्येत्यादिस्लोकं
चकेन उक्तप्रकारेण ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं नचकामसं
कल्पाभावेनालं प्रसंगं स्नेहं चत्यक्ताज्ञानस्वरूपमाह पु
नर्नित्यत्वं इति नित्यत्वं निराश्रयस्वरूपोदमसीति
धाविथः कामादित्यागोपायमाह १८॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ॥ अथ कुरुक्षेत्रे
राजाधिराज उवाच ॥ द्रुपद उवाच ॥ धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता
एभ्यः शरैर्विप्रैर्बभूवुः ॥ सहायान् बभूवुः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत
सैन्यकायिकैः ॥

92

भाषा अनुवाद

जो कहा कि कर्म की गति गहन कहे जानवे जोगनही है औ
 र कहा कि कर्म अकर्म निषिद्ध कर्म कातत्व जानिकर कर्म
 को करे सोई कर्मगति की कठिनार्ई देखावते द्रुये वह तत्व क
 हते है जिसके यथार्थ ज्ञानमे पंडितभी मोहित होते औ जिसके
 ज्ञानमे संसारसे छूटि जाते है उसको मे कह तां तम सुनो यह
 प्रतिज्ञा जो करी थी सो अब कहते हैं कि भगवत आराधन रूप
 कर्म जब कि किसी तरह ज्ञान होने मे बाधा नहीं करता तो वह
 क्या कर्म है उसको अकर्म ही अर्थात् कर्म संन्या सही जो देखते
 है सोई कहा कि कर्मण्य कर्मयः पश्येत् और शास्त्र विहित कर्म
 न करने मे दोष होता फेरि वहीं करना ज्ञानका प्रतिबंधक क
 हे बाधा का हेतु होता है इससे शास्त्रोक्त कर्मको न करना ही
 जो अकर्म उसी को कर्तव्य कर्म जो देखते है वेद लोग कर्मकारी
 पुरुषोंके मध्यमे बुद्धिमान हैं भगवान उन्हीकी प्रशंसा करते है
 कि ऐसे ही कर्म अनुष्ठान करते जो ज्ञानयोग को प्राप्त होते सोई
 योगी पुरुष है और उनको भगवत आराधन रूपकर्मके अंतर्भूत
 कहे अंगभूत समस्त कर्म करना आया गया है वही कहा कि सभूत
 कृत्स्नकर्मकृत् यस्य से यह आया कि ज्ञानमार्गमे जाने की इच्छा
 जिसको है उसको कर्मयोग अवस्था मे कर्म करना उचित है सोई
 ३ अध्यायके ४ श्लोकमे कहा कि न कर्मणा मनारंभा ने कर्म्य पुरु
 षोऽकृते और संसारी ज्ञान होने से फेरि कर्मणा ऊँच आवश्यक नहीं
 है सोई ३ अध्यायके १९ श्लोकमे कहा कि यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्म
 तमश्च मानव इति ये दोनो वाते इस श्लोक से अक्षी तरह कही गई
 और जो कर्मदियाणि संयम्य यह ३ अध्यायके ६ श्लोकसे कहा
 इंदियों से आत्मा भिन्न है तथा कोई कर्म नहीं कर्ता ऐसे ज्ञानि एक
 समाधि मे जो रहते हैं और अनायास कहे वेमोगे प्राप्त भये उनको
 भोजन करलेते वे सकल कर्म करते भी योगी है और उनको विक

गी.
टी.
च.

मं जो निषिद्ध कर्म मृग मोस भोजनादि दोष भी नहीं क्यों कि
उन्हे उस वस्तु का आग्रह नहीं है परंतु अज्ञानी को आग्रह और
रुचि है इससे मृग मोस खाने से दोष है इससे निषिद्ध कर्म
का तत्व कहा यही तत्व जानि सब कर्म में प्रवृत्त होना मैनेक
हा है सो जानो १५

दोहा

कर्महि में अकर्म हिलवें अकर्म नाहि जो कर्म सो बुधमान
मनुष्य मे युक्त सर्व कर्म कृत्य म १५॥

यस्य सर्वसमारंभाः कामसंकल्पवर्जिताः ज्ञा
नाग्निदग्धकर्माणस्तमाहुः पंडिते बुधाः १५

शंकरभाष्यं

तदेतत्कर्मण्यकर्मदिदर्शनं स्तूयते यस्येति यस्य यथोक्तदर्शिनः
सर्वथावेतः समारंभाः सर्वाणि कर्माणि समारंभ्यते इति समारंभाः
कामसंकल्पवर्जिताः कामेस्तत्कारणैश्च संकल्पेर्वर्जिताः मुख्येव
चेष्टामात्रा अनुष्ठीयन्ते प्रवृत्तेन ये लोकसंग्रहार्थं निवृत्तेन वेत्तु जीवन
मार्गार्थं तं ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं कर्मादावकर्मदिदर्शनं ज्ञानं तदे-
वाग्निस्तेन ज्ञानाग्निना दग्धानि शुभाशुभलक्षणानि कर्माणि यस्य
तमाहुः परमार्थतः पंडिते बुधाः ब्रह्मविदः १५

आनंदगिरिटीका

कर्मण्यकर्मदर्शनं पूर्वोक्तं स्तोत्रमुत्तरश्लोकं प्रस्तौति तदेतदिति य
थोक्तदर्शित्वं पूर्वोक्तदर्शनसम्पन्नत्वं समारंभशब्दस्य कर्मविषय-
त्वेन दृष्ट्वा किं तद्व्युत्पत्त्येत्याह समारंभ्यते इतीति कामसंकल्पवर्जि-
तत्वे कथं कर्मणामनुष्ठानमित्याशङ्क्याह मुख्येवेति उद्देशफला-
भावेनेषामनुष्ठाने यादृच्छिकं स्यादित्याशङ्क्य प्रवृत्तेन निवृत्तेन
वातेषामनुष्ठाने यादृच्छिकं स्यादिति विकल्पाक्रमेण निरस्यति
प्रवृत्तेनेत्यादिना ज्ञानाग्रीत्यादिविभजते कर्मादाविति यथोक्तज्ञानं
योग्यमेव दहति नायोग्यमिति विवक्षितत्वात्तस्मिन्निर्णयं यथो-
क्तविज्ञानविरहिणामपि वैशेषिकादीनां पंडितत्वप्रसिद्धिमाशङ्क्य
तेषां पंडिताभासत्वं विवक्षितत्वाविशिना हि परमार्थत इति १५

स्वामिभूतटीका

यस्येत्यादि पंचभिः सम्यगारंभ्यते इति समारंभाः कर्माण्येव काम्यत
इति कामः फले तत्संकल्पेन वर्जिता यस्य भवन्ति न पंडितमाहुः तत्र हे-
तुः यतः तैः समारंभैः शुद्धे चित्ते सति ज्ञातेन ज्ञानाग्निना दग्धानि अथ क

गी.
टी.
च.

मृतो नीतानि कर्माणि यस्य तं श्राद्धावस्थायोक्तकामः फलविषयः तदा
र्थमिदं कर्तव्यमिति कर्मविषयः संकल्पश्च ताभ्यां वर्जिता शेषं स्पष्टं ॥

पिशाचभाष्यं

तस्मात्तस्येति यस्य कर्म कर्मविदः सर्वा क्रिया कामसंकल्पवर्जिताः
फलसंकल्परहितास्तज्ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं कर्म कर्मतत्त्वज्ञानमेव
ज्ञानाग्निस्तेन दग्धकर्माणं बुधाः ब्रह्मविदः पंडितमाहुः ॥

रामानुजभाष्यं

प्रसक्तोऽपि क्रियमाणस्य कर्मणो ज्ञानाकारता कथं मुपपद्यत इत्यत्रा
ह यस्येति यस्य मुमुक्षोः सर्वे इवार्जनादिलोकिककर्मपूर्वकनित्यनै-
मित्तिककाम्यरूपकर्मसमारंभाः कामवर्जिताः फलसंगरहिताः संकल्प-
वर्जिताश्च प्रकृत्या तद्गोष्ठात्मा तमेकाकृत्या त्वंसंयानं संकल्पः प्रकृति-
वियुक्तात्मस्वरूपा त्वंसंयानयुक्तया तद्गहिता तमेवं कर्मकृत्वाणं पंडितं
कर्मतर्गतात्मयाणां ज्ञानाग्निना दग्धकर्माणं ज्ञानाग्निना
तत्कर्मणो ज्ञानाकारत्वमुपपद्यते एतद्विदुर्गो ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

अतएव कामेषु काम्यानेषु फलेषु संकल्पं विहाय क्रियमाणानि क-
र्माणि कथितकथयिष्यमाणस्वरूपे ज्ञानाग्निना तद्विषयं दसेते ॥

परमार्थप्रपाटीका

सं. अथेवं पश्यतः पुरुषस्वरूपमाह यस्येति पंचभिः यस्य पुरुषस्य सम्य-
गारभ्यत इति समारंभाः कर्माणि कस्य त इति कामः फलं तत्संकल्पेन व-
र्जिता भवन्ति तं पंडितमाहुः किंभूतं ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं ज्ञानाग्निना
निर्दग्धानि भर्जितवीजानि कर्माणीयस्य ॥

वनमालीटीका

कर्तृत्वाद्यभिमानराहित्येन कृतं कर्म ज्ञानार्थं भवतीत्याह

यस्येति पंचभिः यस्य सर्वे स्वेचित कर्मा रंभाः कर्मणि इदं फलमेनेन क
र्माणाभूयादिति फलासक्तिः कामः एतत्फलार्थमिदं कर्माहं करि
ष्य इति कर्मसंगः संकल्पस्ताभ्यां वर्जिताः हरिषेरणायादेहादौ कर्म
जायते हंत केवलोकने तिज्ञानेन दग्धानि कर्माणि अनादिकाल
प्रवृत्तसंचयश्चाणि क्रियमाणानि करिष्यमाणानि यस्य तं बुधावे
दार्थज्ञापेदितमतिऊशलमाहुः ॥

ऊरुमेवेजयेतीटीका

ननु कर्मज्ञानाकारं ज्ञानं च कर्माकारं मुमुक्षुः कथं पश्येयतः क
र्माणाः प्रत्यक्षत्वे ज्ञानस्य च परोक्षत्वमित्युभयोरकारस्य महदंतरेदृ
श्यते इति चेदत आह यस्येति पंचभिः यस्य सर्वे इति यस्य मुमुक्षोर्ज
नस्य काम्येति इति कामः फलेन स संकल्पः ऐहिका मुष्मिकानेक
विधसुखभोगाभिलाषरूपमानसं कर्म तेन वर्जितारहिताः यद्वा का
मश्च संकल्पश्च ताभ्यां वर्जिताः कामः फलेन इहिताः संकल्परहिता
श्च भवन्ति यद्वा कामश्च संकल्पश्च कामसंकल्पो ताभ्यां वर्जिताः का
मो मह्यतिरेकेभ्यो भूतपंतीशदिभ्यो नानादेवेभ्यो मोक्षत साधनप्रा
प्त्यभिलाषस्तेनरहिताः अनन्यविस्मृभक्ता इत्यर्थः संकल्पश्चाहं वसास्व
रूपपवानादिज्ञानाज्ञानाध्यासेनैव जीवभावं प्राप्त इति अविद्यायाप
कत्वा तदवच्छिन्ना सर्वे जीवा अप्येक एवेति मायावक्षिर्न ईशरो तं क
रणावच्छिन्नो जीव इति ईश्वरप्रतिविंवा जीवा आभासावेत्यादिदृष्टः प्र
कृतिकार्यदेहादि रूपपवाहमिति वेत्याद्यनेक रूपोयः संकल्पो मानसं
कर्म तेनरहिताः संकल्पः कर्ममानसमित्यभिधाना सर्वे समस्ताः स
मारंभालोकि कवेदिक कर्माणां प्रारंभा भवन्ति ते निष्काम कर्मकर्तारं
मदनन्यभक्तपुरुषं पंडितं पंडा सदसद्विवेकनेपुण्णाधीर्विद्यते यस्य
संत आहुर्वदंतिके बुधाशास्त्रज्ञाः अतएव ज्ञानाग्निदाय कर्माणां स्वा
भाविकभेदभेदरूपोऽयमात्मा ज्ञानरूपो ज्ञातृकर्तृत्वभोक्तृत्वायाश्च
यः प्रकृतिकार्यदेहाद्ये तनवर्गश्च इत्याकारकं यज्ञानं तदेवाग्निरू
पं तेन दग्धानि कर्माणि संचितक्रियमाणानि पापपुण्यरूपाणि यस्य
संत तदधिगमउत्तरपूर्वार्थयोरस्मेषविनाशो तस्य पदेशादिति न्या

गी.
टी.
व.

यात् एवमात्मयाशात्मज्ञानात्कर्मणोपि ज्ञानाकारत्वे प्राप्यत इत्या

शयः १५

तत्रैतत्परमार्थदर्शिनः

मधुसूदनीटीका

कर्तृत्वाभिमानाभावेन कर्मलिप्तत्वं प्रपंच्यते अस्य कर्मसमाधि

नेत्येतेन यस्य पूर्वोक्तपरमार्थदर्शिनः सर्वेयावेतो वेदिका लौकिका वा समारंभाः
भाः समारभ्यत इति कृत्यानेन मात्रार्थकर्मणि कामसंकल्पवर्जिताः
कामः फलतृप्ता संकल्पो हं करोमीति कर्तृत्वाभिमानस्ताभ्यां वर्जिताः
लोकसंग्रहार्थं वा जीवनमात्रार्थं वा प्रारब्धकर्मवेगादृष्टा चेष्टाभ्यां भवे
ति ततः कर्मादावकर्मादिदर्शनं ज्ञानं तदेवाग्निः तेन दद्यानि शुभाशुभ
सत्तणानि कर्माणि यस्य तदधिगमउत्तरसर्वाधयोरशेषविनाशो तद्व
पदेशादिति न्यायात् ज्ञानाग्निदग्धकर्माणां तंबुधावसविदः परमा
र्थतः पंडितमाहुः सम्यग्दर्शी हि पंडित उच्यते न तत्रात इत्यर्थः १५

सदानंदीटीका

यथार्थदर्शिनो ध्यासाभावात्कर्मसंगता प्रपंच्यते त्रहरिणा श्लोके
षड्रितस्फुटं १ यथोक्तदर्शिनो यस्य सर्वप्रोताश्च लौकिकाः कर्मा
भिधाः समारंभाः फलाहंकारवर्जिताः २ शरीरयात्रा मात्रार्थसंग्रहाया
यावाशुया चेष्टा मात्रा भवंत्याप्तकामस्याहेतदर्शिनः ३ यत्कर्मादाव
कर्मादिदर्शनं ज्ञानमेव तत् अग्निस्तेन प्रदद्यानि यस्य कर्माणि सर्वशः
परमार्थेन तं प्राहुः पंडितं त्रसविद्वराः पंडितस्तत्त्वदर्शी स्यान्न तत्रातो
जडात्मक ५ १५

नीलकंठीटीका

अविडुषां कर्मण्यकर्मभावनां दफयितं विडुषां कर्मदर्शनं स्तोति या
स्य सर्वसमारंभा इत्यादिभिः षड्रिः यस्य विडुषः सर्वे समारभ्यत इति स
मारंभाः कर्माणि कामेन फलेच्छया संकल्पेन ग्रहमिदं करोमीत्यभि
मानेन च वर्जिताः तं ज्ञानाग्निना कर्मादावकर्मादिदर्शनेन दद्यानि श्रं
करीभावाच्चावितानि कर्माणि शुभाशुभानि येन तं पंडितं बुधा प्राहुः
१५

शानंदी टीका

एतदेव स्फुटयति समारभ्यते इति समारंभाः कर्माणि कामाभोगा
स्तेषु संकल्पः प्राप्तुमिच्छते न वर्जिताः ज्ञानाग्निना दग्धानि संसारप्र
सवासमर्थानि कृतानि कर्माणि येन तं पंडितं कर्मण्यकर्मवेत्तारमाहुः १५

अथ कर्म वा कर्म भवतीत्येतत्सर्वं समकेहीटीका मुक्तमपि हृदयप्रतिपत्तये स्मारय चिह्नेति ॥
काम्यं त इति कामाः कर्मफलत्वेन प्रार्थमानास्ते ते भोगास्तेषु संकल्प
इच्छते न रहिताः सर्वे समस्ता दृष्टानुश्रविकविषयनिष्ठाः समारंभाः क
र्मप्रवृत्तयो यस्य ते यथोदित यथोक्तात्मतत्त्वज्ञानरूपेणानलेन दग्ध
कर्माणां दग्धानि संसारं ऊरुप्रसवसामान्यहरणाद्गसीकृतानि क
र्मलक्षणा निबीजानियेन तं तादृशं पंडितं विद्वांसमाहुः परमार्थवि
दः यतः सर्वात्मना कृतकृत्यत्वं पर्यवसायिनी विद्वत्तासा च यथोक्त
ज्ञानवत एव संभवति पुनर्कर्म एव वा कर्मविदानश्च नीतिव्याख्या
नैतदेव विदितं इति यतः ॥

लासिकी दत्तश्रीटीका

अथ कर्म वा कर्म भवतीति एतत्सर्वं मुक्तमपि हृदयप्रतिपत्तये स्मारय
चिह्नेति यस्येति यस्य समारभ्यते इति समारंभाः सर्वाणि कर्मा
णि दृष्टानुश्रविकविषयनिष्ठानि काम्यते इति कामः फले तत्संक
ल्पेन वर्जिता भवन्ति न त्वेवं चेत् किमु न तवत्फलानभिसेधना
कर्म करोतीत्याशं वपाह ज्ञानाग्नीति कथयिष्यमाणा ह्येतलक्षणा
ज्ञानाग्निना दग्धानि संसारं ऊरुप्रसवसामर्थ्यहरणाद्गसीकृतानि
कर्मलक्षणा निबीजानियेन तं तादृशं पंडितं माहुर्व्याः परमार्थविद
सम्यग्दर्शी हि पंडित उच्यते न तत्रात इत्यर्थः पूर्वोक्तमेवोपोहल्य
ति सन्नेति कर्मसदृशानुश्रविकफलेषु वा १५

पंचोलीटीका

तदेतत्कर्मण्यकर्मदिदर्शनं स्मर्यते यस्येति यस्य आत्मदर्शिनः स
र्वे समारंभाः सर्वाणि कर्माणि कामसंकल्पवर्जिताः कर्मफलं कामः
संकल्पः फले ज्ञाताभ्यां वर्जिताः बुधास्तं ज्ञानाग्निना दग्ध कर्माणां ज्ञाना

गी.
टी.
च

प्रिनादग्येषु भाषु मं कर्मयेत्यतितं पेरितमाहुः १५

रणवीरसमिहोधिनी॥

यस्येति सम्यगारभ्यंतेति समारंभायुहादिव्यापारेऽस्मिन् संशुद्धं
प्रवृत्तो भवति सचित् चेतनः प्रप्रास्यतरनिश्चयात्मकबुद्धिविधिः
एतेन स्मृतसकलधर्मतत्त्वः किं नैव करोति अपितु संवेदः साधु
मपि साधयति यतो नित्यतमः नित्येन सर्वेष्वेव सत्त्वमस्त्यति
अंतर्भावितरण्येष्वेव तदपि रायस्य कर्माधिकारिणः दृष्टादेः का
मसंकल्पवर्जिताः काम्यं तदति कामाः पुत्रादयस्तेषां संकल्पो
युद्धे मरणाय प्रांकादयस्तनवर्जिता यस्य कर्माधिकारिणः दृ
ष्टादेर्भवति बुधास्तं पेरितं युद्धव्यवहारनिपुणमाहुः तत्र हेतुः
ज्ञानादिदग्य कर्माणामिति ज्ञानं प्रारभ्यमाणायुहादिव्यापारवि
षयकावप्रपानुष्ठेयतानिश्चयात्मिका बुद्धिः तदेवाग्निः प्रादुर्भूता
नामन्यव्यापारे विषयकसंस्त्यत्तणानां भस्मीकरणासाधस्यात्
तेन दग्धानि भस्मीकृतानि निर्वीजीकृतानि कर्माणि अन्यव्या
पारविषयसंकल्पायस्यते १५॥

मधुभाष्य

१५॥

भाषा अनुवाद

अब कर्मण्य कर्मयः पश्येत् इस श्लोकसे श्रुतिका तात्पर्य अर्थ जो कहा सोई पांच श्लोक से स्पष्ट करके कहते हैं कि जिसके सव समारंभ कहे कर्म काम से कल्प वर्जित अर्थात् कामना रहित है उसी को बुध कहे बुद्धिमान लोग पंडित कहते हैं जिससे कर्म अनुष्ठानके द्वारा शुद्धचित्त होनेसे प्रगट हुये ज्ञानश्रुतिसे सकल कर्म दग्ध होजाते हैं फेरि कर्मबंध उसको नहीं होता है और ज्ञान श्राद्ध अवस्था में कामका अर्थकर्म फल और उसके अर्थय ह कर्म हम को करना अवित है परंतु ज्ञान श्राद्ध पुरुष इन दो नो से भी रहित है सोई कहा कि जिसके सव समारंभ कामना रहित हों सो पंडित है १५

दोहा

जाके सर्वआरंभ हे रहित कल्पना काम कर्मदग्ध ज्ञानाग्नि
तिह बुध कह पंडित नाम १५ ॥

[illegible]

... ..
... ..

न्यत्काकर्मफलासंगं नित्यत्वेन निराश्रयः क
र्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोतिसः २.

शंकरभाष्यं

यत्त्वकर्मादिदर्शोऽसौः कर्मादिदर्शनादेव निःकर्मासंन्यासी जीवन
मात्रार्थचेष्टः सत्कर्मणि न प्रवर्तते यद्यपि प्राक्किंचितः प्रवृत्तः यस्तु
प्रारब्धकर्मासन् उत्तरकालमुत्पन्नात्मसम्पददर्शनः स्यात्सकर्मणि प्रयो
जनमपश्यन् ससाधनं कर्मपरित्यज्येव सज्जतश्चिन्तित्वात् कर्मपरि
त्यागासंभवे सति कर्मणि तत्फलेव संगरहिततया स्वप्रयोजनाभावात्
कसंग्रहार्थं पूर्ववत् कर्मणि प्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति ज्ञानाग्निदग्ध
कर्मत्वात् तदीयं कर्म कर्मैव सम्पद्यत इत्येतदर्थं दर्शयिष्यन्नाह त्यक्तेति
त्यक्त्वा कर्मसंभितानं फलासंगं यथोक्तेज्ञाने नित्यत्वेन निराकांक्षो
विषयेष्वित्यर्थो निराश्रयश्चाश्रयरहित आश्रयो नाम यदाश्रित्य पुरुषार्थ
सिंसाययिष्यति दृष्टादृष्टेष्टफलसाधनाश्रयरहित इत्यर्थः तेनैवंभूते
न स्वप्रयोजनाभावात् ससाधनं कर्मपरित्यक्तव्यमेवेति प्राप्तेततो नि
र्गमासंभवात् लोकसंग्रहचिकीर्षया शिष्टविगर्हणापरिनिर्णीयत्वा
पूर्ववत् कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि निःक्रियात्मदर्शनसम्पन्नत्वात् नैव किंचि
त्करोतिसः २. आनंदगिरिकृतटीका

विवेकात् पूर्वकर्मणि प्रवृत्तावपि सति विवेकेतत्र न प्रवृत्तिरित्याशंका
गीकरोति यत्स्त्विति विवेकात् पूर्वमभिनिवेशेन प्रवृत्तस्य विवेकांतरम
भिनिवेशाभावात् प्रवृत्त्यसंभवेऽपि जीवनमात्रमुद्दिश्य प्रवृत्त्यभासः संभ
वतीत्यर्थः सत्यपि विवेकेतत्तत्साक्षात्कारानुदयात् कर्मणि प्रवृत्तस्य क
थं तत्प्रागः स्यादित्याशंकाह यस्तु प्रारब्धेति त्यक्तेत्यादि समनंतरं शोक
मवतारयितुं भूमिकां कृत्वा तदवतारणप्रकारं दर्शयति सज्जतश्चिदिति
लोकसंग्रहादिनिमित्तं विवक्षितं कर्मपरित्यागासंभवे सति तस्मिन् प्रवृत्तो
ऽपि नैव करोति किंचिदिति संबन्धः कर्मणि प्रवृत्तोन करोति कर्मतिकथमु
च्यतेतत्राह स्वप्रयोजनाभावादिति कथं तर्हि कर्मणि प्रवर्ततेतत्राह लो

गी.
टी.
व.

केति प्रवृत्तेरर्थक्रियाकारित्वाभावं पश्चादिभिश्चाविशेषादिति न्या
येन व्यावर्तयति पूर्ववदिति कथं तर्हि विवेकिनामविवेकिनां च वि
शेषः स्यादित्याशङ्क्य कर्मदोसंगासंगाभ्यामित्याह कर्मणीति उक्तेर्ये
समनंतरश्लोकमवतारयति ज्ञानाग्नीति पतमर्थदर्शयिष्यन्निमं श्लो
कमाहेति योजना यथोक्तं ज्ञानं कृतस्यात्मदर्शनं तेन स्वरूपभूतं सत्त्वं
साक्षादनुभूय कर्मणि तत्कलेव संगमपास्य विषयेषु निरपेक्षं सत्त्वं ते वि
द्वानित्याह त्यक्तेत्यादिना इष्टसाधनमपेक्षस्य कृतो निरपेक्षत्वमित्याशं
क्य विशिनष्टि निराश्रय इति यदाश्रित्येति यच्च हेनफलसाधनमुच्यते
आश्रयरहितं इत्यस्यार्थं स्पष्टयति दृष्टेति तेन ज्ञानवता पुरुषेणो वंभूतेन
त्यक्त्वा कर्मफलासंगमित्यादिना विशेषितेनेत्यर्थः ततः समाधानात् क
र्मणाः सकाशादितियावत् निर्गमासंभवे हेतुमाह लोकेत्यादिना पूर्व
वत् ज्ञानोदयात् प्रागवस्थायामिवेत्यर्थः अभिप्रवृत्तोऽपि लोकदृष्टेति
शेषः नैव करोति किंचिदिति स्वदृष्टेति दृष्टव्यं १.

स्वामिस्तुतटीका

किंच त्यक्तेति कर्मणि तत्कलेवासक्तित्यक्तानित्येन निज्ञानेन तत्तमः अ
तएव योगक्षेमार्थमाश्रणीयरहितः एवंभूतो यः स्वाभाविके विहिते वा
कर्मण्यभितः प्रवृत्तोऽपि किंचिदपि नैव करोति तस्य कर्म कर्मतामापद्यत
इत्यर्थः १.

पिशोचभाष्यं

सपंडितः कर्मफलासंगं त्यक्तानिराश्रयः आश्रितविवर्जितः कर्मण्य
भिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति सः कर्मणा तस्य बंधकात्वाभावादि
त्यभिप्रायः १.

रामानुजभाष्यं

एतद्विरुद्धा नित्यत्वेति कर्मफलासंगं त्यक्तानित्यत्वेन नित्यस्वात्मन्येव तत्तमः निरा
श्रय आश्रितप्रकृता वाश्रयबुद्धिरहितो यः कर्मणि करोति सकर्मण्य
भिमुत्वेन प्रवृत्तो नैव किंचित्करोति कर्मोपदेशेन ज्ञानाभ्यासमेव करो
तीत्यर्थः १.

अभिनवगुप्तस्तुतटीका उपक्रमे १. नालि

परमार्थप्रघाटीका

किंचत्यक्तेति कर्मफलानामासमेतात्संगेनानिजानेदेननित्यतमः
अतएव निराश्रयः आश्रयणीयरहितः एवेविधोयः से भितः सर्वकर्मप्र
वृत्तोपिनेवकिंचित्करोति कर्तृत्वाभिमानशून्योभवतितस्यकर्मकर्म
तामेति १.

वनमालीटीका

निरभिमानितयाहर्षरायनरूपकर्मणांतःकरणाशुद्धिद्वाराहर्षपरो
क्ष्यततोमहाप्रसादस्ततः कर्मरूपाविद्यायानि वृत्तिरितिभावः कर्मणि
कर्तृत्वाभिमानरूपफलेभोक्तृत्वाभिमानरूपचसंगेनानित्येनस्वाने
देनहरिणावाहृतमः हरिप्रसादाविभूतस्वानेदेनत्प्रवृत्त्यर्थः निर्गतोभोगा
श्रयमाश्रयोदेहादिर्यस्मात्स्वानेदत्प्रवृत्तेनसात्वानुभवार्थमाश्रयस्यदे
हादेरपेक्षानास्तीतिभावः एतादृशोलोकसंयहार्थसंस्कारवशाद्वाकर्म
एवमिप्रवृत्तोपिसेनेवकिंचित्करोति फलविकारादिकं किंचित्रप्रामोती
त्यर्थः १.

ऊसमेवेजयेतीटीका

पुनरेतदेवविवरणमुवेनाह त्यत्काकर्मति कर्मफलसंगेकर्मफलस्या
संगः कामस्तत्यत्काकर्मफलकामपरित्यजेत्यर्थः नित्यतमः नित्यरूपेप
वत्प्रोक्तनित्येप्रकृतिकार्यभूतेदेहादौयतो निराश्रयः आत्मव्यतिरिक्ते
स्थिररूपेप्राकृतवस्तुनियोगक्षेमार्थमाश्रयधीवर्जितः एवंभूतः सन्यो
धिकारीकर्मणिकरोतिसकर्मणि अभिहृतोपिस्वाधिकाररूपेकर्तव्येक
र्मणिविषयेअभिभितः सन्मुखेनवाप्रवृत्तोपिशक्तोपिसकिंचिदपिस्व
ल्पमपिकर्मेनेवकरोतिकर्मव्याजेनसाभ्यासंज्ञानमेवकरोतीत्यनेनावि
कर्मणाः स्वरूपेवथकेवोथव्यमितिदर्शितं १.

॥ भवतुज्ञानाग्निनाश्रुतानांशारजकर्मणां रोहः आगामिनोचातुत्यतिः ज्ञानोत्पत्तिकालेक्रिय
माणेतत्सर्वोत्तरयोरननभी मधुसूदनीटीका वाक्फलायभवेदितिभवेत् कस्यचिदाशंकातामपउदति ॥

॥ कर्मणिफलेचासंगेकर्तृत्वाभिमानेभोगाभिलाषंचत्यत्काअकर्तृभोक्ता
त्मसम्यग्दर्शनेनवाधित्वानित्यतमः परमानंदस्वरूपलाभेनसर्वत्रनिराका
तः निराश्रयः आश्रयोदेहेन्द्रियादिरहेतदर्शनेननिर्गतोयस्मात्सनिराश्रयो
देहेन्द्रियाद्यभिमानशून्यः फलकामनायाः कर्तृत्वाभिमानस्यचनिवृत्तौहे

गी.
टी.
व.

तुगर्भं क्रमेण विशेषणद्वयं एवंभूतो जीवन्मुक्तो व्यक्त्या न दशायां कर्मणि
वैदिके लोके केवा अभिप्रवृत्तौ प्रारब्धकर्मवशात् लोकदृष्ट्या भितः सांगोपां
मानुषानाय प्रवृत्तौ पितृदृष्ट्या नैव किंचित्करोति स निष्क्रियात्मदर्शनेन
वाधितत्वादित्यर्थः १. ~~विदितं तपितं एते तौ रविज्योतिरेवमादेः सम्पत्तान्~~
~~दशायां कर्मवशात् नैव दशमी रविज्योतिरेवमादेः सम्पत्तान्~~
~~हेतुं नैव भवेत्तत्त्वमिति के उपपत्त्ययेन हेतुः १.~~

सदानंदीटीका

सम्पत्तान् स मुत्पन्ने कार्यज्ञस्य न किंचन कृतेः कर्मभिरस्पृष्टभावत्वा
देवमुच्यते १ कर्तृत्वाहं कृतिं त्यक्त्वा फले तस्माच्च कर्मणि परानंदात्म
लाभेन निराकांक्षो विलेफले २ देहाय हं कृतेः शून्यो दृष्ट्या श्रयातिगः
एवंभूतः प्रवृत्तौ पितृलोकदृष्ट्या यथाविधि ३ लोके के वैदिके वा सो कर्म
एव प्रारब्धयोजितः सृष्ट्या निष्क्रियत्वात् न दर्शनधस्तु विक्रियः ४ स्वमहि
म्नि स्थितो धीरो नैव किंचित्करोत्यसौ ५ १.

नीलकंठीटीका

ननु प्रायश्चित्ते नैव ज्ञानाग्निना पूर्वकर्मदाहे पिक्रियमाणो तत्फलाय भवेदि
त्यत आह त्यक्तेति आत्मलाभेन नित्यतत्प्रत्वात् फला संगं त्यक्त्वा निराश्रय
त्वात् अहंकाराया श्रयेण हि कर्म क्रियते निराश्रयो निरहंकारो यस्मान्न
तः कर्मसंगं अहंकारो मीत्यभिमानेन च त्यक्त्वा कर्मणि लोके के वैदिके वा
अभितः सर्वांगोपसंहारेण प्रवृत्तौ पितृनैव किंचित्करोति अतो अस्मिन्
यमाणमपि कर्मन फलाय प्रभवतीत्यर्थः १.

शानंदीटीका

एतदेव हृदये सन्निवेशयितुं पुनराह कर्मफलस्पृहत्यागे नैव स्पृहणीया
भावान् नित्यतः निराश्रयः स्वर्गादिफलसाधनभूता ज्योतिष्टोमादेराश्र
या निर्गतः कर्मणि नियते आवश्यके प्रवृत्तौ पितृनैव किंचित्करोति वयं क
स्य फलस्याग्रहणात् १.

एवं कर्मणोपवाः कर्मविद्वान् उपपत्तीति रामकंठीटीका

स एवं विधो योगी परमानंदमय परमस्वभावस्वयवस्थित बुद्धिर्नित्यः
व्याख्यातं तदेव विशिनष्टियतः ॥

तत्रः सकलवाद्यविषयसपरिहीणकांक्षोत्पदनिगमयः स्व
 पद्यतिरिक्ताद्यादायलं वनात्रिंशतः कर्मफलासंगं कर्मणां यज्ञ
 दानतपः प्रभृतीनां फलं स्वर्गादिभोगलक्षणमासंगमासक्तिं तदेव
 प्रकृष्टं फलमिति तत्र लीनचित्तत्वे त्यक्तासहजे कर्मणि प्रवृत्तो न
 घृष्टाने व्यवसितोऽपि नैव किंचित्करोति ~~तत्र लीनचित्तत्वे त्यक्तासहजे कर्मणि प्रवृत्तो न~~
~~घृष्टाने व्यवसितोऽपि नैव किंचित्करोति~~ ~~तत्र लीनचित्तत्वे त्यक्तासहजे कर्मणि प्रवृत्तो न~~
~~घृष्टाने व्यवसितोऽपि नैव किंचित्करोति~~ ~~तत्र लीनचित्तत्वे त्यक्तासहजे कर्मणि प्रवृत्तो न~~

लासिकी ~~दृष्टव्यं~~ टीका

पूर्वोक्तमेवोक्तं लयनित्यं कृतिकर्मसदृष्टानुप्रविकफलेषु च

संगं लीनचित्तत्वे त्यक्तानित्येन निजानेदेन तत्रो विषयेषु निगमादा
 इत्यर्थः निगमयो योगक्षेपार्थमाश्रणीय रहितः स एव विधेयो योगी
 स्वाभाविके विहिते वा कर्मणि प्रवृत्तेऽपि अनुघृष्टाने व्यवसितोऽपि नैव
 किंचित्करोति सदात्मनिष्ठस्य तस्य कर्मः कर्मतामापद्यते इत्यर्थः २

पंचोली ~~दृष्टव्यं~~ टीका

ब्रह्मवित्तुताश्चिन्मितात्कर्मणि प्रवृत्तोऽपि फलासंग रहिततया
 लोकसंग्रहार्थं ऊर्वाणस्तिष्ठति ज्ञानाग्निदग्धकर्मत्वात्तदीयकर्म
 अकर्मवसंपद्यते इत्याह त्यक्तेति यः कर्मफलासंगं कर्मणः फले
 आसक्तिं त्यक्तानित्यतः प्राप्तात्तज्ज्ञानेन सर्वदा तत्रः सर्वकर्मणि अ
 भिप्रवृत्तोऽपि किंचिन्नैव करोति कृतमपि कर्म तस्य वंथहेतुर्न भवती
 त्यर्थः २

रागवीरसमिद्धो धिनी ॥

त्यक्तेति फलस्यैहिकस्य राज्यादीर्त्यदेः पारत्रिकस्य स्वर्गभो
 गादेः पार्थिवसानिकस्यापवर्गलक्षणस्येति विविधस्यासंगो
 संबधो यत्र तादृशमकर्म निंदायां विपर्ययेवानञ्ज निंदितं वि
 परीतं वा कर्म स्ववर्णे निषिद्धं वरणात्तरे च विहितं यत्तपश्चर्या
 दित्तक्षणं तत्त्यक्ता विहाय यः कर्मणि स्वजात्युचितेषु ह्यदिव्या
 पारेभितः संमुखं प्रवृत्तो भवति सचित्तचेतनः प्रशस्यतरनिश्च

यात्मकबुद्धिविशिष्टत्वेन स्मृतसकलधर्मतत्त्वः किं नैव करोति
अपि तु सर्वे दुःसाधमपि साधयति यतो नित्यत्वं नित्येन सर्वे
सूत्रेण स्मृत्यर्थितः अंतर्भावितव्यर्थो वदति यत्प्रीत्यानां
तदनुप्रसिद्धकर्मणि प्रवृत्तत्वात् सदा यभूतेन तेनैव परमेश्वरेणा
पितमहाप्राण इत्यर्थः यतो यं निराश्रयः न विद्यते ईश्वरादित्यः
सिद्धिविषये प्राश्रय प्राश्रयणीयो यस्येति परमेश्वरमेव कार्य
सिद्धिविषये प्राश्रयणीकृत्य स्वकर्मणि प्रवृत्त इति यावत् ॥ २० ॥

मधुभाष्य

२०॥

भाषा अनुवाद

और सर्व कर्म तथा कर्मके फलमें आसक्ति छोड़कर नित्यज्ञाने
दृष्ट आत्मामें सतत मनुष्य अप्राम वस्तु की चेष्टा और प्राप्त का
पालन इन दोनोंमें दूर है इसीमें वे कोई कर्म में प्रवृत्त होय पर
उनका वह कर्म कर्म नहीं है अर्थात् उसके सब कर्म अकर्मता
को प्राप्त है सोई कहते हैं कि कर्म के फल और संग जो आसक्ति
निसे छोड़ि नित्य आत्म मूल में रहन वे परवाह जो कर्ममें प्रवृत्त
भी है पर वह ऊँच भी नहीं करता है यह जानो १.

दोहा

त्यार्गे कर्मफलसंग नितत्स निगम्य जेय कर्महि मरु
वर्तत सदा करे न किंचित सोय २॥

[Faint handwritten Devanagari script]

[illegible]

निराशीर्यतचित्तात्मात्यक्तसर्वपरिग्रहः शारीरं केवलं कर्म ऊर्वनामोति किलिषं ११

शांकरभाष्य

यः पुनः पूर्वोक्तविपरीतः प्रागेव कर्मरंभाद्दृष्टाणि सर्वतरेप्रत्यगात्मनि
निष्क्रिये सजातात्मदर्शनः सदृष्टादृष्टविषयाशीर्विवर्जिततया दृष्टा
दृष्टार्थकर्मणि प्रयोजनमपश्यन् ससाधनं कर्मसंन्यस्य शरीरयात्रामात्र
वेष्टोयतिर्ज्ञाननिष्ठो मुच्यते इत्येतमर्थं दर्शयितुमाह निरिति निराशीर्नि
र्गताः आशिषोयस्मात् स निराशीः यतचित्तात्मा चित्तमन्तःकरणमात्मा
वासः कार्यकरणसंचातस्तु भावपि यतो संयतो येन स यतचित्तात्मात्य
क्तसर्वपरिग्रहः त्यक्तः सर्वः परिग्रहो येन स त्यक्तसर्वपरिग्रहः शरीरं शरीर
स्थितिमात्रप्रयोजनं केवलं कर्म तत्रापि भिमानवर्जितं कर्म ऊर्वनामोति
न प्राप्नोति किलिषमनिष्टरूपं पापं धर्मं च धर्मोऽपि सुमुक्षोरनिष्टरूप
त्वात् किलिषमेव वंधापादकत्वात् किंच शरीरं केवलं कर्म तत्र किं
शरीरं निर्वर्त्य शरीरं कर्मभिप्रेतमाहोस्वित् शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शा
रीरं कर्म इति किंचातो यदि शरीरं निर्वर्त्य शरीरं कर्म यदि वा शरीरस्थितिमात्रप्र
योजनं शरीरमित्युच्यते यदा शरीरं निर्वर्त्य कर्म शरीरमभिप्रेतं स्यात् तदा दृ
ष्टादृष्टप्रयोजनं कर्म प्रतिषिद्धमपि शरीरेण ऊर्वनामोति किलिषमिति
ब्रुवतो विरुद्धाभिधानं प्रसज्येत शास्त्रीयं च कर्म दृष्टादृष्टप्रयोजनं शरीरेण
ऊर्वनामोति किलिषमित्यभिब्रुवतोऽप्राप्तप्रतिषेधप्रसंगः शरीरं कर्म
ऊर्वन्निति विशेषणात् केवलशब्दप्रयोगाच्च वाङ्मनसनिर्वर्त्यकर्म विधि
प्रतिषेधविषयं धर्माधर्मशब्दवाच्यं ऊर्वनामोति किलिषमित्युक्तं स्यात्
तत्रापि वाङ्मनोभ्यां विहितानुष्ठानपक्षे किलिषप्राप्तिवचनं विरुद्धमाप
द्येत प्रतिषिद्धं सेवापक्षेऽपि भूतार्थानुवादमात्रमनर्थकं स्यात् यदा तु
शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शरीरं कर्मभिप्रेतं भवेत् तदा दृष्टादृष्टप्रयोज
नं कर्म विधिप्रतिषेधशास्त्रगम्यं शरीरवाङ्मनोनिर्वर्त्य अन्यदऊर्वन्तो
रेव शरीरादिभिः शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं केवलशब्दप्रयोगादहं करो
मीत्यभिमानवर्जितः शरीरादिवेष्टामात्रं लोकदृष्ट्या ऊर्वनामोति कि

गी.
टी.
व.

ल्लिषमेवंभूतस्य पापशब्दवाच्यकिल्लिषप्रामासंभवात् किल्लिषसं
सारं नामोति ज्ञानाग्निदग्धसर्वकर्मत्वादप्रतिवेधेन मुच्यत एवेति
पूर्वोक्तसम्यग्दर्शनफलानुवादपक्षेः एवं शारीरकेवलं कर्मस्य
स्य परिग्रहे निरवयं भवति २१

ग्रानंदगिरिकृतटीका

सत्यपि विज्ञेयके कर्मणि कृतस्यात्मानुसंधानस्य सिद्धे कैवल्यहेतु
त्वे विज्ञेयाभावे सततं तस्य तद्धेतुत्वसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह यः पुनरिति
पूर्वोक्तविपरीतत्वे लोकसंग्रहादि निरोधत्वं तदेवैवंपरीत्यं स्योरयति
प्रागेवेति समाधनसर्वकर्मसंन्यासे शरीरस्थितिरपि कथमित्याशंका
ह शरीरेति तर्हितया विधेयानि विष्टे तस्तया सम्यग्ज्ञानवहिर्मु-
खस्य कृतो मुक्तिरित्याशंका यथोपदिष्टवेष्टायामनादरात् नैव मित्याह
ज्ञाननिष्ठ इति इति दर्शयितुमिच्छेत् कं प्राहेति पूर्ववत् आशिषः प्रार्थ-
नाभेदास्तस्या विशेषाः आशिषां विडोषो निर्गतत्वे हेतुमाह यतेति
चित्तवदात्मनः संयमने कथमित्याशंकाह आत्मा वास इति द्वयोः संय-
मेन सत्यसिद्धमर्थमाह त्यक्तेति सर्वपरिग्रहपरित्यागे देहास्थितिरपि
दः स्यादित्याशंकाह शरीरमिति मात्राशब्देन पो न रुक्त्वादनर्थकं के-
वलं पदमित्याशंकाह तत्रापीति शरीरकेवलमित्यादौ शरीरपदार्थ-
स्फुटीकर्तुं मुभयथा संभावनाया विकल्पयति शारीरमिति शरीरेति
वर्त्य शारीरमित्यस्मिन् पक्षे किं ह्येषां शरीरस्थितिमात्रं शारीरमित्यस्मि-
न् वा पक्षे किं फलमिति पूर्ववादी पृच्छन्ति किंचात इति शरीरनिर्वर्त्य
शारीरमित्यस्मिन् पक्षे सिद्धांती ह्येषां माह उच्यत इति शरीरेण यन्निर्व-
र्त्य तत्किं प्रतिषिद्धं विहितं वा प्रथमे विरोधः स्यादित्याह यदेति प्रतिषिद्धा-
चरणोपि नानिष्टप्राप्तिरित्युक्ते प्रतिषेधशास्त्रविरोधः स्यादित्यर्थः द्विती-
ये विहितकरणे सत्यनिष्टप्राप्ताभावादप्राप्तप्रतिषेधः स्यादित्याह शास्त्री-
यंचेति दृष्टप्रयोजनं शारीर्यादिकं कर्मादृष्टप्रयोजनं स्वर्गसाधनं ज्यो-
तिष्मादिकं कर्म इति विभागः शरीरनिर्वर्त्यकर्म शारीरमभिमतमिति
पक्षे ह्येषां तत्रमाह शारीरमिति वाचामनसा वा कर्मणोऽनुष्ठाने सं

स्यासिनोभवत्येव किल्विषयासिरित्याशोक्ताह तत्रापीति वाङ्मने
 भ्याविहितानुष्ठानेवाप्रतिषिद्धकरणेवाकिल्विषयासिः संन्यासिन
 स्यादिति विकल्पयेज्यध्यानविधिविरोधः स्यादित्युक्ताहितीयं दृश्यति
 प्रतिषिद्धेति शरीरनिर्वर्त्यकर्मशरीरमिति पक्षमेव प्रतिक्षिप्यहितीयप
 क्षेलाभेदं दर्शयति यदात्विति अन्तर्देहस्थितिप्रयोजनात् कर्मणाः सका
 प्रादिनिशेषः तत्रापि विदुषः स्वदृष्टानुप्रवृत्तिरिति सूचयति लोकेति
 विद्वानुक्तयारीत्यावर्तमानोनामोति किल्विषमित्यत्र विवक्षितमर्थमा
 ह एवंभूतस्येति विधिनिषेधगम्येकर्मदेहास्थितिहेतव्यतिरिक्तमकुर्वत इ
 त्यर्थः शरीरेकेवलकर्मकुर्वन्नामोति किल्विषमित्यस्योक्तेन प्रकारेण
 परियहे शरीरेकेवलमिति विशेषणद्वयनिर्दोषमिथ्यतीति फलित
 माह एवमिति ११

स्वामिकृतटीका

किं व निराशीरिति निर्गताश्रयः कामनायस्मात् यतं नियतं
 चित्तमात्मा च शरीरे च यस्यात्पत्काः सर्वपरियहायेन सः शरीरे शरीर
 मात्रनिर्वर्त्यकर्तृत्वाभिनिवेशरहितं कर्मकुर्वन्नपि किल्विषं वंथनेन
 प्राप्नोति योगादुक्तपक्षे शरीरनिर्वाहमात्रो योगिस्वाभाविकं भिन्ना
 टनादि कुर्वन्नपि किल्विषं विहिताकरणानिमित्तदोषं न प्राप्नोतीत्यर्थः

पिशाचभाष्यं

निराशीः प्रार्थनारहितः यतचित्तात्मा संयतो तः करणः त्यक्तसर्वप
 रियहः शरीरेकेवलकर्मशरीरस्थिति साधनं कर्मकुर्वन्नामोति कि
 ल्विषं पापं ११

रामानुजभाष्यं

पुनरपि कर्मणो ज्ञानाकारमेव विशेषयते निराशीरिति निराशीः
 निर्गतफलाभिसेधिः यतचित्तमनाः त्यक्तसर्वपरियहः आत्मैकप्रयो
 जनतया प्रकृतिप्राकृतवस्तुतिममतारहितो यावज्जीवं केवलं शरीर
 मेव कर्मकुर्वन् किल्विषं संसारं नामोति ज्ञाननिष्ठा व्यवधानरहितकेव
 लकर्मयोगेनैव दूषणात्मानं पश्यतीत्यर्थः ११

गी.
टी.
च.

अभिनवगुप्तकृतटीका

अभिप्रवृत्तोपि अभिमुखेन प्रवृत्तोपि शरीरोपियोगीदियव्यापारात्म
कं कर्मशरीरं यन्मनोवृद्धिभ्यानतथात्रुरंजितं ॥

परमार्थप्रणाटीका

किंच निराशीरिति निराशोऽत्र संभ्रयादित्याशीर्विरहितः य
तं नियतेचित्तमात्माशरीरं च यस्य तथा त्यक्ताः सर्वपरिग्रहाव्यहेत
वो येन स केवलं शरीरं कर्मशरीरं निर्वाहमात्रं कर्म ऊर्ध्वं किंच प्रति
ग्रहादिदोषं न प्राप्नोति ॥ वनमालीटीका

कामत्यागोपायमाह निराशीरिति निर्गताग्रहा मुत्र फलभोगीया
शिष्यप्रभिलाषायस्य सः यतो नियमितौचित्यात्मानो येन स चित्तमेतः
करणात्मा वासेन्द्रियसहितदेहः यतो जितेन्द्रियो गतस्त्वत्वात्क
सर्वपरिग्रहः त्यक्ताः सर्वपरिग्रहाभोगोपकरणानियेन सः पताट
शोपि प्रारब्धकर्मवशाज्जरीरं शरीरस्थितिप्रयोजकं भासाटना
दिकं केवलं कर्तृत्वाभिमानभूत ऊर्ध्वं नपि किलिषं संसाराख्यं ना
प्नोति मुमुक्षोर्निराशीरित्यादिकं साधने जीवन्मुक्तस्य स्वाभाविकं
मिति भावः ॥

ऊर्मवेजयंतीटीका

एवमाह हस्तोर्दशा मुक्तेदानीं कर्मणो जानाकारमात्रत्वं वदन्नाह
दशमाह विभिः निराशीरिति निराशीः निर्गताग्रहा शरीरैहिकामु
ष्मिकफलविषयिनीवाच्यायस्मात्सः यतचित्तात्मा वशीकृत
चित्तमनाः त्यक्तसर्वपरिग्रहः त्यक्ताः सर्वेषां प्राकृतवस्तूनां परि
ग्रहासंयहायेन सः आत्मैकदर्शनेन कृतार्थत्वात् तत्रैव स्त्वपेक्षेत्यर्थः
केवलं शरीरं शरीरमात्रं निर्वाहप्रयोजनाय कर्मनिषिद्धमपि ऊर्ध्वं न
न किलिषं पापदूषं संसारात् प्राप्नोति कदाचिदपि न प्राप्नोति केवलेन
ज्ञानैकाकाररूपेण कर्मयोगेनैवात्मयाथात्म्यरूपमवलोकत इत्यर्थः
॥ २१ ॥

तत्र वस्तूनां परिग्रहाः संयहायेन
सः आत्मैकदर्शनेन न

यदात्यंतविज्ञेयोरपि ज्योति
तदाशरीरस्थितिमात्रहेतोः

मधुसूदनीटीका

होमादेः सम्यग्ज्ञानवशात्फलज्ञानकत्वे
रवित्तेपोकस्यभित्ताटनादेनोत्पेवबधुहेतुत्वमिति

कैशव्याये
नाह॥

निराशीर्गतत्वे सोयतचित्तात्माचितमंतकरणमात्मावासेंद्रियसहि
तोदेहः तो संयनो प्रत्याहारेणानिगृहीतो येन सः यतो जितेंद्रियो तो वि
गतत्वे सत्वात्पक्षसर्वपरिग्रहः त्यक्ताः सर्वपरिग्रहाभोगोपकारणा
नियेन सः एतादृशोपि प्रारब्धकर्मवशाद्वा शरीरं शरीरस्थितिमात्रप्रयो
जनं कोपीनाद्यादनादिग्रहणाभिज्ञादनादिद्रूपयति प्रशास्त्राभ्युत्ता
तं कर्मकायिकं वाचिकं मानसं च तदपि केवलं कर्तृत्वाभिमानशून्ये
पराध्यारोपितकर्तृत्वेन ऊर्वन्परमार्थतोः कर्त्रीत्वदर्शनानामोति कि
ल्लिषं धर्माधर्मफलभूतमनिष्टं संसारं पापवत्प्राणस्याप्यनिष्टफल
त्वेन किल्लिषत्वात् येन शरीरनिर्वर्त्य शरीरमिति व्याचक्षते तन्मते
केवलं कर्म ऊर्वमित्यतो धिका र्था लाभादव्यावर्तकत्वेन शरीरपदस्य
वैयर्थ्यं अथ वाचिकमानसिकव्यावर्तनार्थमिति सूयात् तदा कर्मपद
स्य विहितमात्रपरत्वेशरीरं विहितं कर्म ऊर्वनामोति किल्लिषमिति अ
प्रसक्तप्रतिषेधो नर्थकः वाचिकं मानसिकं च विहितं कर्म ऊर्वनप्राप्नोति
किल्लिषमिति शास्त्रविरुद्धमुक्तं स्यात् विहितप्रतिषिद्धसाधारणपर
त्वेणेवमेव व्याचक्षते इति भाष्यवविस्तारः

रवित्तेपोकस्यभित्ताटनादेनोत्पेवबधुहेतुत्वमिति
निराशीर्गतत्वे सोयतचित्तात्माचितमंतकरणमात्मावासेंद्रियसहि
तोदेहः तो संयनो प्रत्याहारेणानिगृहीतो येन सः यतो जितेंद्रियो तो वि
गतत्वे सत्वात्पक्षसर्वपरिग्रहः त्यक्ताः सर्वपरिग्रहाभोगोपकारणा
नियेन सः एतादृशोपि प्रारब्धकर्मवशाद्वा शरीरं शरीरस्थितिमात्रप्रयो
जनं कोपीनाद्यादनादिग्रहणाभिज्ञादनादिद्रूपयति प्रशास्त्राभ्युत्ता
तं कर्मकायिकं वाचिकं मानसं च तदपि केवलं कर्तृत्वाभिमानशून्ये
पराध्यारोपितकर्तृत्वेन ऊर्वन्परमार्थतोः कर्त्रीत्वदर्शनानामोति कि
ल्लिषं धर्माधर्मफलभूतमनिष्टं संसारं पापवत्प्राणस्याप्यनिष्टफल
त्वेन किल्लिषत्वात् येन शरीरनिर्वर्त्य शरीरमिति व्याचक्षते तन्मते
केवलं कर्म ऊर्वमित्यतो धिका र्था लाभादव्यावर्तकत्वेन शरीरपदस्य
वैयर्थ्यं अथ वाचिकमानसिकव्यावर्तनार्थमिति सूयात् तदा कर्मपद
स्य विहितमात्रपरत्वेशरीरं विहितं कर्म ऊर्वनामोति किल्लिषमिति अ
प्रसक्तप्रतिषेधो नर्थकः वाचिकं मानसिकं च विहितं कर्म ऊर्वनप्राप्नोति
किल्लिषमिति शास्त्रविरुद्धमुक्तं स्यात् विहितप्रतिषिद्धसाधारणपर
त्वेणेवमेव व्याचक्षते इति भाष्यवविस्तारः

सदानेदीटीका

यदाचात्यंतविज्ञेयकारणोरपि कर्मभिः सम्यग्ज्ञानात्रलेपोस्ति तदा
भित्ताटनादिभिः १ नास्ति वंधो ब्रह्मविदः किमु वांमितीर्यते वीतत्
सोवशो नीतं चित्तं देहेंद्रियैः सह २ येन सोयतं ते वैराग्यात्पक्षभोगोप
कारकः एतादृशोपि प्रारब्धवशाद्भिज्ञाटनादिके ३ शरीरस्थितिमा
त्रार्थकायिकं वाचिकं तथा मानसं कर्म कर्तृत्वाध्यासशून्यः समा
चरन् ४ अकर्त्रीत्वदर्शनासौ धर्माधर्मफलं यतिः संसारं किंच नामो
ति वायितत्वाच्चुभाशुभं ५ यतेरनिष्टहेतुत्वात्प्राणमप्यस्य किल्लिषं
१ २१ ॥

गी.
टी.
व.

नीलकंठीटीका

नन्वेतस्माद्गोणात्कर्मकरणादकरणमुत्पमेवतहरमित्याशंक्य
हस्यस्यतस्यवायावहमिति व्यतिरेकमुत्वेनाह निराशीरिति यो
निष्परिग्रहस्यादिपरिग्रहरहितः संन्यासी सचेन्मिराशीः यो मे स्वयं
मप्यनिच्छन् यत्तचित्तं बुद्धिः आत्मा च देह इति सचातो येन स यत्तचित्ता
तात्मा समाधिकाले निरुद्धवासाभ्यंतरवृत्तिरित्यर्थः सक्त्या न
कालेशारीरेशरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं भिन्नाटनादि तदपि केवलं
कर्तृत्वाभिमानभूतं पराध्यारोपितकर्तृत्वेन ऊर्वन्नपि किलिषे
यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादित्यावज्जीवाधिकारचोदिताग्निहो-
त्राद्यकरणजं प्रत्यवायेनामोति विधितस्तेषां त्यागात् यस्तु सपरि-
ग्रहः स निराशीरपि यत्तचित्तात्मापि केवलमपि शारीरं कर्म ऊर्वन्नवि-
हिताकरणात् किलिषेनामोत्येवेत्यर्थः २१

आनेदी टीका

इदं मे भूयादिदं मे मा भूयादिति रागद्वेषपूर्विकाया आशिषः प्रार्थना
यानिर्गतो निराशीरत एव यतो निरुद्धौ चित्तमात्मा शरीरं च यस्य सः
चित्तं हि पूर्ववत्त्वमिलषतिततः शरीरं चेष्टते तथा नायमिति इष्टं
केवलं रागद्वेषाभ्यां विना शारीरं शरीरनिर्वर्त्य दर्शनस्पर्शनादिकं
शरीरस्थितिहेतुकमशनादिकं ऊर्वन् किलिषेनामोति २१ ॥

वकर्म

रामकंठीटीका

तस्य विधस्य योगिनः सर्वस्य कर्मणो बन्धलक्षणस्वकार्यसम्पादना सामर्थ्यात् यथो-
क्तस्य योगिनः प्रशंसार्थं मेवाह ॥ प्रागेव व्याख्यातमेतत् २१

लासिकी टीका

किंच निराशीरिति निर्गताशीः कामनायस्मात् यत्तस्वप्नप्रत्यव-
मर्शेन नियते वित्तं येन तादृश आत्मा स्वस्वप्नं यस्यात्ताः सर्वपरिग्र-
हाममता प्रयायेन स ईदृशो योगात्कुरुः केवलं विहितकर्म विना कृतं
कर्तृत्वाभिमानरहितं वा शारीरं शरीरनिर्वाहमात्रोपयोगी स्वाभावि

कंकर्मभिन्नाटनादि ऊर्वत्रपि किल्विषंविहिताकरणानिमित्तो
षंनशामोति २॥

पंचोलीटीका

यः पुनः पूर्वोक्तविपरीतः कर्मरंभात्प्रागेववशाणि संजातात्मदः
र्शनः सकलकर्मणिप्रयोजनमपश्यन्समाधनकर्मसंन्यस्य
शरीरयात्रामात्रवेष्टोपपत्तिर्ज्ञाननिष्ठोभवतीत्यत्राह निराशीरिति
निराशीनिःस्पृहः यतचित्तेन्दियदेहः त्यक्तसर्वपरिग्रहः पुमान्के
वलंशरीरमभिमानरहितंशरीरास्थितिमात्रं कर्मव्यापारं ऊर्वन्कि
ल्विषंनामोति २॥

ररावीरसमिद्धोधिनी ॥

निराशीरिति आशासनमाशीर्बंधुपुत्रादिविषयेषणाफला
कांक्षावासानिर्गतायस्मात्सन्निराशीर्जयपराजययोरनिय
तत्वान्नफलोद्देशेनप्रवृत्तइतियावत् अतएवयतचित्तात्मा
यतंसवशेऽप्यपितंचितंचेतआत्माबुद्धिश्चयेन यद्वयतोनिष्ठ
दीतोनिवारितश्चित्तस्यात्मासंकल्पात्मकयत्नोयेन अतएव
त्यक्तः सर्वः परिग्रहः पुत्रमित्रादिलक्षणोयेनसः केवलंश
रीरंकर्मपुहादिलक्षणंकर्मैन्दियव्यापारं ऊर्वन्सन् किल्वि
षंशुक्रबांधवादिबन्धजन्यं पापं नामोति २॥

मधुभाष्य

निराशीरिति यतचित्तात्माभूतानिराशीरित्यर्थः आत्मा म
नः परिग्रहत्योगाः नभिमानं नैवकिंविकरोमीत्यस्याभि
प्रायमाद शामोतिकिल्विषमिति यतचित्तात्मनो लक्षण
माह २॥

भाषा अनुवाद

विद्वेषकारी कर्म ही को तो शास्त्र बंधन का हेतु कहते हैं और अपने कर्म की प्रशंसा करि जनकादि को दृष्टान्त देवाय प्रथम अवस्थामे अधिकार और ज्ञान प्राप्त भये भी निरहंकार कर्म करने से अदोष कहा इससे सर्वथा कर्म करना प्राप्त होता है इस संदेह पर कहते हैं कि जो सर्व कामना परित्याग करि निष्काम हो तथा मन इंड्री शरीर अपने वशीभूत शक्ति सकल विषय से निवृत्त हैं और शरीर निर्वाह मात्र के अर्थ कर्तव्य अभिमान रहित हो कर्मों को करते जये भी वे मनुष्य कर्म बंध को नहीं प्राप्त होते हैं अर्थात् कर्मजनित किल्बिष जो पाप सो नहीं लगाता है सोई कहा कि निराशीर्यत चित्तात्मा त्यक्त सर्व परिग्रहः २१ ॥

दीक्षा

निःस्पृहता चित्तवशा किं परो दियो ऊटंब सम त्याग केवल कर्म शरीर कद पाप न ताको लाग २१ ॥

यदृच्छालाभसंतष्टोदंदातीतोविमत्सरः समः
सिद्धावसिद्धौचकृत्वापिननिवध्यते २१

शांकरभाष्ये

त्यक्तसर्वपरिग्रहस्ययतेरन्नादेः शरीरस्थितिहेतोः परिग्रहस्याभावात्
याचनादिनाशरीरस्थितौकर्तव्यतायांप्राप्तायामयाचितमसंलक्ष्यमुपप
न्नं यदृच्छयेत्यादिना वचनेनानुज्ञातंयतेशरीरस्थितिहेतोरन्नादेः प्रा
प्तिहारमाविष्कुर्वन्नाह यदृच्छेति यदृच्छालाभसंतष्टोऽप्रार्थितोऽय
त्ततोलाभो यदृच्छालाभस्तेनसंतष्टः संज्ञातास्तप्रत्ययः दंदातीतोदं
दैः शीतोष्णादिभिः हन्यमानोऽविषण्वितोदंदातीतउच्यते विमत्सरो
विगतमत्सरोनिर्वैरुद्धिः समस्तुल्यायदृच्छया लाभस्यापिसिद्धाव
सिद्धौच यपवेभूतोयतिरन्नादेः शरीरस्थितिहेतोः लाभालाभयोः समो
पहर्षविषादवर्जितः कर्मादौश्रकर्मादिदर्शयथाभूतात्मदर्शननिष्ठः
शरीरस्थितिमात्रप्रयोजने भिक्षाटनादिकर्मणिशरीरादिनिर्वर्त्य नेव
किंचित्करोम्यहं गुणागुणेषुवर्ततेइत्येवसदासंपरिचक्षाणश्चात्मनः
कर्तृत्वाभावेपश्यन्नेवकिंचिद्भिक्षाटनादिकं कर्मकरोतिलोकव्यवा
हारसामान्यदर्शनेनतलौकिकैरारोपितकर्तृत्वेभिक्षाटनादौ कर्म
णिकर्ताभवति भिक्षाटनादिवेष्टास्वपिश्रकर्तृत्वाद्यत्रसन्ध्यामेवविड
षः स्वात्रुभवेनतथासुप्रमाणादिजनितेनाकर्तृत्वं सपवंपराध्यारोपि
तकर्तृत्वं शरीरस्थितिमात्रप्रयोजने भिक्षाटनादिकं कर्मकृत्वापिन
निवध्यते वंथहेतोः कर्मणः सहेतुकस्यज्ञानाग्निनादग्न्यत्वादित्यत्रवा
दपवैषः २१

आनंदगिरिकृतटीका

पूर्वश्लोकेनसंगतिंदर्शयन्नतरश्लोकमुत्थापयति त्यक्तेति अन्नादेरि
त्यादिशब्देनपाडकाद्यादनादिगृह्यते याचनादिनेत्यादिपदेनसेवाकृ
षायापादीयतेभिक्षाटनार्थमुद्योगात् प्राक्कालेर्कनापियोगेननि
वेदितं भैक्ष्यमयाचितंअभिषामंपतितंचवर्जयित्वासंकल्पमंतरेण प
चभ्यः समभ्योवागृहेभ्यः समानीतेभैक्ष्यमसंलक्ष्यं सिद्धमनेभक्तजनेः

गी.
टी.
व.

स्वसमीपमुपानीतमुपपन्नं यदृच्छयास्वकीयप्रयत्नव्यतिरेकेणेति
यावत्तथादिशब्देनमाधुकरमसेल्लभं प्राक्प्रणीतमयाचितं तात्का
लिकोपपन्नञ्चैवेत्वंपंचविधंस्मृतमित्यादिगृह्यते आविष्कर्वन्निदं
वाक्यमाहेतियोजनीयं परोत्कर्षमर्षपूर्विका स्वस्यात्कर्षावाञ्छा
विगतायस्मादिति व्युत्पत्तिमाश्रित्यविवक्षितमर्थमाह निर्वैरेति स
क्षेपतोदर्शितमर्थंविषदयति यपवंभूतइति तथापिप्रकृतस्य यते
भिन्नाटनादौ कर्तृत्वंप्रतिभातितदभावेभिन्नाटनाद्यभावेनजीवना
भिभावप्रसंगादित्याशङ्क्याह लोकेतिलोकिकैरविवेकिभिः सहव्यव
हारस्यस्त्रानाचमनभोजनादिलक्षणस्यविडम्बयिसामान्येनदर्शना
त् तदनुसारेणलोकिकैरप्यारोपितकर्तृत्वभोक्तृत्वाद्विद्वानपि लो
कदृष्ट्याभिन्नाटनादौकर्तृत्वमनुभवतीत्यर्थः कथंनर्हितस्याकर्तृत्वं
तत्राह स्वानुभवेनेति यदृच्छेत्यादिपादत्रयं व्याख्यायकत्वापीत्यादि
चतुर्थपादेव्याचष्टे सपवमिति भिन्नाटनादिनाप्रातिभासिकेनकर्म
णाविडम्बोवदत्वाभावेपि कर्मणांतरेणनिवदत्वंभाविष्यतीत्याशङ्क्या
ह वंथेति ज्ञानाग्निदग्धत्वादित्येवं शारीरकेवलमित्यादावुक्तस्याय
मनुवादइतियोजना यथोक्तस्यकर्मणोयुक्त्यामहाविरोधाभ्युपगम
सूचनार्थोपिशब्दः ११

स्वामिहृतटीका

किंचयदृच्छेति अप्रार्थितोपस्थितोलाभोयदृच्छालाभस्तेनसंतुष्टः
द्वंद्वानिशीतोस्मादीत्यनीतोतिक्रांतः तत्सहनशीलइत्यर्थः विमत्स
रोनिर्वैरः यदृच्छालाभस्यापिसिद्धावसिद्धौचसमोहर्षविषादरहितः
यपवंभूतः सपूर्वोत्तरभूमिकयोर्ग्रथायथंविहितंस्वाभाविकंवाकर्म
कृत्वापिनवंथनंप्राप्नोति ११

पिशाचभाषं

यदृच्छालाभसंतुष्टः अप्रार्थितलाभसंतुष्टः द्वंद्वानीतः शीतोस्मृ
त्वदःत्वादिरहितः विमत्सरः क्रोधवर्जितः कर्मणाफलभावाभावयोः
समचित्तस्सपवंभूतः कृत्वापिननिवर्थातेनकर्मफलशरीरादिप्राप्नो
ति ११

रामानुजभाष्यं

यदृच्छालाभेति यदृच्छा प्राप्तप्राप्तीरथारणहेतवस्तु संतर्प्येदं ज्ञातीतः या
वत्साथानसमाप्त्यवर्जनाय शीतो हृदिसहः अन्यकृतोपद्रवपरिपाते हेतु
भूतस्वकर्मैति निश्चयानपरेषु विगतमत्सरः समसिद्धावसिद्धौ च युद्धादि
कर्मसजयादिसिद्धिसिद्धौ समचित्तं कर्मैव कृत्वापि ज्ञाननिष्ठा विनापि न
निवर्त्यते न संसारं प्रतिपद्यते २२

अभिनवगुप्तकृतटीका

कर्मकर्तृप्रयोगः स्वयमेव सात्मानं वभाति फलवासनाकालेषु
मुपाददानो गृह्णान इत्यर्थः अन्यथा जडानां कर्मणां बंधने स्वातंत्र्येन
तस्या ह्ययं गमः २२ परमार्थप्रपाटीका

किंच यदृच्छेति अप्रार्थितोपस्थितो लाभो यदृच्छालाभस्तेन संतर्प्यः
सोपि निर्वहमात्रपर्याप्तः मायुधः कस्यचिद्वनामिति श्रुतेः द्वंद्वानि
शीतोष्णादीनि श्रुतीतः विमत्सरो निर्देयः सिद्धावसिद्धौ समो हर्षवि
षादरहितः स पूर्वोत्तरदशयो र्यथा यथेकं कर्म ऊर्ध्वनृवंधं न प्राप्नोति २ २

वनमालीटीका

मुक्तस्य जीवनमुक्तस्य लक्षणमाह यदृच्छेति शास्त्रानुमतस्याना
देशयत्नेनैव लाभो यदृच्छालाभस्तेन संतर्प्यस्तदधिकतरसारहितः न
अस्वप्रयत्नमंतरेणालाभेशीतादिषु दितं कथं जीवेदतः ग्राहद्वं
तीतः द्वंद्वानि त्वन्निपासा शीतोष्णवर्षादीनि श्रुतीतोति क्रान्तः स
मार्थोतेषामस्फुरणात् कल्पानकाले स्फुरणोपि निदाचेन महाद्
दनिमग्रगजस्येव परमानंदद्वनात्मस्वरूपेण्यिरीकृतचित्तस्य द्वंद्वैः
क्षोभाभावात् अतएव परस्य लाभे स्वस्यालाभेव विमत्सरः परोक्त
र्षा सहनपूर्विकास्त्वोत्कर्षवाञ्छामत्सरस्तदहितः अतएव समस्त
ल्या यदृच्छालाभस्य निश्चयसिद्धौ च न हृष्टः नाप्यसिद्धौ विषमः दे
हादौ विगताहं ममेत्यभिमानः पारव्यकर्मवशात्तु भिदाटनादि

गी.
टी.
च.

कंकुत्वापिननिवध्यते २१ ॥

ऊरुमवैजयंतीटीका

किंच देहनिर्वाहार्थमपि यत्नेन करोतीत्याह यद्वेति यद्व्याला
भसंतपः यद्व्यालासमयत्नेन विना यो लाभः प्रजाच्छादनादीनां
प्राप्तिस्तनसंतपः सम्यक्तोषयुक्तः हंदातीतः हंदा निशीतोऽसत्त्वः
यिपासादीन्यसुलंघ्येतः प्राप्ति कालयर्मानवर्जनीयान्सर्वानेतान्या
वत्साथनसमाप्तितावदव्याकुलचित्तेन सहतीत्यर्थः विमत्सरः परो
त्कर्षा सहनस्यैविकास्वोत्कर्षवोच्छामत्सरः विगतो मत्सरो यस्मान्
अतएव समः सिद्धावसिद्धौ च यद्व्यालाभस्य वस्तुतः सिद्धौ प्राप्तौ
सत्यानहर्षयुक्तः तस्यासिद्धावप्राप्तौ च सत्यानविषादयुक्तः किंतु स
मउभयोरपि हर्षविषादरहितः पवंभूतः संदेहनिर्वाहार्थं कर्मकृत्वा
पिननिवध्यते भिक्षादनादिकर्मणानलिप्यत इत्यर्थः तथा च शास्त्रं
भक्ष्यचरेदित्यपक्रम्य प्रयाचितमसंस्पर्कमुपपन्नं यद्व्यालयेति यात्रा
दिकं प्रयत्नं वारयति मनुष्येन चोत्पातनिमित्ताभ्यां न नक्षत्रां क
विद्यया नाउशासनवादाभ्यां भिक्षालिप्तेन कर्हि विदितियतयो
भिक्षार्थं ग्रामे प्रविशतीत्यादिशास्त्रस्य यत्नः कर्तव्य एव इत्येवंशा
सूरीत्या प्रयत्नस्य कर्तव्यत्वात् कर्तव्यत्वे प्राप्ते सत्यत्र व्यवस्था कोपीने
युमत्तेवासः कंशाशीतनिवारणोपाडके चातिगृहीयात्कुर्यान्ना
त्यस्य हिंसनमिति शास्त्रात् यत्ने विना कोपीनादिलाभस्याभावाद
तः प्रयत्नः कर्तव्यः यत्ने विनापि प्रारब्धवशात् कोपीनादिलभः सि
द्धयेवातो यत्नो न कर्तव्य एव सुभावप्यपपद्येतेः तो न शास्त्रविरोध
इत्यर्थः २१

यत्नसर्वपरिग्रहस्य यत्नेः शरीरस्य मधुसूदनीटीका निमात्रप्रयोजनं कर्मभ्युत्पत्तये तत्रा
प्राज्ञादनादिव्यतिरेकेण शरीरस्थितेरसंभवात् यात्रादिना स्वयं यत्नेनात्रादिकं संपाद्यमिति प्राप्ते
नियमयाह शास्त्राननुमतस्य यत्नेन व्यतिरेको यद्व्यालाभो योलाभो नान्नादा
नादेः शास्त्रानुमतस्य यद्व्यालाभः तेन संतपस्तदधिकतत्त्वात्
हितः तथा च शास्त्रं भेदं चरेदिति प्रकृत्य प्रयाचितमसंस्पर्कमु
पपन्नं यद्व्यालयेति यात्रासंकल्पादिप्रयत्नं वारयति मनुष्येन चोत्पा
य

गी.
टी.
च.

ननु सपरियहः ऊर्ध्वं बभूव तया कथं वित्तव्यायाससाध्या-
न्यग्रिहोत्रादीन्यनुतिष्ठेदित्याशंक्याह यदृच्छेति यदृच्छया प्रप्रा-
र्थितोपनतो लाभो यदृच्छालाभस्तेन संतुष्टः तथा हि कृतामृताभ्यां
जीवनं ब्राह्मणस्य विधाय व्याख्यातं अतमुक्तशिले प्रोक्तममृतं स्या
दयाचितमिति हंदा नीतः वज्रलाभे अलाभे वा सखडः वाद्यतीतः
विमत्सरः परस्मलाभे दृष्टा संतापहीनः समः यदृच्छालाभे नैवेष्टि पशु
चातर्मा स्यादेति नित्यकर्मणः सिद्धौ असिद्धौ वा समो निर्विकार एव भूत
इष्टादीनि कृत्वा पितृफलैः स्वर्गादिना न निवध्यते अपि शब्दात्तेन
प्रत्यवायेन न निवध्यते वेद्यहेतोः कर्मणस्तत्त्वज्ञानेनैव दाहात् तथा
च स्मृतिन्यायागतयनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोः तिथिप्रियः प्राद्वक्तव्य
वादी च गृहस्थोऽपि विमुच्यते इति भाष्ये त्वयं श्लोकः संन्यासि परत्वेनैव
व्याख्यातः २१

आनंदी टीका

यदृच्छालाभः प्रार्थनो विनावस्तु प्राप्तिः २१

रामकंठी टीका

यद्यपि कर्मा कर्मणोरेव बोद्धव्यं वस्तु व्याख्यातं तथापि विकर्मणोरेव
मेव बोद्धव्यं व्याख्यातं यतः कर्मपरिकर्मपरिहारस्य ज्ञानं नूनं न्यस्य सतो
यत्र वेद्यकत्वमुक्तं तत्र वर्णाश्रमसमयविरुद्धस्य कर्मणो वेद्यकत्वेका
भ्रातिरिति तस्यापि सर्वात्मना परिहार्यत्वात् तत्र बोद्धव्यं वस्तु व्याख्यातं २२
इत्यनेन कर्मसर्वथा कर्तव्यमिति सिद्धं तत्रापि न कर्मणो वेद्यकत्वमुक्तं
दिएषा प्रकृतं यत्तदपि तत्त्वज्ञानेनैव बोद्धव्यं कर्मणो वेद्यकत्वमुक्तं
तत्त्वज्ञानेनैव बोद्धव्यं कर्मणो वेद्यकत्वमुक्तं यत्तदपि तत्त्वज्ञानेनैव
बोद्धव्यं कर्मणो वेद्यकत्वमुक्तं यत्तदपि तत्त्वज्ञानेनैव बोद्धव्यं

लासिकी टीका

किंच यदृच्छयेति प्रार्थितोपस्थितलाभो यदृच्छालाभस्तेन संतुष्ट
स्तदर्थिके तस्मादहितः हंदा निशीतोष्णोऽदीनि प्रतीतोति क्रांतः विमत्स
रो निर्वैरः यदृच्छालाभस्य सिद्धौ असिद्धौ वा समो हर्षविचारहितः यद्य-

वंभूतोयोगाशुः सपूर्वोत्तरभूमिकयोः यथायथे विहितं स्वाभा-
विकं वा कर्म कृत्वापि न वंथं प्राप्नोति कर्मकर्तृप्रयोगः २१

पंचोलीटीका

अयाचितमसंकल्पमुपपन्नं यदृच्छया शरीरादिनावचनेन अत्र-
ज्ञातं यतेः शरीरस्थितिहेतोरज्ञादेः प्राप्तिद्वारमाविष्कुर्वन्माह य-
दृच्छेति यदृच्छालाभसंतुष्टः अप्रार्थितलाभसंतुष्टः हंहातीतः
हंहाः शीतोष्मादिभिः अहं तोपि अविस्मयितः सिद्धौ असिद्धौ च ला-
भालाभयोः समस्तस्यः हर्षविषादरहितः कर्मकृत् नपि कर्मणा
न निवर्धते २२

रावीरसमिद्धोत्थनी॥

यदृच्छेति अप्रार्थितोपस्थितोलाभो यदृच्छालाभः सचात्र प्र-
कांतत्वाद्भीष्मद्रोणादितुल्यमदावीरपुरुषप्रतिहंठिकयुद्धप्र-
तियोगिकः तेन संतुष्टः एतस्यैव विवरणं हंहातीत इति हंहा-
कलहयुग्मयोरितिकोणाहं हं पुहं स्वत्यतीवचनिर्भर इति
कोणादतिशयोक्तिशये तथा च हं हं पुहं मतिशयेनेतः प्राप्तः
यतो विमत्सरः मत्सरोन्यशुभहेतुदुष्कृपणायोस्त्रिष्वितिको-
णात् मत्सरोन्यदीयशुभविषयकोहेषो विप्रिष्टोस्येति एते म-
म प्रतिहंठिनः स्वधर्मभूते युद्धे प्रवृत्तास्तस्माच्च निवृत्तं मामना-
यासमेव यराजित्यराज्यप्राप्त्यादिलक्षणां कल्याणं किंप्राप्तु-
स्ततश्च प्रतिप्रवृत्तौ हंसमूलजातमेतान्निदन्मीति धृतक्रोधः
सिद्धसिद्धौ विषये समः अतएव गुरुवधादिकं कृत्वापि न निव-
र्धतेति बहो भवति पापासंगेनेति शेषः २२॥

मधुभाष्य

यदृच्छालाभेति कथं हंहातीतमित्याह समः सिद्धविति उपसं-
हरति २२॥

FILE / 000-0000

1891

This image shows a blank, aged, cream-colored page, likely an endpaper or flyleaf of a book. The paper has a slightly textured appearance with numerous small dark spots, possibly foxing or dirt, scattered across its surface. There are also some faint, illegible markings or smudges, particularly towards the bottom right corner. The overall tone is a warm, off-white or light beige.

भाषा अनुवाद

और यह छा लाभ संतष्ट कहे मांगे विना आपसे आप प्राप्त जो य
था लाभ तिससे जो संतष्ट है अर्थात् उत्तम अथम अधिक अन्य ला
भसे क्षय विषाद रहित है और शीत उष्ण हानि लाभ सब दुःख वै
प्रीति आदि द्वंद्व भाव रहित है तथा सिद्धि असिद्धि में समभाव है वे प्र
रूप कर्म करते भी संसार गति को नहीं प्राप्त होते अर्थात् कर्म बंधन
में नहीं पड़ते हैं सोई कहा यह छा लाभ संतष्टो द्वंद्व तीतो विमत्सर
इति २२ ॥

टीका

यथा लाभ संतष्ट इय द्वंद्व विमत्सर हीन सम जिह मिद्धि
असिद्धि दें करें भी बंधन कीन २२ ॥

MEER-10310

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
 श्रीमद्भगवद्गीता ॥ अध्यायः प्रथमः ॥
 अर्जुनसंवादे ॥ १ ॥

四

गतसंगस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः यज्ञा-
याचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते २३

शांकरभाष्य

त्यक्त्वा कर्मफलासंगं इत्यनेन श्लोकेन यः प्रारब्धकर्मसन् यदा-
निःक्रियब्रह्मात्मदर्शनसम्पन्नः स्यात् तदा स्यात्मानः कर्तृकर्मप्रयो-
जनाभावदर्शिनः कर्मपरित्यागे प्राप्ते कृतश्रिनिमित्तात्तदसम्भवे
सति पूर्ववत्तस्मिन् कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति स इति च
कर्मभावः प्रदर्शितः यस्मै च कर्मभावो दर्शितस्तस्यैव गतसंगस्येति
गतसंगस्य सर्वतो निवृत्तासत्तेर्मुक्तस्य निवृत्तधर्मादिवेधनस्य ज्ञानाव-
स्थितचेतसो ज्ञाने एव प्रवर्तितचेतो यस्य सोऽयं ज्ञानावस्थितचेतस्त-
स्य यज्ञाय यज्ञनिर्वृत्यर्थमाचरतो निर्वर्तयतः कर्म समग्रं सहायेण क-
र्मफलेन वर्तते इति समग्रं कर्म तत्समग्रं प्रविलीयते विनश्यतीत्यर्थः २

आनंदगिरिकृतटीका

गतसंगस्येत्यादि श्लोकस्य व्यवहितेन संवेधं वक्तुं हतं कीर्तयति त्यक्ते-
ति अनेन श्लोकेन नैव किंचित्करोति स इत्यत्र कर्मभावः प्रदर्शित इति
संवेधः कस्य कर्मभावप्रदर्शनमित्याशंकायामाह यः प्रारब्धेति
प्रारब्धकर्मसन् यो वतिष्ठते तस्य कर्मभावः प्रदर्शितश्चेद्दिरोधः स्या-
दित्याशंकावस्याविशेषे तत्प्रदर्शनान्मेवमित्याह यदेति ननु ज्ञान-
वतः क्रियाकारकफलाभावदर्शिनः कर्मपरित्यागधोव्यात् कर्म-
भाववचनमप्राप्तप्रतिषेधः स्यादित्याशंकाह आत्मन इति लोक-
संग्रहादिनिमित्तं प्रागेवोक्तमविद्यावस्यायामिव पूर्ववदित्युक्ते ए-
वं हतमनूयोत्तरश्लोकमवतारयति यस्येति यथोक्तस्यापि विद्याव-
त्तो मुक्तस्य भगवत्प्रीत्यर्थं कर्मानुष्ठानोपलंभात्ततो वेधारंभः संभा-
व्येतेत्याशंकाह यज्ञायेति धर्माधर्मादीत्यादिशब्देन रागद्वेषादिसं-
ग्रहः तस्य वेधनत्वं करणव्यत्यन्ताप्रतिपत्तये यज्ञनिर्वृत्यर्थं यज्ञश-
द्वितस्य भगवतो विष्णोर्नारायणस्य प्रीतिसम्यत्पर्थमिति यावत्

गी.
टी.
च.

ज्ञानमेव वाञ्छतो ज्ञानस्य प्रतिबंधकं कर्म परिशंकितं परिहरति क
मेति समग्रोत्पत्तौ गीकृत्य व्याचष्टे सहेत्यादिना १३

स्वामिहृतटीका

राधना

किंच गतेति गतसंगस्य निष्कामस्य रागादिभिर्मुक्तस्य ज्ञाने वास्थितं चि
ते यस्य तस्य यत्ताय परमेश्वरार्थं कर्माचरतः सतः समग्रं सवासनं कर्म
प्रविलीयते कर्मभावमापयते आरूपयोगपक्षे यत्तायेति यत्तस्य
क्षणाद्यर्थं लोकसंग्रहार्थमेव कर्मज्वरत इत्यर्थः १३

पिशाचभाष्यं

गतसंगस्य फलसंकल्परहितस्य ज्ञानावास्थितचेतसः परमात्मनि
वावास्थितबुद्धेः यत्ताय ईश्वराद्यर्थं कर्माचरतः कर्मावृष्टितस्तत्कर्म
समग्रं प्रविलीयते अफलप्रदं भवेत् अवृद्धं कर्म भवति १३

रामानुजभाष्यं

गतसंगस्येति आत्मविषयज्ञानावास्थितमनसैर्ने विगतरागादित्यसं
गस्यातएव निविलपरिग्रहविमुक्तस्योत्तलक्षणयत्तादिकर्मनिर्धृतये
वर्तमानस्य पुरुषस्य बंधहेतुभूतं प्राचीनं कर्म समग्रं प्रविलीयते १३

अभिनवगुप्तहृतटीका

यत्तायेति ज्ञातावेकवचने यत्तावद्व्यमानलक्षणाः १३

परमार्थप्रपाटीका

किंच गतिरसंगस्येति गतसंगस्य रागादिभिर्विमुक्तस्य ज्ञानावास्थित
मात्मज्ञाने कतस्य चेतो यस्य एवंभूतस्य यत्ताय परमेश्वरार्थं यागार्थं वा
कर्माचरतः समग्रं सवासनं प्रविलीयते अकर्ता मापयते १३

वनमालीटीका

त्यक्त सर्वपरिग्रहस्य यद्वत्कालाभसंतप्तस्य यतेः शारीरं भित्ताटनादिकं

कर्मवंधहेतुर्नभवतीत्युक्तेर्गृहस्यस्यजनकोदेयजयुद्धादिकेकर्मवंध
यहेतुः स्यादित्याशंकामपाकतंतत्काकर्मफलासंगमित्युक्तंविह
एतिगतसंगस्येतिगतसंगस्यफलासक्तिः पूज्यस्यसंतत्रकर्तृत्वा
भिमानमुक्तस्यचजानेनब्रह्मार्पणीह्येणावस्थितस्थिरीभूतचित्तंयस्य
तस्ययज्ञायविस्मवेततएजार्थविहितंऊर्वाणस्यसमग्रप्रारब्धभिः
नेकर्मप्रविलीयते नप्रपत्तिवंधकंनभवतीत्यर्थः भवत्प्रेरणयाकर्म
भवत्यहेतुस्वतोकर्तातेनस्वपूजाद्वेणाकर्मणास्वकारितेनसपव
प्रीणात्वितिऊर्वाणस्यकर्मणिसकामानांवंधहेतवोपिमुक्तिपरण्ये
वभवतीतिभावः १३ ऊसमवेजयेतीटीका

किंचगतसंगस्येति गतोविगतःसंगःफलसंगःफलकामोयस्मा
त्ततथानिष्कामस्येत्यर्थः मुक्तस्यप्राकृतवस्तुपरिग्रहपूज्यस्यजाना
वस्थितचेतसः आत्मन्याशात्म्यजानेः वस्थितस्थिरीभूतचेतोयस्यस
तस्य अविश्रुतस्वस्वरूपचित्तनपरस्येत्यर्थः यज्ञायविस्मप्रीतयेआचर
तस्तत्कर्माचरतपवभूतस्यमुमुक्षोः समग्रैकतन्त्रवंधकरूपंप्राची
नेकर्मप्रविलीयते समग्रैककर्माकर्मभावमापयतेत्यर्थः १३

+ त्यक्तसर्वपरिग्रहस्ययदृक्कालाभसंतएस्य येत्येच्छरीरस्थितिमात्रप्रयोजनंभिला
टनादिरूपकमेतत्कृत्याननि मधुसूदनीटीका बधत इत्युक्तेर्गृहस्यस्यब्रह्मविदोज
नकोदेयज्ञादिरूपंयत् कर्मतद्वंधहेतुः स्यादितिभूतकस्यविदाशंकातामपेनतत्तत्काकर्मफलासंग

स्यादिनो
विहणोति

गतसंगस्यफलासंगपूज्यस्यमुक्तस्यकर्तृत्वभाक्त्वायथासंपूज्य
स्यजानावस्थितचेतसः निर्विकल्पकब्रह्मात्मेकवोथपवस्थितंवि
तयस्यतस्यास्थितप्रज्ञस्येत्यर्थः उत्तरोत्तरविशेषणस्यपूर्वपूर्वहेतुत्वेना
त्वयोदृष्टव्यः गतसंगत्वेकतः यतोयथासहीनत्वेतत्तत्तुतोयतः स्थित
प्रज्ञत्वमिति ईदृशस्यापिप्रारब्धकर्मवशाद्यज्ञायज्ञसंरक्षणार्थंज्यो
तिष्टोमादियेज्ञेष्टेष्टाचारत्वेनलोकप्रवृत्त्यर्थं यज्ञायविस्मवेततप्री
त्यर्थमितिवा आचरतः कर्मयज्ञदानादिकं समग्रं सहायेणफलेण
वियतइतिसमग्रप्रविलीयते प्रकर्षेणकारणोक्तेदनतत्त्वदर्शना
द्विलीयतेविनश्यतीत्यर्थः १३ (उत्तरोत्तरविशेषणस्यपूर्वपूर्वहेतुत्वेना
त्वयोदृष्टव्यः गतसंगत्वेकतः यतोयथासहीनत्वेतत्तत्तुतोयतः स्थित
प्रज्ञत्वमिति ईदृशस्यापिप्रारब्धकर्मवशाद्यज्ञायज्ञसंरक्षणार्थंज्यो
तिष्टोमादियेज्ञेष्टेष्टाचारत्वेनलोकप्रवृत्त्यर्थं यज्ञायविस्मवेततप्री
त्यर्थमितिवा आचरतः कर्मयज्ञदानादिकं समग्रं सहायेणफलेण
वियतइतिसमग्रप्रविलीयते प्रकर्षेणकारणोक्तेदनतत्त्वदर्शना
द्विलीयतेविनश्यतीत्यर्थः १३) १३ ॥

गी.
टी.
च.

सदानंदीटीका

तत्त्वज्ञस्य गृहस्यस्य कर्मयज्ञादिकं कृतं नैव वेयं कमित्याह पूर्वोक्तः
मपि केशवः १ फलासंगविहीनस्य निर्गताध्यासकस्य च निर्विक
ल्यात्मतत्त्वावोद्येयस्य स्थितं मनः २ ईदृशस्यापि प्रारब्धवशात् लो
कप्रवृत्तये ऊर्ध्वतः कर्मयज्ञादिविस्मृतीत्यर्थमेव वा ३ सहायेण क
लेनैतत्कर्मज्ञस्य विनश्यति फलं चाजनयित्वैव मूलोच्छेदादृशोक्त्या
ध २३

नीलकंठीटीका

न
न्यत्काकर्मफलासंगमित्यादिना श्लोकत्रयेणाविद्वान्कर्माणि ऊर्ध्व
मपि करोति अतो न लिप्यते लेपाभावाच्च न वध्यत इत्युक्तं तत्किं कर्म
णा फलदानशक्तिप्रतिबंधो वा ज्ञानेन क्रियते उत निरन्वयो ह्येदं पदे
त्याशंकाद्यमुक्तस्यापि पुनः संसारप्रसक्तिपश्यन् द्वितीयमभ्युपगच्छ
ति गतसंगस्य तियतः विद्वान्गतसंगः कर्तृत्वाभिमानमूल्याः नोन
करोतीत्युक्तं यतो मुक्तः फलकामनामुक्तः अतो न लिप्यत इत्युक्तं
यतो यज्ञाद्यैव यज्ञेश्वरप्रीत्यर्थमेवाचरति न फलांतरार्थं प्राप्याभा
वात् अतस्तमेवोत्पाद्यकृतार्थैः कर्मभिर्न वध्यत इत्युक्तं यतो यज्ञात्मे स
म्यदर्शनेऽवस्थितचेताः प्रतिष्ठितप्रज्ञः अत ईश्वरप्रीतिफलस्य ज्ञानानि
ष्टा प्राप्तिरूपस्यापि प्रागेवलाभात् अस्या गतसंगस्य मुक्तस्य यज्ञाय
कर्मचरतो ज्ञानावस्थितस्य सर्वकर्मक्रियमाणादिकं सर्वप्रकारेण
निष्प्रयोजने सत्समग्रं अत्रेण फलेन वासनया वा सह समग्रं प्रकर्षे
ण निरन्वयं विलीयते नश्यत्यतो न कदाचिदपि प्राड्भवति अयं वाक्कि
यमाणकर्मप्रलयो विद्वद्दृष्टेव स्वाभाविकस्य तेषां फलजननसाम
हउत्तरेषामप्येवमप्युच्यते न तत्तरेषामपि दाहः तद्यथैषीकात्तुलम
शौघोतं प्रहृयेतैव हास्य सर्वपाप्मानः प्रहृयेते इति तं विदित्वानकर्म
णालिप्यते पापकेनेति च तस्य प्रज्ञादायमुपयंति सहृदः साधुकृत्या
दिघंतः पापकृत्यामिति विदुषो यनस्येव कर्मणामप्यन्यत्र गमनदर्श
नानतेषां वस्तुवृत्त्या प्रलंसीति ध्येयं २३

आनेदीटीका

कर्मण्यकर्मयः पश्येदित्येतन्निर्णीयकर्मलक्षणमारभते यज्ञा
येस्यार्थवत्पमाणनीत्याकर्मरभतः समग्रकर्मप्रविलीयते क
र्मत्रहोद्भवविज्ञीत्यपदिशमानेपरमकारणोपकर्षणलक्षणस्यमो
क्षस्योत्पादनद्वारेणानीनभवतिनतद्विनाशमिवनश्यति १३

+ इदानीकर्मसर्वथाकर्तव्यमिति
प्रागुक्तस्य यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र

रामकंदीटीका

सामान्येनकर्ममात्रमनुष्ठेयतेभाषदिष्टं
लोकोपेकर्मबंधनइत्यनेनसहचिनायज्ञलक्षणविशिष्ट
रूपतोमात्रकफलत्वच योगिसं रूपप्रतिपादनद्वारेणैव

लावयत्राह

यथोक्तेज्ञानेवस्थितचेतसप्रतिलब्धप्रतिष्ठप्रज्ञातपवनिवृत्तवि
षयायासंगस्य ततश्चमुक्तस्यात्मनात्मविवेकसमाधिसिद्धिलाभा
देहायात्मप्रत्ययरूपान्महोबंधनान्निष्क्रांतस्यसतः वक्ष्यमाणभेदाय
यज्ञाय यजमानायतदर्थकर्मणासुविहितक्रियामारभमानस्यऊ
र्वतपवसमग्रकायिकवाचिकमानसिकभेदेनसंग्रहाविप्रकारमा
वांतरभेदेनत्वपरिसंख्येयविलीयतेविगलितिव्रजप्राप्तिहेतत्वाहि
नश्चरफलारंभकत्वलक्षणस्वरूपमस्यनश्यतीत्यर्थः कथंक्रियमाण
मेवकर्मप्रविलीयते इतिविवेकसमाधिसिद्धिर्नोतरीयकाव्रह्मोद्देत
सिद्धिकर्मप्रविलयकारणभूताप्रतिपादयितुमाह १३

लासिकी नरुणीटीका

किंच गतसंगस्येति ज्ञानेवस्थितचेतसः प्रतिलब्धप्रतिष्ठप्रज्ञात
पवजीवतपवमुक्तस्यदेहायात्मप्रत्ययरूपबंधनान्निष्क्रांतस्यातपव
गतसंगस्यनिवृत्तविषयायासंगस्ययज्ञायवक्ष्यमाणलक्षणायय
ज्ञसंरक्षणार्थंवा कर्मकायिकवाचिकमानसिकभेदेनत्रिविधमा
चरतोपि समग्रसवासनेकर्मप्रविलीयते कर्मभावमापद्यतेनश्य
तीत्यर्थः १३

पंचोलीटीका

ब्रह्मविदोपिऊतस्मिन्निमित्तालोकसंग्रहार्थकर्मणिप्रवृत्तस्यकर्मव
धकंनभवतिइत्याह गतसंगस्येति गतसंगस्यकर्मदोसंगरहितस्य
मुक्तस्यनिवृत्तकर्मदिवंधनस्यज्ञाननिष्ठस्ययज्ञायपरमेष्ठ्यार्थकर्म
ऊर्वतः समग्रप्रयेणफलेनसहविलीयतेआत्मनिविलयंयाति १३

रणावीरसमिहोधिनी॥

गतसंगस्येति गतः प्राप्तः संगः प्रहरणादिभिर्धन गतो हरेभू
तः संगः प्रोक्तलक्षणकामसंकल्पो यस्माद्गतस्य प्रतयवसु
क्तस्य प्रोक्तमोदानिष्क्रान्तस्य ततश्च ज्ञाने प्रोक्तलक्षणो निश्च
येव स्थितं चेतो यस्य तस्य यज्ञाय परमेश्वरप्रीणार्थं कर्मका
धिकं युद्धादिव्यापारं कुर्वतः समग्रं सकलं प्राप्नुनाते प्रविलीयते
विनश्यतीति यद्वा समग्रं सर्वं पर्यायः समान् सर्वान्नुसती
तिसमग्रं ग्रन्थतोपिवेतिडः सर्वं प्राप्तं कर्म युद्धलक्षणं का
धिकं व्यापारं कुर्वतः कर्म प्रविलीयते ईश्वरपवलीनो भवति
ईश्वरस्तदनुमोदतेति न पापसंगेन वधातीति भावः २३॥

मधुभाष्य

गतसंगस्येति गतसंगस्य फलत्वे हरदितस्य सुक्तस्य प्रा
रीराद्यनभिमानिनः ज्ञानावस्थितचेतसः परमेश्वरज्ञानि
नः ज्ञानावस्थितचेतसं स्पष्टयति २३॥

भाषा अनुवाद

औरभी कहते हैं कि गतसंगस्य कहे जिसका देह गेह ओ विषय से
संग प्राप्त बली गई ओ काम क्रोध से मुक्त कहे छूट गया है
और वित ज्ञानरूप परब्रह्म में स्थित है ऐसे गुणों से युक्त मनुष्य
के यत्न रक्षार्थ किम्बा लोक शिखार्थ या शरीर यात्रार्थ अथवा भग
वदायनार्थ किये हुये संपूर्ण कर्म वासना समेत विलीन हो जा
ते हैं २३ ॥

टोटा

संग रहित अरु मुक्त जो ज्ञानदि में स्थित वित यत्न हेत करे
कर्म समलीन होत दे नित २३ ॥

115

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
श्रीकृष्णाय नमः ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
श्रीकृष्णाय नमः ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
श्रीकृष्णाय नमः ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
श्रीकृष्णाय नमः ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
श्रीकृष्णाय नमः ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

श्रीकृष्णाय नमः ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
श्रीकृष्णाय नमः ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
श्रीकृष्णाय नमः ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
श्रीकृष्णाय नमः ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्व्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतं ब्रह्मै-
व तेन गन्तव्यं ब्रह्म कर्म समाधिना २५ ॥

शंकरभाष्यं

यस्मात्पुनः कारणात्क्रियमाणं कर्म स्वकार्यारंभमकुर्वन् समग्रं
प्रविलीयत इत्युच्यते यतः ब्रह्मेति ब्रह्मार्पणं येन करणेन प्रकारेण ब्र-
ह्मविद्ब्रह्मविद्यावर्षयति तद्ब्रह्मैवेति पश्यति तस्यात्मव्यतिरेकेणाभा-
वं पश्यति यथा श्रुतिकायां रजताभावं पश्यति तद्वदुच्यते ब्रह्मैवार्प-
णमिति यथा यद्भजतं तच्छ्रुतिकेवेति ब्रह्म अर्पणमित्यसमस्तपदे य-
दर्पणावुद्याद्युत्तेलोके तदस्य ब्रह्मविदो ब्रह्मैवेत्यर्थः ब्रह्म हविस्त-
था यद्भविर्व्रह्माद्युत्तमाणां तद्ब्रह्मैवास्तथा ब्रह्माग्नौ हविर्ब्रह्मैव कर्तव्यं यत्तेन
पदमग्निरपि ब्रह्मैव यत्र ज्ञेयं ब्रह्मणा कर्तव्यं ब्रह्मैव कर्तव्यं यत्तेन
हुतं हवनक्रियापि तत्तद्ब्रह्मैव यत्तेन गन्तव्यं फलं तदपि ब्रह्मैव ब्रह्म कर्म
समाधिना ब्रह्मैव कर्म ब्रह्म कर्म तस्मिन् समाधिर्यस्य स ब्रह्म कर्म स-
माधिर्यस्य ब्रह्म कर्म समाधिना ब्रह्मैव गन्तव्यमेवं लोकसंग्रहचिकीर्ष-
णाधिक्रियमाणं कर्म परमार्थतोः कर्म ब्रह्मवच्च पशुदितत्वात् तदेवं
सति निवृत्तकर्मणोऽपि सर्वकर्मसंन्यासिनः सम्पादनस्तत्पर्ययत्त-
त्संपादनं ज्ञानस्य सत्तत्तत्सुपपद्यते यदर्पणाद्यधियेत प्रसिद्धं तदस्या-
ध्यात्मब्रह्मैव परमार्थदर्शिन इति श्रुत्या सर्वस्य ब्रह्मत्वेऽर्पणादीनां
मेव विशेषतो ब्रह्मत्वाभिधानमर्थकं स्यात् तस्माद्ब्रह्मैवेदं सर्वमित्य-
भिज्ञानतः विदुषः सर्वकर्माभावः कारकबुद्ध्याभावाच्च नहिकारकबु-
द्धिरहितं यज्ज्ञात्वा कर्मरुष्टं सर्वमेवाग्निहोत्रादिकं कर्म शब्दसमर्पि-
तदेव ताविशेष संप्रदानादिकारकबुद्धिमत्कर्तृभिर्मानफलाभिसंधि-
मच्चरुष्टं तोपशुदितक्रियाकारककर्मफलभेदबुद्धिमत्कर्तृत्वाभि-
मानफलाभिसंधिरहितं च इदं ब्रह्मवच्च पशुदितार्पणादिकारक-
क्रियाफलभेदबुद्धिमत्कर्मातोः कर्मैव तज्ज्ञात्वा दर्शितं कर्मण्यभिप्र-
युतोऽपि नैव किंचित्करोति सः गुणागुणवृत्तं तैर्नैव किंचित्करोतीति
युक्तो मन्वेतत्तत्त्वविदित्यादिभिस्तथा च दर्शयन् तत्र तत्र क्रियाकारक-

गी.
टी.
च.

फलभेदबुद्धिः यमर्देकरोति दृष्टावकामाग्निहोत्रादौ कामोपमर्दे
नकाम्यादग्निहोत्रादिहानिस्तथामतिपूर्वकामतिपूर्वकत्वादीनां प
वेविधेनकारकात्मनां कर्मणां कार्याविशेषस्यारब्धत्वं दृष्टं तथेहापि
ब्रह्मबुधुपमर्दितापणादिकारकक्रियाफलभेदबुद्धेर्वाच्येष्टामात्रे
ण कर्मापि विडोः कर्मसम्पद्यतेऽतः उक्तं समग्रं प्रविलीयत इति अत्र
केचिदाहुयद्ब्रह्मतदर्पणादीनि ब्रह्मेव किलार्पणादिनापंचविधेनका
रकात्मना व्यवस्थितं सत्तदेव कर्म करोति तत्र नार्पणादिबुद्धिनिवर्तते
किं त्वर्पणादिषु ब्रह्मबुद्धिरधीयते यथा प्रतिमादौ विष्णवादिबुद्धिर्य
था च नामादौ ब्रह्मबुद्धिरेवं सत्यमेव मयि स्याद्यति ज्ञानयज्ञस्तत्पर्य
प्रकरणं न स्यात् अत्र तस्य दर्शने ज्ञानयज्ञशब्दितमेन कान्यज्ञा
शब्दिना न क्रियाविशेषानुपपन्नस्य श्रेयान्द्रव्यमया यज्ञात् ज्ञानय
ज्ञ इति ज्ञानं स्तौति अत्र च समर्थमिदं वचनं ब्रह्मार्पणमित्यादिज्ञानस्य
यज्ञत्वसंपादने अन्यथा सर्वस्य ब्रह्मत्वेऽर्पणादीनामेव विशेषतोत्रा
सत्वाभिधानमनर्थकं स्यात् ये त्वर्पणादिषु प्रतिमायां विस्मृष्टवत्
ब्रह्मदृष्टिः क्षिप्यते नामादिष्विव चेति बुवते न तेषां ब्रह्मविद्योक्तेरहविव
क्षिता स्यादपणादिविषयत्वात् ज्ञानस्य न च दृष्टिसंपादनज्ञानेन मोक्ष
फलप्राप्यते ब्रह्मेव तेन गंतव्यमिति चोच्यते विरुद्धं च सम्यग्दर्शनमंतरे
ण मोक्षफलप्राप्यत इति प्रकृतविशेषश्च सम्यग्दर्शनं च प्रकृतं कर्मण
कर्मयः पश्येदित्यत्र ते च सम्यग्दर्शनं तस्यैवोपसंहारात् श्रेयान्द्रव्यम
या यज्ञात् ज्ञानयज्ञः परंतप ज्ञानं लब्ध्वा परं शांतिमित्यादिना सम्यग्
दर्शनं स्तुतिमेव ऊर्वमुपदीष्टोऽयः तत्राकस्मादपणादौ ब्रह्मदृ
ष्टिरप्रकरणं प्रतिमायामिव विस्मृष्टवत् रुच्यत इत्यनुपपन्ने तस्माद्य
थाव्याख्यातार्थपवायं श्लोकः २५

ज्ञानंदगिरिकृतटीका

नाभुक्तं क्षीयते कर्मेति स्मृतिमाश्रित्य शंकाते कस्मादिति समस्तस्य
क्रियाकारकफलात्मकस्य हेतस्य ब्रह्ममात्रत्वेन बाधितत्वात् ब्रह्मवि
दो ब्रह्ममात्रस्य कर्मप्रविलीयते सर्वमिति युक्तमित्याहुः उच्यत इति ब्र

सविदोब्रह्मेव सर्वक्रियाकारकफलजातं हेतमित्यत्र हेतत्वेना
 नेतरस्त्रैकमवतारयति यत इति अर्पणशब्दस्य करणाविषयत्वं
 दर्शयन्नर्पणोब्रह्मेति पदद्वयपक्षे सामानाधिकरणसाधयति ये
 नेति यद्वजतं साशुक्तिरिति वत् वाथायामिदं सामानाधिकरण
 मित्याह तस्येति तत्र दृष्टान्तमाह यथेति उक्तेर्ये पदद्वयमवतारय
 तितद्वद्व्यत इति उक्तमेवार्थं स्पष्टयति यथायदिति समाससंख्या
 व्यावर्तयति ब्रह्मेति पदद्वयपक्षे विवक्षितमर्थकथयति यदर्पणेति
 ब्रह्महविरिति पदद्वयमवतार्य व्याचष्टे ब्रह्मेत्यादिना यदर्पणबुद्ध्या
 गृह्यते तद्वद्विदोब्रह्मेवेति यथोक्तं तथेहापीत्याह तथेति अस्येति
 षष्ठीब्रह्मविदमधिकरोति पूर्ववदसमासमाशङ्क्यावर्तयन् प
 दांतरमवतार्य व्याकरोति तथेति प्रागुक्ता समासवदिति व्यतिरेकः
 तत्र विवक्षितमर्थमाह अग्रिरीपीति ब्रह्मणेति पदस्याभिमतमर्थः
 माह ब्रह्मणेति कर्त्राहुयत इति संबंधः कर्त्राब्रह्मणः सकाशाद्वा
 तिरिक्तो नास्तीत्येतदभिमतमित्याह ब्रह्मवेति द्रुतमित्यस्य विवक्षित
 मर्थमाह यत्तेनेति ब्रह्मेव तेनेत्यादिभागाविभजते ब्रह्मवेत्यादिना
 ब्रह्मकर्मन्यायवतार्य व्याकरोति ब्रह्मेति कर्मत्वं ब्रह्मणो ज्ञेयत्वात्
 प्राप्यत्वाच्च प्रतिपत्तव्यं एवं ब्रह्मार्पणमंत्रस्य अक्षरार्थमुक्ता तास्य
 र्थार्थमाह एवमिति निवृत्तकर्माणं सत्यासिने प्रतिकथमस्य मे
 ब्रह्मप्रवृत्तिरित्याशङ्क्याह निवृत्तेति यथा वासयज्ञा नृपानासमर्थः
 स्यात्तस्य संकल्पात्मकयज्ञो दृष्टस्तथा ज्ञानस्य यज्ञत्वसम्पादनं
 स्वत्यर्थं सतरा मुपपद्यते तेन स्तुतिलाभात् कल्याणायाः स्थायीन
 त्वाद्देत्यर्थः ज्ञानस्य यज्ञत्वसंपादनमभिनयति यदर्पणादीति के
 न प्रमाणेनात्र यज्ञत्वसंपादनमवगतमित्याशङ्क्य अर्पणादीनां वि
 शेषतो ब्रह्मत्वाभिधानानुपपत्त्येत्याह अत्र यथेति ज्ञानस्य यज्ञत्वसंपादिते
 फलितमाह तस्मादिति प्राप्तेवेदं सर्वमित्याद्यतिरेकेण सर्वस्यावस्तुत्वं
 प्रतिपाद्यमानस्य कर्माभावे हेतुत्वरमाह कारकेति कारकबुद्धेस्तस्य
 भिमानस्याभावेपि किमिति कर्मनस्यादित्याशङ्क्याह न हीति उक्तमेवा
 न्वयव्यतिरेकाभ्यां द्रव्ययति सर्वमेवेति इन्द्रायेत्यादिना शब्देन समर्पितो देव

गी.
टी.
च.

ताविशेषः संप्रदानं कारकमादिशद्वाङ्मीयादिकरणकारकं तद्वि
षयबुद्धिमत्कर्तास्मीत्यभिमानपूर्वके मोक्षफलमस्येतिफलाभिसे
धिमच्चकर्मरूपमिति योजना अन्वयमुक्तः व्यतिरेकमाह नेत्यादिना
उपमृदिताक्रियादिभेदविषयाबुद्धिर्यस्यतत्कर्मतथा कर्तृत्वाभिमा
नपूर्वको मोक्षे फलमस्येति योभिसेधितेनरहितच नकर्मरूपमित्या
नवयः तथापि ब्रह्मविदोभासमानकर्मीभावे किमायातमित्याशङ्का
ह इदमिति यदिदं ब्रह्मविदोदृष्टमानं कर्म तदहमस्मिन्नयेति बुद्ध्या
निराकृतकारकादिभेदविषयबुद्धिमदतत्कर्मवन्नभवतितत्त्वज्ञाने
सति व्यापके कारकादिव्यवर्तमानं व्याप्य कर्मापि व्यावर्तयति तत्त्ववि
दः शरीरादिचेष्टाकर्मीभावः कर्मव्यापकरहितत्वात् सप्रपञ्चेष्टाव
दित्यर्थः ज्ञानवतोदृष्टज्ञानं कर्माकर्मावेत्यत्र भगवदनुमतिमाह तथा
चेति ब्रह्मविदोदृष्टं कर्म नास्तीत्युक्तेऽपि तत्कारणानुपमर्दात् पुनर्भवि
ष्यतीत्याशङ्काह तथाच दर्शयामि अविद्यानिवविद्यानपिकर्माणि
प्रवर्तमानोदृष्टते तथापि तस्य कर्मी कर्मीत्यत्र दृष्टं माह दृष्टाचेति
विद्वत्कर्मापिकर्मत्वाविशेषादितरकर्मवत् फलारंभकमित्यापिशङ्का
नयुक्तेत्याह तथेति इदं कर्मैव कर्तव्यतस्य च फलभोक्तव्यमिति मति
स्तत्पूर्वकाण्यतत्पूर्वकाणि च कर्माणि तेषामवांतरभेदसंग्रहार्थमा
दिपदं दाष्टान्तिकमाह तथेति सप्तम्याविद्वत्प्रकरणपरामृष्टं पश्योस
मानाधिकरणो उक्तेः पूर्ववाक्यमनुकूलयति अत इति त्रिसार्पणमं
त्रस्य सव्यानमुक्ता सयुष्याव्याख्यानमनुवदति अत्रेति प्रसिद्धोद्देशेना
प्रसिद्धविधानस्य व्याख्यात्वादप्रसिद्धोद्देशेन प्रसिद्धविधानं कथमित्याशं
काह ब्रह्मेवेति किलेत्यास्मिन् व्याख्याने सिद्धांतिनोऽसंप्रतिपत्तिं सूचय
ति कर्तृकर्मकरणासंप्रदानाधिकरणरूपेण पंचविधेन ब्रह्मेव व्यवस्थि
तकर्मकरोतीत्यङ्गीकारात्तदप्रसिद्धाभावात्तदनुवादेनार्पणादिष्वविरुद्ध
स्तद्विधिविरित्यर्थः दृष्टिविधियप्येत्येति सिद्धांताविशेषदर्शयति तत्रेति अ
र्पणादिषु कर्तव्यां ब्रह्मबुद्धिरुद्दिष्टाभावात्संस्पृष्टयति यथेत्यादिना दृष्टिवि
धाने विधेयदृष्टेमानसक्रियात्वेन संस्पृष्टानत्वाभावात् प्रकरणभंगः
स्यादित्यभिप्रेत्यपरिहरतिसत्यमेवमिति विधिसिद्धिस्तत्तिपरमेव

सू.

व्या.

प्रकरणं न ज्ञानस्तुतिपरमित्याशंक्य प्रकरणपर्यालोचनया ज्ञानस्तु
तिरेवात्र प्रतिभातीति प्रतिवादयति अत्रास्ति किंच ब्रह्मार्पणमंत्रस्या
पि सम्यग्ज्ञानस्तुतौ सामर्थ्यं प्रतिभातीत्याह अत्र चेति नन्वर्पणादि
षु ब्रह्मदृष्टिं ऊर्वतामपि ब्रह्मविद्येवात्र विवेक्षितेति पक्षभेदाभिद्धि
ति चेत्तत्राह येनिति यथा ब्रह्मदृष्ट्या नामादिकमुपास्य तत्रार्पणादि
षु ब्रह्मदृष्टिकरणोत्पत्त्यर्पणादिकमेव प्रधानेन ज्ञेयमिति ब्रह्मविद्याय
योक्तेन वा कोन विवक्षितानस्यादित्यर्थः किंच ब्रह्मेव तेन गतव्यमिति
ब्रह्मप्राप्तिफलाभिधानादपि दृष्टिविधानमस्मिन्मिमांसाह न चेति न
चाप्यर्पणाद्यालंबनादृष्टिर्ब्रह्मप्रापयत्यप्रतीकालंबनात्रयतीति त्यायवि
रोधादिति भावः दृष्टिविधानेपि नियोगबलादेव स्वर्गवददृष्टो मोक्षो
भविष्यतीत्याशंक्याह विरुद्धं चेति ज्ञानोदेव केवल्यमुक्तमार्गान्त
रापवादिन्याश्रया विरुद्धं मोक्षस्य अविद्यानिवृत्तिलक्षणास्पृष्टस्य
ने योगिकत्ववचनमित्यर्थः दृष्टियोगान्मोक्षो भवति इत्येतत्करणा
विरुद्धं चेत्याह प्रकृतेति तदेव प्रपंचयति सम्यग्दर्शनं चेति अन्ते च स
म्यग्दर्शनं प्रकृतमिति संबंधः तत्र हेतुः तस्यैवेति सम्यग्ज्ञानेनोपक्र
त्य नैवोपसंहारेपि मध्ये किंचिदनुत्कृष्टमिति प्रकरणस्यातद्विषय
त्वमित्याशंक्याह श्रेयानिति प्रकरणोत्पत्त्युक्तानविषये सत्यनुपपन्नो
दर्शनविधिरिति फलितमाह तत्रेति ब्रह्मार्पणमंत्रे परकीयव्याख्याना
संभवे स्वकीयव्याख्यानं व्यवस्थितमित्युपसंहरति तस्मादिति १५

स्वामिभूतटीका

तदेव परमेश्वराय न लक्षणं कर्म ज्ञानहेतुत्वेन बंधकत्वाभावादकर्मे
वात्र ब्रह्मव्याप्यं तत्र कर्मात्मज्ञानवाधितत्वात्वाभाविकमपि कर्माक
र्मेवेति कर्मण्यप्युक्तं यः पश्येदित्यनेनोक्तः कर्मविलयः प्रपंचितः इत्या
नी कर्माणि तदंगेषु ब्रह्मेवावस्थितं पश्यतः कर्मविलयमाह ब्रह्मार्पणमि
ति अर्पतेनेनेत्यर्पणं कृत्वा दितदपि ब्रह्मेव अर्प्यमाणं हविरपिष्टादिकं
ब्रह्मेव ब्रह्मेव अग्निस्त्वामिन्न ब्रह्माणं कर्माहुते होमः अग्निं कर्ता चक्रि
याच ब्रह्मेवेति भावः एवं ब्रह्मण्येव कर्मात्मके समाधिस्थिते काग्र्यस्य

५५

५५

५५

गी.
टी.
च.

नेन ब्रह्मैव गंतव्यं प्राप्येन त्वफलोत्तरमित्यर्थः १४

पिशाचभाष्ये

अयमपरो योगः ब्रह्मार्पणमिति ब्रह्मपरमात्मा अर्प्यते ह्यतेनेने-
ति अर्पणं स्तुतिरिति देवब्रह्मतदेव ह्यत इति हविः चरुपुरोडाशादि
कंतथा ब्रह्मैवाग्निस्तत्र ब्रह्मणा हुतं प्रलभ्यते यस्य पतत्सर्वं तेन पुरुषेण
ब्रह्मैव गंतव्यं कथं भूतेन ब्रह्मकर्मसमाधिना ब्रह्मात्मकं कर्मणि समा-
धिं प्रतिपत्स्यते सर्वलोको विड्येर्पणादिभिरुक्तं ब्रह्मैवात्मनः प्रसं-
गेनोपासनात्तस्मात्सर्वं लब्धं भवति विडवामाह देवमेवापरमं हि दे-
वस्यैव गंतव्यं सर्वं यो यथा विदुः ॥ १५ ॥

रामानुजभाष्ये

प्रकृतिवियुक्तात्मा स्वरूपानुसंधानयुक्ततया कर्मणो ज्ञानाकारत्व-
मुक्ते इदानीं सर्वस्य सपरिकरस्य कर्मणः परंब्रह्मरूपपरमपुरुषात्म-
त्वा अनुसंधानयुक्ततया ज्ञानात्मकत्वा माह ब्रह्मार्पणमिति हविर्विशि-
ष्टाते अर्प्यतेनेनेत्यर्पणं सुगादिवस्तुतद्वत्कार्यत्वाद्ब्रह्मस्य हविषो
र्पणं तद्वत्स्येण हविः अर्पणं ब्रह्म हविः स्वयंब्रह्मभूतं ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा
कर्तृकृतमिदं सर्वं ब्रह्मात्मकत्वाद्ब्रह्ममयमिति यः समाधत्ते स ब्रह्मक-
र्मसमाधिनेन ब्रह्मकर्मसमाधिना ब्रह्मैव गंतव्यं ब्रह्मात्मकतया ब्रह्म-
भूतमात्मस्वरूपं गंतव्यं मुमुक्षुणा क्रियमाणं कर्म परंब्रह्मात्मकमे-
वेत्यनुसंधानयुक्ततया ज्ञानाकारसाक्षादात्मावलोकनसाधनेना-
ज्ञाननिष्ठा व्यवधानेनेत्यर्थः १५ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

यत्तायेत्युक्तं तत्स्वरूपं सामान्यं तावदाह ॥ ब्रह्मार्पणं तत्तत्पव

प्रवृत्तस्य पुनस्तत्रैवानुप्रवेशनं यस्य तत् ब्रह्मस
 मंशु विष्वात्मकं यत् एतद्विस्तृतं ब्रह्मणी परा-
 मतो ये प्रशांते शो ब्रह्मणा येन केनचित्कर्मणा कृतं त
 दीप्ताभिहृदये समर्पितं इतीदृशं ब्रह्म कर्मैव समा-
 धिर्यस्य योगिनः तेन ब्रह्मैव गंतव्यं ज्ञेयं नान्यत्किंचि
 त् अन्यभावात् अदिवा तदर्थे न यदर्थो दोषदेवसे
 वेयः यत्तु ब्रह्म स्वरूपेण यजमानेन ब्रह्मो ब्र-
 ह्मविर्जितं ब्रह्मणी ब्रह्म स्वभावे देवतोद्देशे नार्पणं
 यस्य ते देवभूतं यद्ब्रह्म कर्म तदेव समाधि रात्मस्वरूप
 लाभोपायत्वात् तेन ब्रह्म कर्म समाधिना नान्यत्क
 लमवाप्यते अपि तत्रैवेति ये यथा मां प्रपद्यंते इति
 हि निर्वहितं मितस्वरूपी कृतमदात्मक यत्तु स्वभा
 वा इति तादृशफलभागी न इत्यन्यत् अपरिमितपा-
 रिपूर्णमादात्मक यत्तु स्वरूपवेदिनस्तु कथं परिमि

गी.
टी.
च.

तफललवलाभाभागिनोभवेयुरिति तात्पर्यं
इत्यनेन श्लोकेन वक्ष्यमाणे श्लोकेः परमरहस्य
मुपनिवृत्ते तच्चाः स्माभिर्मित बुद्धिभिरपि यथा
बुद्धियथागुर्वीम्नायंच विवृतम् सुखसंप्रदाय
क्रममेतरेणानैतन्न भस्त्रिमिव चित्तमुपा रोहती
ति न वयमुपालंभनीयाः अत्र हविषो ग्नेः कर
णानां च ह्यमादीनां क्रियायाश्च त्रस्य विशेषणत्वं
मिति कैश्चिदुक्तं तदुपेत्य मेव तेषां रहस्यसम्प्रदा
यक्रमेणान्तात् १४ ॥ ॥

परमार्थप्रपाटीका

अथोपक्रान्तप्रमेयमुपसंहरन्नाह ब्रह्मार्प
णमिति अर्पणोचितस्य दान ॥ ॥

सेकल्यायस्तत्र ब्रह्मरूपत्वाद्ब्रह्मेव तथा हविः समितिलार्जादिवैराज
 ब्रह्मणोऽपि दृष्टत्वाद्ब्रह्मेव अग्निरपि वैश्वानरापरंपर्यायब्रह्मेवातामि
 न्येन पुरुषेण भूतं सोऽपि ब्रह्मेव इति ज्ञात्वा येन क्रियते तेन ब्रह्मेव गते
 व्यप्राप्तव्यं किं भूतेन ब्रह्म कर्म समाधिना ब्रह्मार्पणं कर्म ब्रह्म कर्मतामि
 त्स्माधिष्ठिते काग्र संस्पृतेनेत्यर्थः ~~अथ ज्ञानेन ब्रह्मणोऽपि दृष्टत्वाद्ब्रह्मेव~~
~~अथ ज्ञानेन ब्रह्मणोऽपि दृष्टत्वाद्ब्रह्मेव अथ ज्ञानेन ब्रह्मणोऽपि दृष्टत्वाद्ब्रह्मेव~~
~~अथ ज्ञानेन ब्रह्मणोऽपि दृष्टत्वाद्ब्रह्मेव अथ ज्ञानेन ब्रह्मणोऽपि दृष्टत्वाद्ब्रह्मेव~~ १

वनमालीटीका

कर्त्रादिकारकषट्कस्य तत्साध्यक्रियायास्तत्फलस्य च ब्रह्माधीन
 त्वेचितयन् कर्म कर्त्तृणाः कर्मभिर्न लिप्यत इत्याह ब्रह्मेति अर्पितेनेन
 निकरणाधिकरणं देशकालादिपंचहविर्सागप्रक्षेपक्रिययोः
 साक्षात्कर्मकारकं तदपि ब्रह्म पंचयत्र प्रक्षिप्यते गोसोऽपि ब्रह्मेव ब्र
 ह्माग्राविति समस्तपदे पंचयेन कर्त्तृयजमानेन हविस्तज्यते येन
 त्विजावाहुते सोऽपि ब्रह्म तेन यागकर्ता यज्जम्यं फलं तदपि ब्रह्म हवनत्र
 पक्रियापि ब्रह्म सर्वत्रार्थणादिषु ब्रह्माधीनत्वाद्ब्रह्मपदप्रयोगः धा
 त्वात्मसिद्धिनुहि देवानिति तत्तद्वैवाक्यमपदस्य धात्वाधीने
 तंडले प्रयोगात् ब्रह्माश्रितत्वाद्ब्रह्मव्यपदेशः समर्थः पदविधिरि
 त्यत्र समर्थपदाश्रितत्वेन पदविधौ समर्थपदप्रयोगात् ब्रह्माश्रितत्वेन
 यस्मिन् योरित्यादिना प्रसिद्धे ततो जातत्वाद्वा तद्व्यपदेशः ब्रह्मणोऽपि
 मुखमित्यादिवक्त्रद्वाराः संप्रसारणमित्यत्र संप्रसारणाज्ञातो वर्णः
 संप्रसारणमिति महाभाष्योक्तेः अस्तु वा सर्वत्र समस्तपदे ब्रह्मार्पण
 मित्यादि तथा च ब्रह्माधीनक्रियायां ब्रह्माधीनं फलमित्यनुसंधाने
 न कर्मकरणादंतः करणशुद्धिद्वारा ज्ञानभक्तिमहाप्रसादमुक्तिपर्य
 वसाधिभवतिकर्म न तत्सर्गादिमात्रफलदमिति भावः १४

ऊसमवेजयेतीटीका

एवं प्रकृतिसंबंधरहितात्मस्वरूपानुसंधानत्वेन कर्मणो ज्ञानाकार

गी.
टी.
च.

त्वमुक्तेदानीं समस्तस्य संगस्य कर्मणाः पुरुषोत्तमपरं ब्रह्मात्मकत्वे
न ज्ञानरूपतामाह ब्रह्मार्पणमिति ब्रह्मार्पणं अर्प्यते स्मे इत्यर्पणमिदं
चंदादिदेवतं ब्रह्म यद्वा अर्प्यतेऽनेनेति क्वत्पतेरर्पणं सुहृत्तदिति द्व-
सहविरर्पणमाज्यादितदपि ब्रह्मेव ब्रह्माग्नेौ ब्रह्मरूपे होमाधारेऽग्नेौ
ब्रह्मणा ब्रह्मरूपेण यजमाना धर्मादिना कर्त्री हतं त्यक्तं निक्षिप्तं वा
ब्रह्म कर्मसमाधिना ब्रह्मेव कर्म ब्रह्म कर्म तस्मिन् समाधिश्चित्ते काग्र्यं
यस्य तथानेनेन मुमुक्षुणा पुरुषेण ब्रह्मेव गंतव्यं ब्रह्मात्मकत्वेन ब्र-
ह्मरूपमात्मस्वरूपं गंतव्यं प्राप्य सर्वस्य यज्ञादिकर्मणः स्रुग्देवहविर-
त्रियजमाना धर्मादीनां कर्त्तृकर्मकरण संप्रदानापादानाधिकरण
रूपषट्कारकात्मकानां मंगानां ब्रह्मात्मकत्वाद्ब्रह्मकार्यत्वाद्ब्रह्म-
व्याप्यत्वाद्ब्रह्माधेयत्वादब्रह्माधीनस्थितिप्रवर्तिकत्वाद्ब्रह्माष्टधावसि-
द्ब्रह्मरूपत्वाच्च सर्वसपरिकरं यज्ञादिकं कर्म ब्रह्मेवेत्येवं यः स्वयमपि
ब्रह्मरूपः सन् कर्मजुर्ग्यात्स ब्रह्मेव प्राप्नुयादिति भगवदाशयः २४
ननु क्रियामाणं कर्म फलमजनयित्वैव कृतौ न श्रपति ब्रह्मवेधिन तत्का-
रणे ह्येदादित्याह ॥ मधुसूदनीटीका

अनेककारकसाध्याहियज्ञादिक्रिया भवति देवतोद्देशेन इत्यत्या-
गो यागः स एव तज्जमान इत्यस्याग्नेौ प्रक्षेपादो मरुत्स्रज्यते तत्रोद्दे-
शप्रदेवतासंप्रदानं तज्जमानं इत्यहविः शब्दवाच्यं साक्षात्तत्पर्यं क-
र्म तत्फले तु स्वर्गादिव्यवहितभावना कर्मपेवधारकत्वेन हविषाग्नेौ
प्रक्षेपे साधकतमनयान् ह्यादिकरणं प्रकाशकतया मंत्रादीनिक-
राणामपि कारकज्ञापकभेदेन हिविधे पवत्यागोऽग्नेौ प्रक्षेपश्चेत्क्रिये-
तत्रायायां यजमानः कर्त्ता प्रक्षेपे तु यजमानपरिज्जीतोऽयुः प्रक्षेपा-
धिकरणं चाग्निः पवदेशकालादिकमप्यधिकरणं सर्वक्रियासाधार-
णं इष्टव्यं तदेव सर्वेषां क्रियाकारकव्यवहाराणां ब्रह्माऽज्ञानकल्पिता
नां रज्ज्वज्ञानकल्पितानां सर्पधारदंजयीनां रज्जुतत्त्वज्ञानेनेव ब्रह्म
तत्त्वज्ञानेन वा ये वायितानुहृत्पाक्रियाकारकादिव्यवहाराभासो दृश्य-
मानोऽपि इत्थं पटव्यायेन न फलाय कल्पत इत्यनेन श्लाकेन प्रतिपाद्य-
ते ब्रह्मदृष्टिरेव सर्वस्य ज्ञात्मिके निस्त्यते तथा हि अर्प्यते नेनेति

करणकृत्यत्पार्षणं जहादिमेत्रादिच एवमर्पते प्रसेदितिक
 त्पत्पार्षणं देवता रूपं संप्रदान मेवमर्पते स्मिन्निति कृत्यत्पार्षणं
 अधिकरणं देशकालादि तत्सर्वं ब्रह्मणि कल्पितत्वाद्ब्रह्मेव ब्रह्मक
 ल्पितभुजंगवदधिष्ठानव्यतिरेकेण सदित्यर्थः एवं हविः त्यागप्र
 क्षेपः क्रययोः साक्षात्कर्मकारकं तदपि ब्रह्मेव एव यत्र प्रक्षिप्यते
 श्रोत्रोपि ब्रह्मेव ब्रह्माग्राविति समस्तपदे तथा येन कर्त्राय जमानेना
 धर्यणावत्यज्यते प्राक्षिप्यते च तदुभयमपि कर्तृकारकं कर्तरिवि
 दितया तृतीयया ब्रह्मेति विधीयते ब्रह्मणेति एवं कृतमिति हव
 नं त्यागक्रियाविक्षेपक्रियावतदपि ब्रह्मेव तथा तेन हवनेन यज्जत
 व्यसर्गादिव्यवहितं कर्म तदपि ब्रह्मेव यत्रत्य एवकारः सर्वत्र संवध्य
 ते कृतमित्यत्रापि इतः एव ब्रह्मेत्यनुषजते व्यवधानाभावात् साको
 दात्वाच्च वित्यतिस्त्वामाप्नुना त्वित्यादावच्छिदेत्येतादिपरवाक्यशे
 षवत् अनेन रूपेण कर्मणि समाधिर्वसज्ज्ञानं यस्य सकर्मसमाधिः
 तेन ब्रह्मविदा कर्मानुष्ठात्रापि ब्रह्मपरमानं दाहयंगंतव्यमित्यनुष
 ज्यते साकोदात्वादव्यवधानाच्च याते यैरजाशयेत्यादौ तन्पूर्वविष्टे
 त्यादि पूर्ववाक्यशेषवत् अथ वार्यते स्मे फलायेति कृत्यत्पार्षणं दे
 नैव स्वर्गादिफलमपि प्राप्ते तथा च ब्रह्मेव तेन गंतव्यं ब्रह्मकर्म समा
 धिनेत्सुतरार्यज्ञानफलकथनायेवेति समं जसं अस्मिन्पक्षे ब्रह्म
 कर्म समाधिनेत्येकवापादं पूर्वब्रह्मपदं कृतमित्यनेन संवध्यते चर
 मंगंतव्यपदेनेति भिन्नवापदं एवं च नानुषंगहयक्लेश इति दृष्टव्यं
 ब्रह्म गंतव्यमित्यभेदे नैव तत्प्राप्तिरूपचारात् अत एव तत्स्वर्गादित
 त्फलं तेन गंतव्यं विद्यया आविद्यककारकव्यवहारेच्छेदात् तदु
 क्तं वार्तिककृद्भिः कारकव्यवहारे हि शुद्धं वस्तु न वीक्ष्यते शुद्धं वस्तु नि
 ति द्विचकारकव्यापृतिर्कृत इति अर्पणादिकारकस्वरूपानुपमर्दे
 नैव तत्र नामादाविव ब्रह्मदृष्टिः क्षिप्यते संपत्मात्रेण फलविशेषाये
 तिकेषां विद्यात्यानं भाष्यकृद्भिरेव निराकृतमुपक्रमादिविरोधाच्च
 सविद्याप्रकरणे संपत्मात्रस्याप्रसक्तत्वादित्यादियुक्तिभिः ब्रह्म
 तत्पत्पार्षणं देवता रूपं संप्रदान मेवमर्पते स्मिन्निति कृत्यत्पार्षणं

सदानंदीटीका

ननु ज्ञाने समुत्पन्ने पूर्वकर्मविनश्यत् क्रियमाणं कथं कर्माजनयि
त्वाफलं विदः १ नश्यतीत्यत्र ब्रह्मैकबोधेनेत्याह मायवः बहुकार-
कसाध्यास्तिक्रियायागादिकाविला २ देवतोद्देशतोदयत्यागोया
गउदाहृतः सपवत्यज्यमानस्य इत्यस्याग्रेयथाविधि ३ प्रक्षेपादो
मइत्युक्तस्तत्रोद्देशस्तु देवता संप्रदानं हविःशब्दाच्च इत्येवमस्ति
तत् ४ साक्षाद्वैतार्थकर्मस्ति तत्फलं तु स्वरादिकं भावनाकर्म य
स्मान्तर्तव्यवहितं भवेत् ५ एवं ब्रह्मादिकरणं प्रक्षेपेत्यंतसायकं
भासकत्वेन मंत्रादिकरणं द्विविधं तथा १ त्यागप्रक्षेपभेदेन क्रिया
पि द्विविधे रिता त्यागे यजमानः कर्ता प्रक्षेपो धर्म्यकर्तृकः २ प्रक्षेपा
धिकरणं स्यादग्निः स्वर्गादिकं फले तदेवमाविलयस्तक्रियाकारक
वस्तु यत् ५ ब्रह्माज्ञानेन तत्रैवाध्यस्तं रजोस्वगादिवत् ब्रह्मज्ञाने-
न वा येन भासमानमपि स्फुटं ६ कल्पते नैव वंथाय यथा स्वमं प्रजा
गरे ब्रह्मदृष्टिरियं सर्वयज्ञरूपतया युना ७ स्तूयते हरिणा सम्यग्दृ-
ष्टिदाया यततद्विदो अर्पणं चार्प्यते तेन न ब्रह्मादिकरणं हि यत् ११
अर्प्यते स्मादिति प्रोक्तं संप्रदानं च देवता अर्प्यते स्मिंस्तु देशायाधारोपि
करांतथा १२ ब्रह्माणोरपि तत्त्वान्तस्सर्वं ब्रह्मैव नेतरत् कल्पितस्य
पृथक् सत्तापि घटानां त्रास्ति सर्वथा १३ त्यागादिक क्रियाकर्म हविर्व
ह्येव वस्तु सत् यत्र प्रक्षिप्यते श्रोतस्सोपि ब्रह्मैव केवलं १४ त्यज्यते
क्षिप्यते येन सकर्ता ब्रह्मचित्तमयं त्यागप्रक्षेप रूपाया क्रिया ब्रह्मैव त
दुतं १५ इत्येन तेन गंतव्यं फलं ब्रह्म स्वरादितत् कर्मण्येन न रूपेण स-
माधिर्यस्य भीमतः १६ तेन ब्रह्मविदा ब्रह्म गंतव्यं चित्स्वावाहयं १७ २ ४

नीलकंठीटीका

ऊतो विडो कर्माणि प्रविलीयंत इत्याशंकार ब्रह्मार्पणमिति य
तस्ते विद्वांसः सविकल्प समाधौ सर्वं न गत्यत्यक् चित्तिशक्तिनिर्मितं

पश्येति तथाचश्रुतिः किं कारणमित्युपक्रम्य कालः स्वभाव इति ।
 कालादीनि लोकदृष्ट्याने कानि कारणास्य पक्षिण्यकारणं निर्णीयते
 ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणोर्निगूढामिति समाधि
 नादर्शयति तथाच समाधिना सर्वस्य ब्रह्मणिकल्पितत्वं पश्यतां तेषां
 यदर्पणं अर्पणसाधनं मंत्रजुह्वादितत्तत्रैव पवशाब्दः सर्वज्ञानघञ्ज-
 नीयः यदर्पणीयं हविस्तदपित्रैव यत्तज्ज्ञतं हवनक्रिया ज्ञतं तर्पितं दे-
 वब्राह्मणादिवा तदपित्रैव यत्तत्र यो ज्ञतं तदपित्रह्मणे पवज्ज्ञतं अत्र-
 ब्रह्मणिति पदमथाहर्तव्यं यत्तज्जमानेन ज्ञतं तद्वस्यैव ज्ञतं यत्तेन
 कर्मणा गंतव्यं प्राप्तव्यं फलं तदपित्रैव किं वज्ज्ञनाय किंचित्तस्य कर्म
 शयनासनादिकं तत्सर्वं ब्रह्मैव तत्र कारणं समाधिना समाधिजेना-
 त्मसाक्षात्कारेण यतः सर्वमस्य ब्रह्मात्मकं ब्रह्मवप्रत्यगनन्यत् अ-
 तः प्रदेयस्य फलस्याभावात् कर्मणि प्रविलीयते दायाभावाद् हन इवे-
 ति भावः यत्तत्कर्मणि तदंगेषु च नामादिष्विव ब्रह्मदृष्टि रत्रविधीयत इ-
 ति व्याख्यातं तत्तत्तु उपक्रमादिविरोधात् ब्रह्मविद्यायाः प्रकृतत्वाच्चासं-
 गतमिति भाष्ये पवनिरस्तं याहि ब्रह्मविदां कर्मिणोषु तात्त्विकी ब्रह्म-
 दृष्टिः कीर्तिता सा स्थितप्रज्ञलक्षणवद् ब्रह्मविदामनुष्ठानायैव फलतो
 भवतीति न तत्र तस्यास्मात्पर्यवर्णीयमिति दिक् २५

आनंदीटीका

यो यत्कार्यः स ते वैवर्तीयते इति प्राप्ते कर्मणो ब्रह्मात्मत्वं दर्शयति
 ब्रह्मणे ब्रह्मस्वरूपायै संप्रदानभूतायै देवतायै अर्पणं यस्तु दृश्यं हवि-
 राज्पतिलादिकं हवनीयद्रव्यं ब्रह्म ब्रह्मस्वरूपं सत् ब्रह्माग्नौ ब्रह्मा-
 त्मके पवाग्नौ प्रोते स्मार्ते वाधिकरणे ब्रह्मणा ब्रह्मात्मके नैव मंत्रणा-
 करणेन ज्ञतं यजमानः त्रिगादिभिर्ब्रह्मात्मकैर्कर्तृभिर्हवनक्रिया
 कर्मतामापादितं तेनेशभूतेन ज्ञतेन हवनक्रियया ब्रह्मकर्म समा-
 धिना ब्रह्मात्मके कर्मणि समाधिः सर्वेषु कारकेषु ब्रह्मबुद्धिर्मेर्यय-
 स्पेदशेन पुरुषेण ब्रह्मैव गंतव्यं प्राप्य क्रियाफले अत्रैव वाक्यार्थः स-
 र्वेषु क्रियाकारकेषु ब्रह्मणे व्याप्तिज्ञानेनाहं ब्रह्मास्मीति भावितात्मा

गी.
टी.
व.

नयेवभावनयाकर्मऊर्वाणोमोक्षमामोतीति २५

रामकंदीटीका

तेनगतसंगादिविशेषणाविशिष्टेनयोगिनाव्रैवगंतव्यमतःसमर्थ
तस्यकर्मप्रविलीयतेइति संबंधः तदेतद्याख्यायते तेनयोगिनाव्रह्म
त्वादियर्मयोगात् ब्रह्मशब्दाच्चपरमार्थतत्त्वमेव योग्यतावशात्त्रि
विकल्पतयाप्रकाशमानंगंतव्यं संप्रदानत्वेनोपस्थातव्यं नहितथा
विधस्ययोगिनः तत्तत्कलाभिसन्धिनातत्तद्देवतान्तरं सम्प्रदानत
यांगंतव्यत्वमर्हति कीदृशेनतेनंगंतव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना समु
न्निषितेविज्ञानात्मकेदिद्येचक्षुषियशोक्तब्रह्माभेदेनप्रथमानंक
र्मब्रह्मकर्म सपवसमार्थनिरुतरोयोगोयस्यमतथातेनतादृशेन
कीदृशंब्रह्मंगंतव्यं ब्रह्मणाब्रह्माभिन्नस्वरूपतया स्वात्मानेमममाने
नयजमानेनद्रुतं तर्पितंब्रह्मस्वरूपतया प्रतिपन्नेयोजातवेदसि की
दृशंब्रह्मब्रह्मार्पणे ब्रह्मरूपतयेवप्रतीयमाणमर्पणमाज्यपयः सो
मादियागद्रव्योपकारणसाधनहस्तादियत्रतत्तादृशंतथाब्रह्मह
विः ब्रह्मत्वेनैवप्रतिपाद्यमानंहविः हूयमानमाज्यादिद्रव्यंयत्रतत्तथा
विधे इदमनेनप्रतिपादितं यद्यहस्तयथायथाप्रकाशते तत्तत्प्रका
शमानत्वादेवप्रकाशादभिन्नस्वरूपसत्यरमात्मव्यतिरिक्तेपरमार्थतः
पदार्थजातेनकिंचित्संभवतीतितत्त्वविद्धिः स्वसंवेदनसंख्येयत्वात्त्रि
कंपोषपेत्सुपलक्षिप्रदर्शनक्रमेणव्यवस्थापितोप्ययमात्मैश्वर्याद्वय
नयोनयस्यकस्यचित्प्रतिपत्तिगोचरतामुपगच्छति परमेश्वरेणैववि
हितनियत्वात् तदयमैश्वरोनियमःस्वेच्छावभासितान्योन्यभिन्नस्वर
पेष्वपिप्रपरिसंख्येयेषुप्रमातृषुकंचिदेवस्वेच्छावशादसावनुगृह्णा
ति तस्यचात्रगृहीतमात्रस्यतत्त्वावलोक्यवथाय कसंदेहमहा
गिरीइतिनिर्लनंदभोलिर्योभक्तिरुन्मिषति तत्प्रभावाश्रयशोक्ते
तत्त्वज्ञानंशास्त्रात्मकमामोपदेशादिनोपनमति तस्मिंश्चविपुल
अज्ञासिद्धसिंधुनिर्योतनिर्विलविकल्पकलंकयापरमयाप्रज्ञया
निरंतरमनुशील्यमानेदेहिदेहविवेकज्ञानलक्षणमद्वैतप्रहारम

पावते भवति तत्र लब्धप्रवेशोऽस्मिन् स्वार्पणविधाने धिक्कृतो
 योगी भवत्यत उक्तं गतसंगस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः यज्ञा
 याचरतः कर्मसमये प्रविलीयते तेन च त्रयो वगंतव्यमिति यज्ञा
 त्वस्य कर्मणः प्राधान्याद्दृष्टाद्दृष्टविषयसकलक्रियोपलक्षण
 र्थत्वेन यज्ञमिह वेदितव्यं यतः पशुपुष्पावत्रित्यादिना सर्वासक्त
 यास्वेतां ब्रह्माद्वैतभावनामभिधास्यत्येव (इति श्री श्रीमद्भगवद्गीता
 उपनिषद्संस्कृतसिद्धिनिर्णयसूत्रेण यज्ञस्य कर्मणोऽर्थत्वमिति
 भाष्येन तत्रोक्तं यज्ञस्य कर्मणोऽर्थत्वमिति भाष्येन तत्रोक्तं यज्ञस्य
 कर्मणोऽर्थत्वमिति भाष्येन तत्रोक्तं यज्ञस्य कर्मणोऽर्थत्वमिति
 भाष्येन तत्रोक्तं यज्ञस्य कर्मणोऽर्थत्वमिति भाष्येन तत्रोक्तं यज्ञस्य

लासिकी वसुधायुगीटीका

कथं क्रियमाणमेव कर्म प्रविलीयते इति समाधिसिद्धिना न्तरीयि
 को ब्रह्माद्वैतसिद्धिकर्मप्रविलयकारणभूतो प्रतिपादयितुमाह ब्रह्मा
 र्पणमिति तेनैव गतसंगादिविशेषणविशिष्टेन योगिना ब्रह्मगंतव्य
 मतः समग्रकर्मतस्य प्रविलीयते इति संबंधः तेनैव योगिना ब्रह्मनिरु
 पाधिकं परमार्थतत्वे संप्रदानत्वेनेष्टं गंतव्यं प्राप्तं शक्यं योग्यं वा कीदृ
 शेन ज्ञानात्मकं चक्षुरुन्मीलनेन ब्रह्मैव कर्म ब्रह्माभेदेन प्रथमाने कर्म
 तस्मिन् समाधिनिरुतरो योगो यस्य तेन पुनः कीदृशेन ब्रह्मणा ब्रह्माभि
 त्तस्वभूयेण यजमानात्मकेन कीदृशं ब्रह्म ब्रह्मार्पणं ब्रह्म रूपतया प्र
 तीयमानमर्पणं स्फुक्त्वा दियत्र तत् तथा ब्रह्म हविर्ब्रह्मत्वेन भास
 मानं हविर्गन्धादिद्रव्यं यत्र तत् तथा ब्रह्माग्नौ ब्रह्म रूपतया प्रतिपन्ने
 ग्नौ हुतं तर्पितं इदमनेन प्रतिपादितं यद्यहस्त्यथा प्रकाशते तत्प्रका
 शमानत्वात् प्रकाशादभिन्नस्वरूपं प्रकाशाद्यतिरिक्तं परमार्थतः य
 दार्थजातेन किंचित्संभवतीति तदुक्तं कालिकाक्रमे तत्तद्रूपतया ज्ञा
 नेन वदितं प्रकाशते ज्ञानाद्वैतेनार्थसत्ताज्ञानरूपेततो जगत् नहि ज्ञा
 नाद्वैते भावाः केन विद्विषयीकृताः ज्ञानेन तदात्मतां प्राप्नुते तस्मादवसी

गी.
टी.
च.

५ मा

123

यतेरति तथा श्रीप्रत्यभिज्ञायाम् प्राग्वार्थप्रकाशः स्यात्प्रकाशा
त्मतया विना न च प्रकाशो भिन्नस्यादात्मार्थस्य प्रकाशता भिन्ने प्र-
काशे चाभिन्ने संकरो विषयस्य तत् प्रकाशात्मा प्रकाशो र्थेनाप्र-
काशश्च सिद्धीति एवं विद्वद्भेदे सच्यते इत्येवं तत्त्वविद्भिर्निरु-
ह्यपि तोयमद्वयनयोनयस्य कस्यचिदीश्वरानुग्रहेण विना प्रतिपत्ति
गोचरतामुपैति तदुक्तं गमेषु यत्रास्ति सर्वलोकस्य तदस्तीति वि-
रुध्यते निगद्यते यदा देवि हृदयेन प्ररोहति एतस्मात्कारणादेवि
देवताभिः प्रगोपितं तेन सिद्धेन देवेशि किं न सिध्यति भूतलेशति
यदि कस्यचिदीश्वरानुग्रहात् तत्त्वविदीश्वरानुग्रहेण गुह्यपदेशेनो-
पलब्धदेहात्मविवेकस्य तत उक्तोपपत्त्या प्रत्यगात्मसमाधानप-
रिशीलनतारतम्यतत्परस्याद्वैतलक्षणज्ञानद्वारमपाहृतं भवति
स योगी तत्र लब्धप्रवेशोऽस्मिन् ब्रह्मार्पणविधाने विकृतो भवति ते
नैव ब्रह्म गंतव्यमित्युक्तं अनेन चाहं ब्रह्मास्मीति तत्त्वमस्यादिवाक्य-
जन्यब्रह्मसाक्षात्कारेणाऽज्ञानतत्कार्यनिवृत्तिलक्षणः प्रत्यक्षवा-
य एवं विवक्षितः न तशास्त्रीयो योक्तिको वा वायः पंडिते मेत्याभि-
मतः श्रयमेव सर्वत्र ब्रह्मदर्शनलक्षणज्ञानयज्ञः सर्वयज्ञोपायप्रा-
प्यत्वात् सर्वयज्ञेभ्यः श्रेष्ठः २४

पंचोलीटीका

कस्मात् पुनः कारणात्क्रियमाणं स्वकार्यप्रारंभमकुर्वतः समग्रं
प्रविलीयते इत्याह ब्रह्मार्पणमिति अर्प्यते हूयते येन स्तुत्यादिना
तदर्पणं ब्रह्मेव हविरपि हृतादिकं ब्रह्मेवाग्निरपि ब्रह्मेव तस्मिन् नो
ब्रह्मणा कर्त्तृत्वं होमः ब्रह्मेव एवं यः पश्यति तेन ब्रह्म कर्म समा-
धिना ब्रह्मात्मके कर्मणि समाधिः चित्तैकाग्रता यस्य सः तेन ब्रह्मे-
व गंतव्यं न फलोत्तरमित्यर्थः २४

भाषावीरसमिद्धोधिनी

ब्रह्मार्पणमिति वेदस्तत्तत्तपो ब्रह्मेत्यनुष्ठापना ब्रह्मब्रह्मो यय

पिवेदसामान्यं ब्रूते तथाप्यत्रोचित्यादियेषावगम इति न्यायाद्यु
 द्दत्तदधिकारिज्ञादिप्रस्तावोचित्यादनुर्वेदरूपविशेषपरः
 तेनेचद्वनक्रियायामनुपपन्नकर्तृताकेन स्वाधिकारीक्षत्रि
 यप्रवरोलक्षते तथाच ब्रह्मणाथनुर्वेदाधिकारिणाक्षत्रियवी
 रेणेत्यर्थः सिद्धः ब्रह्मद्विविदित्यत्रापि ब्रह्मणो न स्वाभिधेयस्य
 थनुर्वेदस्य द्विविरागोपेण द्वनक्रियायां कर्मत्वासिद्धेस्तदधिका
 रिणः प्रतिहेहि नः क्षत्रियहृतयोर्वीरशुरुषालक्ष्यते तथाच हूय
 ते उपहृत्याग्नौ प्रक्षिप्यते यत्पश्चादितद्विः ब्रह्मथनुर्वेदाधिको
 रिणः प्रतिपक्षापवद्विरालभनीयमसादिकमित्यर्थः ब्रह्मा
 ग्नावित्यत्रापि ब्रह्मागोपेण तादृशमद्वीररूपहूयमानद्रव्यप्र
 क्षेपाधिकरणतानुपपत्तेः स्वप्रतिपाद्येयुर्हलक्ष्यते तथाच यु
 द्धरूपेणावित्यर्थः ब्रह्मार्यणमित्यत्र ब्रह्माविप्रः प्रजापतिरित्य
 नुप्रासनाद्ब्रह्माप्रजापतिः परमेश्वरः तस्मै प्रार्थ्यते दीयते यतादृ
 शाद्विविदित्यर्थः अन्विता र्षस्तु येन ब्रह्मणा क्षत्रियप्रवरेणाब्रह्मा
 ग्नौ युद्धयन्तादवनीयाग्नौ ब्रह्मद्विर्दृष्टशत्रुसंघातरूपमालभनी
 यं यश्चादिद्रुतमस्त्रदेवतामंत्रोद्देशेन शरादिभिरुपाकृत्य स्वर्गा
 दितोकाभ्यापितं कीदृशं तत् ब्रह्मापरां अनेन युद्धयन्ते न परमे
 श्वरो मे प्रीयतामिति संकल्प्य ब्रह्मणो परमेश्वरायार्थ्यते यत्तत् य
 थाश्वमेधादौ यज्ञे इन्द्रादिदेवतोद्देशेनासादिकं द्वविरुपाक्रियते
 एवं युद्धयन्तेऽपि परमेश्वराणां प्रसक्त्यतस्त्रीणानार्थेऽष्टशत्रुवा
 तः क्रियते इति तात्पर्यं अतश्च परिशरणाय साधूनां विना प्राय
 चट्टकृतां धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे युग इत्युक्तेरी
 सुरेणावतीर्य यदुष्टवधादिकं क्रियते तस्यानेनैव संपादनादव
 ष्यं परमेश्वरप्रीतिर्भवतीति भावः यतादृशस्य युद्धयन्तस्य फलमाद

ब्रह्मेवेति तेन क्षत्रियप्रवरेण ब्रह्मसर्वतत्त्वोपरिवर्तमानं परमे।
 श्वराख्यं तत्तत्सायुज्यमेव गंतव्यं प्राप्तव्यमस्ति इति कर्मणो व
 तस्य सुक्तिरपि प्रतियादिता कथं भूतेन तेन ब्रह्म कर्म समाधि
 ना ब्रह्मयन्तुर्वेदस्तशोक्त यत्कर्मपारादिसंधानादिकं प्रतिपद
 प्रयुक्तास्त्रादिनिवारकप्रत्यक्षादिमोक्षणादिकं च तत्र समाधिः
 सावधानताप्रमादो यस्य तेन यद्यु ब्रह्मयन्तुर्वेदाधिकारी क्षत्रि
 यस्तं प्रतीक्ष्य रेण विदितं यत्कर्म समश्चर्यादिलक्षणां तत्र समा
 धिस्थितस्यैवं निश्चयदाख्यस्येति २४ ॥

मथुभाष्य

ब्रह्मार्पणमिति सर्वतद्ब्रह्मेत्युच्यते तदधीनसत्ताप्रतीति
 वात् न तत्तत्स्वरूपत्वात् उक्तं हि तदधीने यतः सर्वमतः
 सर्वो भवानिति वदंति सुनयः सर्वे न तत्सर्वस्वरूपत इति पा
 ये सर्वतत्प्रज्ञानेन त्रिमिति च पतं सैव बद्ध्वा इत्यादि च समा
 धिना सदब्रह्मेव कर्मयत्तभेदनाद् २४ ॥

भाषा अनुवाद

जो यह शंका करो कि धर्म शास्त्र तो वेद का अर्थ ही हैं और तिसमें लिखते हैं किना भुक्ते क्षीयते कर्म अर्थात् विना भोग किये कर्म क्षीण नहीं होता कर्म का फल भोगना ही पड़ता है तो इसपर कहते हैं कि संपूर्ण क्रिया और कारक तथा फल रूप जो ऊँच है तब ही सो सब ब्रह्म मात्र कहे ब्रह्म छोड़ और ऊँच नहीं है ऐसे जानवान ब्रह्मज्ञानी ब्रह्म रूप पुरुष के यावत कर्म विलीन हो जाते हैं इसमें ऊँच संदेह नहीं सोई उपनिषद् में कहा है कि ब्रह्म विदो ब्रह्मैव सर्व क्रिया कारक फल जाते भवति सोई कहते हैं कि ब्रह्म के अर्थ और ब्रह्म ही हवि तथा ब्रह्म रूप अग्नि में ब्रह्म ही ने दिया है इस प्रकार जो जानता है अर्थात् होम अग्नि प्रवाह हवि कर्ता क्रिया घृत आदि सब सामग्री और जिसको दिया जाय यह सब जो है सो ब्रह्म अति रेक और नहीं है ब्रह्म कर्म में है समाधि कहे चित्त वृत्ति जिसकी सो अवश्य ब्रह्म को प्राप्त होता है जैसे इन कर्मों की कर्म में गिन तो नहीं तैसे ही भगवत आराधन कर्म की भी कर्म में गणना नहीं है ऐसे कर्म जो हैं सो अकर्म ही है फेरि इनका फल भोगना कहा है और जो फल है तो ब्रह्म या भगवत प्राप्ति रूप ही है और नहीं

२४

चोपई

ब्रह्मदि मे सो अर्थग होई ब्रह्म हवि यद जानो सोई ब्रह्म
अनल में प्रेम समेत ब्रह्मा आहूत इं नित देत ब्रह्मदि
मे सो जाय समाय ब्रह्म कर्म समाधि को पाय २४ ॥

दैवमेवापरेयज्ञयोगिनः पर्युपासते, ब्रह्माग्रा
वपरेयज्ञयज्ञैर्नैवोपज्जहति १५

शंकरभाष्ये

तत्र अथुना सम्यग्दर्शनस्य यज्ञत्वं संपाद्य तत् स्तुत्यं मन्येयं यज्ञा
उपलक्ष्यंते 'दैवमेवेत्यादिना 'दैवमेव देवा यज्यंते येन यज्ञेनासौ
दैवो यज्ञस्तमेवापरे यज्ञयोगिनः कर्मिणः पर्युपासते ऊर्वंतीत्य
र्थः ब्रह्माग्नौ सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म विज्ञानमानंदं ब्रह्म यत् साक्षात्
परोक्षाद्ब्रह्म यथात्मा सर्वांतरइत्यादिवचनोक्तमशनायादिसर्व
संसारधर्मवर्जितं नेति नेतीति निरस्ता शेषविशेषं ब्रह्म शास्त्रे नोच्य
ते ब्रह्म च तदग्निश्च सहोमादिकरणत्वविवक्षया ब्रह्माग्निस्तस्मि
न् ब्रह्माग्रावपरेऽन्ये ब्रह्मविदो यज्ञं यज्ञशब्दवाच्यं आत्मा आत्मना
मस्य यज्ञशब्दस्य पाठात् तत्मात्मानं यज्ञं परमार्थतः परमेव ब्रह्म सं
तं ब्रह्माकृष्यायै संयुक्तमध्यस्तसर्वोपाधियर्मकलाद्भूतिरूपं यज्ञे
नैवात्मनैवोक्तलक्षणो नोपज्जहति प्रतिक्षिप्यंति सोपाधिकस्यात्म
नो निरुपाधिकेन परंब्रह्मस्वरूपेणैव यद्दर्शनं स तस्मिन् होमस्तं
ऊर्वंति ब्रह्मात्मैकत्वदर्शननिष्ठाः संन्यासिन इत्यर्थः १५

शानंदगिरिकृतटीका

ज्ञानस्य यज्ञत्वं संपाद्य पूर्वश्लोके स्थिते सत्यधुना तस्यैव ज्ञानस्य स्तु
त्यर्थं यज्ञान्तरनिर्देशार्थं मुत्तरयंथ प्रवृत्तिरित्याह तत्रेति सर्वस्य
श्रेयःसाधनस्य सात्वगौणवृत्तिभ्यां यज्ञत्वं दर्शयन् आदौ यज्ञद्वयमा
दर्शयति 'दैवमेवेति प्रतीकमादाय दैवयज्ञं व्याचष्टे देवा इति सम्य
गज्ञानाख्यं यज्ञं विभज्यते ब्रह्माग्राविति तत्र ब्रह्मशब्दार्थं श्रुत्यवष्टं
भेन स्पष्टयति सत्यमिति यदजमन्तविपरीतमपरिच्छिन्नं ब्रह्म तस्य
परमानंदत्वेन परमपुरुषार्थत्वमाह विज्ञानमिति तस्य ज्ञानार्थि
करणत्वेन ज्ञानत्वं मोक्षकारिकमित्याशंक्याह यत्साक्षादिति जी

गी.
टी.
च.

वज्रस्यविभागेकथमपरिच्छिन्नत्वमित्याशंकाविशिनष्टियथात्मेति प
रस्येवात्मत्वं सर्वस्मादेहादेरव्याकृतान्तादांतरत्वेन साधयति सर्वान
इति विधिमुखं सर्वमेवोपनिषद्वाक्यं वज्रविषयमादिशद्वाच्यः निषे
धमुखं वज्रविषयमुपनिषद्वाक्यमशेषमेवार्थतो निवभायति अशनाये
ति वज्राण्यप्रिशाद्वप्रयोगे निमित्तमाह सहोमेति बुद्ध्यावृत्तया स
र्वस्य दाहकत्वाहिलयस्य वाहेतत्वादिति इष्टं यत्तद्वज्रस्यात्मनित्वं
दार्थ्यप्रयोगे हेतुमाह आत्मनामस्त्विति आधाराधेयभावेन वास्तवा
भेदं वज्रात्मनोर्वावर्तयति परमार्थत इति कथं तर्हि होमो न हितस्ये
व तत्र होमः संभवतीत्याशंकाह बुद्ध्यादीति उपाधिसंयोगफलं कथ
यति अथास्तेति उपाध्यासहासत इमं व्यासं प्राप्तामर्थं निर्दिशति
आहुतीति इत्यंभूतलक्षणं तृतीयामेव व्याकरोति उक्तेति अशना
यादिसर्वसंसारयमवर्जितेन निर्विशेषेण स्वद्वयेणेति यावत् आत्मनो
वज्राणीहोममेव प्रकटयति सोपाधिकस्येति परइत्यस्यार्थस्फोरयति
वसेति १५

स्वामिहृतटीका

यतदेव यजत्वेन संपादितं सर्वं वज्रस्य दर्शनलक्षणं ज्ञानं सर्वयज्ञोपाय
प्राप्यत्वात् सर्वयज्ञेभ्यः श्रेष्ठमित्येवं स्तोत्रमधिकारिभेदेन ज्ञानोपा
यभूतान् बहून् यजानाह देवमेवोपायिभिरष्टभिः श्लोकेः देवा इन्द्रव
रुणादय इत्येते यस्मिन् उपकारोऽदिष्ठु वज्रस्य बुद्धिरहितं दार्ष्टेते देव
मेव यज्ञमपरे कर्मयोगिनः पर्युपासते अत्र यावतिष्ठति अपरे ज्ञान
योगिनः वज्ररूपे अग्नौ यज्ञेनैवोपायेन वज्रस्यार्पणमित्युक्तप्रकारेण
यज्ञमुपजृहति यज्ञादिसर्वकर्माणि प्रविलापयंतीत्यर्थः सोमो
ज्ञानयज्ञः १५

पिशाचभाष्ये

वृद्धश्लोके विडोषेण
दिपंचकवज्रोपासन
प्रसंगेनोपासनान्तराणि
सत्त्वशुद्धिर्भवति विडोषा
ह देवमेवापर इति विडोषा
मात्मेवेदं सर्वमिति परमा
र्थरूपं तत् त्रिमासतमुप
दिष्टुं दानीं वज्ररूपं कर्तुं
वातयोपदिष्टं देवा इन्द्रा
दय

स्तेषां इदं देवं सोमयागादिप्रपरे योगिनः अनुष्ठानमंतरेणापि देव
मेव यज्ञं ध्यानेन निष्पादयति सत्त्वशुद्धिर्भवति वज्रोपासनेन
स्मान्निमित्तस्मिन् वज्राग्नौ अपरे तु यज्ञं परमात्मानं यज्ञेन सोमयागादि
ना उपजृहति ध्यानेन संपादयति होममित्यर्थः १५

रामानुजभाष्यं

पवंकर्मणो ज्ञानाकारत्वाप्रतिपाद्यकर्मयोगभेदानाह दैवमिति
 देवं देवार्चनं येषं ज्ञानमपरे कर्मयोगी न पश्युषासते सेवेते तत्र पवन्ति
 ह्यो ऊर्ध्वतीत्यर्थः अपरे ब्रह्माग्नौ यत्नं यत्ते नैवापनुहति अत्र यत्तश
 हो हविः स्क्रमादियत्तसाधने वर्तते तत्र स्मरणं ब्रह्महविरिति न्यायेन
 होमपवन्ति ह्यो ऊर्ध्वतीत्यर्थः २५

अभिनवशमकतटीकाप्रकरणे १५ तति

परमार्थप्रपाटीका

मृग्य इत्येतेषां मित्रितियस इति ह्युप्रायत उपेतेनोपसादितं ब्रह्मा न भव
लक्षणं तानं तत्सर्व यत्तेभ्यः श्रेष्ठमिति दर्शयितुं न तथा न दधिकारिभ्यः
कर्मरूपत्वात्तेभ्यः ह्युपेतिवक्तुं हादप्रयत्नानाह

देवमित्यादितोष्टभिः देवमिति अपरे योगिनः कर्मकृशलाः देवेय
ज्ञपर्युपासते देवसंबंधो देवः इन्द्रसूर्यवरुणादय इत्येते यस्मिन्नि
ति देवस्तयज्ञपरितः सर्वत्र देवेष्वस्मत्तुष्टिरादित्येनोपासत इत्यर्थः
अपरे ज्ञानयोगिनस्तयज्ञेन ज्ञानयज्ञेन कृत्वा यज्ञं कर्मरूपे ब्रह्म
रूपेनोच्यते इति प्रविलापंतीत्यर्थः १५

वनमालीटीका

एवं सामान्यतः कर्मोक्तं तच्च यज्ञोपासनादिभेदेन भिन्नमित्याह
 देवमिति ग्रहभिरपरेयतयो देव एव देवं विस्त्रयज्ञं यथा तथोपास
 ने यज्ञरूपिणमुपासते मनसा ध्यायंत इत्यर्थः अपरे वनस्याह यज्ञे
 नांतर्यामिणा विस्नुना प्रेरिता एव ब्रह्मरूपा यज्ञो यज्ञोऽस्त्विति क्रियां जु
 ह्वति यथा दभा जुहोतीत्यत्र यज्ञो दध्यर्घ्येण न होमो भवति तथा स्व
 कृतस्य कर्मणा तः स्या भगवानेव कर्मकारयति तेन स एव प्रीणाति
 त्वर्घ्येण न होमो भवतीत्यर्थः अग्नादिगते तमुद्देश्य तत्प्रीतये तत्प्रे
 णाया हविष्यागं करोमीति ज्ञात्वा तत्कृत्वा चोतः करणमुच्चादिहा
 रामोक्षलभंत इति भावः २५

ऊसमेवेजयंतीटीका

एवंकर्मणोब्रह्मानुसंधानत्वेनज्ञानाकारत्वमुत्केदांनीकर्मयोगः

गी.
टी.
च.

स्मारेण कान्ते दाना हरे देवमित्यष्टभिः देवमेवेति अपरे योगिनः कर्म
योगिनो देवमेव देव पूजन रूपमेव यज्ञं पर्युपासते सेवन्ते तस्मिन्ने-
व निष्ठां ऊर्वन्तीत्यर्थः अपरेपि कर्मयोगिनो ब्रह्माग्नौ उक्तन्यायेन ब्रह्म-
रूपेणो यज्ञेन सुगादि साधनेन यज्ञं सर्पिः स्त्रिंशत् लादिकं जुह्वति हव-
ने ऊर्वन्ति होमे एव निष्ठां ऊर्वन्तीत्यर्थः १५

अथुना सम्यग्दर्शनस्य
मंत्रे स्थिते पुनरपि तस्य

मधुसूदनीटीका

यज्ञरूपत्वेन स्तावकतया ब्रह्मार्पण
स्तुत्यर्थं मितरा न्यज्ञा उपन्यस्यति ॥

देवा इन्द्राद्यादयः ज्यंते येन संदेवः तमेव यज्ञं दर्शपूर्णमासज्योतिष्ते
मादि रूपं मपरे योगिनः कर्मिणः पर्युपासते सर्वदा ऊर्वन्ति न ज्ञानयज्ञं
एवं कर्म यज्ञं शुक्लांतः करणं शुद्धिद्वारेण तत्फलभूतं ज्ञानयज्ञमा-
ह ब्रह्माग्नौ सत्यज्ञानानंतानंदरूपे निरस्तसमस्तविशेषे ब्रह्मन-
त्यदार्थः तस्मिन्नेव यज्ञे प्रत्यर्गत्मानं त्वं पदार्थं यज्ञे नैव यज्ञशब्द-
आत्मना मस्य यास्केन पठितः इत्यं भूतलक्षणे तृतीया एव कारो भे-
दा भेदव्यावृत्त्यर्थः त्वं पदार्था भेदे नैवोपजुह्वति तत्स्वरूपतया पश्यं-
तीत्यर्थः अपरे पूर्वविलक्षणास्तत्त्वदर्शननिष्ठाः संन्यासित इत्यर्थः

~~तस्मिन्नेव यज्ञे प्रत्यर्गत्मानं त्वं पदार्थं यज्ञे नैव यज्ञशब्द-
आत्मना मस्य यास्केन पठितः इत्यं भूतलक्षणे तृतीया एव कारो भे-
दा भेदव्यावृत्त्यर्थः त्वं पदार्था भेदे नैवोपजुह्वति तत्स्वरूपतया पश्यं-
तीत्यर्थः अपरे पूर्वविलक्षणास्तत्त्वदर्शननिष्ठाः संन्यासित इत्यर्थः~~

लेखन १५

सदानंदीटीका

एवं संपाद्य यज्ञत्वे सम्यग्दृष्टेरथाथुना तत्सत्यर्थं मत्वा न न्या उप-
न्यस्यतिकेशवः १ देवा इन्द्रमुवायेन ज्यंते यज्ञः संदेवकः तं ऊर्वन्ति
सदा यज्ञयोगिनः कर्मिणोपरे २ सत्यं ज्ञानमनंतं यन्निर्विशेषं नि-
जने तत्पदार्थः परं ब्रह्मतदेवाग्निर्ज्ञताश्रयः ३ तस्मिन्नेव विदा-
त्मानं त्वं पदार्थं मुमुक्षवः वस्तुतो ब्रह्मसंतं यज्ञं बुद्ध्यादिसंयुतं ४
आहुतिरूपमथ स्तब्रह्मत्वेनैव जुह्वति सर्वपापिपरित्यागाद्ब्रह्मा-
त्मैक्यमवाप्तिं ५ पश्यति ब्रह्मनिष्ठास्ते भेदं सम्यग्द्रिश्य च यज्ञत्वे

नैव संपाद्य ब्रह्मात्मा भेददर्शने ६ तत्त्वोत्पत्त्यनेमये तत्साधन
मवेष्टुवे श्रेयान्द्वयमया यज्ञज्ञानयज्ञरतीहसा संस्तुतिर्ज्ञानिय
तस्य सम्पन्नमभवत्ताच्छते १ १५

नीलकंठीटीका

एवं सम्पददर्शनस्य यज्ञत्वं संपाद्य तत्सत्यर्थं यज्ञांतरा एषु पादेषु पति
दैवमेवेत्यादिना देवे देवताप्रधानमेव दर्शपूर्णमासादियज्ञानां य
के योगिनः कर्मयोगिनः पर्युपासते अपरे तु ब्रह्मैव सत्यज्ञानां ने
दात्मकमावेडेकर संवस्तुत देवज्ञातं सत् सर्वकर्मदायकत्वादग्निरिवा
ग्निर्वैष्णवस्तत्र यज्ञं जीवं यज्ञशब्दस्यात्मनामसंपादात् सोपाधि
यज्ञे नैव आत्मनैव निरुपाधिके न रूपेण जुहति ब्रह्माकाशमिव महा
काशोऽपाधिप्रहाणेन प्रविलापयेति सोऽयं ज्ञानयज्ञो मुखः १५

ग्रान्दीटीका

अथ नानाविधभावभेदेन पुंसां यज्ञभेदान् ब्रह्मार्थेण प्रकारकाने
वोपदिशति देवहिरण्यगर्भादित्यादिदेवोपासनं यज्ञमपरे योगिनः
कर्मयुक्तिज्ञावायद्रव्यराज्यतिलादिभिः पर्युपासते ततेषां फलानिः
सृष्टाणां ततः उपासनं यैकात्मतां प्राप्तानां पर्यते हिरण्यगर्भादीनाम
धिकारक्षयैतेः सह ब्रह्मप्राप्तिरिति सिद्धमेव अपरे वायद्रव्याणाम
संपत्तिर्दर्शितः यज्ञे नैव वायुयज्ञोपकरणक्रमेणैव यज्ञविस्मृत्त्या
ग्रो ज्ञानाग्रो मानसिकयागविधिना जुहति समुपासते स्फुटो हि

मनो यागस्तत्र तत्र तत्रेषु १५ ॥ इदानीं वर्णनं विभक्ताधिकार्यवस्थादिविभेदाद्येषु येषु
यज्ञप्रभेदेषु भावनायोगिना विधातव्याः नृणां मुखेन तां प्रतिपादये
लेखातावदासां भितरसाधनं

रामकंठीटीका

+ अपरे केचि योगिनः संप्रत्यनुत्तरयथोक्ततत्त्वज्ञानत्वात् क्रिया मात्रा
हिता देवमेव यज्ञं समुपासते देवानामग्रीषोमप्रजापतीदादित्यादी
नां प्राधान्येनेज्यमानत्वादेव सख्येने यागमनुष्ठानेन भजते नान्यम्
यत्र अन्तिगायपयः सोमादिचेतनाचेतने वा संद्वयमुपकरणं अथ

प्रधानेन प्रकारद्वयं तस्यैव ज्ञानयज्ञकारणभूतप्रकार
त्रयसहितं त्रैलोक्येण
॥
+

परितेभ्योप्यनेतत्त्वविदस्तेनैवयज्ञेनतत्तदुपकरणभावावस्थिता-
त्ममयेनयज्ञमात्मानमेव उपज्जहतिप्रीयेति क्ववस्यात्रोवस्यत
त्वज्ञानंसयवपरप्रकाशात्मकत्वात्सकलशुभाशुभकर्मफलदा-
हहेतत्त्वमग्निस्तस्मिन् एतदुक्तंभवति ब्रह्मार्पणविधानविदोदैव
मेवयज्ञंज्ञानयज्ञत्वमापादयन्ति अथायेकेचनयोगीनश्चित्तवृत्ति
निरोधलक्षणसमाधिनिष्ठाश्रवहिस्साधनसाध्यंयज्ञमनुतिष्ठतः ३५
~~योवादीत्यकाशिलतयेवार्पयमायिद्वेपुसेनमेवेवाग्निमुज्जह-
ति विदोदैवमपत्ताद्वेगोउत्तुलनानिपुणानीनानीदिप्रत्येकयै-
वसत्तेयमीदानीमन्यथावर्तः ३५~~

इत्येवंस्तोत्रमधिकारिभेदेन ज्ञानोपायभूतान्वहन्यज्ञास्यतिपादय
ति देवमिति अथोकेचियोगिनो नुत्यत्र ब्रह्माद्वैतज्ञानत्वात् क्रियमा
नेषिकर्मणि आत्मसमाहितादेवदेवानामिहादीनां प्राथम्येनेज्यमा
नत्वा देवसंबन्धिनेयागंपर्युपासते वाद्योपकरणेन अद्रयान्वतिष्ठेति
अथेतत्त्वविदोनेतिनेतिनिरस्तसमस्तविशेषे सच्चिदानंदरूपेतत्पदा
र्थभूतं ब्रह्मतदेवपरप्रकाशात्मकत्वात्सर्वकर्मफलवासनादिदा
हकत्वाच्च अग्निस्तास्मिन्ब्रह्माग्नौ यज्ञेनेव ब्रह्मार्पणमित्युक्तप्रकारेण
तत्तदुपकरणाभावावास्थितात्मभावनामयेन यज्ञत्वेपदार्थप्रत्यगा
त्मानमुपज्जहति ब्रह्माभेदमापादयंति एतदुक्तं भवति ब्रह्मार्पण
विधानविदो देवमेव यज्ञं ज्ञानयज्ञत्वमापादयंतीति यत्तथाह आत्म
नामस्य सास्त्रेन पठितः १५

अधुना सम्यग्दर्शनस्य यत्तत्त्वं संपाद्य तत्तत्स्वार्थं अन्येऽपि यज्ञाऽपि
कारिभेदेन यज्ञोपाया उच्यन्ते देवमेव इत्यादिषट्त्रिः अपरे योगिनः
कर्मिणः देवमेव यज्ञं देवा इज्यन्ते येनासौ देवो यज्ञस्तमेव पशुं पा-
सते ऊर्वन्ति अपरे ब्रह्मविदः परब्रह्मरूपेऽन्यो यज्ञं प्रत्यगात्मानं यज्ञे
नैव परमात्मैक्यदर्शने नैव जृह्णति १५

रत्नवीरसमिद्धेयिनी॥

ननु शोक्तलक्षणो न युहयते नैव यद्विब्रस प्राप्तिस्तदा त्रियादी
न्यतिवोदिता अथ मेधादयो यत्तव ह्याया समाध्यते नात्यफल
तथा च परिहार्याः स्यु रिति विधिलोपः प्रवर्तते किंचाष्टंगयोगा
देशविब्रस प्राप्तिफलकस्या ननु ह्येयतायां उः साध्यते न प्रस
क्त्या तदनुशासनस्यापि व्यर्थता प्रसज्येतेत्यर्जुनाभिप्रायमा
शङ्क्य देशकालावृत्त्येवा युहयते तादृशालभनीयाद्यादिह
रकडष्टप्रतिहं हि त्रियादिवीरानेव एवं दुत्तानेतरं मस्य मेधा
दिसिद्धाववर्णाश्रमविभागेनाष्टंगयोगादावधिकारित्वेन च
न सर्वेषां सर्वदा वा युहयते नैव ब्रह्म प्राप्तिरिति किंचिदत्रिया
णामेव उष्ट्रप्रतिहं हि सत्त्वपव युहयतो ब्रह्मसायुज्यप्राप्तिल
क्षणमुत्पत्त्य फलोगज्यस्वर्गादिभोगलक्षणान्तरफलश्चाव
प्रपातुं ह्येयते न वोदितो न्यदा त्वमेधादयः परेषां च ब्रह्मणादी
नां वर्णाश्रमाणां यथा स्वमष्टंगयोगयत्तादयश्चोदिता इत्य
भिप्रायेण एष कष्टगधिकारिभेदेन तांस्तान्यत्तां देवमेवेत्या
दिभिरष्टभिः श्लोके ब्रह्म प्राप्तिफलकानेव निरूपयन्त्ययमंक्ष
त्रियं प्रति युहयत्ता समेधादियत्तान् ब्राह्मणां प्रत्यभिदोशदी
ष्टानुप्राप्तिर्देवेनेति श्लिष्टेन अत्र सर्वशस्त्रोक्त्या लिङ्गैर्लक्ष
नपरे परे स्मदीयमतावृत्तिन इति यावत् योगिनः कर्मकृपा
लाः सन्नहाः शारादिसंधानपुक्तिताश्च देवमेव यत्तं देवास्तत
दस्त्राधिष्ठात्रो देवता इन्द्रादयस्तेषामयं देवो यत्तः शारादिषु सं
गतकरणात्मकस्तमेव पर्युपासते परितः समंता उपसीरन्
भ्यस्येष्टुः अस्त्रदेवतामंशतुष्टार्यशारादीनां धाय परान्निदन्तु रि
तियुहयत्तः प्रतिपादितः तथा योगिनः अलब्धलाभो योगः स
वियते येषां तेषां नित्वा लब्धराज्यस्थितय इति यावत् अयरे इति

सर्वेण समानं देवं यज्ञं देवा इन्द्रवरुणा दय इज्यंते स्मिन्स देवो य
 ज्ञस्तमसमेधादिकं ययुषासीरन् यवशाहो निश्चये यतेन पु
 द्दानं तं त्रियस्यानुष्ठेयं दयमेधादियज्ञांतरं प्रतिपादितं
 तथा अपरेन्ये योगिनः कर्मयोगिनोऽदस्यामि रात्रा स्रणा
 देवमेव यज्ञमग्निहोत्रादिकं नित्यं ययुषासीरन् निति प्रदस्यान्ना
 स्रणात्यति नित्य यज्ञः प्रतिपादितः ब्रह्माग्नाविति एवं विधे च
 यज्ञमपरे सुरयित्तमशको ब्रह्माग्नी ब्रह्म परमेश्वराख्यं तत्तं दे
 वाग्निः सकल पापेभ्य न दहनशक्ति मत्वा तस्मिन् विषये यज्ञे
 नैव यज्ञे वै विसुरिति श्रुते यज्ञशब्देनात्र विसृभिधा यकेनो वि
 त्यातदनुशिष्टं कर्म लक्ष्यते तथा च यज्ञेन यथावर्गमीश्वरात्तु
 शिष्टेन कर्मणा वप्रपातुष्टेयमेतदित्येव बुद्धान पुनः फलापेक्ष
 या उपजहति अर्पयेयुः अनेन परमेश्वरो मे प्रीयतामिति ब्रह्माग्ने
 सुदृष्टता सर्वदा याव जीवं स्व कर्मानुष्ठानेनैव प्रीत्युत्पादादित्ये
 कदा कर्मानुष्ठाय परमेश्वरो मे प्रीत इति न पुनः कर्मणा मवप्रा
 चरणीयतेति न संभावनीयं किं तथा व जीवं कर्म परपवस्यादि
 ति तथा परेन्ये योगिन इत्यनुकषः योगिनो ध्यान निष्ठा ध्याना
 थिकारिणः संन्यस्त सर्व परिग्रहा ब्रह्मणान पुनः क्षत्रियाक्षेपां
 तज्ञानधिकारात् तथा च

ते च ब्रह्माग्ने ब्रह्म सर्वतत्त्वोपरिवर्तमानं परमेश्वराख्यं तत्तं देवा
 ग्निः सर्व वासनेन्य न दादसाथस्यात् तस्मिन् विषये यज्ञं प्राकृतं तेना
 नायत्त फलं यज्ञेनैव यज्ञो वै विसुरिति श्रुते यज्ञशब्देन विसृवाचकः
 तेन व स्वप्रीतानं लक्ष्यते तथा च परमेश्वर प्रीतानं हतं नैवोपजहति
 ति अर्पयेयुरिति इत्यमेकै नैव ययेनाने कर्थाः प्रतिपादिताः तत्र
 च क्षत्रियस्यानुष्ठेयतया इव यज्ञोभिहितः २५॥

मधुभाष्य

देवमित्यादिना देवं भगवंतं संप्रवर्तेषां यज्ञः भगवदुपा-
सने यज्ञमिति क्रियाविशेषणं नान्यतेषामस्ति यतीनां
केषां वित् यज्ञं भगवंतं यज्ञेन यज्ञं यज्ञो विसृष्टे देवतेत्या-
दिश्रुतिः यज्ञेन प्रसिद्धेनैव यज्ञं प्रतिजुहोतीति सर्वत्र समं
तं यज्ञमित्यादौ उक्तं च विसृष्टेण यज्ञेना ब्रह्मा ज्येष्ठेन सृ-
जुना अयजन्मानसे यज्ञे पितरं प्रपितामह इति आत्मसंय-
माख्योपायागौ द्वयं जुहोतीति द्वयं यज्ञाः ततः परमेश्वरा-
र्षणं बुधातत्र जुहोतीति तपो यज्ञा इत्यादि इदं तपो हविः य-
तद्ब्रह्मागौ जुहोमि न सूर्याय मिति होमः तदर्थं पवव-
होमबुद्धिः अथ रे प्राणा याम परायणाः प्राणमयाने जुह-
ति अयानं च प्राणो ऊं भक स्या पव भवंतीत्यर्थः नियताहो-
रतेनैव प्राणा योषात् प्राणा आणेषु जुहोति यच्छेदः अ-
नसी प्राज्ञ इत्यादिश्रुत्युक्तप्रकारेण वा अन्यदपि प्रम्यात-
रे सिद्धं यदस्यात्प्राणानं तेन प्राणाः प्राणेषु वै हुता इति ब्रह्म-
णाः परमात्मनो मुखे अहं हि सर्व यज्ञानां भोक्ता वप्रभुदेव-
हीति च वक्ष्यति मानसवाचिककायिककर्मजायवदिते
सर्वे एवं ज्ञात्वा तानि कर्माणि कृत्वा विमोक्षयेयुः पुंश्च परित्य-
ज्य यत्प्रोक्तार्थं करिष्यसि तदपि कर्म अतो विदितं न तान्य-
मिति भावः अखिलमुपासनायंग युक्तं ज्ञानफलमेवेत्य-
र्थः इदानीमपि ज्ञानेनैव तथाप्यभिभवान्मोदः मातृका
येन ज्ञानेन मय्यात्मभूते सर्वभूतान्यथोत्तमा देवमोदना
प्राप्त्यप्यति करमभूतं ज्ञानं स्ताति पुनः श्लोकत्रयेण
तसाधनं विरोधि फलं च तदुक्तेरुक्तोपसंहरति ॥ २५ ॥

13°

[The page contains dense handwritten text in Devanagari script, which is mostly illegible due to extreme fading and blurring.]

भाषा अनुवाद

पूर्वोक्त प्रकार यज्ञ रूप से सर्वत्र संपादित कहे प्रसिद्ध कर के क
हा जो ब्रह्म दर्शन रूप ज्ञान से सकल यज्ञों का हेतु कहे उसीके
वास्ते सब यज्ञों की जाती है अत एव श्रेष्ठ है इसी से अब इस ज्ञा
न की प्रशंसा करके अधिकारी के भेद से ज्ञान के उत्पत्ति की उपा
य रूप सब यज्ञों को ८ श्लोक से कहते हैं कि वदन्तेरे कर्मयोगी
भोग ब्रह्मबुद्धि रहित हो इंद्र वरुणा आदि देवताओं को यज्ञ करिके
बड़ी श्रद्धा से पूजते हैं और कितने ज्ञान योगी ब्रह्म रूप अग्नि में ब्र
ह्म यज्ञ रूप उपाय से यज्ञ आदि सकल कर्म रूप ब्रह्म में ब्रह्मार्पण
विधि से अर्पण कहे सब कर्म लीन करते हैं सोई ब्रह्म यज्ञ है १५

दोहा

देवयज्ञ को सेवहि और योगीजन कोय ब्रह्माग्नि में यज्ञ को
उ यज्ञ हवि करे सोय १५

श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्येसंयमाग्निषुजुहति श
द्वादीन्विषयान्येन्द्रियाग्निषुजुहति २६

शंकरभाष्य

सोयंसम्पर्गदर्शनलक्षणोयज्ञोदेवयज्ञादिषु यज्ञेषु प्रक्षिप्यते ब्र-
ह्मार्पणमित्यादिश्लोकेः श्रेयान्द्रव्यमया यज्ञात् ज्ञानयज्ञः परंत-
पइत्यादिनास्तत्पर्यं श्रोत्रादीनीति श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्येयोगि-
नः संयमाग्निषु प्रतीदियंसंयमोभियतइति वक्तव्यं च संयमापवा-
ग्रयस्तेषु जुहतीदियसंयममेव कुर्वतीत्यर्थः शद्वादीन्विषयान-
्येन्द्रियाग्निषुजुहति इन्द्रियाण्येवाग्रयस्तेष्विन्द्रियाग्निषुजुहति
श्रोत्रादिभिरविरुद्धविषयग्रहणं ह्यवनेते २६

शानंदगिरिकृतटीका

उक्तस्य ज्ञानयज्ञस्य देवयज्ञादिषु यज्ञेषु ब्रह्मार्पणमित्यादिश्लोके
रूपक्षिप्यमाणान्तर्दृश्यति सोयमिति उपक्षेपप्रयोजनमाह श्रेया-
नीति सम्प्रतियज्ञद्वयमुपन्यस्यति श्रोत्रादीनीति वायानां कर-
णानां मनसि संयमस्येकत्वात् कथं संयमाग्निधिति वक्तव्यं च नमि-
त्याशंक्याह प्रतीदियमिति संयमानां प्रत्याहाराधिकरणत्वेन च
वस्थितानां मनोवृत्त्याणां होमाधारत्वादग्नित्वेन च पदिशति संयमाइ-
ति विषयेभ्यो तर्वाद्याणीन्द्रियाणि प्रत्याहरंतीति संयमयज्ञं संक्षि-
प्यदर्शयति इन्द्रियेति श्रोत्रादीन्द्रियाग्निषु शद्वादिविषयहोमस्य
तत्तदिन्द्रियेस्तत्तद्विषयोपभोगलक्षणस्य सर्वसाधारणत्वमाशं-
क्यप्रतिषिद्धान् वर्जयित्वा रागद्वेषरहितो भूत्वा प्राप्तान् विषयान्
मुच्यते तेस्तेरिन्द्रियैरिति विवक्षितं होमं विशदयति श्रोत्रादिभिरि-
ति २६

स्वामिकृतटीका

श्रोत्रादीनीति अन्येनैष्टिकवस्यचारिणस्तत्तदिन्द्रियसंयमरूपेण

गी.
टी.
च.

अग्निषु श्रोत्रादीनि नृहति प्रविलापयति इन्द्रियाणि निरुध्य संयम
प्रधानास्तिष्ठन्तीत्यर्थः इन्द्रियाण्येवाग्रयः तेषु शब्दादीन्ये गृहस्या नृ
हति विषयभोगसमये प्यनासक्ताः संतोऽभित्वेन भावितेऽिन्द्रियेषु ह
विष्टेन भावितान् शब्दादीन्यस्तिष्ठन्तीत्यर्थः २६

पिशाचभाष्ये

श्रोत्रादीनीति श्रोत्रमादिर्येषां तानि श्रोत्रादीनि इन्द्रियाणि अन्ये ब्रह्म
विदः संयमाग्निषु चितनिरोधाग्निषु नृहति ध्यानेन संपादयन्ति अन्ये
योगिनः शब्दादीन् शब्दस्पर्शरूपरसगंधादीन् विषयानि इन्द्रियाग्निषु
श्रोत्राग्निषु नृहति २६

रामानुजभाष्ये

श्रोत्रादीनीति अन्ये श्रोत्रादीनामिन्द्रियाणां संयमने वर्तन्ते अन्ये योगि
नः इन्द्रियाणां शब्दादिप्रवणतानि वारणो प्रयत्नते अन्ये यान्त्रिके
लेखनयोगिनो सर्वाणि विषयानि कर्माणि प्रवणतानि नृहति अन्ये
संयमिन् प्राणानां कर्माणि वारणतानि वारणप्रयत्नते तद्व्यर्थः २६

अभिनवगुप्तकृतटीका २६ तानि

परमार्थप्रपाटीका उपक्रमे २६

वनमातीटीका

अन्ये नैष्ठिकव्रतधारिणः तत्र इन्द्रियसंयमाविष्टाग्निषु विषयेभ्यः प्र
त्याहृत्य नृहति इन्द्रियसंयमपवयन्ते तद्व्यर्थः अन्ये गृहस्थाः इन्द्रि
याग्निषु विषयान् नृहति देहादावहं ममेति धीं श्रुत्या विषयेषु विग
तस्य हाः देवाद्यलब्धानि विद्विषयभोगोऽस्तौ भार्यामुपेयादित्या
दिवेदात्तया श्रीहरिप्रीतये कर्तव्यं तद्व्यर्थं विहितादनिषिद्धावाप्तिमा
नरहितभोगाद्व्यसनाद्योतः करणशुद्धिज्ञानभक्तिप्रसादद्वारा मो
क्षो भवतीति भावः २६

कसमवेजयंतीटीका

किं व श्रोत्रादीनि ति प्रत्येकस्य चारिणः श्रोत्रादीनि श्रोत्रत्वकवत्
 श्रोत्रारसनेन्द्रियाणि संयमाग्निषु संयमस्येषाग्निषु जुहतीदिय संय
 मनेपवयत्नं कुर्वन्ति अन्ये गृहस्था प्राजादीन् प्राहृत्स्य शरपरसंगं य
 त्पान्विषया निन्द्रियाग्निषु त्वेन भाविते पुंश्चिद्विषय जुहति
 इन्द्रियैस्ततस्त्रिषयाभ्युज्जोपितत्र तत्रा सा किं न कुर्वतीत्यर्थः २६

+ जीवब्रह्माभेददर्शनेन यज्ञत्वेन सं
 याज्यमया यज्ञात्तानयज्ञः

मधुसूदनीटीका

पाद्यतत्साधनयज्ञमथेपत्वात् अ
 त्यादिना क्लृप्तं तदनेन च त्रयोमो

द्वौ यज्ञौ दर्शितौ यावद्वि
 किं विद्देदिकं प्रयः साध
 नेन तत्सर्वं यज्ञत्वेन संपाद्य
 तेतत्र +

+ श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि तानि प्राहृदिविषयेभ्यः प्रत्याहृत्य प्रत्येकप्रत्या

हारपराः संयमाग्निषु यारणाभ्यां समाधिरिति त्रयमेकविषयं संयमः

ल० हृत्युडरीकादौ मनसः चिरकांस्थापनं धारणापवमेकत्र भूतस्य चित्तः

स्य भगवदाकारवृत्तिप्रवाहोत्तरोत्तरा आकारप्रत्ययव्यवहितोत्थानं

सर्वथा विजातीयप्रत्ययानंतरितः सजातीयप्रत्ययप्रवाहः समाधिः

सतचित्तभूमिभेदेन द्विविधः संप्रज्ञातोः संप्रज्ञातश्च चित्तस्य हि पंच

भूमयो भवन्ति तिस्रं मूर्धं विदित्तमेकाग्रं निरुद्धमिति तत्र रागद्वेषाः

दिवशादिष्वेवैवभिनिविष्टं तिस्रं तं ददियस्तं मूर्धं सर्वदा विषयास

क्तमपि कदाचित् ध्याननिष्ठं तिस्रादिष्विष्टतया विदित्तं तत्रादिसा

मूर्धयोः समाधिः शोके वनास्ति विदित्तं चेत्तसि कादाचित्तकः स

साधिरिदोपप्राधान्याद्योगपक्षेन वर्तते किंतु तीव्रपवनविदित्तम

प्रदीपवत् स्वयमेव न प्रपति एकाग्रत्वेन कविषयकथायादिकवृत्ति

समर्थं सत्त्वाशोकेण तमोगुणकृततेदादिद्रूपलयाभावादात्माका

रावृत्तिः सा च रजोगुणकृतचोचल्यद्रूपविज्ञेयाभावादेकविषयेवे

तिशुद्धे सत्त्वे भवति चित्तमेकाग्रं अस्या भूमौ संप्रज्ञातः समाधिः तत्र

मिः

ये याकारावृत्तिरपि भासते तस्यापि निरोधे निरुद्धं चित्तमसंप्रज्ञातस

माधिभूतं दुक्तं तस्यापि निरोधे सर्ववृत्तिनिरोधा त्रिविजः समाधिरिति
 त्रयमेव सर्वतो विरक्तस्य समाधिफलमपि सत्त्वं मनोपेक्षमाणस्य या
 गिनो रूढभूमिः सन्धर्ममेव इत्युच्यते तदुक्तं प्रसाध्यानेषु कसीदा
 स्य सर्वथा विवेकात्मा तर्धर्ममेवः समाधिः ततः क्लृप्तावर्मनिवृत्तिः

प्रदिपन्ति तत्र श्रोत्रं श्रुताहते ध्वनौ संनियम्य हं सोपनिषदुक्तरी-
 त्याद्येनादादीन दशानादाननुभवंति न हितत्र संनियते चेत्तसि-
 शब्दांतरग्रहणं तदा भवति सोयं श्रोत्रस्य संयमाग्नौ होमो बोध्यः प-
 वमन्यत्रापि तद्द्वारा च निष्कलं तत्त्वप्रतिपद्यंते तथापि विषयेभ्यः प्र-
 त्याहृतकरणाः धारणाध्यानसमाध्यात्मकं मनसः संयमं एकत्र मू-
 लाधारयन्यतमचक्रे कर्तुं मशक्ताः समनस्केंद्रियेषु विषयाविव्या-
 गादभ्येयनान्नलवत्त्वयं विलीनेषु येषां समाधिबुधिरिन्द्रियेषु वि-
 षयापवोपसंहृतानिन्द्रियादीनि मनश्चादिषु पूर्वोक्तरीत्या उपसंह-
 रानि तानेतानिन्द्रियचित्तकान् प्रकृत्योक्तं वायवीये दशमन्वेत-
 राणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचित्तका इति १६

श्रानेदीटीका

अन्ये ब्रह्मचारिणः श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि संयमाविषयनिवृत्तय एवा-
 ग्रयस्तेषु जुहुति तथा च स्मृतौ ब्रह्मचारिधर्माः शरीरं चैव वाचं च बु-
 दीन्द्रियमनांसि च नियम्य प्रोजलिस्तिष्ठेद्दीप्तमाणोगुरोर्मावमित्या-
 दि अन्ये गृहस्थाः शब्दादीन् विषयानिन्द्रियाग्निषु जुहुति शास्त्रोक्तिरु-
 मेण रागद्वेषविना कृताविषयेरिन्द्रियास्तर्पयन्ति गृहस्थानां स्त्रीसेवा-
 दिपूर्वविषयोपभोगः स्मृतपववद्भुष्यतिषु १७

+ श्रोत्रादीन्यन्ताणिततद्वैयर्थ्यसमाधिरूपेण संयमेष्वेवाग्निषु जुहुति विषयेभ्यः प्रत्या-
 सतेषु तेषु समाधिस्थानीनां नैन्द्रियाणि रामकं दीटीका ऊर्वेतोयज्ञसंपत्तिमभिमन्यन् इत्यर्थः +

+ अन्ये पुनः योगिनश्शब्दादीन् विषयान् परिहारेण श्रोत्रादिष्विन्द्रियेषु
 जुहुति निषिद्धवहिष्यसगस्विन्द्रियवृत्तिष्वेव लब्धसंयमे चेत्तसि श-
 द्वादीनामग्रहणमेवैन्द्रियेष्वग्निकल्पेषु वैहने मन्यमानास्तथाविधे-
 यज्ञमनुतिष्ठन्तीत्यर्थः १८

नसि वीरुमीटीका

श्रोत्रादीनीति अन्ये योगिनः श्रोत्रादिकं ज्ञानेन्द्रियग्रामं संयमाग्नि-
 षु संयमोद्यगपदक्रमेणैव कर्मागप्रवेशवत् त्राससमये हृत्प्रवे-
 शवच्च विषयेभ्यः प्रत्याहृत्य प्राकृतं च न मंतर्मात्मीकरणं संप्रदायि

गी.
टी.
च.

स्तस्मिन्ननुहति आत्मनेभिवात्पर्यनिवर्तयेतीत्यर्थः यथोक्तं तद
पोऽनेनित्यस्थितिरिति अत्रार्थः तेभ्यः खेदियविषयेभ्यो मनसि निरु
देसति नित्येस्वस्वरूपे स्थितिर्भवति तथा न्ये योगिन इन्द्रियाण्येवाग्र
यः तेषु शब्दादिकं विषयो च मक्रमं कर्माणि तेव सकल करणचक्रवि
स्फारणयुक्तानुहति उच्यन्ते ता रूपस्वभावभासनाय निमज्जयेती
त्यर्थः यदुक्तं कदाचित् सत्त्वाः शक्तीश्चेतसा दर्शनाद्याः स्वे स्वे वेद्ये
योगपद्येन विषयकं तिस्रामध्ये हाटकस्ते भूतस्तिष्ठन्ति विद्याकारण
को वभासीति तथा च शिवसूत्रेषु उच्यते भैरव इति यहा न्ये प्रत्याहार
परः श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि संयमाग्निषु आभ्यस्तरे हृत्सुन्दरीकादौ
संयमः सम्पत्तिस्तस्मिन् विद्यते संयमापवाग्रयस्तेषु अनुहति विक्षेप
परिहारेण धारणा ध्यान समाधि सिध्यर्थं स्वस्वविषयेभ्यः प्रत्याहरेती
त्यर्थः स्वस्वविषयासं प्रयोगचित्तं रूपानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्याहार
इति विषयेभ्यो निरुहीतांतीन्द्रियाणि चित्तं रूपानुशील्य भवेति ततश्च
विक्षेपाभावाच्चित्तधारणादिकं निर्वहतीत्यर्थः हृत्सुन्दरीकादौ संयम
मस्य भियमानत्वाद्भवत्तु तदुक्तं तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्त्वाभास
इति विशेषाकावाज्योतिष्मतीति च तदिति विक्षेपपरमर्शः तथा
शीवोपनिषदि हृद्याकाशे निलीनाक्षः पद्मसंयुतमध्यगः अनन्य
चेताः स भगो परं मोभापमा मुयादिति अये ह्येगयोगेकदेशसेवि
नः शब्दादीन् विषयान् रदंगशब्दप्रदीपादीन्वाहानप्येयत्वेनाः लेवि
तां श्रितैकाग्रार्थमिन्द्रियाग्निषु अनुहति श्रोत्रादिभिः यथोक्तविषय
ग्रहणं स्वस्वभावप्रकाशनादामेव तदुक्तं तत्रैव गीता
दिविषयास्वादासमसौ ह्येकतात्मनः योगिनस्तन्मयत्वेन मनो न
हेस्तदात्मतेति १६

प्रवोलीटीका

अन्ये योगिनः श्रोत्रादीनि इन्द्रियाणि संयमाग्निषु इन्द्रियसंयमपवा
ग्निः तस्मिन्ननुहति अन्ये योगिनः शब्दादीन् विषयानिन्द्रियाण्येवाग्नि
संयमज्जति श्रोत्रादिभिरनिषिद्धविषयग्रहणं होमः १६ ॥

रागावीरसमिद्धोधिनी॥

तपोयज्ञमाह श्रोत्रादीनीत्यर्थेन केचियोगिनः कर्मकृशलाः
क्षत्रियप्रवीराः श्रोत्रादीनीं द्वियारि संयमाग्निषु संयम्यते नि
ष्टुं ते ये ते संयमा श्रंतः करणानि ते शुज्जहति संलीनानि ऊ
र्धुः निश्चयविषयांतः करणानुवर्ती निविदधीरनितियावत्
न पुनरेतः करणमिंद्रियानुविधायिकार्ये निश्चयद्युतेरनर्था
पातादिति भावः इति तपोयज्ञः प्रतियादितः अथ योगयज्ञं
प्रतियादयति शब्दादीनि त्यादिसार्येन केचित्सुनैर्योगिनः कर्म
योगिनः शब्दादीन् विषयानिंद्रियारिषु ज्जहति समर्पयेयुः न
पुनर्मनसा संवेतयेयुरिति अरिभिरुच्चारितं स्तेजोवधादिनि
मित्तान् महारणविषयीभूतस्तं न भविष्यसीत्यादिकं शब्दा
दीन् विषयाननुभूयापि निश्चयान्न नोन निवर्तयेयुरिति भावः

२६॥

मधुभाष्य

२६

[The page contains approximately 18 lines of extremely faded, illegible handwritten text in Devanagari script.]

भाषा अनुवाद

ऐसे ही कितने ब्रह्मचारी लोग इंद्रियों का संयम जो विषयों से जो कना सोई अग्नि रूप है तिसमें आत्र ज्ञान जिह्वा तक तक इन ज्ञान इंद्रियों को होम करते अर्थात् इंद्रियों को अंतर्मुख करके संयम में रहते हैं और कितने गृहस्थ जब इंद्रिय रूप अग्नि में हवि रूप जो विषय कहे रूप रस गंध स्पर्श शब्द से होम करते हैं विषय भोग समय में भी अनाशक्त होके अग्नि रूप इंद्रियों में रूप आदि विषय रूप हुत होम करते हैं कहे दग्ध करते निरहंकार होकर फल रहित होते हैं २६ ॥

दोहा

प्रवणादिक इंद्रिय कोउ संयमाग्नि आहत प्राद्यादिविषय
न कोउ इंद्रिय अग्नि में धृत २६ ॥

1950 年 10 月 1 日

[Faint, illegible handwritten text in Devanagari script, likely bleed-through from the reverse side.]

10

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे आ-
त्मसंयमयोगाग्नौ जुहति ज्ञानदीपिते २१

शंकरभाष्ये

किंच सर्वाणीति सर्वाणीन्द्रियकर्माणि इंद्रियाणो कर्माणीन्द्रिय
कर्माणि तथा प्राणकर्माणि प्राणो वायुराध्यात्मिकस्तत्कर्माणा
ऊंचनप्रसारणादीनि तानि चापरे आत्मसंयमयोगाग्नौ आत्मनि
संयम आत्मसंयमः सपवयोगाग्निस्तस्मिन् आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह
ति प्रदीपयति ज्ञानाग्निदीपिते स्त्रिहेनेव प्रदीपिते विवेकविज्ञाने नोज्ज
लभावमापादिते जुहति प्रविलापयति इत्यर्थः २१

आनंदगिरिकृतटीका

यज्ञांतरंकथयति किंचेति इंद्रियाणो कर्माणि श्रवणवदनादीनि
आत्मनि संयमो धारणा ध्यान समाधिलक्षणाः सर्वमपि व्यापारे निरु
ध्य आत्मनि चित्तसमाधानं ऊर्ध्वतीत्याह विवेकेति २१

स्वामिकृतटीका

किंच सर्वाणीति अपरे ध्यान निष्ठा बुद्धीन्द्रियाणो श्रोत्रादीनां कर्माणि श्रव
णदर्शनादीनि कर्मेन्द्रियाणां वाक्पाणादीनां कर्माणि वचनोपादा
नादीनि प्राणा नादशानां कर्माणि प्राणस्य वहिर्गमनं अपानस्याधो
गमनं व्यानस्य व्यानयनमा ऊंचनप्रसारणादिसमानस्याशितपीता
नां सम्यगनयनं उदानस्योर्ध्वनयनं उज्ज्वरेनाग आख्यातः कूर्म उन्मील
ने स्मृतः कृकरः क्षतकृजे यो देवदत्तो विजृम्भने न जहाति मृतं चापि
सर्वव्यापी यनं जयः इत्येव रूपाणि जुहति ह्वात्मनि संयमो ध्यानैका
ग्रसपवयोगः सपवाग्निस्तस्मिन् ज्ञानेन ध्येयविषयेणादीपिते प्रज्वा
लिते ध्येयसम्यग्ज्ञात्वा तस्मिन् मनः संयम्य तानि सर्वाणि कर्माण्यपर
मयंतीत्यर्थः २१ ॥

गी.
टी.
चे

विशाचभाष्य

सर्वाणीति इंद्रियाणां कर्माणि प्रेक्षाणादीनि तथा प्राणकर्माणि उ-
च्छ्वासादीनि अपरे योगिनः आत्मनोतः करणस्य संयमः स एव योगः स
पवाग्निः आत्मसंयमयोगाग्निस्तस्मिन् ज्ञानदीपिते विवेकज्ञानेन प्रज्ज-
लिते जहति एवं होमं संपादयतीत्यर्थः २१

०५ पुन्ये ज्ञानदीपिते आत्मसंयम
योगाग्नौ सर्वाणीन्द्रियकर्माणि
प्राणकर्माणि च नुहति मनसेति
स प्राणानां कर्मपुवण्णावारण
यप्रयत्ने ॥ ५०

रामानुजभाष्य उपक्रमं ५३

अभिनवगुप्तकृतटीकास्य शार्थ २१

परमार्थप्रणीटीका ॥

सर्वाणीति अपरे ध्याननिष्ठा श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियाणां वागादीनां कर्माणि
वचननादीनि तथा शुष्यप्राणानां पंचानां कर्माणि वह्निर्निर्गमनादी-
नितथोपप्राणानां भागादीनां पंचानां मुहारादीनि इत्येवं शृणाणिकर्मा-
णि आत्मनो मनसः संयमरूपो योगो ध्याने कायं स पवाग्निस्तस्मिन् ज्ञानेन
स्वानुभवरूपेण दीपिते प्रज्वालिते ध्येयं सम्यक् ज्ञात्वा तत्र सर्वाणिकर्म-
ण्यपरमयंतीत्यर्थः २१

वनमाली टीका

अपरे पातं जलाः श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियकर्मणा अवगादीनि वागादिकर्म-
न्द्रियकर्माणि व्यवहारादीनि प्राणानां दशानां कर्माणि प्राणस्य वह्निर्गम-
ने अपातस्यायोगमनं व्यातस्या ऊंचनप्रसारणादिकं समानस्य पीताग्नि-
तस्य समेनयनं उदानस्योद्देगमनं उद्गारेनागव्यातकर्म उन्मीलने
सृतः कृकरः क्षुधियौ ज्ञेयः देवदत्तो विजृम्भणे न जहति मृतं वापि स
र्वव्यापी यने जय इत्येवं शृणाणि प्राणकर्माणि आत्मसंयमयोगाग्नौ
आत्मनो मनसः संयमपकायता स एव योग उपायं स पवाग्निस्तस्मिन्
ध्येयविषयके ज्ञानेन दीपिते प्रज्वालिते परमानंदं यं ज्ञानं मनसो न्नि-
ग्रह इंद्रियांतरव्यापारोपरतिष्ठानायासाः ज्वतीति भावः २१

ऊसमेवेजयंतीटीका

किंच सर्वाणीति अपरे योगिनः सर्वाणि समप्राणीन्द्रियकर्माणि इं-
द्रियाणां श्रोत्रत्वक्चक्षुर्ज्वाणरसनाशृणाणां पंचानां ज्ञानेन्द्रियाणां क-

मीणिप्रवणस्पर्शनदर्शनास्वादनावज्ञाणानिवाक्याणि पादपाशू
 पश्यरूपाणाम्यंचानां कर्मेन्द्रियाणां कर्माणि वचनादानगमनोत्स
 र्गानंदरूपाणि च पुनः प्राणकर्माणि प्राणायानसमानोदानव्या
 ननागहर्महक रदेवदतयनेजयरूपाणां दशानां प्राणानां वहि
 र्गमनायोगमनासितपीतादिसमीकरणोर्जनयनमथोनयना ऊंच
 नप्रसरणाकज्ञोत्मीलनलुद्धिज्जंभनव्यापनरूपाणि कर्माणि आ
 त्मसंयमयोगाग्नौ आत्मनो मनसः संयमपवयोगः सपवाग्निस्तस्मि
 न् ज्ञानदीपिते आत्मर्यशात्मा तन्निनदीपिते उज्ज्वलिते जुह्वति हवने
 ऊर्वति मनसा दशानां मिन्द्रियाणां दशानां प्राणानां स्वस्वकर्माणि
 निवर्तितं यत् ऊर्वतीत्यर्थः २७

+ तदेवैषां तज्जलिमता उसां लयपूर्वकसमाधिं ततो व्युत्थाने
 च यज्ञद्वयउक्ता ब्रह्मवादिम मधुसूदनीटीका ता उसां एवाथ पूर्वकं समाधिं कारणेन व्युत्थाने
 अन्यसर्वफलहेतुयज्ञांतरमाह +

+ द्विविधो हि समाधिर्भवति लयपूर्वको वायु पूर्वकश्च तत्र तदनन्यत्वं
 मारंभणशब्दादिभ्य इति न्यायेन कारणव्यतिरेकेण कार्यस्यासत्त्वात्
 पंचवीकृतपंचमहाभूतात्मककार्यव्यष्टिरूपे समष्टिरूपविराट् कार्य
 त्वात् व्यतिरेकेण नास्ति तथा समष्टिरूपमपि पंचवीकृतपंचमहाभू
 तात्मकं कार्यमपंचवीकृतपंचमहाभूतकार्यत्वात् व्यतिरेकेण नास्ति
 तत्रापि पृथिवीशब्दस्पर्शरूपरसगंधाख्यपंचगुणा गेयतरचतुर्गुणा
 प्रकार्यत्वात् व्यतिरेकेण नास्ति ताश्च चतुर्गुणा आपोगंधरसेतरत्रिगु
 णात्मकतेजः कार्यत्वात् व्यतिरेकेन संतितदपि त्रिगुणात्मकं तेजो
 गंधरसरूपेतरद्विगुणा वायुकार्यत्वात् व्यतिरेकेण नास्ति सोपि द्विगु
 णात्मको वायुः शब्दमात्रगुणा काशकार्यत्वात् व्यतिरेकेण नास्ति
 सूक्ष्मशब्दगुणा आकाशो ब्रह्मस्य मिति परमेश्वरसंकल्पात्मको हंकार
 कार्यत्वात् व्यतिरेकेण नास्ति सोपि संकल्पात्मको हंकारो मायेदा
 णरूपमहत्तत्त्वकार्यत्वात् व्यतिरेकेण नास्ति तदपीदं णरूपमहत्त
 त्वमायापरिणामत्वात् व्यतिरेकेण नास्ति तदपि मायाख्यकारणं
 जडत्वेनैवैतन्यः यस्तत्त्वात् व्यतिरेकेण नास्तीत्यनुसंधानेन विद्यमा
 नेपि कार्यकारणत्वात् के प्रपंचे चैतन्यमात्रगोचरोयः समाधिः

मी.
टी.
चं

सलयपूर्वकउच्यते तत्रतत्त्वमस्यादिवेदांतमहावाक्यार्थज्ञाना-
भावेनाविद्यातत्कार्यस्यादीणात्वात् एवंचित्तनेपिकारणसत्वे-
नपुनःकृत्स्नप्रपंचोत्पानादयस्सुप्रसिद्धतत्सर्वीजःसमाधिर्नतमु-
ख्यःमुखास्तत्त्वमस्यादिमहावाक्यार्थसाक्षात्कारेणाविद्याया-
निवृत्तौसर्गक्रमेणतत्कार्यनिवृत्तेरनोद्यायाश्चपुनरुत्पानाभावेनत
कार्यस्यापिपुनरुत्पानाभावाभिर्वीजीवायपूर्वकःसमाधिःसपवा-
नेनप्राकेनप्रदर्श्यते तथाहिसर्वाणिनिविलोनिस्पृलक्षणाणि
स्काररूपाणिचैन्द्रियकर्माणिइन्द्रियाणांश्रोत्रत्वक्चक्षुरसनश्चाणा-
ख्यानांपेचानांवाक्याणिपादपाशूपस्यानांचपंचानांवास्यानांश्रोत्र
योःचमनोबुद्धोःकर्माणिशब्दश्रवणस्पर्शग्रहंरूपदर्शनरसग्रहणा
नि वचनादानविहरणोत्सर्गानेदाख्यानिसेकल्याध्यवसायोच
वंशानांकर्माणिचप्राणानांप्राणायानव्यानोदानसमानाख्यानांपे-
चानांकर्माणिवहिर्नयनमःध्यानयनमाकुचनप्रसारणादि आशित
पीतसमनयनमूर्धनयनमित्यादीनि अनेनपंचज्ञानेन्द्रियाणिपंच
कर्मेन्द्रियाणिपंचप्राणमनोबुद्धिश्चेतिसप्तदशात्मकलिंगमुक्तं
चसूक्ष्मभूतसमष्टिपंहिरण्यगर्भात्वामिहविवक्षितमितिब्रह्म-
सर्वाणीतिविशेषण आत्मसयमयोगायावात्मविषयकःसंयमोया
रणाध्यानसंप्रज्ञातसमाधिश्चःतत्परिपाकेसतियोगोनिरोधसमा-
धिःयंयतंजलिःसूत्रयामासकृत्यानिरोधसंस्कारयोरभिभवश
इभिवो निरोधलक्षणचित्तात्वयोनिरोधपरिणामइति कृत्यानेदिस
मूढविदितात्वात्भूमित्रयंतत्संस्काराःसमाधिविरोधिनःतेयोगिप्र
यत्नेनप्रतिदिनंप्रतिक्षणंचाभिभूयंतेनतद्विरोधिनश्चनिरोधसंस्का
राः प्राडर्भवंति ततश्चनिरोधमात्रक्षणेनचित्तात्वयोनिरोधपरिण
मइति तस्यफलमाहततःसंस्कारादिति प्रज्ञांतवाहितातमोरजसोः
तयाहयविलेपपृथग्वेनपुद्गलत्वपंचितं प्रज्ञांतमित्युच्यते सू-
र्वपूर्वप्रशमसंस्कारपाटवेनतदायिकंप्रज्ञांतवाहितेति तत्कारणं
सूत्रयामासविरामप्रत्ययाभ्यामपूर्वःसंस्कारशेषोन्वइति विरामो
वित्परमस्तस्यप्रत्ययःकारणं ह्युपरमार्थःपुरुषप्रयत्नस्तस्याभ्या

यवि

रा

सः पौनः पुन्येन संपादनं तत्सर्वकस्तज्ज्योत्यः संप्रज्ञानादिलक्षणोः
संप्रज्ञान इत्यर्थः पतादृशो यः आत्मसंयमयोगः स पञ्चमिह तस्मिन्
ज्ञानदीपिते ज्ञानं वेदांतवाक्यज्योत्स्नात्मैकसाक्षात्कारः तेना-
विद्यातत्कार्यनाशद्वारा दीपिते अत्यंतोज्ज्वलिते वाथ पूर्वके समाधौ
समसिद्धिर्लिंगशरीरपरमपरे नृद्विप्रविलापयंतीत्यर्थः अत्र च सर्वा-
णीति आत्मेति ज्ञानदीपित इति विशेषणो रथा वित्येकवचनेन पूर्ववत्
ज्ञानं सचिदमिति न पौनरुक्त्यं ~~स्वयं ज्ञानं स्वयं ज्ञानं स्वयं ज्ञानं~~
~~स्वयं ज्ञानं स्वयं ज्ञानं स्वयं ज्ञानं~~ २१

सदानंदीटीका

पातं जलमते नैव मुक्ताय जहयं हरिः ब्रह्मवादिमतेनाह यज्ञांतरम-
कामिनो १ सर्वाणि स्थूलरूपाणि सूक्ष्मरूपाणि सर्वशः शब्दाद्यादा-
नरूपाणि द्रियकर्माणि योगिनः २ तथैव प्राणकर्माणां ऊंचनप्रभृ-
तीनि च अर्थाद्यष्टिसमष्ट्यात्मलिंगं समदशागकं ३ आत्मसंयम-
योगाग्नौ समाधौ निर्विकल्पके प्रक्षिपंत्यात्मविज्ञानदीपितेत्यंततेज-
सि ४ बाधित्वा ज्ञानमाविलं सम्यग्ज्ञानेन योगिनः विलापयंति ते-
लिंगं समाधौ सर्वतोऽध्वे ५ २१

नीलकंठीटीका

इतो विशिष्टयोगांतरमाह सर्वाणीति इंद्रियाणां कर्माणि शब्दा-
द्रियहणानि प्राणकर्माणि आऊंचनप्रसारणश्वासप्रश्वासादीनि
अपरे योगिनः आत्मनि बुद्धौ संयमः स पञ्चयोगोऽस्मिन् तस्मिन् ज्ञाने-
न देहेंद्रियप्राणमनोव्यतिरिक्तात्मज्ञानेन दीपिते प्रकाशिते नृद्विप्र-
प्रविलापयंति इंद्रिययोगिनां हि सप्ताविव प्राणो नृपसंहृत एवास्ते
तत्सहचरस्य मनसो नृपसंहारात् बुद्धियोगिनां तमनसो नृपसंहार-
रात्तदायतस्य प्राणस्याप्युपसंहारे भवतीति विशेषः एतेषामपि बु-
द्धौ बोद्धव्याभावात् पूर्ववद्दीनायां समाधि बुद्धिरास्ति न त्वेते बुद्धेरन्यत्वं
न आत्मा ज्ञातो नापि तस्मिन् बुद्धिरुपसंहृता अतएवेतान् प्रकृत्या-

व्यानस्य व्यानयनमाजंवनप्रसरणादीनि च उद्गारेणाग्राह्यान्तः
 कर्मउन्मीलनेस्मृतः कृकरः क्षतकृज्जेयोदेवदत्तो विजृम्भते न ज
 ह्नाति स्मृतं चापि सर्वव्यापी यनं जय इत्येवं रूपाणि ध्येयविषयेण
 सम्यग्विवेकज्ञानेन दीपिते प्रज्वालिते आत्मसंयमयोगाग्नौ आ
 त्मनि संयमो धारणा ध्यानं समाधिरिति त्रयमात्मविषयं तदुक्तं
 त्रयमेकत्र संयम इति सपवयोगः समाहितत्वं सपवाग्निस्तस्मिन्
 कृति ध्येयमात्मानं देहात्सम्यग्विविच्य तस्मिन् मनः संयम्य तानि स
 र्वाणि कर्माणि उपरमयंतीत्यर्थः तत्रैव मनसश्चिरकालं स्थापनं
 धारणा तत्रैव धृतस्य चित्तस्य तदेकाकारप्रत्ययप्रवाहो ध्यानं स
 पवविज्ञातीयप्रत्ययानंतरितः समाधिरिति एषे वावस्था पूर्वगु
 रुभिरनुभूयमानास्तुतिव्याजेनाविष्कृता यथा यत्र सोऽस्तमयमे
 ति विवस्वोऽम्रं दमः प्रभृतिभिः सह सर्वैः कापि सा विजयते शिव
 रात्रिः स्वप्रभा प्रसरभास्वरूपेति २१

पंचोलीटीका

सर्वाणीति अपरे योगिनः सर्वाणीदिय कर्माणि इंदिय व्यापारान्
 च अन्यत् प्राण कर्माणि च प्राणादिपंचवायु व्यापारान् आत्मसं
 यमयोगाग्नौ आत्मनि संयमः सपवयोगाग्निस्तस्मिन् विवेकज्ञान
 दीपिते ज्ञहति २१

२१ रावीरसमिहोधिनी॥

ते च सर्वाणीदिय कर्माणि अवरादृशनादीनि प्राण कर्माणि च
 प्राणो वै मन वै मन इति श्रुतेः प्राणस्य मनसः कर्माणि संकल्प
 विकल्पादिव्यापारांश्च ज्ञानदीपिते ज्ञानेन निश्चयेन प्रज्वालिते
 अपरे दुष्पुत्रे आत्मा बुद्धिः संयम्यत इति संयमो मनस्तयोर्योगः
 प्रस्तुतकार्यैकविषयीकरां सपवाग्निस्तत्र ज्ञहति ज्ञदुयुः प्रो
 रादीनि अवरादिव्यापारान् मनश्च परमं परमोपकारकं हन्या
 मित्यादि संकल्पान्निवर्त्य बुद्धिं च स्वकर्मविषयककृतव्यतानिश्च
 यामिका मालं व्यासवर्णाप्रमोचितं पुष्टादिव्यापारमनुतिष्ठेति

तिभावः इति योग्यतो निरूपितः २०॥

मथुभाष्य

२०॥

भाषाअनुवाद

और बड़तेक ध्यानी पुरुष आदि ज्ञानइंद्रियों के अवाना आदि
कर्म तथा वाक् आदि कर्मइंद्रियों के कार्य वचनआदि और
प्राण अपान उदान व्यान समान नागकर्म कृकस्त देवदत्त धन
जय येशरीर कीदृश वायुओं के कर्म जो वहिर्गमनादि है सो स
व आत्मसंयम योगअग्निमे होम करते हैं अर्थात् ध्यान के द्वारा
चित्त की प्रकाश प्रता रूप ज्ञानसे दीपित योग अग्निमे होमते लीन
करते हैं अर्थात् धेय कहे ध्यानके विषय को ध्यानके द्वारा प्रज्व
लित ज्ञानदीप की प्रकाश से वही धेय कहे ध्यानयोग्य वस्तु को
अच्छी तरह जानकर और उसीमे मन को संयम कहे युक्त करिके
सकल कर्मको दूरकर देते हैं ११

दोहा

समहि इंद्रियकर्मकों प्राणकर्मको कोय आत्मसंयम यो
गामिजो ज्ञानदीप दवे सोय २०॥

141
[Faint header text in Devanagari script]

141
[Main body of text in Devanagari script, consisting of approximately 10 lines]

[Faint centered text or signature]

[Faint text at the bottom of the page]

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञायोगयज्ञास्तथापरे स्वा-
ध्यायज्ञानयज्ञाश्चयतयः संशितव्रताः १५

शंकरभाष्यं

द्रव्येति द्रव्ययज्ञास्तीर्थेषु द्रव्यविनियोगयज्ञवृत्त्या ऊर्ध्वतियेते द्रव्य-
यज्ञास्तपोयज्ञास्तपोयज्ञोयेषां तपस्विनां ते तपोयज्ञायोगयज्ञाः
प्राणायामप्रत्याहारदिलक्षणयोगोयज्ञोयेषां ते योगयज्ञास्त-
थापरे स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च स्वाध्यायोयथाविधिऋगायर्भासो य-
ज्ञोयेषां ते स्वाध्याययज्ञाः ज्ञानयज्ञाः शास्त्रार्थपरिज्ञानं यज्ञोयेषां ते
ज्ञानयज्ञाः स्वाध्याययज्ञाज्ञानयज्ञाश्चयतयोयतनशीलाः संशित-
व्रताः सम्यक्शितानितनूक्तानितीक्ष्णीकृतानिव्रतानियेषां ते
संशितव्रताः १५

ग्रानंदगिरिकृतटीका

यज्ञाष्टकमवतारयति द्रव्येतीति तत्र द्रव्ययज्ञान् पुरुषानुपादाय
विभजते तीर्थेति तपस्विनां यज्ञवृत्त्या तपोनुतिष्ठतो नियमवत्ता
इत्यर्थः प्रत्याहारादीत्यादिशब्देन यमनियमासनध्यानधारणास-
माधयीष्टं ते यथाविधि प्राङ्मुखत्वपवित्रपाणित्वाद्यंगविधि-
मनतिक्रमेति यावत् व्रतानां तिक्ष्णीकरणमतिदृढत्वे १५

स्वामिकृतटीका

किंच द्रव्ययज्ञा इति द्रव्यदानमेव यज्ञोयेषां ते द्रव्ययज्ञाः कृच्छ्रवांश-
यणादितपपवयज्ञोयेषां ते तपोयज्ञाः योगश्चित्तवृत्तिनिरोधलक्षण-
समाधिः सपवयज्ञोयेषां ते योगयज्ञाः स्वाध्यायेन वेदेन श्रवणमन-
नादिना यतदर्शज्ञानं सपवयज्ञोयेषां ते श्रवणवेदपाठयज्ञास्तदर्श-
ज्ञानयज्ञाश्चेति द्विविधायतयः प्रयत्नशीलाः सम्यक्शितं निशितं ती-
क्ष्णीकृतं व्रतं येषां ते १५

पिशुचभाष्यं

गी.
टी.
व.

इवयज्ञायति इत्यादीनां हिरण्यगवादीनां दानमेव यज्ञोयेषां ते द
वयज्ञाः दानमेव यज्ञमुपासत इत्यर्थः अपरे ततो यज्ञाः तपः कृष्ण
दिवांशयणादिकं तदेव यज्ञबुद्ध्या ऊर्वंति योगयज्ञाः योगश्चित्तवृत्ति
निरोधः स एव यज्ञोयेषां ते योगयज्ञाः यज्ञबुद्ध्या चित्तवृत्तिनिरोधमे
व ऊर्वंतीत्यर्थः स्वाध्यायज्ञानयज्ञाः यज्ञशब्दः प्रत्येकमभि संबध्यते
स्वाध्यायो वेदपाठः स एव यज्ञोयेषां ते तथा तेषां परिज्ञानं तदेव य
ज्ञोयेषां ते ज्ञानयज्ञाः यज्ञबुद्ध्या ज्ञानं ऊर्वंतीत्यर्थः सर्वे एव यतयः य
तनशीलाः संशितं तीक्ष्णी कृतं हृतं येषां ते संशितवृत्ताः २५

रामानुजभाष्यं

इवयज्ञायति केचित्कर्मयोगिना इवयज्ञाः व्यायतो इव्यणादाय
देवार्चने प्रयतंते केचित्च दानेषु केचित्च यामेषु केचित्च होमेषु पते सर्वे
इवयज्ञा केचित्प्रोयज्ञाः कृष्णदिवांशयणोपवासादिषु निष्ठा ऊर्वंति
योगयज्ञा अपरेषु एतैर्ध्यायैर्न प्राप्तिसिद्धिर्ह योगशब्दं कर्मनिष्ठा
भेदप्रकरणात् तद्विषयं केचित् स्वाध्यायपरास्वाध्याभ्यासपराः केचित्
दर्शज्ञानाभ्यासपरा यतयो यतनशाला संशितवृत्ता इह संकल्पाः
२५

अभिनवगुप्तकृतटीका

अपरे देवानि क्रीडाशीलानि हिंसाणां प्रित्ययः स्थितो यज्ञो निजनि
जविषयगृहलक्षणाः तमेव परित उपासते ग्रामूला हि मृशंतः स्वा
त्मलाभं लभंते अत एव ते योगिनः सर्वा वस्थासु सततमेव योगयु
क्ता नित्ययोगी सत्रायं मत्तर्षीयः एतमेव च विषयग्रहणात्म
कं यज्ञं यज्ञेनैव तेनैव लक्षणो न अपरे प्रयत्नमशक्ते ब्रह्माग्नौ नृक
तीति केचित् हिंसायां मुने स्तुषेर्वापर्या विरुद्धत्वाद्योर्थाद् इति स्थि
तः तं प्रकाशयामः केचिद्योगयुक्तास्तो देवनाना रूपेणादिदेवतो
द्देशेनैव वा स इवमयं यज्ञमुपाचरंति तच्च क्रियमाणमेव यज्ञं कर्त
व्यमिदमित्येव बुद्ध्या फलानपेक्षतया दुःपूरं ब्रह्माग्रावर्षयंति इति
इवयज्ञा अपि परं ब्रह्मयांति यतो वक्ष्यते सर्वेष्वेते यज्ञविद इति अत्र

तिरपि यत्नेन यत्नमयं जंत देवा इति अन्ये तसंयमाग्निधिंदियाः
लीति संयमो मनः तस्य येन यः प्रतिपन्नभावभावनादृषा अभि-
लाषलोषकाविस्फुलिंगास्ते धिंदिया एव पयंति अतएव तते पोय-
ज्ञाः इतरे ज्ञानदीपितेषु फलदाहके धिंदियाग्निषु विषयानर्पयंति
भेदवासनानि रासायैव भोगान्भिलषंतीत्युपनिषत् तथा च मयैव
लज्जाप्रक्रियाया मुक्तं न भोगं व्यतिरिक्तं हि भोक्तृस्ततो विभाव्यते
पृथक् पृथक् भोगो यत्तादात्म्यं भोक्तृभोग्ययोरिति संदेहोऽपि भोक्तैव
भोग्यभावेन सदा सर्वत्र संस्थित इति ते च सर्वानिंद्रियव्यापारान्मा-
नसान्मात्रनासिकानिर्गमनमूत्राद्येन यनादीन्वायवीयांश्चात्म-
नो मनसश्च संयमहेतौ योगनाम्नैकाग्रप्रवृत्तौ सम्पन्नान्परिदीपि-
ते प्ररयितव्ये निवेशयंति गृह्यमानं विषयं संकल्प्य मानं वा तदेकाग्र-
तयैव तत्परित्याक्त्या व्यापारतया बुद्ध्या गृह्यंतीति तात्पर्यं तदुक्तं श्री-
बोपनिषदि भावेत्यक्ते निरुद्धा विनैव भावांतरं व्रजेत् तदा तन्मध्यभा-
वेन विकसत्यतिभावेनेति योगयज्ञा व्याख्याताः एवं द्रव्ययज्ञस्तपो-
यज्ञो योगयज्ञश्चोक्तलक्षणाः स्वाध्यायज्ञानयज्ञा ये ते संप्रतिल-
क्ष्येते १५

परमार्थप्रपाटीका

अथान्यानृपंचयज्ञानाह द्रव्यज्ञान इति द्रव्यदानमेव यज्ञोयेषां ते द-
व्ययज्ञा अपरे तपासि कृत्वा चोदयणादीनि यज्ञोयेषां ते तपो यज्ञाः
तथा अपरे स्वाध्यायो वेदपालक्षणा यज्ञोयेषां ते तथा ज्ञाने शास्त्रे-
शास्त्रप्रवणं सपवयज्ञोयेषां ते एवं पंचयाज्ञिकाः किं भूताः यत यय-
तं ते यतयः प्रयत्नशीलाः तथा समग्रप्रकारेण शितानि तीक्ष्णाणि कृ-
तानि व्रतानि पूजितानि ये स्ते संसितव्रता एवं नवयज्ञाः १६

योगश्चिन्तननिरोधो यज्ञोयेषां
ते योगयज्ञाः ५

वनमालीटीका

द्रव्यत्यागपवयथाशास्त्रे यज्ञोयेषां ते श्रोतृज्योतिष्टोमादिकर्मपरा-
प्रतिदत्ताख्यस्मार्तकर्मपराः तथा च सूरतिः वापीकूपतडागादिदेवता-
पतनानि च अन्नप्रदातमारामः पूर्वमित्यभिधीयते शरणागतसंज्ञाः

गी.
टी.
च.

१५३
लंभूतानां वाप्यहिसनं वहिर्वेदिचपदानंदतमित्यभिधीयत इति
तथा कृच्छ्रचोदयाणादितपपवयज्ञोयेषां ते तपोयज्ञास्तपस्विनः
योगश्चित्तवृत्तिनिरोधो यज्ञोयेषां ते योगयज्ञाः यमनियमासनासु
याः नृष्टानपराः यमनियमासनप्राणप्रसाहारधारणाध्यानसमाधे
यो हि योगस्याष्टांगानितल्लक्षणात्यन्तज्ञेयानि स्वाध्यायो वेदपा
ठस्तदर्थश्रवणादिश्च ज्ञानं ब्रह्मादिपरापरतत्त्वविषयकं परोक्षं रूपं तदेव यत्तयेषां ते
यतश्चेत्यन्तशीलाः सम्यक्कृशितं निशितं तीक्षां व्रतं येषां ते संशितव्र
ताः शोतत्करणे संशितव्रता इति पाठे संशकश्चने इति यातो विद्व
त्कथितव्रता इत्यर्थः १५

ऊसमेवेजयंतीटीका

किंच द्रव्ययज्ञा इति केचित् योगिनो द्रव्ययज्ञा व्यायेन द्रव्यसंपादनं कृ
त्वा केचिद्देवार्चनादिकं ऊर्वन्ति केचित् च दानं ऊर्वन्ति केचित् च यागं ऊर्वन्ति
केचित् च होमं ऊर्वन्ति द्रव्ययज्ञा एवेते सर्वे भवन्ति तत्र तत्र देवार्चनादि
ष्वेव निष्ठा ऊर्वन्तीत्यर्थः केचित् तपोयज्ञाः कृच्छ्रचोदया यनव्रतोपवासप
रास्ते ते तत्र तत्रैव निष्ठा ऊर्वन्ति केचित् योगयज्ञाश्चात्र योगशब्दः कर्म
निष्ठाभेदप्रकरणात्वात् प्राणदेवतीर्थस्यानप्राप्तिरुच्यते प्राणदेवा
दिप्राप्तिर्योगः सपवयज्ञोयेषां ते तथा ते चैव निष्ठा ऊर्वन्तीत्यर्थः तथा
ऽपरे योगिनः स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च केचित् स्वाध्यायशीलाः वेदादि
पठनमात्राभ्यासशीलाः केचित् न तदर्थज्ञानाभ्यासशीलाः यद्वा स्वा
ध्यायेन वेदेन श्रवणमननादिदृष्ट्याभ्यासेन यत्तत्तदर्थज्ञानं सपवय
ज्ञोयेषां ते तथा यतस्तत्र तत्र पत्नपराः संशितव्रता सम्यक्कृशिता
नि तीक्षाणीकृतानि व्रतानि ये स्ते तथा दृढव्रता इत्यर्थः १५

पवेचिभिः श्लोकेः पंचयज्ञा मधुसूदनीटीका

द्रव्यत्यागपवयशाशास्त्रं यज्ञोयेषां ते द्रव्ययज्ञाः पूर्तदत्राख्यस्मार्तक
र्मपराः तथा च स्मृतिर्वापीकूपतरागादिदेवतायतनानि च अन्नप्रदा
नमाराधनः पूर्तमित्यभिधीयते शरणागतसंज्राणभूतानां चाप्यहिस
नं वहिर्वेदिचपदानंदतमित्यभिधीयते इष्टाख्यश्रौतं कर्म तदेव मे

नियमाः

वापरेयज्ञमित्यत्रोक्तं अंतर्वेदिदानमपितेवेवातर्भूतं तथा कृत्वा
चोदयणादितपपवयज्ञोयेषांतेतेपोयज्ञाः तपस्विनः तथा योगः
चित्तवृत्तिनिरोधोऽष्टांगोयज्ञोयेषांतेयोगयज्ञाः यमनियमासना
दियोगांगानुष्ठानपराः यमसनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्या-
नसमाधयोहियोगस्याष्टांगानि तत्रप्रत्याहारः श्रोत्रादीनीन्द्रिया-
णीत्यत्रोक्तः धारणाध्यानसमाधयश्चात्मसेयमयोगावित्यत्रोक्तः
प्राणायामोऽपानेज्जहतिप्राणमित्यनेतरस्त्रोकेवक्ष्यते यमनिय-
मासनाम्यत्रोच्यंते अहिंसासत्यास्तेयव्रतचर्यापरिश्रमाः पंच
शौचमेतेष्वन्यः स्वाध्यायेष्वरप्राणीधानानिनियमाः पंचस्थिरं सख
मासनं पद्मकसलिकाद्यनेकविधं अशास्त्रीयः प्राणिवयोहिंसा-
साचकृतकारितानुमोदितभेदेन त्रिविधा एव मय्यार्थभाषणमव-
ध्यहिंसा नुवेधियथार्थाभाषणं च नृतेस्तेयमशास्त्रीयमार्गेण परद-
व्यस्वीकरणं अशास्त्रीयः स्त्रीपुंसव्यातिकरोमेषु नृणां स्त्रानिषिद्धमार्गे-
ण देहमात्रातिर्विहकाधिकभोगसाधनस्वीकारः परिग्रहः एतन्नि-
वृत्तिलक्षणा उपरमायमाः यम उपरम इति स्मरणात् तथा शौचं हि
विध्यं वासमाभ्यांतरं च मृजलादिभिः कायादिक्षालनं हितमिति मे-
ध्याशनादिचवास्यैत्रीमुदितादिभिर्महमानादिवित्तमलक्षालनमो-
नरे संतोषो विद्यमानमोगापकारणादधिकस्यानुपात्तसादृश्यावित्त-
इतिः तपः क्षुत्पिपासाशीतोष्मादिद्वंद्वसहनं काष्ठमोनाकारमोनात्र
तानि च इंगितेनापि स्वाभिप्रायाप्रकाशनं काष्ठमोने प्रवचनमात्रमा-
कारमोनेमितिभेदः स्वाध्यायो मोक्षशास्त्राणामध्ययनं प्रणवजपो-
वा ईश्वरप्राणीधानं सर्वकर्मणां तस्मिन्परमश्रेष्ठफलनिरपेक्षत-
यार्पणं एतेविधिरूपानिनियमाः पुराणोप्येऽधिकोक्तस्तपश्चैव य-
मनियमेधेतर्भाष्याः एतादृशयमाद्यभ्यासपरायोगयज्ञाः स्वाध्याय-
ज्ञानयज्ञाश्च यथाविधि वेदाभ्यासपराः स्वाध्याययज्ञाः न्यायेन वेदार्थ-
निश्चयपराज्ञानयज्ञाः यज्ञांतरमाह यतयोयत्नशीलाः संशितव्रा-
ताः सम्यक्शितानितीक्ष्णीकृतात्यतिदृढानिव्रतानियेषांते संशि-
तव्रताः व्रतयज्ञा इत्यर्थः तथा च भगवान्पतंजलिः तत्रानिदेशका

गी.
टी.
पं

लसमयानवकिनाः सार्वभौमामहाव्रतमिति येष्वेवमहिंसायाः
पंचयमाउक्तास्तपवजात्यायनवक्षेनदृक्भूमयोमहाव्रतशब्दा-
द्याः तत्राहिंसाजात्यवक्षिनायथा मृगयो मृगातिरिक्ता न हनिष्या-
मीति देशावक्षिमेतीर्थे हनिष्यामीति सैव कालावक्षिनायथानव-
तर्दशं न प्रणेपहन्तीति सैव प्रयोजनविशेषरूपसमयावक्षिनाय-
थाक्षत्रियस्य देवब्राह्मणप्रयोजनव्यातिरेकेण न हनिष्यामीति शुद्धं
विना न हनिष्यामीति च एवं विहादिप्रयोजनव्यातिरेकेणानृतं न व-
दिष्यामीति एवमापत्कालव्यातिरेकेणोत्तुङ्गयायतिरिक्तं स्तेयं न क-
रिष्यामीति एवमृत्युमृनिरिक्तकाले पत्नीनगमिष्यामीति एवंगु-
र्वदिप्रयोजनमंतरेणानपरिहीष्यामीति यथायोग्योवक्षेदोदृष्टव्यः
एतादृशवक्षेदपरिहारेण यदा सर्वजातिः सर्वदेशः सर्वकालः सर्वप्रयो-
जनेषु भवाः सार्वभौमाग्रहिंसादयो भवन्ति महता प्रयत्नेन परिपाल्य-
मानत्वात् तदा ते महाव्रतशब्देनोच्यन्ते एवं काष्ठमोनादिव्रतमपि दृष्ट-
व्यं एतादृशव्रतदार्ढ्यं च कामक्रोधलोभमोहानां च वर्णमपि नर-
कद्वारभूतानां निवृत्तिः तत्राहिंसया तमया च क्रोधस्य व्रसचर्येण च
स्तुविचारेण च कामस्य प्रस्तेयापरिग्रहद्वयेण संतोषेण लोभस्य सत्ये-
नयथार्थज्ञानद्वयेण विवेकेन मोहस्य तत्सुलानां च सर्वेषां निवृत्ति-
रिति दृष्टव्यं इतराणां च फलानि सकामानां योगशास्त्रे कथितानि

सदा नंदीटीका १५

सदानंदीटीका

पंचयज्ञास्त्रिभिः श्लोके रूतैः केन घडाहव इत्यत्यागो यथाशास्त्रेय-
ज्ञायेषां संप्रवृत्ते १ तपपवातिकृद्वादि यज्ञायेषां तपस्विनां वित्तवृ-
त्तिनिरोधाख्यो यज्ञायेषां सयोगिनां २ वेदाभ्यासो यथाशास्त्रे येषां
स्वाध्यायिनां मतः शास्त्रार्थनिश्चयो येषां न्यायेन ज्ञानयाजिनो ३ व्र-
तान्यतिदृष्टान्येव येषां ते व्रतिनो वराः ४ १५

नीलकंठीटीका

एवं यज्ञपंचकं श्लाकत्रयेणोक्ते अथैकेनैव श्लोकेन पंचयज्ञाना
ह इत्येति इव साध्याः वापी कृपा रामाः तीर्थवाहिर्वेदिकादानं प्रो
तयज्ञानां प्रागेव ग्रहणात् तयवयज्ञायेषां ते इव यज्ञाः तथा तप
कृच्छ्रचोदयणमासोपवासादितदेवयज्ञस्थानीयं येषां ते तपो
यज्ञाः तथा योगयज्ञाः संगफलत्यागपूर्वकं संथोपासनादिनि
र्विकल्पसमाध्यानां कर्मणामनुष्ठानं तृतीयाध्यायोक्तयोगः स
एव यज्ञायेषां ते योगयज्ञाः यद्वायमनियमासनप्राणायामप्रत्या
हारधारणाध्यानसमाधि रूपोऽष्टांगोपेतो योगश्चित्तवृत्तिनिरोध
इति सूत्रितो योग एव यज्ञो येषां त इति तथा स्वाध्याययज्ञाः नित्यं वे
दाध्ययनरतास्ते स्वाध्याययज्ञाः ज्ञानं स्वाध्यायार्थस्य पूर्वोत्तरमी
मांसाविचारः स एव यज्ञो येषां स्वाध्याययज्ञात्तानयज्ञाश्चेति स्वा
ध्यायज्ञानयज्ञा इति समासः यतयः यतनशीलाः संशितव्रताः स
म्यकशितंतीक्षां व्रतं अहिंसादिकं येषां ते इति सर्वेषां विशेषणं २

ज्ञानं दी टीका

अपरेवानप्रस्थाः वेदानिकं वज्रुद्रयादग्निहोत्रं यथाविधीत्यादिसू
त्यनुगमात्सपत्नीकावेनेव संतो इव यज्ञाः पुरोडाशादिभिरग्निं तर्प
यंतः तपो यज्ञाश्चोदयणोर्नयेत्कालमित्यादिसूते स्तपः साध्याय
ज्ञो येषां ते तथा योगोऽष्टांगश्चित्तवृत्तिनिरोधोपायस्तेन साध्याय
ज्ञो येषां ते आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वतीति पूर्वोक्तान्वयः अनेन वाक्य
द्वयेन सूतविमलपत्नीकस्तयावानुगतो वनमिति द्वयोरेव वान
प्रस्था योर्ज्ञानकर्मसमुच्चयोललितः २२ एवं यतीत्याह साध्ययेति आत्म

संयमयोगाग्नौ जुह्वतीत्यादि
पूर्वोक्तान्वयः अपरे वज्रुद्रयादिसूते तीक्ष्णं कृच्छ्रसाध्यां व्रतमेवांते स्वाध्यायः प्रवृत्तयः ज्ञानं
परमात्मज्ञानं च यत्त आचरणं कर्म येषां ते आत्मसंयमयोगाग्नौ ज्ञानं दीति तेष्वात्मपि ज्ञानं
कर्म समुच्चयं दर्शितः स्मृतिश्चात्र एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामः परमपः उपवासात्तरं भैक्षं दद्या
दानादिशेषां ते ३ त्वस्यार्थः यत एकं प्राणनाल्यमहं च ब्रह्मणः सर्वस्माद्देहं शः परमुक्तं ह्यतस्त
प्राणायामः तपसा कृच्छ्रचोदयणादेः परं यतस्तपस्यैव मुपवासादनुष्ठानात्परं यस्यादृष्टादनात्सर्वभो
दानेभ्यः परं विशिष्टात् तस्माद्यतीति तस्माद्यतीति तस्माद्यतीति तस्माद्यतीति तस्माद्यतीति तस्माद्यतीति
प्रवृत्तयः प्राणायामं धित्वा चर्यं च सततमावर्णकं कर्मानुतिष्ठेदिति २

+ एवं यज्ञानां व्यापारभेदेन चतुर्विधं रामकं दी टीका त्वप्रतिपाद्येदानीं आश्रमभेद
प्रतिपादनद्वारेण यज्ञभेदात्प्रतिपादयितुं श्लोकद्वयसाधेमाह +

+ इत्येण हविरादिना यज्ञः पाकयज्ञं दिर्यागविधिर्येषां ते इव यज्ञः त
नदेवतायजनप्रधानकृतक्रियायुष्टायिनः संभवन्तीति शेषः तेवगा
हं स्पर्शप्रमवर्तिनः प्राधान्येनाग्नाभिप्रेताः यतो गृहस्थानामेव द
व्यसाधने देवयज्ञे माव्यतयाधिकारः तत्र पाकयज्ञसर्ववर्णासाधा

गी.
टी.
च.

रणः यतः शूद्रस्यापि पाकयज्ञैः स्वयं यजेतेत्येको विहितोऽस्य नमः
स्कारो मेव इत्यादिना तेन अधिकारो विहितः तथा न्येन योज्ञाः तपसा
तेन तेन वर्णा विशेषविभक्तेन नियमेन यज्ञो यागविधिर्येषां ते प्राधा
न्येन वानप्रस्थाश्रमिणोऽप्युच्येते तेषामेव मुख्यतया तपोनिष्ठत्वात्
त आश्रमाविहिताः सर्वे वर्जयित्वा निराश्रममित्यादिना शूद्रस्यापि
अत्र अधिकारात् तपो यजेत अधिकारः तथा न्येन योगयज्ञः योगेन यम
नियमो गतिर्वर्तेन सर्वो जनिर्वीज इत्येतावन्निवृत्तिनिरोधे कलह
णो न समाधिता यज्ञो येषां ते योगयज्ञः प्राधान्येन चतुर्थाश्रमिणः
तेषामेव प्राधान्येन योगपरत्वात् अत्रापि शूद्रस्याधिकारो विहितः
यतो भगवता व्यासमुनिनैव चतुर्वर्णासाधारणो धर्मात्रिर्दिशता
तन्मथे आत्मज्ञानमुक्तं तथा च जनकपराशरसंवादे विशेषय
मात्त्वर्णानां प्रभूतिर्भगवन्मम तथा सामान्यधर्माश्च सर्वत्र ऊषा
लोयसीति प्रश्ने विशेषधर्मानुज्ञा भगवान्यराशरः अन्तर्गम्य
हिंसाचाप्रमादः संविभागिता आह कर्मातिशयेन च सत्यमक्रोधप
वच स्वेष्टदारेषु संतोषः शौचं नित्यानसूयता आत्मज्ञानेति तिला
वधर्मः साधारणो न्येन अत्रैवान्यत्र न चापि शूद्रः पतनीति निश्चयो
न चापि संस्कारमिहार्हतीति प्रतिपद्यते न च धर्ममप्युक्ते न च सर्वस्य
धर्मप्रतिषेधने कृते अत्रैवान्यत्रापि सर्ववर्णाधर्मकार्याणि सम्य
ककृत्वा राजन्सत्यवाक्यानि चोक्तात्मका धर्मद्वारुणं जीवलोकयो
तिस्वर्गनात्र कार्याविचार इति स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्चापरे स्वाध्या
यो वेदवेदांगस्मृतीतिहासपराणां तर्कदेहनीतिवार्तादेर्यथास्वस्व
स्वशास्त्रस्याध्ययनं तत्र प्राधान्येन त्रयस्य चार्याश्रमिणो धिक्कृताः
यतो मुख्यतया तेषां स्वाध्यायनिष्ठत्वं वास्थितं तत्र च कस्मिंश्चिदे
शेकं चेच्छूद्रस्यापि अधिकारो यतः स्वयं यजेतेति पाकयज्ञेषु त
स्याधिकारात् फलपगमात्तदितिकर्तव्यताविज्ञानहेतोः कस्यचिच्छा
स्त्रावयवस्य केनचित्प्रकारेणाध्ययनमवश्यमेव प्रसक्तं तथा ज्ञा
नयज्ञाः ज्ञानेन प्रबंधप्रतिपादितास्माद्वैतबोधात्मना यज्ञो यागवि
धिर्येषां तत्र सर्ववर्णाः सर्वाश्रमिणोऽप्युच्येते ततः शूद्रस्यापि अधिकारः

तथा चोक्तमिहैव परं ब्रह्म स्वरूपमात्मानं व्यपदिशता भगवता
मोहिषार्यव्याप्तित्ययेपि स्युः पापयो नयः स्त्रियो वैश्यास्तथाशू-
द्रास्तेष्वपि यानि परंगतिरिति न चानि शयोक्तिमात्रमेतत् यतो मु-
निनैवोक्ते मोक्षधर्मेषु पिंगलासु लभायास्त्रियः तलायरायाश्च वे-
श्याः धर्मव्यापादयः शूद्राश्चाविभूततत्त्वज्ञानास्तत्र तत्रोदाहृताः
तदनेन ज्ञानयज्ञेन पूर्वोक्ता यज्ञभेदा ज्ञानयज्ञतामाप्नुवन्तीत्युक्तं भ-
वति स्वाध्यायज्ञानयज्ञानो यतयः संशितव्रताः इति विशेषणं स्वा-
ध्याययज्ञानामत्यंतनियमपरत्वाद्ज्ञानयज्ञानोच्चपरमार्थनिष्ठत्वा-
न्मात्रयतिलक्षणयोगाद्देदितव्यं २५

लासिकी दसगोसीटीका

अथाश्रमभेदेन यज्ञविशेषाः प्रतिपादयति द्रव्ययज्ञ इति द्रव्येण ह-
विरादिना यज्ञोपागविधियेषां ते तत्तद्देवतायागक्रियानुष्ठायिनः
संभवेतीति शेषः अत्र प्रायेण गृहस्थाश्रमिणोधिकृताः तपः कृच्छ्र-
चोदायणादियं ज्ञोयेषां ते प्रायेण वानप्रस्थाश्रमिणस्तेषामेव तपो
निष्ठत्वात् योगो यमनियमाद्यंगनिर्वर्त्य चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणः
स पवयज्ञोयेषां ते प्राध्यायेन च तर्पणश्रमिणः स्वाध्यायो वेदवेदंग-
स्मृतीतिहासपराणतर्कोपनिषदादेर्यथा संख्यशास्त्राः ध्या-
यनमावर्तने तथा ज्ञानशास्त्रार्थसम्यक्परिज्ञाने च स पवय-
ज्ञोयेषां ते तत्र प्रायेण ब्रह्मचर्याश्रमिणोधिकृताः यतयः प्रयत्न-
शीलाः संशितव्रताः सम्यक्कृतानितीर्त्ता कृतानिव्रता सकल-
क्षणा नियोषांते २५

पंचोलीटीका

द्रव्येति द्रव्यादीनां तीर्थेषु सत्पात्रेषु यज्ञवज्रावस्यार्पणब्रह्मा
ऊर्वेति ये ते द्रव्ययज्ञाः तपपवयज्ञोयेषां ते तपोयज्ञाः श्रष्टांगयोग-
पवयज्ञोयेषां ते योगयज्ञाः वेदाध्ययनमेव यज्ञोयेषां ते स्वाध्याय-
यज्ञावेदार्थदर्शनमेव यज्ञोयेषां ते ज्ञानयज्ञाः सम्यक्कृतिर्तत्तत्
कृतं कर्म ये ते संशितव्रताः २५

रणवीरसमिद्धोधिनी॥

द्रव्ययत्नाश्चि के विद्रव्ययत्नाः द्रव्याणि प्रादादीनियतसाध
नानियेषांतेद्रव्ययत्नादैवमेवेत्यादिनाप्रतिपादिताः केचित्तु
नस्तपोयत्नाः तपश्चिद्रियनियमनरूपंयेषांतेतपोयत्नाः प्रो
शदीनीत्यादिनाव्याख्याताः अपरेषुनयोगयत्नायोगश्चिद्रियम
नोहतीनांविषयांतरान्निरोधपूर्वकप्रस्तुतकार्यकविषयक
निश्चयात्मिकयाबुद्ध्यासहसंयोजनयत्नसाधनंयेषांतेयोगयत्नाः
प्रादादीनित्यादिनालक्षिताः एतेसर्वेस्वाध्याययत्नाः स्वाध्यायो
यनुर्बदाध्ययनेतदुक्तास्त्रदेवतामंत्रोच्चारणमितियावत्तयत्नो
युद्धयत्नसाधनंयेषांतेतादृशाः ज्ञानंस्वाचितारव्योवप्रपानुष्टे
यताविषयकनिश्चयात्मकंयत्नोयुद्धयत्नसाधनंयेषांतेतादृ
प्राश्च यतयः प्रयत्नशीलाः संशितव्रताः सम्यक्कितंतीक्ष्ण
कृतं व्रतं नियमोयेस्तमयैतत्स्वरणीवितं कर्मकतव्यमिति दृढ
निश्चयाव्रस्रव्रजेयुरिति शेषः २८॥

मधुभाष्य

२८॥

भाषाग्रनुवाद

और लोकमें कितने पुरुष द्रव्यदान ही को परम यज्ञ जानि
द्रव्यदान रूप यज्ञ करते और वज्रतेक मनुष्य कृष्णचाँदायण त
था हादश वार्षिक व्रत आदिकमें चित लगाय तपश्चर्य यज्ञ क
रते हैं फेरि कितने जनयोग शास्त्रोक्त नेती धौती ओ प्राणायाम
आदि योग करके चितवृत्ति के बोधरूप योगयज्ञमें तत्पर हैं
और वज्रतेरे वेद शास्त्रके अध्ययन मनन को स्वकर्म जानि तद
र्थ ज्ञान ही को सर्वस्व मानि स्वाध्याय ज्ञान रूपयज्ञ करते हैं
परंतु जो इंद्रिजित औव्रत में तत्पर हैं तेई ये सब यज्ञी कर स
कते हैं २६ ॥

दोहा

द्रव्य यज्ञ तपयज्ञ जो योगयज्ञ तिमिकोप स्वाध्याययज्ञ
ज्ञानयज्ञ कर्त जितेँ दियसोय २८

[Faint, illegible handwritten text]

107

अपानेज्जहति प्राणं प्राणोपानेतथापरे प्राणा
पानगतीरुद्धा प्राणायामपरायणाः १५

शोकरभाष्ये

किंच अपानइति अपानेअपानवृत्तौज्जहतिप्रतिपेति प्राणंप्राण
वृत्तिं पूरकाख्यं प्राणायामं ऊर्वतीत्यर्थः प्राणोपानेतथापरेज्जहति
रेवकाख्यंच प्राणायामं ऊर्वतीत्येतत् प्राणापानगतीरुद्धा सु
खनासिकाभ्यां वायो निर्गमनं प्राणस्य गतिस्तद्विपर्ययेणायोगम
नमपानस्यते प्राणापानगती पतैरुद्धानिरुध्य प्राणायामपराय
णाः प्राणायामतत्पराः ऊर्भकाख्यं प्राणायामं ऊर्वतीत्यर्थः १५

शानंदगिरिकृतटीका

प्राणायामाख्यं यत्तुदाहरति किंचेति प्राणायामपरायणाः सं
तोरेचकं पूरकं च कृत्वा ऊर्भकं ऊर्वतीत्याह प्राणेति प्राणपानयो
र्गती सासप्रसासौ निरुध्य किं ऊर्वतीत्यपेक्षायामाह किंचेति
प्राणापानगतिनिरोधश्च ऊर्भकं कृत्वा पुनः पुनर्वायुजयं ऊर्वती
त्यर्थः १५

स्वामिकृतटीका

किंच अपानइति अपानेथोवृत्तौ प्राणमर्धवृत्तिं पूरकेन ज्जहति पूर
ककाले प्राणमपानेनेकी ऊर्वति तथा ऊर्भकेन प्राणापानयोर्
धीयोगतीरुद्धा योगतीरुद्धारेचककालेपानेप्राणेज्जहति एवं पू
रकरेचकऊर्भकेः प्राणायामपरायणा इत्यर्थः १५

पिशाचभाष्ये

अपानेअपानवायोप्राणं ज्जहति उपासनया प्राणहोमं संपादयं
तीत्यर्थः प्राणोख्येवायो अपानेज्जहतियथाग्नौ हुतादिकं तथाहो
मं पानेन संपादयंतिकथंभूताः सताप्राणश्चापानस्यतयोर्गतीप्रा

गी.
टी.
च.

प्राणानगतीरुद्धा निरुध्यप्राणायामपरायणाः प्राणायामः परमयने
स्थितिर्येषां ते प्राणायामपरायणाः २५

रामानुजभाष्ये यत्नः

अपान इति अपरे कर्मयोगिनः प्राणपाने पुनर्न ऊर्ध्वं तिष्ठते च विविधा यत्नाः
पूरक रेचक ऊर्ध्वक भेदेन अपाने नृद्धति प्राणमिति पूरकं प्राणोपा
नमिति रेचकं प्राणपानगतीरुद्धा प्राणपाने पुनर्न ऊर्ध्वं तिष्ठतीति ऊर्ध्वकं
प्राणायामपरायण इति २५

अभिनवगुप्तकृतटीका उपक्रमे २५

परमार्थप्रपाटीका

अथान्ययज्ञात्रिनवमाह अपान इति अपाने अथोद्धतौ प्राणमूर्ध्वं तिष्ठति
पूरकेण नृद्धति पूरककाले प्राणमपाने नैकी ऊर्ध्वं तिष्ठति तथा ऊर्ध्वकं न
प्राणपानयोर्युगपदगतीरुद्धा रेचककाले अपाने प्राण नृद्धति एवं
रेचकपूरक ऊर्ध्वकैः प्राणवायुं वशीकृतं प्राणायामपरायणाः प्रा
णायामपरायणगतिर्येषां ते तदुक्तं यथा यथा सदा भ्यासात्मनस
स्थिरता भवेत् वायुर्वाक्कायदृष्टीनां स्थिरता च तथा तथेति श्रुतिरप्य
थर्ववल्गा आत्मा देवानां भुवनस्य गर्भो यथा वशे चरति पृथ्वी देवः योषा
इदं यस्यामृतावीत रूपं तस्मै वाताय हविषा विधेमेति भाष्ये तस्मै वाताय
प्राणमुवाच वायुर्वै गोतमसूत्रं तथा वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता तथा वा
योत्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासीत्यादि श्रुतेर्वाताय हिरण्यगर्भाय हविषा हवि
र्देवोण्यशोचिताहाररूपेण कृत्वा विधेम परिचरेम विद्वयतिः परिच
रणकर्मा तस्मै कस्मै यस्या इदमनुभूताय मानं रूपं योषाः अनाहतधन
यः तथा अमृतावीतप्रवणविषयो ऊर्ध्वं तिष्ठति यथा पृथ्वी ललाटो देवः वशे
चरति वशवर्ती भवति किंभूतो देवः देवानां मात्मा तर्कामी न केवलं देवा
नां भुवनस्य गर्भो जीनरूपः २५

वनमालीटीका

प्राणायामयत्नमाह अपाने इति अपाने प्राणवर्तौ प्राणप्राणवर्तिचु

कृतिप्रतिपत्तिं वासुवायोः देहाभ्यंतरप्रवेशेन पूरकाख्यप्राणायामं
 ऊर्वतीत्यर्थः प्राणपानेन तथापरेऽनुकृतिदेहवायोर्वह्निर्निर्गमनेन रेव
 काख्यप्राणायामं ऊर्वतीत्यर्थः पूरकरेवककथनेन तदविनाभू-
 तोद्विविधः ऊंभकोऽप्युक्त एव यथाशक्तिवायुमाश्रयानंतरंश्चासप्र
 श्वासनिरोधः क्रियमाणोतः ऊंभकः यथाशक्तिसर्ववायुविरिच्यानेत
 रेक्रियमाणोवह्निः ऊंभकः एतत्प्राणायामत्रयानुवादेन चतुर्थं ऊंभक
 माह प्राणपानगती इति सुखनासिकाभ्यामांतरस्य वायोर्वह्निर्निर्ग
 मःश्चासप्राणस्य गतिः वह्निर्निर्गतस्यांतः प्रवेशः प्रश्वासः प्रश्वासोपा
 नस्य गतिः तत्र पूरके प्राणगतिनिरोधः रेवके पानगतिनिरोधः ऊं
 भके तूभयगतिनिरोध इति क्रमेण युगपच्चश्चासाख्यप्राणपानगती
 रुद्धा प्राणायामपरायणाः संतोपरेपाने प्राणेऽनुकृतीत्यर्थः २५

ऊंभमेवेजयंतीटीका

किंच प्रपाने इति प्राणायामपरायणाः यमपवयामः स्वार्थेण आसमे
 ताद्यामः आद्यामः प्राणायामाः प्राणायामपवपरमुत्कृष्टमयनमा-
 णमूर्द्धवृत्तिजुह्वानि पूरकरीत्याः पानेन सह प्राणस्य संमेलनं ऊर्वतीत
 याः पानमयोवृत्तिप्राण ऊर्ध्ववृत्तौ जुह्वानि रेवकरीत्याः पानस्य प्राणेन
 सह संमेल्य वह्निर्निर्गमयंति तथा ऊंभकरीत्या प्राणपानयोर्बुद्ध्यायो
 वृत्त्योर्गतीश्चासप्रश्वासोरुद्धासं निरुध्य वर्तते इति आभ्यंतरस्य स्ववायो
 सुखनासिकद्वारेण वह्निर्निर्गमःश्चासः प्राणवायोर्गतिः तस्य वह्निर्गत
 स्य वायो रंतं प्रवेशः प्रश्वासो पानवायोर्गतिस्तयोर्गतिनिरोधरूपः स ऊंभ
 क इत्युच्यते स ऊंभको द्विप्रकारकः वायुपूरयित्वाश्चासप्रश्वासयोरंत
 निर्रोधपूरकः वायुविरिच्यश्चासप्रश्वासयोर्वह्निर्निरोधरूपो द्वितीय इत्ये
 वं प्राणायामरूपकं यत्त ऊर्वतीत्यर्थः २५

मधुसूदनीटीका

प्राणायामयज्ञमाह सार्थेन ॥

अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु न कृतिं प्रपाने प्रपानवृत्तौ न कृतिः

गी.
टी.
च.

प्रतिपेति प्राणवृत्तिं वासवायोः शरीराभ्यंतरप्रवेशेन पूरकात्
प्राणायामं ऊर्वतीत्यर्थः प्राणोऽपानेन तथापरे जुहति शरीरवायो
वहिर्निर्गमने तरेच कात् प्राणायामं ऊर्वतीत्यर्थः पूरकरेचककथ
नेन च तदविनाभूतो हि विधः ऊर्भकोपिकथितपवयथाशक्तिवायु
मापूर्यानेतरं स्यासप्रसासनिरोधः क्रियमाणोतः ऊर्भकः यथाशक्ति
सर्ववायुं विरच्यानंतरं क्रियमाणो वहिः ऊर्भकः पततप्राणायामत्रया
नुवादपूर्वकं चतुर्थं ऊर्भकमाह प्राणायानगतीमुत्तनासकाभ्या
मातरस्य वायो वहिर्निर्गमः सासः प्राणस्य गतिः वहिर्निर्गतस्यांतः प्र
वेशः प्रसासोऽपानस्य गतिः तत्र पूरके प्राणगतिनिरोधः रेचकेऽपान
गतिनिरोधः ऊर्भके तु भयगतिनिरोध इति क्रमेण युगपच्च सासाख्ये सप्रसा
प्राणायानगतीरुद्धा प्राणायामपरायणाः सेतोऽपरे पूर्वविलक्षणाः
नियताहारनियमादियोगसायनविशिष्टाः प्राणेषु वासाभ्यांतरं ऊ
र्भकाभ्यासनिष्ठे हीतेषु प्राणान् ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियरूपान् जुहति
चतुर्थं ऊर्भकाभ्यासेन विलापयंतीत्यर्थः तदेतत्सर्वं भगवतापतेज
लिना संक्षेपविस्ताराभ्यां सूत्रितं तत्र संक्षेपसूत्रं तस्मिन् सति सासप्र
सासयोर्गतिविच्छेदलक्षणाः प्राणायाम इति तस्मिन्नासने स्थिरे सति
प्राणायामो ज्ञेयः कीदृशः सासप्रसासयोर्गतिविच्छेदलक्षणाः सा
सप्रसासयोः प्राणायानधर्मयोर्गतिः पुरुषप्रयत्नमंतरेण स्वाभाविक
प्रवहणं क्रमेण युगपच्च पुरुषप्रयत्नविशेषेण तस्य विच्छेदो निरो
धपवतक्षणं स्वप्नस्य सतथेति पतदेव विद्योति वासाभ्यंतरं
महतिर्देशकालं सात्वाभिः परिहृष्टो दीर्घसूक्ष्म इति वायुगतिनिरोध
रूपत्वाद्वा सद्यति पूरकः आंतरगतिनिरोधरूपत्वादांतरवृत्तीरेचकः
कोश्चित् वासशब्देन रेचकः आंतरशब्देन च पूरको व्याख्यातः युगपदुभ
यगतिनिरोधः स्तम्भ इति ऊर्भकः तदुक्तं यत्रोभयोः सासप्रसासयोः
सकृदेव विधारकात् प्रयत्नादभावो भवति न पुनः पूर्ववदापराणप्रय
त्नोच विधारणं नापिरेव न प्रयत्नोच विधारणं किंतु यथा तत्त उपले
निहितं जले परिपुष्पत्सर्वतः संकोचमापद्यते एवमयमपि मारुतो वह
नशीलो वलवद्विधारप्रयत्नावरुद्धक्रियाः शरीरपवसूक्ष्मभूतो वतिष्ठ

ते ननु पूरयति येन पूरकः नतरेचयति येन रेवक इति त्रिविधो यं प्रा
 णायामो देशेन कालेन संख्यया च परीक्षितो दीर्घसूक्ष्मसंज्ञो भवति
 यथा च नीभूतसूक्ष्मपिंडः प्रसार्यमाणो विरलतया दीर्घः सूक्ष्मश्च
 भवति तथा सोपि देशकालसंख्याधिको नाभ्यसमानो दीर्घोऽर्लंज्ञ
 तया सूक्ष्मोपि संपद्यते तथा हि हृदया निर्गत्य नासाग्रं समुद्वाहना
 गुलपयते देशेष्टासः समाप्यते तत एव च परावृत्तिहृदयपर्यंतं प्रवि
 शतीति स्वाभाविकी प्राणायानयोगीतिः अभ्यासेन तत्क्रमेण नाभेरा
 धाराहानिर्गच्छति नासातः चतुर्विंशत्यंगुलपर्यंतं षड्विंशदंगुलप
 र्यंतं वा देशे समाप्यते एवंप्रवेशोपि तावान् वगंतव्यः तत्र वासं देशा
 व्याप्तिं निर्वर्तते देशे इषीकादिसूक्ष्मतूलक्रिययानुमातव्या अंतरापि पि
 णीलिकां स्पर्शसदृशेन स्पर्शेनानुमातव्या संयं देशपरीक्षा तथानि
 मेधक्रियावक्त्रिन्सकालस्य चतुर्थो भागः क्षणः तेषामपि तावधार
 णीयं स्वज्ञानमंडलं पाणिना त्रिपरामृश्य चोदिकाः वक्त्रिन्सकालो
 मात्राताभिः षड्विंशन् मात्राभिः प्रथमउच्चातो मंदः स एव द्विगुणीकृ
 तो द्वितीयो मध्यः स एव त्रिगुणीकृतः तृतीयस्तीव्र इति नाभिमूला
 त्प्रेरितस्य वायो विरिच्यमानस्य शिरस्याभिहननमुद्वाह इत्युच्यते स
 यंकालपरीक्षा संख्या परीक्षा च प्राणवज्रपाहतिभेदेन वा संख्याप
 रीक्षायाः संप्रवेशगणनया वा कालसंख्ययोः कथा विज्ञेद विवक्षया
 पृथगुपन्यासः यथापि कुंभके देशव्याप्तिर्नीवगम्यते तथापि कालसं
 ख्याव्याप्तिरवगम्यत एव सा खल्वयं प्रत्यहमभ्यस्तो दिवसपक्षमासा
 दिक्रमेण देशकालप्रचयव्यापितया दीर्घः परमने प्राणसमधिगम
 नीयतया च सूक्ष्म इति निरूपितस्त्रिविधः प्राणायामः चतुर्थं फलभू
 तं सूत्रयति स्म वास्याभ्यांतरविषयाक्षेपी चतुर्थ इति वासविषयः
 स्वासारेवकः आभ्यांतरविषयः प्रश्नासः पूरकः वैपरीत्यं वा ताव
 भावोपेक्षसकृद्विधारकप्रयत्नवशाद्भवति वासंतरभेदेन द्विवि
 धस्तृतीयः कुंभकः तावभावनोपेक्षोपेक्षेवलकुंभकाभ्यासपाठवे
 नासकृततत्प्रयत्नवशाद्भवति चतुर्थः कुंभकः तथा च वासंभ्यांत
 रविषयाक्षेपीति तदनपेक्ष इत्यर्थः अत्राद्याख्यावाहोविषयो

लवङ्ग

भ्यं

द्वादशांतादिगर्भतरोविषयो हृदयनाभिचक्रादिः तौ होविषया वा
 त्तिष्णपर्यालोच्यः स्तंभरूपो गतिविच्छेदः स च तर्क्यं प्राणायाम इ
 ति तृतीयस्तवागर्भतरोविषयावर्ष्यलोच्यैव सहस्रं भवतीति
 विशेषः पतादृशः चतुर्विधः प्राणायामोऽयानेज्जहति प्राणमित्या
 दिसार्धनम्लोकेन दर्शितः (तदेतदुक्तं नान्यथापरादिदोषात्)

२५ ॥

॥ २५ ॥

सदानेदीटीका

इदानीमाहसाईनप्राणायामंचतुर्विधं ऋद्धतपानहृतौचप्राण
हृतिंतथापरे १ सूत्रकाव्यप्रकुर्वन्तिप्राणायामंसेदेवते रेचकाव्य
प्रकुर्वन्तिप्राणोपानमितीतरे २ मुखेनचनसावायोर्निर्गमःप्राणि
कीगतिः वियरीतमतोपानगमनंतेगतीउभे ३ निरुद्यऊंभकंप्राणा
यामंऊर्वन्तियोगिनः ४ २५

याः

नीलकंठीटीका

एकादशं यत्तमाह अपाने इति अपरे अपाने अपानवृत्तौ ज्वरति प्र
दिपेति प्राणा प्राणवृत्तिं श्च काव्ये प्राणायामं ऊर्वतीत्यर्थः तथा प्रा
णे च अपानं प्रदिपेति रेव काव्ये प्राणायामं ऊर्वतीत्यर्थः प्राणा प्रा
नगती रुधामुत्तनासिकाभ्यावायोर्निर्गमनं प्राणस्य गतिः तद्विष
ये येणाथोगमनं अपानस्य गतिः तेषां प्राणायानगती पते निरुध्य प्रा
णायामपरायणाः प्राणायामतत्पराः ऊर्भकाव्ये प्राणायामं ऊर्व
तीत्यर्थः २५

आनंदीलीका

पुनश्चैतन्निर्वाह आत्मसंयमयोगाभौ न कृतीत्यादि पूर्वोक्तान्वयः
अथैवमस्मिन्निर्वाहः संशितं नीदुर्गाहकसाधं प्रत्येयान्ते स्वात्मा
संयमतावजयः ज्ञानपरमात्मज्ञानेन यत्तथावप्येकं कर्मियेयान्ते
आत्मसंयमयोगाभौ ज्ञानदीपेन कृतीत्येवमपि ज्ञानकर्मसमस्त
योगवर्धितः स्वयत्तथावप्येकं कर्मियेयान्ते स्वात्मा
संयमतावजयः ज्ञानपरमात्मज्ञानेन यत्तथावप्येकं कर्मियेयान्ते

तदेवं चतुर्णामप्याश्रमिणं ब्रह्मेतन् प्राप्तीरेण यत्तादिकर्मणस्तानसमुच्चयमुपदिश्य
क्रमागतेन मानसिकेन कर्मणेपदिष्टत्वाण्याममुपक्रमते अपान इति प्राणपा
नगतीरुद्धा कोष्ठस्थ वायोर्हृदयार्धं संचारः प्रश्वासः प्राणगतिः अन्नर्नयनं श्वासा
पानगतिः ते प्राणपानयोगतीरुद्धा श्वासविश्वासयोगतिर्विच्छेदः प्राणायाम इति
योगप्राप्त्यल्लक्षणानुसारं प्राणायामपरायणयोगाभ्यासिनः अपाने श्वासे प्राणं प्र
श्वासं जुहुति तथा प्राणिप्रश्वासेऽपानं श्वासं जुहुति ॥ २५ ॥

नरेन्द्रराजोदेवराजोः परमहंसयोगिप्रधानाचार्यस्य महाराजः
चोदयाणादेः परं यतश्च भैलमुपवासादनशानात्परं यस्माद्व्यादाना
त्सर्वभूतोदानेभ्यः परं विदितं तस्मादिति प्रभावजन्यं प्राणायामं
भिक्षाचर्यं च सततं कृत्वा कर्मफलं विदिति २५

रामकंठीटीका

अथ प्राणायामयज्ञस्य साधारणान्यथ कस्व रूपं प्रतिपादयन्नाह
अपरे केचिद्योगिनोः पाने पुरकवृत्तौ व्यवस्थिते शारीरे मरुति प्राणं
रेचकवृत्तिव्यवस्थितं वायुं जुह्वति प्राणायामं वायुं हविर्भावेन क-
ल्पयित्वा पाने चाग्नित्वेन यागविधि मनुति चेतीत्यर्थः रेचितः प्राणो
यदा पानं हृत्पात्माना परावर्तमानः स्व रूपं जुह्वति तदा पाने सोऽहो
भवतीति कृत्वा पाने जुह्वति प्राणमिच्छते अनेनैव क्रमेण प्राणोऽग्नि-
भावेन परिकल्पितेः पाने हविर्भूतमग्रे जुह्वति इति रेचकवृत्तिपूर्व-
कत्वेन पुरकवृत्तिविश्रान्तिरूपतया पुरकवृत्तिपूर्वकत्वेन रेचकवृ-
त्तिविश्रान्तिरूपं प्राणायामक्रमद्वयं प्रतिपादयन् क्रमं कवृत्तिरूपं क्र-
मं प्रतिपादयित्वाह अपरे न्य प्राणायामयोः द्वयोः योगतीयापारो रुद्रा संभयन्ता-
लासिकी

टीका

अथ प्राणायामयज्ञस्य सर्वसाधारणान्यथ कस्व रूपं प्रतिपादयति
अपाने इत्यर्थेन अपरे प्राणसमाधानपराः अपाने पुरकवृत्तौ प्राणं
रेचकवृत्तिं जुह्वति हृदयपवापानावसानसमये एव सहसा संभ-
नप्रयोगेन उदयोन्मुखमूर्ध्वं हति प्राणमस्तंगमयतीत्यर्थः तदुक्तं
योगवासिष्ठे प्राणरेचकमूलस्य मपानाश्रकोटिगं स्वस्वकं भकम-
तिं जुह्वति द्वादशांते प्राणहृत्य परमसमये एव जमेव संभना अथ
तोत्रोदयोन्मुखमधो हति मपानमुपरमयतीत्यर्थः तदुक्तं तत्रैव
अस्तंगतवति प्राणोत्पानेभ्युद्योन्मुखविविहः क्रमं कमानेव चिरं
भूयो न शोच्यते इति एतदुक्तं भवति द्वादशांते हृदये वा प्राणायामं
योरवसानवेलायां चिदात्मनो भिद्यं जननाय समाहिता भवतीत्यर्थः

यावच्छ्रुतिप्राणायामयज्ञस्य विधानं रुद्रा नो प्राणाना
मायामधिरुक्ता तावत्स्थाना दीर्घीकोरं यरायणं निमृशयेयीते
तादृशः प्राणायामपरायणः अनेन रेचकपुरकवृत्तयोः पिप्रा
णानामायामपेवोक्तो वेदितव्यः ॥२५॥

गी.
दी.
च.

तदुक्तं शिवोपनिषदि मरुतो नर्वाहिर्वापिविषयगमनिवर्तनात्
भैरवं भैरवस्येभ्य भैरविषयज्यते वप्रति तथामहार्थमंजयो यदि
निजहृदयोलासंनिर्णीतं नित्यनिकलमिच्छा मध्यतटिस्फुटित
व्याग्रस्ते गतयोः सोमसूर्ययोस्तु हीति मोक्षोपायेषु च प्राणादय
पदांतं मपानक्षयकोटिगं अपानप्राणयोर्मध्यचिदात्मानमुपास्महे
इति तथा योगशास्त्रे वास्याभ्यंतरस्तं भवति देशकालसंख्यभिः प
रिदृष्टो दीर्घसूक्ष्म इति एवं प्राणापाने दयास्तमयसन्धिसमा
हितत्वेन परमात्मसमापत्तिहेतुं यत्प्रतिपाद्य ऊं भक्तवृत्तिरूपं
यत्तमाह ~~प्राणापानेन~~ अपरेरेव काले प्राणायाम
ऊं भक्ताभ्यामनशीलानियताहारमावाकालावच्छिन्नहितप
विचाशिनः संतः प्राणायामपरायणाः प्राणानामायामरेचकश्च
कहृत्पादोपलोपरायणारताः प्राणापानगतीरुद्धा कस्मादित्यर्थः २५

पंचोलीटीका

अपान इति अपरे योगीनः अपाने अथो हतौ प्राणमूर्द्धवृत्तिं पूर
केण नृहति तथा अपरेरेव काले प्राणे ऊर्द्धवृत्तौ अपाने अथो
वृत्तिं नृहति ऊं भक्तकाले प्राणापानयोगीति निरुद्धा प्राणायाम
परायणा भवेति २५

रावीरसमिद्धोधिनी

यत्तोतमादापाने इति सार्थेन अपरेरेव प्राणस्य बलस्यायामेहे
द्यमायामग्रानाद इति कोशा हिस्तारण परायणास्तसराः स्वयो
रुषव्यापयितुं प्रवृत्ता इति यावत् यद्वा प्राणस्य बलस्य पौरुषस्य
यामः समरेदीर्घीकरणमेव परमयने येषां ते पौरुषमेव सर्वसाध
नेमन्वाना इति यावत् ते प्राणापानगती प्राणंतीति प्राणादस्य
स्यादयः आनयति प्राणयतीत्यानः अनप्राणने इत्यस्य रिजंत
स्य रूपं आनः शरीरंतः संचारी वायुः सोपगतो येभ्यस्ते पानाः स्यं
दनादयस्तेषामुभयेषामपि गती संमुखगमनरूपेण रुद्धा शरव

स्यात्प्रसर्जनेन प्रतिषिध्य तान्दुयानपि विमुखान्संपाद्येति यावत्
 प्राणं जीवंतं हस्यसादिकं प्राणं प्रोक्तं विधायापाने स्पंदनादौ
 जुहति क्षियेयुरिति तथा प्राणे हस्यसादावपानं स्पंदनादिकं क्षि-
 येयुरितिसाधुयत्वे व्याख्यानं निराश्रयेतवीरे सति उभयानपि-
 प्राणपानान् प्रचंडक्रियमाणसात्प्रकारेण विमुखान्संपाद्य
 प्राणं हस्यसादिकं जंघादौ गुहीतापाने रथादौ क्षियेत् रथादि-
 कं चक्रवरचक्रदौ संगृह्य हस्यसादौ क्षियेत् अपानं विगतप्राणं
 मृतं हस्यसादिकं वा प्राणे जीवति हस्यसादौ क्षियेदिति २५॥

मधुभाष्य

२५

152

...
...
...
...
...
...
...
...
...
...

...

...

भाषा अनुवाद

और कितने हठ योगाभ्यासी मनुष्य अपान वायु में प्राण वायु को
 एक प्राणायाम के द्वारा खेंचकर होम करते हैं अर्थात् एक से
 मैमै प्राण अपान एक कर देते हैं और कोई ऊँभक प्राणायाम से
 प्राण अपान वायु को उर्ध्व अधोगमन गोंककर रेवक काल में अपा
 न वायु को प्राण वायु में अं विलेकर होम कहे लीन कर देते हैं अ
 से ही एक ऊँभक रेवक के द्वारा प्राणायाम में तत्पर रहते हैं
 और कोई कोई लोग आहार पचाने इंद्री शिथिल करके सोई सोई
 इंदियवृत्ति का लय रूप होम करते हैं अथवा एक रेवक दोनो
 सासा वंद कर हंस ओ सोहं इसको अनुलोम विलोम कहे उल
 ट पुलट रूप अजपा मंत्र के द्वारा तत्त्वमसि महावाक्य से कथित
 जो तत्त्वद ओ त्वं पद तिनके अर्थ के अनुसार ब्रह्म जीव की एक
 ता अर्थात् सो ब्रह्म हम हैं और हम सो ब्रह्म हैं ऐसी भावना क
 रते हैं और कोई प्राणायाम ही को यत्न कहते अर्थात् उदर के
 दो भाग अन्न से पूर्ण करि ओ एक भाग पानी से पूर्ण करि और
 वायु के संचारार्थ तत्त्वार्थ भाग खाली राखि विधिके अनुसार परि
 मित अहारीजन ऊँभक के द्वारा प्राण अपान की गति रोथ करि
 प्राण दमन शील हो सब इंदियो को प्राण वायु में होम करते हैं
 अर्थात् ऊँभक से सब प्राण एक हो जाते और इंद्रीयगण लय
 को प्राप्त होता है १५

दोहा

अपान मां हि द्रवें प्राण को अपान प्राण में कोय प्राण अया
 न गति रोक के प्राणायाम करें सोय २५

अपरेनियताहाराः प्राणाश्वाणोषु नृहति सर्वे
प्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ३.

शांकरभाष्यं

किंच अपरे इति अपरेनियताहारानियतः परिमितः आहारोऽप्येषां
तेनियताहाराः सन्तः प्राणान् वायुभेदो प्राणभेदेऽप्येव नृहति
यस्य यस्य वायो र्जयः क्रियते इतरान् वायुभेदोऽस्मिन् नृहति
ते तत्र प्रविष्टा इव भवन्ति सर्वे इति सर्वे प्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपित-
कल्मषाः यज्ञैर्यथोक्तैः क्षपितो नाशितो कल्मषो येषां ते यज्ञक्षपि-
तकल्मषाः ३.

आनंदगिरिकृतटीका

आहारस्य परिमितत्वे हितत्वं मेध्यत्वात् पलक्षणार्थं प्राणानां प्रा-
णोषु होममेव विभजते यस्येति जितेषु वायुभेदेषु जितानां तेषां
होमप्रकारं प्रकटयति ते तत्रेति प्रकृतान् यज्ञानुपसंहरति सर्वे
पीति यथोक्तयज्ञनिर्वर्तनानंतरं क्षीणो कल्मषः किं स्यादित्याशं-
क्याह ३.

स्वामिकृतटीका

किंच अपरे इति अपरेत्याहारसंकोचमभ्युपगम्य तः स्वयमेव जीर्यमा-
नेष्विन्द्रियेषु तत्तद्विद्रियवृत्तिलयं होमं भावयन्तीत्यर्थः यद्वा अपाने-
नृहति प्राणां प्राणोपानेन तस्यापरे इत्यनेन पूरकरे च कयोरावर्त्यमा-
नयोः हेमः सोहमित्यनुलोमतः प्रतिलोमतश्चाभिव्यज्यमानेन अ-
जयामंत्रेण तत्त्वंपदार्थे कांक्ष्यतीहारेण भावयन्तीत्यर्थः तदुक्तं यो-
गशास्त्रे सकारेण वहिर्यातिसकारेण विशेषतः प्राणस्तत्र सप-
वाहं हेम इत्यनुचितं येदिति प्राणापानगती रुद्धेत्यनेन श्लाकेन प्रा-
णायामयज्ञा अपरे कथ्यते तत्रायमर्थः होभागो पूरयेदमेस्तौ यने-
कं प्रपूरयेत् मारुतस्य प्रचारार्थं चतुर्थं मवशीषयेदित्येवमादिव च
नोक्तो नियत आहारो येषां ते ऊभकेन प्राणापानगती रुद्धा प्राणा

गी.
टी.
च.

यामपरायणाः संतः प्राणान्मिदियाणि प्राणेषु जहति कुंभके हिस
र्वे प्राणा एकी भवन्ति तत्र वलीयमाने धिंदियेषु होमे भावयेतीत्यर्थः
तदुक्ते योगशास्त्रे यथा यथा सदा भ्यासान्मनसः स्थिरता भवेत् वायु
वाक्ता यदृष्टीना स्थिरता च तथा तथेति तदेव मुक्तानां द्वादशानां यज्ञ
विदो फलमाह सर्व इति यज्ञा विदंति लभेत् इति यज्ञविदः यज्ञज्ञा इ-
निये ज्ञैः क्षपिते नाशिते कल्मषे ये स्ते ३.

पिशाचभाष्यं

अपरे योगिनः नियते संकृतिर्नयेषां भोजने ते नियमाहाराः अनशन
लक्षणो तपसि व्यवस्थिता इत्यर्थः प्राणान्मिदियाणि प्राणेषु जहति प्राणा होमे-
ध्यानेन संपादयेतीत्यर्थः सर्वे ये ते यज्ञविदः यज्ञोपासकः ३.

रामानुजभाष्यं

प्राणायामपरा इति विष्टम्
नुषजते नियताहारा इति च

सर्व इति द्वयं यज्ञप्रभृति प्राणायामपर्यन्तेषु कर्मयोगभेदेषु प्रवृत्ता
एते सहायै प्रजासृष्टेयभिहितमहायज्ञपूर्वकं नित्येनैमित्तिकक
र्मरूपयज्ञविदस्तन्निष्ठास्ततएव क्षपितकल्मषाय यज्ञशिष्टमृतेन शरी
रधारणेनैव तत्कर्मयोगेन साहता समातनेन समाप्ति ३.

अभिनवगुप्तकृतटीका स्पष्टार्थ ३.

परमार्थप्रपाटीका

अपर इति अन्ये ग्राह्यसंकोचमभ्यसंतः स्वयमेव जीर्यमाणेषु प्राणेषु धि-
दियेषु प्राणास्तत्तदिन्द्रियरूपान् जहति अथोपसंहरति सर्व इति सर्वे
ये ते निरूपितप्रकाराः यज्ञविदो याज्ञिका एव भवन्ति किंभूताः यज्ञ-
क्षपितकल्मषाः ये ज्ञैः क्षपिते नाशिते कल्मषे मनोवेगलक्षणोपाये स्ते
३. ॥

वनमालीटीका

निपताहारानियमादियोगसाधनविशिष्टाः प्राणेषु वाह्याभ्यन्तरं
भक्तभ्यानिगृहीतेषु प्राणान् तानेन्द्रियकर्मन्द्रियरूपान् जहति कुंभका

भासेन विलापयंतीत्यर्थः यद्वानियताहाराश्राहारसंकोचमभ्यस्यंतः
 आहारनियमेन शुष्का न्याणा निद्रिय व्यापारान्याणोद्रियेषु जड्भूति
 निराहारेण शुष्कमाणोद्रियवृत्तीनां इन्द्रियाग्रिषु होमं श्रीहरिभूजा
 त्वेन भावयंतीत्यर्थः उक्तानां यज्ञविदो फलमाह सर्व इति एतेषु
 वीक्ताः सर्वे यज्ञविदो यज्ञकर्तारः यज्ञैः क्षपितं नाशितं कल्मषं येषां
 ते ३. ॥

ऊसमवेजयंती टीका ॥

किंच उपरे इति उपरे योगिनेन नियताहाराः संतः नियतानियमिताः
 संकुचिता वाः हाराभक्ष्यभोज्यलेख्येषां पानादिहृपानि भोजना
 नियमेन तथा भोजनसंकोचमभ्यस्यंतः संतः प्राणेष्विन्द्रियेषु प्राणा
 नीन्द्रियाणि ज्ञानकर्मात्मकानि दशजड्भूतिस्वल्पाहारेण जीर्ण
 प्राणेष्विन्द्रियेषु सत्सु तत्तदिन्द्रियवृत्तयस्तु तेष्वलीयंत इत्यर्थः
 नियताहारा अपि प्राणायामपरेषु त्रिष्वेवांतर्भूताः यतो नियताहारा
 रा इत्यंतेन ग्रंथेनोक्तास्ते एते सर्वे पिसनातनं ब्रह्मयांतीत्युत्तरेणा
 न्वयः ऊतः सनातनं ब्रह्मयांतीत्यपेक्षायां हेतुर्गर्भिते विशेषण
 आह यज्ञविदः यज्ञान्महयज्ञैः प्रजाः सृष्टेति पूर्वोक्तान्महायज्ञप
 र्वकनित्यनेमितिककर्मरूपां विंदति जानंति ते तथा तपव ऊतो
 अतो यज्ञक्षपितकल्मषास्तैरुक्तप्रकारकैर्यज्ञैरेव क्षपितकल्म
 षत्वा ब्रह्मयांतीत्यर्थः ३. ॥

मथ सुदनी टी.

तदेव शुक्तानां द्वादशधा यज्ञविदो फलमाह यज्ञान् विदंति जानं
 ति विदंति लभंते वेति यज्ञविदो यज्ञानां ज्ञातारः कर्तारश्च यज्ञैः स
 र्वोक्तैः क्षपितं नाशितं कल्मषं येषां ते यज्ञक्षपितकल्मषाः यज्ञान्
 कृतावाशिष्टकालेऽत्र मरुतशब्दवाच्यं भुजत इति यज्ञशिष्टा मरुत
 भुजः ते सर्वे पिसत्सु शुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेण योति सस्रसनातनं नि
 त्यं संसारान्मुच्यंत इत्यर्थः ३. ॥

सदानंदी टी.

अन्यपरिमिताहारा निवृत्तीतेषु वायुषु विलापयंतिते प्राणान् ज्ञा
 नकर्माद्रियाणि च १ तदेव सम्यक् शुक्तानां फलमाह यथाधुना सर्वे
 एते हि यज्ञानां ज्ञातारः साधकास्तथा २ नाशितं कल्मषं येषां यज्ञैः

मी.
टी.
च.

पूर्वोदितैः कृतैः ३३ ॥

नीलकंठी टी.

द्वादशं यत्तमाह उपरेति नियतो निपुहीत आहारे विषयभोगोये
स्तेनियताहाराः वैराग्यादिमंतः प्राणान्प्रसमनस्कां नीदियाणि
प्राणशब्देन युज्यते द्वितीयात् प्राणशब्देन श्रोत्रादीनि वागादीनि च
युज्यते तान्याण्युमनाश्चि तां हंकारे धृतः करणवृत्तिभेदेषु बुद्धेः
प्रागदहीतत्वादग्रहणं जुहति प्रविलापयति इन्द्रियाणीं सकल्पा
त्मके मनसि संहृत्य मनोविस्मरणं त्मके चित्तं संहृत्य तदपि ग्रहं का
रे संहरति स चाभिमानरूपो हंकारो भिमतया भावात्स्वयमेव दये
य नानलवदिलीयते तत्र येषां समाधिबुद्धिरस्ति ते आभिमानिक
बुद्धियोगेभ्यः पूर्वोक्तेभ्यो निष्कृष्टाः अतएव पतान्यक्त्योक्तं वाय
वीये सहस्रं त्वाभिमानिका इति सहस्रं मन्त्रं तराणि इत्युच्यते
भौतिकस्त्वयोरगोत्रनोक्ताः यदनुष्ठातृन्पुण्यतत्रैवोक्तं भौति
कास्तु शतं पूर्णमिति अत्रापि शतं मन्त्रं तराणीत्युच्यते जनीयं सर्वं
प्येतद्यज्ञविदो यज्ञलभ्यारो यज्ञेन तपितं कल्पयेयं तेषां तेषां विधा
भवेति सर्वे यज्ञाः कल्पयेयं तेषां तेषां विधा
र्थः ३॥ -

आनेदी टीका

अपरेति भूतल्लुष्टा अभ्यासं नियतानि ताहाराः आहरेति रसादी
निरतिव्युत्पत्त्या सासप्रसासाद्ये स्ते हृदयागाः प्राणान्देहान्धारिणः
पंचापि वायुप्रसमलया तनामयोनयनसमं नयनो धेनयनतिर्यङ्
यनैः शरीरधारणदिहेतुं प्राणेषु हृदयादनवरतमुद्भूतिपरना
दस्वरूपे वा योजनं हति स्तंभयन्ति तदुक्तं योगानुशासने सासप्रसास
योगातिविह्वेदः प्राणायामः सत्वाभाभ्यंतरस्तंभयत्वा देशकाल
संख्याभिः परिहृष्टो दीर्घसूक्ष्म इति प्रसासपूर्वो गत्यभावः सबाधः य
त्र सासपूर्वः स प्राभ्यंतरः तयो रभावस्तृतीयः स्तंभयति रित्यादि तयो
प्येतद्दद्याद्वादशान्तं यावच्च ब्रह्मिजयप्रकारेण देशो नाभ्यस्ता दृष्टा
तथा कालेनांतर प्राणदित्यसंवा रापेक्षमासम्रत्यनादिरूपेण प
रिहृष्टः तथा संख्याभिः प्रथमोद्वादशमात्राभिः द्वितीयश्चतुर्विंशद्भि
स्तृतीयः षट्त्रिंशद्भिः स्रुतं मंदतीयाख्याभिः परिहृष्टः इत्येवमभ्यस्तान्
प्राणायामं प्रकाशावरणं तीयते परमात्मकाशुदेतीति तदेवमपि

माध्याये उचितं तालं लालीयसंयमयोगस्य तान् सस्रुये सामान्यतः उद्देशं कृत्वा यज्ञानां फलं
मेवाह सर्वपीति सर्वप्येतं वनारोप्यामिणः ब्रह्मार्पणं ब्रह्म कर्माणि ब्रह्माग्नेयेन वहति ब्रह्मसमाधौ नमः
एतदीत्यादि

रामकंठी टीका॥

नाहृताः प्राणाश्चामपरायणाः अन्ते देहकृत्या कृत्या रसिना
एतानामायायुक्तो जैवेदितव्यः ते वैव विधानियता हारा मात्रा
कालावस्थिमहितपवित्रा शिनः संतः प्राणात्राना नाडीवाहिनो
वायुनाज्यभूतान्मध्यमेषु प्राणेषु भूतेषु जुहति तत्र लीनान्
ऊर्वते मध्यमप्राणा ह्यवले विनस्तिष्ठति अयं प्राण यज्ञक्रमः प्र
तिपादितः यद्यपि पूर्वोक्तज्ञाननिष्ठतया नृणीयमानो ज्ञानयज्ञत्वं
मापयते यतः पूर्वोक्तयोः प्रकारयोः प्राणोदयास्तमयसंधिसं
माहितत्वेन परमात्मसमापतिहेतुता मापयमानयोर्विज्ञानय
ज्ञता जायते तृतीयेपि क्रमे मध्यमप्राणपरिणतचित्ततया भोज
यते अथ च प्राणायामक्रमस्य योगागतेन व्यावस्थितस्यापि पुन
र्वचनं केवलस्यैव यज्ञविशेषप्रतिपादनार्थं वेदितव्यं एवमनुष्ठात्
भेदेन यज्ञभेदातिपाद्य सर्वेषामप्यवर्गफलत्वं यथा भवति तथा
प्रतिपादयितुमाह एते यथोक्तविविधयज्ञानुष्ठानारम्भेपि स
मस्तापवर्तिनिर्विकल्पकानां तदेतन्निबन्धनं दत्तं परमं तत्तदे
तिमत्तं निर्विकल्पकं यद्यन्यथा तदर्थं कीदृशं यद्यपि दत्तं तदर्थं
यद्यपि प्रतिपादितं तदर्थं तदर्थं तदर्थं तदर्थं तदर्थं तदर्थं तदर्थं
यामगन्तव्यं निर्विकल्पकं तदर्थं तदर्थं तदर्थं तदर्थं तदर्थं तदर्थं
यिनादायितकसमा विनशितं ज्ञानं तदर्थं तदर्थं तदर्थं तदर्थं तदर्थं
संतः

लासिकी दसगोतीटीका

प्राणाश्चामगतीरुहं भवित्वेत्यर्थः प्राणात्राना नाडीवाहिनो वा
सन्मध्यमेषु प्राणेषु जुहति तत्र लीनान् ऊर्वते एतदुक्तं भवति रेच
कसूरकजंभकाभ्यासतारतम्येन भूमिजया जराणां स्येयं मध्य
मप्राणहृत्यवलं विनस्तिष्ठतीति यदुक्तं संसृते अप्रमद्येन पूर्येत
सद्येनैव तरेचयेत् नाडीनां शोधनं येतन्मोक्षमार्गप्रशस्यतेति रेच
णात्सूरणादौ यास्याणां मस्त्रिया मतः सामान्यावहिरेते तेषु न
श्राभ्यंतरेचयः श्राभ्यंतरेण रेचयेत् पूर्येताभ्यंतरेण त निःसंदेहं

गी.
टी.
च

156

कंकृत्वाकार्याभ्यां तरेस्त्रय इति तदुक्तं योगशास्त्रे वाच्याभ्यां तरे
रविषयाक्षेपी चतुर्थ इति एवं केषां विषयज्ञानो योगो गत्वेन व्यव-
स्थापितानां अपि पृथग्वचने केवलानामेव यज्ञविशेषत्वप्रतिपा-
दनार्थं वेदितव्यं एवमनुष्ठातृभेदेन यज्ञभेदानुक्ता सर्वेषामप्यव-
र्गफलत्वमाह सर्वेषां त्यादि पतेयशोक्तविविधयज्ञानुष्ठातारः
सर्वेषु यज्ञक्षपितकल्मषाः उक्तविधेर्यज्ञैः क्षपितं नाशितं कल्म-
षं ये स्तेनया यज्ञा कृत्वा वशिष्ठे काले मृत्युमाने देभुं जानां उप-
भोजनारः त्रयवान् तत्तत्पुण्यमभ्युजानाः यज्ञविदः प्रत्यगात्मवेदि-
नः संतो यथायथं सत्त्वविशुद्धिज्ञानोत्कर्षद्वारेण सनातनं नित्यं
वसुधांति संसारतमुच्यते इत्यर्थः ३.

पंचोलीटीका

अपर इति अपरे नियताहाराः नियतमितभोजनाः संतः प्रा-
णान्वायुभेदान् प्राणेषु जुह्वन्ति योगी ये वायुं युजयन्ति तस्मि-
न्नितरे प्रविष्टा एव भवन्तीत्यर्थः पते सर्वे यज्ञविदो यज्ञक्षपित-
कल्मषाः स्वस्वानुष्ठितयज्ञनिर्हृतपातका भवन्ति ३.

राणवीरसमिद्धोधिनी ॥

अपरे इति अपरे पुनः कर्मयोगिनः पौरुषशालिनो नियताह-
राः आदरति भक्षयति यो धानि तिष्ठन्त्याहारं प्राप्तेन पुष्टमभि-
धीयते नियतो नियमविषयीकृत आहारो ये स्ते पुष्टव्रतधारि-
ण इति यावत् प्राणां जीवतो दस्त्यादींश्च राद्विप्रो तां जं चादिषु
पृहीता वा प्राणेषु जीवत्सु दस्त्यादिषु क्षिपेत्पुनरिति सा पुथ त्वे नि-
रुपुष्टत्वे वपुःशरीरनिवृत्तिः प्रतिपादिता अत्र च भगवता कदाचि-
तो यमार्थः न परे अपरे स्वकीयाभौमादयः नियताहाराः नियता-
नियमविषयीकृतः प्रतिज्ञात इति यावत् आहारोऽऽपासनं ह-
दयस्तु तत्तथागपानं ये स्ते भीमसेनेन हि हृतसमायांकसा

वस्त्राकर्षिणादुःशासनं प्रतिप्रतिज्ञानं भवदुःस्वनवैरु
 त्यात्यसुतां रक्तधारामंजलिनापीत्वाक्रोधं प्रतिमेषामीति
 तेवभीमादयः प्राणान् कार्यकारणोपचारादुत्पाद्यकान्
 संजीवनोपायभूतान्वास्तेन प्राणाश्चिन्तेः रुचिकरान्
 भूतान्दुःशासनरक्तशालायां पुष्पं च स्वर्णयेयुः पिवेयुः
 तियावत् अन्यथा प्रतिज्ञाभंगेन नरकादिप्राप्तेरिति सर्वथा
 युद्धं विधेयमिति भावः तदेव मुक्तानां यत्तु विदं फलमाह
 सर्वपीत्यर्थाभ्यां यत्ते सर्वपियत्तु विदः यज्ञान्देवादीन् सर्वप्रदः
 श्रितान्विदं तिलभंते विदंति जानते वा ये ते यज्ञानां ज्ञातारः
 कर्तारश्च यज्ञैरुक्तलक्षणैः क्षपितं नाशितं कल्मषं गुरुव
 थादिजन्यं पापं ये स्नेता दृष्टाः ३०॥

मधुभाष्य

151
[Faint, mostly illegible text in Devanagari script, appearing to be a list or a series of short paragraphs. The text is heavily faded and difficult to decipher.]

[Faint text, possibly a signature or a small heading.]

152

भाषा अनुवाद

एही पूर्वोक्त वारह प्रकार के यज्ञकारीयों को प्राणफल कहते हैं कि ऐसी यज्ञ रूप क्रिया जिनकी जानी है और इन यज्ञोंसे जिनके पाप क्षय होगये हैं और यज्ञ समाप्त कर पीछे शास्त्र विहित अमृत रूप अन्न भोजन करते हैं फेर तत्त्वज्ञान के द्वारा नित्य सत्य ब्रह्म को प्राप्त होते हैं सो कहा कि सब ये यज्ञवित् यज्ञसे नष्ट कल्मष कहे निष्पाप होय यज्ञशिष्ट अमृत भोगी सनातन ब्रह्म को जाते कहे प्राप्त होते हैं ३.

दीक्षा

ओरे युक्त आहार जो द्रवित प्राण प्राण मे जोय यह सभ यज्ञ वेते यज्ञकर पापदीप जिन थोय ३. ॥

510000 310000

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ॥
 अथ कुरुक्षेत्रे भार्तविराट्
 उवाच ॥ द्रुपद उवाच ॥
 धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता
 युयुत्सवः मामकाः पाण्डवाश्चैव ॥
 तान्संभ्राम्य धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे
 समवेता युयुत्सवः ॥
 अथ कुरुक्षेत्रे भार्तविराट्
 उवाच ॥ द्रुपद उवाच ॥
 धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता
 युयुत्सवः मामकाः पाण्डवाश्चैव ॥
 तान्संभ्राम्य धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे
 समवेता युयुत्सवः ॥

95

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

यज्ञशिष्टामृतभुजोयांतिब्रह्मसनातने नाये
लोकोस्त्ययज्ञस्यकृतोन्यःकुरुसतम ३१

शांकरभाष्यं

पवंयथोक्तान् यज्ञान्निर्वर्त्ययज्ञशिष्टामृतभुजोयज्ञानांशिष्टे
यज्ञशिष्टेयज्ञशिष्टेचतदमृतंचयज्ञशिष्टामृतंततभुंजतइति य
ज्ञशिष्टामृतभुजोयथोक्तान् यज्ञान्कृत्वातस्मिन्कालेनयथा
विधिचोयितमन्नममृतात्भुंजतइति यज्ञशिष्टामृतभुजो या
तिगच्छंतिब्रह्मसनातनं चिरन्तनंमुमुक्षुवश्चेत्कालातिक्रमापे
क्षेयति शब्दसामर्थ्यात्गम्यते नायमितिनायंलोकःसर्वप्राणिना
धारणोऽप्यस्ति यथोक्तानां यज्ञानामेकोपियज्ञायस्यनास्तिसोऽय
ज्ञस्तस्यकृतोऽन्योविशिष्टसाधनसाध्यःकुरुसतम ३१

आनंदगिरिकृतटीका

पवमिति यथोक्तानांयज्ञानांमध्येकेनचिदपियज्ञेनाविशेषित
स्यपुरुषस्यप्रत्यवायंदशयति नायमितिपादांतरेण कथंयथो
क्तयज्ञानुष्ठायिनामवशिष्टेनकालेनविहितान्नभुजोब्रह्मप्राप्तिरि
त्याशंक्यमुमुक्षुत्वमितिचित्तशुद्धिद्वारेत्याह मुमुक्षुवश्चेदिति तत्
किमिदानींसाक्षादेवमोलोविवक्षितःतथाच गतिप्रतिविरोधः
स्यादित्याशंक्य गतिर्निर्दिष्टसामर्थ्यात् क्रममुक्तिरत्राभिप्रेतेत्या
ह कालातीति ३१

स्वामिकृतटीका

यज्ञशिष्टेति यज्ञात्कृत्वावशिष्टेकालेनिषिद्धमन्नममृतंरूपंभुंजतइति
तथातेसनातनंनित्यंब्रह्मज्ञानद्वारेणाप्राप्नुवंति तदकरणोदोषमाह ना
यंलोकइतिश्रयमूल्यसुखोपिभुञ्जन्त्यलोकोयज्ञस्ययज्ञानुष्ठानपूत्या
स्यनास्तिकृतोन्यःपरलोकःप्रतोयज्ञाःसर्वथाकर्तव्यास्तर्थाःसष्टम
न्यत ३१

पिशवभाष्यं

गी.
टी.
च.

यज्ञस्याशिष्टं यज्ञाशिष्टं यज्ञाशिष्टमेवामृतं यज्ञाशिष्टं तथा मृतमिति
श्रुतेः अतो यज्ञविदो यज्ञपरिष्ठाताः संतः शरीरयात्रार्थं यज्ञं जनेते
यज्ञाशिष्टं मृतं भुञ्जाना इत्यर्थः यांति गच्छन्ति ब्रह्मसनातनं नित्यं अय
ज्ञस्य प्रसः अयमपिलोको नास्ति विशिष्टे यज्ञमानत्वात् क्रतोः प
रलोको न साधनसाध्य यज्ञादि साध्यस्तस्माद्यज्ञः प्रयत्नतः कार्य इत्य
र्थः ३१ ॥

रामानुजभाष्ये

यज्ञाशिष्टं मृतेन शरीरधारणं कुर्व
त एव कर्मयोगे पदज्ञा सनातनं
ब्रह्मयाति

नायमिति अयज्ञस्य फलमयज्ञस्य फलमयज्ञस्य फलमयज्ञादि पूर्वक
नित्यनेमितिक कर्मरहितस्य नायं लोकः न प्राकृतलोकसंबन्धः प्रा
कृतेषु स्थितो धर्मार्थकामात्मा ब्रह्मपुरुषार्थसन्विद्यते कृत इतो न्यो
मोक्षात् ब्रह्मपुरुषार्थपरमपुरुषार्थतया ह्यस्य प्रसन्नतत्वादितरपुरुषा
र्थोऽयं लोक इति निर्दिश्यते सहि प्राकृतः ३१ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका उपक्रमे ३१

परमार्थप्रपाटीका

अथ द्वादशानां यज्ञानां फलमाह यज्ञेति यज्ञानेतरं शिष्टं विशिष्टं
सर्वफलापेक्षयोक्तं यदमृतं सोमवक्रां कृतमात्मसात्त्वं वा तज्जु
जनेते तथा विधाः संतः सनातनं नित्यं ब्रह्मयांति तदतिरिक्तं सर्वफले
न स्रमिष्यर्थः अथोक्तं यज्ञाः करणो दोषमाह नायमिति अयज्ञस्य उ
क्तयज्ञेष्वेकमप्युक्त्वा एव अयमनुष्मलोकोऽपि नास्ति क्रतोः किं प्र
नरुतमलोकः अथमयो निष्ययततीत्यर्थः ३१

वनमालीटीका

यज्ञं कृत्वा विशिष्टे काले त्रममृतपदवाद्यं भुञ्जते यज्ञाशिष्टा मृतभुजः
ते सर्वेऽपि सत्त्वगुडिद्वारा ज्ञानभक्तिप्रसादेन वा प्यसनातनं ब्रह्मश्रुति
वेद्यमस्य सादादा विभूतं हृद्गुणकं स्वस्वरूपं चामतीत्यर्थः परं ज्ञेयं
तिरुपमययसे नृपेणाभिनिष्ययत इति श्रुतेः यज्ञाकरणो दोष
माह उक्तं यज्ञानां यस्यान्यतमोऽपि यज्ञो नास्ति सोऽयज्ञस्तस्माद्यमल्य

निः

वं

सखोमनुष्यलोकोनास्ति सर्वनिर्यत्वात् ऊतो न्योविशिष्टसाधन
साध्यः परलोकः ३१ ॥

ऊसमेवेजयेतीटीका

किंच यत्तु शिष्टेति यत्तु सविशेषा शिष्टमुच्छिष्टं तदेवामृतं मोक्षरूपं
मिष्टं वा तदुज्जति भवति तितेषां मोक्षभागिनो न त्वं यं भोगिनस्तैस
नातनं नित्यं ब्रह्म व्यापकं यांति प्राप्नुवंति ननु ये यज्जन ऊर्वन्ति ते ब्रह्म
प्राप्नुवंति नेवेत्याशंका यामाह नायमिति हे ऊरुसत्तम ऊरुश्रेष्ठ
तम अयत्तु सनास्ति यज्ञो यस्य सतस्य पंच महायज्ञादिरहितस्य यद्वा
यज्ञो विस्मृर्न यज्ञो यस्य सोऽयत्तु सतस्य यदन्यत्वेन नृविस्मृभिनस्येत्य
र्थः यद्वा विरोधेन नृविस्मृविरुद्धस्येत्यर्थः पुरुषस्योयं लोको यमार्थ
कामविशिष्टः प्राकृतलोकोऽपि नास्ति न भवति अन्योन्यप्राकृतलो
कः ऊतो न ऊताश्चिदपीत्यर्थः येन कुरूणां देवयजनमेव ऊरुत्वेन
निर्मितं ऊरुत्वेन वै देवयजनमिति शतयथ्यकृतेः तस्य राजर्षे ऊरोर्व
शे जातो सिञ्जलपरं परया प्राप्तत्वा यत्तु स्या करणो तव महान् दोषः
स्यादतस्त्वं यज्ज ऊर्विति संबोधनाशयः ३१

मधुसूदनीटीका

एवमन्वये गणामुक्ताव्यतिरेके दोषमाहाऽर्थेन उक्तानां यज्ञानां म
ध्येऽन्यतमोऽपि यज्ञो यस्य नास्ति सोऽयत्तु सतस्य अयमन्वयसखोऽपि मनु
ष्यलोको नास्ति सर्वनिर्यत्वात् ऊतो न्योविशिष्टसाधनसाध्यः पर
लोकः हे ऊरुसत्तम

सदानंदीटीका

यज्ञां कृत्वा वशिष्टेये काले नृमुजते मृतं चित्तं पुत्रात्मसद्वोधप्रा
प्तिद्वारेण ते विलाः १ ब्रह्मीभूता विमुच्यंते संसारांडः त्वसारा रात
यस्य नैकोऽपि यज्ञानामुक्तानां मध्यधरः २ नायमन्वयसखस्तस्य
नृलोकोऽप्ययमन्वयः सर्वनिर्यतयांडः त्वभागिनोति दीरिदिताः ३
ऊतो न्यः सर्गमोक्षादिः साध्यो यः साधनैर्वैः ४ ३१

गी.
टी.
च.

नीलकंठीटीका

सर्वेषामेतेषां मध्येन्यतममप्यनुष्ठातुमशक्तं प्रतिप्राह यज्ञेति
यज्ञाः पंचमहायज्ञाः तेभ्यः शिष्टमवाशिष्टमन्नममृताख्येभ्युज्जते
तेपिचितशुद्धिद्वारासनातनं ब्रह्मयांति प्राप्नुवंति अयत्तस्य पूर्वोक्तेषु
द्वादशस्वन्यतमोवा नित्याः पंचवायस्य यज्ञानसंति स अयत्तस्य
अयमपिलोको नास्ति अन्यः परलोक आत्मलोको वाकृतो भवेन्न
कृतश्चिदित्यर्थः ३१ ॥

प्रसिद्धीना

[illegible]

आनंदी टीका

नायं लोक इति

रामकंठीटीका

५५

लासिकी दस्तगीरी का

तथा यत्तावत्काले मृत्युपमानं भुंजाना उपभोक्तारः अथवा मृत्युप
मत्रं भुंजानाः यत्तविदः प्रत्यागात्मवेदिनः संतो यथायथं सत्तुष्टिं तानोत्कर्ष
हारेण सनातनं नित्यं ब्रह्मयांति संसारान्मुच्यते इत्यर्थः

गी.
टी.
च.

एवमन्वयेण मुक्ताव्यतिरेके दोषमाह नायमिति उक्तानां यज्ञा
नामधेयतमोपियज्ञो यस्यानास्ति सोऽयज्ञः तस्यायमल्पसंख्यो
यिमनुष्यलोको नास्ति सर्वनित्यत्वात् कृतो न्योविशिष्टसाधन
साध्यः परलोकः अतः स्वाधिकारानुसारेणान्यतमो यज्ञः सर्वथा
नुष्ठेय इति ३१

पंचोलीटीका

एवमन्वयेण मुक्ताव्यतिरेके दोषमाह नायमिति उक्तानां यज्ञा
नामधेयतमोपियज्ञो यस्यानास्ति सोऽयज्ञः तस्यायमल्पसंख्यो
यिमनुष्यलोको नास्ति सर्वनित्यत्वात् कृतो न्योविशिष्टसाधन
साध्यः परलोकः अतः स्वाधिकारानुसारेणान्यतमो यज्ञः सर्वथा
नुष्ठेय इति ३१

राणीरसमिद्धेधिनी॥

यज्ञेन विसृज्य शिष्टमाजसंयदस्मृतं देयावितायावितयो र्यथा
संख्यं स्मृतास्ते इत्यनुष्णसनादयावितं स्वार्जितमन्नादिकं भुं
जते ये ते यज्ञशिष्टास्तभुजः यद्ययज्ञादनुष्ठिता इतलक्षणादे
वादिप्रकारेणानाविधा पुद्गल्यज्ञाच्छिष्टमवशिष्टं यदस्मृतमया।
वितं राज्यादिकं भुंजति पालयंतीति वा सनातनं नित्यं ब्रह्मसर्वत
त्रोपरिवर्तमानं परमेश्वराख्यं तत्रेयांति तत्सायुज्यं तीगच्छंति
भावार्थः एवमन्वयेण मुक्ताव्यतिरेके दोषमाह नायमित्यर्थे
न प्रोक्तं लक्षणं नां यज्ञानां मध्येन्यतमेनापि विदीनो यः सो यज्ञ
स्तस्यायं स्वल्पसंख्यो यिमनुष्यलोको नास्ति अन्यः स्वर्ग
यवर्गलक्षणाः परलोकः कृतः स्यात् तस्मात्सर्वथा यज्ञो विधेय
इति तात्पर्यं तथावमुक्तिः यज्ञेन यज्ञमयज्ञं तदेवास्मानिधर्माणि
प्रथमान्यासन् ते देवाकं महिमानाः सचंत यत्र सर्वसाध्याः सति
देवा इति प्रस्यार्थः देशराजानः क्षत्रियजातयः यज्ञे पुद्गल्यज्ञं

यत्नेन यत्नो वै विस्मृतिरिति श्रुतेर्यत्नो विस्मृः सचात्र स्वप्नासनय
 ४ः स्वप्नीरानपरश्च तद्याव विस्वाज्ञया विस्मृप्रीरानहेतुना
 च अयजंत कृतवतः उदनपाकं पचतीत्यादिवत्तस्येवथा
 तोः क्रिया सामान्यवाचिनः प्रयोगः तानि च प्रथमानि प्रथाना
 नि धर्माणि अनुष्ठेयानि आसनं अर्थात् क्षत्रियाणां मिति भावः
 बहुवचनं च यज्ञस्य देवादिप्रकरायेक्षया प्राधान्यातिशय
 योतनार्थं च देति प्रसिद्धौ ते क्षत्रियामदिमाना माहात्म्यवि
 शिष्टाः अकंदः खंतवडः खप्राये नरकादो न संचंत न संल
 ग्नाः छोदसोऽभावः अथ वनाकं समस्यर्थे द्वितीया स्वर्गादौ
 असंचंत समवेताः अथ वनविद्यते कसम विद्यास्मितारागद्वेष
 भिनिवेष्टा ख्यक्तेषां च कं यत्र तस्मिन् यमेश्वराख्ये तत्ते सम
 वेतास्तसाद्युज्यं प्राप्ता इति भोगमोक्षो भयलक्षणां फलं यज्ञस्य
 दर्शितं यत्र यस्मिन्नाके पूर्वसमन्तरकल्पेनाता देवाराजानः
 साध्याः साध्यनामानो भूताः संति राजान यवद्विस्वधर्माचरणे
 न स्वर्गदेवदूयतामासाद्य कल्यादनंतरं पूर्वाधिकारपरित्य
 ज्योत्तरमासादयंति तस्मै तेषां प्राक्तनमधिकारमन्ये राजान
 स्तथैवाधितिष्ठंति उत्तराधिकारवर्तिनश्च तदुत्तरमधिरोहं
 तीति क्रमेण मुक्तिरपि तेषां भवतीति उपागोषप्रसिद्धमिति
 नोदाह्रियते इति ३१॥

मधुभाष्य

भाषा अनुवाद

अब यज्ञ न करने में दोष कहते हैं किदेखा यज्ञ न करनेवालों
को यह अल्प सुख जो मनुष्य लोक में ही मिलता है तो
परलोक सुख फेरि कहाँ प्राप्त होना है इससे यज्ञको निश्चय
करना चाहिये ऊरुसतम यहकै मुक्तिक न्याय से देखायाहै ३१

दोहा

यज्ञ शिष्ट अमृत भयहिं ब्रह्म सनातन होय ना यहलोक
अयज्ञकों कुरुवर और क्या सोय ३१॥

163

ਸਿਧਾਂਤ ਸਾਗਰ

ਸਿਧਾਂਤਸਾਗਰ ਸਿੰਘ ਸਿੰਘੀ ਕੋ ਸਿਰਜਿ ਮਹਿ ਜਿ ਸਿਰਜਿ ਸਿੰਘ ਸਿੰਘ ਸਿੰਘ
ਜਿ ਸਿੰਘੀ ਸਿੰਘੀ ਸਿੰਘੀ ਸਿੰਘੀ ਸਿੰਘੀ ਸਿੰਘੀ ਸਿੰਘੀ ਸਿੰਘੀ ਸਿੰਘੀ
ਸਿੰਘੀ ਸਿੰਘੀ ਸਿੰਘੀ ਸਿੰਘੀ ਸਿੰਘੀ ਸਿੰਘੀ ਸਿੰਘੀ ਸਿੰਘੀ ਸਿੰਘੀ
ਸਿੰਘੀ ਸਿੰਘੀ ਸਿੰਘੀ ਸਿੰਘੀ ਸਿੰਘੀ ਸਿੰਘੀ ਸਿੰਘੀ ਸਿੰਘੀ ਸਿੰਘੀ

ਭਾਗ

ਕਲਿਧਰਨ ਪਦਿ ਸਾਗਰ ਸਿੰਘੀ ਸਿੰਘੀ ਸਿੰਘੀ ਸਿੰਘੀ ਸਿੰਘੀ
ਸਿੰਘੀ ਸਿੰਘੀ ਸਿੰਘੀ ਸਿੰਘੀ ਸਿੰਘੀ ਸਿੰਘੀ ਸਿੰਘੀ ਸਿੰਘੀ ਸਿੰਘੀ

एवंबहुविधायज्ञावितताब्रह्मणोमुखे कर्म
ज्ञानविदितान्सर्वानेवंज्ञात्वाविमोक्षये ३१

शांकरभाष्ये

एवमिति एवंयथोक्तावहुविधावहुप्रकारायज्ञावितता विस्ती
र्णाब्रह्मणोवेदस्यमुखेद्वारे वेदद्वारेणावगम्यमानःब्रह्मणोमु
खेवितताउच्यते यद्यथावाचिहिप्राणंजुह्वम इत्यादयःकर्मजा
न् कायिकवाचिकमानसकर्मोद्भवान् विदितान्सर्वाननात्मजा
न् निर्व्यापारोद्यात्माश्रतएवंज्ञात्वामोक्षयेषुभात् नमद्यापारा
इमे निर्व्यापारोहमुदासीनइत्येवं ज्ञात्वास्मात्सम्यग्दर्शनात् मो
क्षयेसंसारबंधनादित्यर्थः ३१

आनेदगीरिक्तटीका

उक्तानांयज्ञानांवेदमूलत्वेनोत्प्रेक्षानिवेधनत्वंनिरस्यति एवमि
ति आत्मव्यापारसाध्यत्वमुक्तकर्मणामाशंका दृष्यति कर्मजा
निति आत्मनोनिर्व्यापारत्वज्ञानेफलमाह एवमितिकथंयथोक्ता
नां यज्ञानांवेदस्यमुखेविस्तीर्णत्वमित्याशंकाह वेदद्वारेणेति
आत्मनोऽवगममानत्वमेवोदाहरतितयथेति एतद्भस्मवेतत् ए
वंविद्वांसग्राह्यरित्युपक्रमाध्ययनाद्यादिष्य हेत्वाकांक्षायामुक्तं
वाचिहीति ज्ञानशक्तिमद्विषयेक्रियाशक्तिमदुपसंहारोत्र विवा
दितःप्राणोवावांचयोस्येवप्रभवःसपवाप्ययइति वाक्यमादिश
द्वार्थःज्ञानशक्तिमताक्रियाशक्तिमताम्वात्योऽन्योत्यतिप्रलयत्वा
तदभावेनाध्ययनादिसिद्धिरित्यर्थः कर्मणामात्मव्यापारजन्यत्वा
भावेहेतुमाह निर्व्यापारोहीति तस्यचनिर्व्यापारत्वफलवत्वात्
ज्ञानव्यामित्याह अतइति एवंज्ञानमेवज्ञापयन्उक्तंन्यनक्ति ने
त्यादिना ३१ स्वामिक्तटीका

गी.
टी.
च.

ज्ञानयज्ञं स्तोत्रमुक्तात्मानं ज्ञानयज्ञं संहरति एवं वद्विधा इति ब्रह्मणो
वेदस्य मुखे वितता वेदेन साक्षाद्विहिता इत्यर्थः तथा पितान् सर्वान्
वाङ्मनः कायकर्मजनितान् आत्मरूपसंस्पर्शरहितानि विद्विजानीहि
आत्मनः कर्माङ्गोचरत्वात् एवं ज्ञात्वा ज्ञाननिष्ठः सन् संसाराद्विमुक्तो
भविष्यसि ३१ ॥ पिशाचभाष्यं

एवमुक्तप्रकारेण वद्विधा वद्विधप्रकाराय ज्ञानवितता विस्तीर्णा ब्र-
ह्मणः परमात्मनः मुखे आसेपते यज्ञाः परमात्मनः प्रत्यासन्ना राध-
नवर्त इत्यर्थः तं श्रय ज्ञात्वा कर्म ज्ञानवाङ्मनः कायकर्म आत्मनः स्वरू-
पभूतात्मनः शुद्धकूटस्थरूपत्वात् ३१

रामानुजभाष्यं

एवं वद्विधप्रकारकर्मयोगाः ब्रह्मणो मुखे वितर्ता आत्मयाथात्म्या वा-
मिसाधयं सिताः उक्तलक्षणानुक्तभेदान्कर्मयोगान् सर्वान्कर्मजान् वि-
द्विग्रहरहनुष्टायमाननित्येनेमितिक कर्मसक्तानि विद्वि एवं ज्ञात्वा-
यथोक्तप्रकारेणानुष्टायमोक्षसे ३१

अभिनवगुप्तकृतटीका

प्राणमुदयमानं नादं प्राणवादिमात्रालयांते अपाने स्तंभयति स्वानं-
दांतः प्रवेशात्मनि ज्ञकृतीति पिंडस्थेयात्मा स्वाध्यायः शिष्यात्मना
च नयानयग्रहणाय केचित् अस्तं यांतमुदीयमाने संवेष्यतदेकी-
कारेण पवर्गदानात्मनि शिष्यात्मनि च शोधनबोधनप्रवेशनयोज-
नरूपे स्वाध्यायज्ञाने सपरानंदमये प्रतिष्ठितमनसः अतएव पूरकः
प्रथममुक्तः चरमेरेचकः प्रथमेन च पादेन विषयभोगांतं स्वीक-
रणं द्वितीयेन महाविदेहधारणाक्रमाद्विषयग्रहणाय निस्मरणं ध-
न्यते अतस्त्वाध्याययज्ञेभ्यो न्ये ज्ञानयज्ञाः एतयोक्तव्यापारपरि-
शीलेनावश्यपरिपूरितस्वात्मशिष्यात्मनोरथाः द्वे अध्येते गतीनि
रुद्धाहारं विषयभोगात्मकं नियम्य प्राणान्सकलचित्तस्युदयान्प्राणे

उपरनिरानंदोलासेष्यंयतिऊंभकप्रशांत्या सर्वैतेद्रव्ययज्ञात्प्र-
 भृतिज्ञानयज्ञोनेयज्ञस्यतत्त्वज्ञाःतेनैवचक्षपितकल्मषाःसमूलोन्म-
 लितभेदवासनामयमहामोहा यज्ञेनशिष्टमाहुतेयज्ञाश्चनिजक-
 रणतर्पणरूपादवाशिष्टेस्वात्मविश्रान्तिरूपंपरानंदनिरानंदात्मक-
 ममृतमुपभुंजानाग्रपियथेक्षंसंस्तुतेब्रह्मतयाइतितदुपरम्यते
 निरहस्यस्फुटप्रकटनवाचालतया ब्रह्मब्रह्मवक्तुरेभरहस्यरक्षो-
 तःसंलीनीकृतोपिनिविडतरभक्तिसेवासंप्रसादितगुरुचरणप्राप्तसं-
 प्रदायमहोषधसमीकृतथादृणांचवर्णाविषयतोभूतार्थास्वादहेत-
 त्वांचप्रतिपद्यते अत्रव्याख्यातराणिटीकाकारैःप्रदर्शितानितान्य-
 स्मद्गुरुपादनिरुक्तानिचख्यमेवसचेतसःसंप्रधार्यतामिति किम-
 न्येनहंतव्याख्यातवचनदृष्ट्याविनोदनेन तदुपक्रांतमेवोपक्रम्यते ॥
 सर्वयतेयज्ञाब्रह्मणोमुखेद्वारेउपायत्वेकाथिताः तेषुकर्मणामनग-
 मोक्षि एवंज्ञात्वात्वमपिवंधनान्मोक्षमेवमिति ३१

परमार्थप्रपाटीका

अथज्ञानयोगंस्तोतुंअन्यान्यज्ञानुपसंहरति एवमिति एवममुनाप्र-
 कारेणब्रह्मणोमुखेब्रह्ममुखाग्निःसृतेवेदेवज्ञविधाःवितताःविस्त-
 ताविस्तारेणकाथिताःसंतितात्सर्वान्कर्मज्ञान्निडि कर्मणाकृतानि
 क्षमानूजानीहि तस्मात्कर्मकर्तव्यमेवएवंकर्मणाकृतेसन्निचितमु-
 डिद्वाराज्ञात्वाज्ञानमुत्पाद्यविमोक्षसेमोक्षप्राप्नोषि ३१

वनमालीटीका

एवंविधायज्ञाब्रह्मणोमममुखेविततामत्स्जरूपाइत्यर्थः भोक्तारं
 यज्ञतपसामितिवक्ष्यमाणत्वात् कर्मज्ञान्कायिकवातिकमानस
 कर्मज्ञान्निडिजानीहि एवंयज्ञानांकर्मजत्वेज्ञात्वाविमोक्षसे स-
 र्वयज्ञादंशरमेरितदेहेंद्रियादिकर्मज्ञानतकेवलमत्कर्तृकाइत्येवं
 ज्ञात्वोक्तयज्ञासुहादिस्वधर्मवानुष्ठायकर्मफललेपरहितःसन्नसं-
 सारादिमोक्षतेइतिभावः ३१

ऊसमेवेजयतीटीका

गी.
टी.
च.

किंचपवंवद्भविथाइति एवमुक्तप्रकारेणवद्भविथाःअनेकप्रकाराय-
ज्ञाःकर्मयोगाःब्रह्मणश्चतुर्मुखस्यमत्स्यमत्स्यमत्स्यमत्स्यवेदस्यवा-
मुवेवितताःआत्मप्राप्नुपायत्वेनस्थिताःननुमुवेवितताइत्येवंभग-
वताकथमुच्यते यतोयज्ञस्यकर्मणःपंचकर्मैदियविषयत्वात् चत्वारि-
रिपारायादीनिविहायेकस्यमुखस्यग्रहणंनसंभवतीतिचेन्नसर्वेषामि-
दियाणांपरस्परंसापेक्षत्वेपिसस्वविषयेस्तुतत्रत्वेपिवचनाथीनविषय-
त्वेनमुखप्राधानिकत्वान्मुखइत्युक्तमतःसंभवत्येवतानुक्तलक्षणान्
सर्वानुक्तभेदान्कर्मज्ञान्कर्मजनितान् त्वेविद्विजानीहिपवमुक्तप्रका-
रेणज्ञात्वातात्सर्वांस्विज्ञायानुष्टायचविमोक्षमेसंसारान्मुक्तोभविष्य-
सि ३१ ॥

मधुसूदनीटीका

किंत्वयास्त्वोत्तेजामात्रेणेवमुच्यते नहि वेद एवात्र प्रमाणमित्याह ॥
एवंयथोक्तावद्भविथावद्भप्रकारायज्ञःसर्वेवेदिकश्रेयःसाधनरूपा-
वितताविस्तृताब्रह्मणोवेदस्यमुखेद्वारेवेद्वारेणोवेतेवगताइत्यर्थः ३०
वेदवाक्यानितप्रत्येकंविस्तरभयाजोदाहियंते कर्मज्ञान्कायिकवा-
चिकमानसिककर्मोद्भवात्विद्विजानीहितान्सर्वान्यज्ञांस्त्वज्ञानानि नना
र्यापारोद्यात्मानमद्यापारपतेकिंतुनिर्व्यापारोहमुदासीनइत्येवेत्तात्वा-
विमोक्षमेःस्मात्संसारवंधनादितिशेषः ३१ ॥

सदानंदीटीका

पवंवद्भप्रकारास्तेवेदद्वारेणविस्तृताः यज्ञाश्चवगतास्तांस्त्वयज्ञाज्ञा-
नीहिसर्वकान् १ कायवाङ्मनसामेवकर्मभ्योहिसमुद्भवान् नत्वात्म-
ज्ञान्यतश्चात्मानिर्व्यापारश्चिदद्वयः २ मद्यापारानेवेतेनिर्व्यापारोह-
मन्तरः देहेन्द्रियादयःसर्वेक्रियाधाराजडाश्रयाः ३ मय्यक्रियेचिदा-
नेदेकस्थिताःत्वयथामला नयथस्तस्यदोषेणागुणोनास्तिमनारपि-
लेपोयिष्टानचिदातोर्ममाद्वैतस्यसर्वथा एवंज्ञात्वेवसंसारवंधनात्वे-
विमोक्षमे ५ ३१

नीलकंठीटीका

५ सिद्धान्तमाह

अथैतेषां सर्वयज्ञानां कर्मतत्त्व रामकेहीटीका प्रतिपादनेन ज्ञानयज्ञत्वापत्तिप्रतिपादयि
तमाह - एवं यथोक्तेन क्रमेण भूरिप्रकारयज्ञात्रयणो वेदादेः शास्त्रस्य सुखे
तद्दारेणोत्पत्त्यः तांश्च सर्वा कर्मजात्वाद्भूतः कायव्यापारनिर्वर्त्यत्वा
क्रियासमुद्भवान्विद्धि नायथेषामात्मलाभोपपत्तिरिति निश्चिनु ये
पि हि बुद्धिमात्रसाधनाय ज्ञास्तेषु तादृकसूक्ष्मबुद्धि व्यापाराद्यभिचार
स्थितपवततः सहस्रहृत्वा दशकापरिहाराणां कर्मात्मकानां यज्ञानां
यथोक्तज्ञाननिष्ठत्वाद्बुद्धानमपवर्गसिद्धिहेतरित्येवं ज्ञात्वा सम्यक्प्र
तिपाद्यविमोक्षमेव स्वयमेव केवलीभविष्यसि न निमित्तोत्तरमपेक्षि
ष्यस इति समुच्चयज्ञानस्य मोक्षप्रतिसौकार्यप्रतिपादनाय विमोक्षमे
इतिकर्मकर्तरि प्रयोगः (अथैतानां सर्वयज्ञानां कर्मतत्त्वमाह)

एवमेतेषां यजानां मनुष्यानां क्रमेणैव फलसिद्धिर्न तत्र केवलेनावराम
मात्रेणोत्पाद एवमिति एवं यथोक्तप्रकारेण भूरिप्रकारायत्तावस्य
णोमुत्वे परिज्ञानहेतोः सुखभूतायाः शक्तैः प्रत्यभिज्ञानिमित्तं तदु-
क्तं शिवोपनिषदि शक्त्यवस्थाप्रविष्टस्य निर्विभागेन भावना तदासौ
शिवरूपी स्याच्छैवी सुखमिहोच्यते इति यथा हि मुत्वेन सोयमिति प्र-
त्यभिज्ञायते तथा शक्त्या ब्रह्मज्ञायते तदुक्तं तत्रैव यथालोको नदी-
पस्य किरणैर्भास्करस्य वा ज्ञायते दिग्विभागादितद्वच्चत्वा शिवस्य
चेति अथवा वेदादेः शास्त्रस्य मुत्वेन ह्यरेणोत्पद्यते वितता ब्रह्मणो मु-

गी.
टी.
च.

166
त्वभूतायाः परमर्शरूपायाः शक्तेरुपलभार्थमुपायत्वेन विस्तरा-
रिताः तदुक्ते केवलज्ञानमतायां प्रारंभोयं प्रवेशेन इति तात्सर्वा-
न्कर्मजात्कर्मणानुष्ठानेनाभ्यासानुरोधेनाज्ञातात्मोदलक्षण-
फलसिद्धन्मात्राविडिजानीहि नत्वनुष्ठानाद्वेधमात्रात् तदु-
क्ते अपि विज्ञाततत्त्वेन त्वयाभ्यस्यमिदं सदा ननाममात्रात्कृतक-
फलमंबुप्रसादकं इति अन्यत्रापि आगोपवालवनिर्भगवंस्त्व-
मित्यं ज्ञातोऽप्ययविरहात्तत्र मुक्तिदोषि नान्तःस्थितं भवति
येन पुष्पितहन्तरीरेतदेव पुनरभ्यवहारतः स्यादिति तथा यदि वा
चनिकाज्ञानात्मिकः स्याद्भावनाविनाशरीरमानमेतदुःखैर्ष्योरस-
वर्जनवदिति नन्वेतेषु यज्ञेषु कृतमस्मिन् यज्ञे ह मधिकृत इत्यत आह
यत्तत्त्वाविमोक्षमेव इति यवमुक्तविधया वद्विधेषु यज्ञेषु न तम-
यज्ञानुष्ठानद्वारेण ज्ञात्वा हैतलक्षणज्ञानयज्ञनिष्ठः सन् संसारादि-
मुक्तो भविष्यति तेन वद्विधाय ज्ञाशिवोपनिषदिविज्ञानिताः
तथाहि कपालान्तर्मनोऽस्य तिष्ठेन्मीलितलोचनः क्रमेण मनसो
दार्ढ्यालक्षयेत्तद्व्यसृज्यते १ अनाहते पात्रकोणं भग्नशेषं परिदुते
शब्दवस्त्राणि निस्पातः परं वस्त्राणि गच्छति २ निजदेहसर्वदेहं कुरु
गण्डावयेद्वियत निर्विकल्पमनास्तस्य वियत्सर्वं प्रवर्तते ३ सर्वं
देहगतं द्रव्यं वियद्यामं गृहेक्षणं विभावयेत्तत्तत्समावनास-
स्थिरा भवेत् ४ कालाग्निना कालपटादुत्थितेन स्वकं पुरं सृष्टे-
विचिंतयेदं तेषां ताभासः प्रजायते ५ पवनेन जगत्सर्वं द्रव्यं ध्यात्वा
विकल्पतः अनन्यचेतसः पुंसः पुंभावः परमो भवेत् ६ देहांतरे त्वावि-
भागे भित्तिभूतं विचिंतयेत् न किंचिदंतरे तस्य ध्यायन्न ध्येयभाग-
वेत् ७ जुटादिभाजने दृष्टिं भिती न्युत्का विनिक्षिपेत् तलयेत तत्
णाङ्गत्वात् तलयात् तन्मयो भवेत् निर्द्वंद्वगिरिभित्त्यादिदेशे दृष्टिं वि-
निक्षिपेत् निलीने मानसे भावे ह निक्षिपेत् ८ उभयोर्भाव-
योर्ज्ञाने ज्ञात्वा मध्ये समाश्रयेत् शुगप च हयं त्यक्त्वा मध्ये तत्त्वे प्रका-
शते ९ शक्तिमं ग्रहसंज्ञं व्याशक्त्यावेशावसानिकं यत्सर्वं वसत-
त्वस्य तत्सर्वं स्वाका मुच्यते १० लेहनामंशनाकूटैः स्त्रीमुखस्य भ-
गत्स्मृतेः शक्त्यभावेऽपि देवेशि भवेदानंदमेव सवः ११ आनंदमहति

प्राप्ते दृष्टे वा बाधवे चिरात् आनन्दमुद्भूतं ध्यात्वा तन्मना स्तल्लयो भ-
 वेत् ॥ १३ ॥ यत्र यत्र मनस्सृष्टिर्मनस्तत्रैव धारयेत् तत्र तत्र परानन्दस-
 रूपं संप्रकाशते ॥ १४ ॥ अनागतायां निद्रायां प्रणष्टे वासुगोचरे सा-
 वस्थामनसा गम्या परादेवी प्रकाशते ॥ १५ ॥ मृदा सने जैकेन हस्त-
 पादौ निराश्रयं विधाय तत्प्रसंगेन परापूर्णमतिर्भवेत् ॥ १६ ॥ उपवि-
 श्वा सने सम्यग्वाहकत्वावकुंचितौ कलवोन्मिमनः कुर्वन् क्षमा-
 मायाति तल्लयः ॥ १७ ॥ आसने शयने स्थित्वा निराधारं विभावयेत्
 स्वदेहं मनसि दीप्तौ क्षणात् क्षीणशयो भवेत् ॥ १८ ॥ चला सने स्थित-
 स्था शशनेर्वादेहचालनात् प्रशान्ते मानसे भावे देवि देवो वमा-
 मुयात् ॥ १९ ॥ पवमेव दर्शनाय कृष्णपद्मागमे चिरं तैमिरं भावयेद्
 पंभेरवन् रूपमेष्टि ॥ २० ॥ ओमाकारं स्वमात्मानं ध्यायेद्दिग्भिरनादृतं
 निराश्रयाचितिः शक्तिः स्वरूपं दर्शयेत्तदेत्यादि मध्ये ब्रह्म प्रसर्पतीत्यं-
 ते किंचिदंगं विभिद्यो दीप्तीक्ष्णा स्रव्यादिना ततः तत्रैव चेतनो युक्ता
 भेरवी निर्मला गतिः ॥ २१ ॥ इन्द्रजालमयं विष्टं मयं स्रव्या चित्रकर्मवत् भ्रम-
 द्वाध्यायतः सर्वं पश्यतश्च सुखोद्भूतः ॥ २२ ॥ विहाय निजदेहं स्यात्सर्व-
 भस्मीति भावयेत् दृष्टेन मनसा दृष्ट्वा नात्योक्षिणा सुखी भवेत् ॥ २३ ॥
 स्ववदन्यशरीरेऽपि संवित्मनुभावयेत् अयेक्षा स्वशरीरस्य तात्काया-
 पीदिनेर्भवेत् ॥ २४ ॥ श्रोत्राश्रोत्राशरीराणि त्वरितं भविषातनात् क्षो-
 भशक्तिविरामेण परासं जायते तथा ॥ २५ ॥ कृपादिके महागते स्थितो
 परिनिरीक्षणात् अविकल्पमतेः सम्यक्संयमिन्तलयः स्फुटं ॥ २६ ॥ क्ष-
 ताद्यंते भयेशोके गङ्गेरेवारणे दुते ऊहृहलेक्षयाद्यंते ब्रह्मसत्ता स-
 मीपगाः ॥ २७ ॥ भक्त्युद्देकादिरक्तस्य यादृशी जायते मतिः सा शक्तिः
 प्राकरी नित्यं भावयेत्ततः शिवः ॥ २८ ॥ नद्वेषं भावयेत्कापि न रागं भा-
 वयेत् क्वचित् रागद्वेषविनिर्मुक्तो मध्ये ब्रह्म प्रसर्पतीत्यादिना ॥ २९ ॥
 यत्तान्नयत्तं स्तोति ॥ ३० ॥

पंचोलीटीका

ज्ञानयत्तं स्तोत मुक्तान्यत्तान् उपसंहरति पवमिति एवैव

गी.
टी.
च

बहुविधा बहुप्रकाराः यज्ञा ब्रह्मणो वेदस्य मुखे विस्तृताः वे
दहारेणावगम्यमाना इत्यर्थः तां सर्वान् कर्मज्ञानं कायिकं वा
चिकमानं स व्यापारतो जाना न विद्विजानीहि नात्मविषयमा
त्मा तन्निर्व्यापारः एव यज्ञानां कायिकादि व्यापारजन्यत्वं ज्ञा
त्वा आत्मनो निर्व्यापारत्वं ज्ञात्वा मोक्षसे ३२

रागादीन् समिहोथिनी ॥

उक्तेर्ये वेदं प्रमाणा यति यवमिति यवमुक्तप्रकारेण बहुविधा
देवादिप्रकारेण नेके यज्ञा पुद्गल्यज्ञा ब्रह्मणो यन्नुर्वेदस्य मुखे हारे
वितता विस्तृताः यन्नुर्वेदहारेणैव ते सर्ववगतास्ते नैव विदिता इ
तियावत् अथ च ब्रह्मणः परमेश्वरसायुज्यप्राप्तेर्मुखे हारे उपायत्वे
वितता वितत्य कथिता वेदेनेति शेषः देवादि बहुप्रकारकपुद्ग
ल्यज्ञे नैव क्षत्रियस्य मोक्ष इति भावः तां सर्वान्यज्ञानं कर्मज्ञानं
कर्माणि परमं धानादीनि कायिकानि तेजोवधादिनिमित्तक
होरादीनि यथा ह्येवादिनादीनि सिद्धनादादीनि च वाचिका
नि अस्रदेवता स्मरणादीनि मानसिकानीति विविधानि तेभ्यो
जाना न विद्विजानीहि प्रवृत्त्येव ब्रह्मप्राप्तिसाधनभूता यज्ञाः सा
ध्यान् पुनर्निर्हन्त्येवं ज्ञातानि स्थित्यविमोक्षसे सर्वस्याशोक
मोहादिनिमित्ताया यथैव धर्मवशांतेरिति शेषः ३२ ॥

मधुभाष्य

३२ ॥

भाषा अनुवाद

ज्ञान यज्ञ की प्रशंसा करने के अर्थ अब सब यज्ञों की चर्चा करि मूल अधिक तार तम्य देखावते हुये कहते हैं कि नाना प्रकार की यज्ञी वेद रूप मात्रसे प्रत्यक्ष विहित है परंतु भी मन व चन शरीर के कर्म से उत्पन्न जो यज्ञ है सकल आत्म स्वरूप स्पर्श से रहित जानो अर्थात् उनसे आत्मज्ञान नहीं होता क्योंकि आत्मा कर्मों का अगोचर कहे कर्म प्राण नहीं है इस से तम ज्ञाननिष्ठ होय संसार से मुक्त होउगे यह जानो ३२

दोहा

या विथवहुते यज्ञहुं विधिमुख भय विस्तार कर्म ज जा
नो तिन सभी यों जाने मोक्ष लहो सार ३२॥

1275-1284 1883,

1. 凡有... 2. 凡有... 3. 凡有... 4. 凡有... 5. 凡有... 6. 凡有... 7. 凡有... 8. 凡有... 9. 凡有... 10. 凡有... 11. 凡有... 12. 凡有... 13. 凡有... 14. 凡有... 15. 凡有... 16. 凡有... 17. 凡有... 18. 凡有... 19. 凡有... 20. 凡有... 21. 凡有... 22. 凡有... 23. 凡有... 24. 凡有... 25. 凡有... 26. 凡有... 27. 凡有... 28. 凡有... 29. 凡有... 30. 凡有... 31. 凡有... 32. 凡有... 33. 凡有... 34. 凡有... 35. 凡有... 36. 凡有... 37. 凡有... 38. 凡有... 39. 凡有... 40. 凡有... 41. 凡有... 42. 凡有... 43. 凡有... 44. 凡有... 45. 凡有... 46. 凡有... 47. 凡有... 48. 凡有... 49. 凡有... 50. 凡有... 51. 凡有... 52. 凡有... 53. 凡有... 54. 凡有... 55. 凡有... 56. 凡有... 57. 凡有... 58. 凡有... 59. 凡有... 60. 凡有... 61. 凡有... 62. 凡有... 63. 凡有... 64. 凡有... 65. 凡有... 66. 凡有... 67. 凡有... 68. 凡有... 69. 凡有... 70. 凡有... 71. 凡有... 72. 凡有... 73. 凡有... 74. 凡有... 75. 凡有... 76. 凡有... 77. 凡有... 78. 凡有... 79. 凡有... 80. 凡有... 81. 凡有... 82. 凡有... 83. 凡有... 84. 凡有... 85. 凡有... 86. 凡有... 87. 凡有... 88. 凡有... 89. 凡有... 90. 凡有... 91. 凡有... 92. 凡有... 93. 凡有... 94. 凡有... 95. 凡有... 96. 凡有... 97. 凡有... 98. 凡有... 99. 凡有... 100. 凡有...

1907

श्रेयान्द्रव्यमयायज्ञानयज्ञः परंतप सर्व
कर्माविलेपार्थज्ञानेपरिसमाप्यते ३३

शंकरभाष्यं

ब्रह्मार्पणमित्यादिश्लोकेन सम्यग्दर्शनस्य यज्ञत्वं संपादितं यज्ञाश्च
अनेकविधा उपदिष्टास्तेः सिद्धपुरुषार्थप्रयोजनेर्ज्ञानं स्तूयते क
थं श्रेयानिति श्रेयान्द्रव्यमया तद्रव्यसाधनसाध्यात् यज्ञात् ज्ञा
नयज्ञः हे परंतप द्रव्यमयो हियज्ञः फलस्मारंभको न ज्ञानयज्ञः फ
लस्मारंभकोऽतः श्रेयान् प्रशस्यतरः कथं यतः सर्वकर्मसमस्तम
विलेपप्रतिवृद्धपार्थज्ञाने मोक्षसाधने सर्वतः संस्तुतो दकस्यानी
ये परिसमाप्यतेः न भवतीत्यर्थः यथा कृताय विजिताया धारेयाः
संयते वमेने सर्वतदभि समेतियत् किं वित् प्रजाः साधु ऊर्वेति
यस्तद्धेद यत्सर्वेदेति श्रुतेः ३३

आनंदगिरिकृतटीका

कर्मयोगोऽनेकधाभिहिते सर्वस्य श्रेयः साधनस्य कर्मात्मकत्वप्रतिपत्त्या
केवलं ज्ञानमनादियमाणा मर्जुनमातृव्यवृत्तानुवादपूर्वकमुत्तरश्लोक
स्य तात्पर्यमाह ब्रह्मेत्यादिना सिद्धेति सिद्धपुरुषार्थभूते पुरुषापेक्षितलक्ष
णे प्रयोजने येषां यज्ञानां तैरनेतरोपदिष्टैरित्यावत् प्रश्नपूर्वकं स्तुतिप्र
कारं प्रकटयति कथमित्यादिना ज्ञानयज्ञस्य द्रव्ययज्ञात् प्रशस्यतरत्वे हे
तुमाह श्रेयानिति द्रव्यसाधनसाध्यादित्यपलक्षणां स्वाध्यायादेशपित्तो
पि ज्ञानयज्ञस्य श्रेयस्त्वाविशेषात् द्रव्यमयादियज्ञेभ्यो ज्ञानयज्ञस्य प्र
शस्यतरत्वं प्रपंचयति द्रव्यमयो हीति फलस्याभ्युदयस्येत्यर्थः न फला
रंभको न कस्यचित् फलस्योत्पादकः किंतु नित्यसिद्धस्य मोक्षस्य अभिधे
नक इत्यर्थः तस्य प्रशस्यतरत्वे हेतुं तरमाह यत इति समस्तकर्मस्य त्रिहो
त्रादिकमुच्यते अविलमविद्यमानं विलेपोषोस्येत्यनल्पं महतरमिति या
वत् सर्वमविलमिति पदद्वयोपादानमसंकोचार्थं सर्वकर्मज्ञाने तर्भ-

गी.
टी.
च.

वतीत्यत्र क्वं दोग्यं प्रतिप्रमाणायति यथेति चतुरायके हि द्युते कश्चि
दायः चतुरंकः स न कृतशब्देनोच्यते तस्मै विजिताय कृताय तादर्थ्यः
नाथरेयास्तस्मादथस्माद्वा विनास्त्रियेकां कास्त्रेताहापरकलिनामानः
संयत्यायाः संगच्छति चतुरंके वल्ल्याये त्रियेकां कायानामेतर्भावोभव
ति महासंख्यायामवांतरसंख्यातर्भाववशंप्रभावादेवमेनं विद्यावंतं पु
रुषं सर्वतदाभिमुखेन समेति संगच्छति किंतु सर्वयद्विदुषि पुरुषे त
भवति तदाह यत्किं विदिति प्रजाः सर्वा यत्किमपि साधु कर्म कुर्व
तितत्सर्वमित्यर्थः एनमभिसमेतीत्युक्तं तमेव विद्यावंतं पुरुषं विशि
नष्टियस्तदिति किंतु दित्युक्तं तदेव विषयतियत्स इति सेरेको यत्तत्त्वं
वेदतत्तत्वेयोपि जानाति तमेनं सर्वसाधु कर्माभिसमेतीति योज
ना ३३ ॥

स्वामिभूतटीका

कर्मयज्ञात्तज्ज्ञानयज्ञः श्रेष्ठ इत्याह श्रेयानिति इदमयादनात्मव्या
पारजन्त्यात् देवादियज्ञात् ज्ञानयज्ञः श्रेयान् श्रेष्ठः यद्यपि ज्ञानस्यापि
मनोव्यापाराधीनत्वमस्त्येव तथाप्यात्मस्वरूपस्य ज्ञानस्य मनः परि
णामे अभिव्यक्तिमात्रेण तज्ज्ञानत्वमिति भावः श्रेष्ठत्वे हेतुः सर्वकर्म
श्रविलंफलसहितं ज्ञाने परिसमाप्यते अंतर्भवतीत्यर्थः सर्वतदाभि
समेति यत्किंचित्ज्ञाः साधु कुर्वतीति श्रुतेः ३३

पिशाचभाष्ये

श्रेयानिति ज्ञाननिर्हृतो यज्ञो ज्ञानयज्ञे मनो नियमरूपत्वेन परमा
त्मसंबोधस्य प्रत्यासन्नं कृत्यत्वात् क्रियानुरूपमुपासनानुरूपं च ज्ञाने
परमात्मसंबोधे परिसमाप्यते विलीयते विलयने गच्छतीत्यर्थः ३३

रामानुजभाष्ये

अनुगतज्ञानतया कर्मणो ज्ञानाकारत्वात् मुक्तं तर्गतज्ञाने कर्मणि ज्ञा
नाशस्येव प्राधान्यमाह श्रेयानिति उभयनियंकारे कर्मणि द्रव्यं मा
मयादेशाद्ज्ञानमयोऽंशः श्रेयान्सर्वकर्मणस्तदितरस्य चाविलस्योपा

देयस्य ज्ञाने परिसमाप्तेः तदेवं सर्वैः साधनैः प्राप्य भूते ज्ञानं कर्म
तर्गतभेदेनाभ्यस्यते तदेवाभ्यस्यमाणं क्रमेण प्राप्य देशं प्रतिपद्यते

३३

अभिनवगुप्तकृतटीका ३३

परमार्थप्रपाटीका

ज्ञानयोगोऽस्तीति श्रेयानिति इदमया यज्ञात् ज्ञानयज्ञः श्रेयान्द्वयं स्व
र्गादिविषयभोगलक्षणं तन्मयस्तत्प्राप्तसाधको यो यज्ञस्तस्मात् ज्ञा-
नयज्ञः श्रेयान् प्रतिशयेन श्रेयः साधकः परमसुखप्रापकः श्रेय-
तदेव द्विर्गकथयति सर्वमिति कर्मद्वेधाद्विलम्बितं चेति तत्र वि-
लम्बितं फलजनकं अतिलम्बितं ज्ञानजनकं एवं सर्वमाविलं कर्मज्ञाने
परिसमाप्यते ज्ञाने पर्यवसितं भवति विलम्बितं तद्विपरीतं अज्ञानपर्य-
वसापीत्यर्थः एवं भूतात्मज्ञाने साधनमाह ३३ ॥

वनमालीटीका

उक्तयज्ञेषु ज्ञानयज्ञस्य श्रेष्ठत्वमाह श्रेयानिति साक्षात् मोक्षसाधन-
त्वात् इदमया इदं साध्यं यज्ञात् ज्ञानयज्ञः श्रेयान् कृतो यतो विलम्ब-
रवशेषं सर्वज्योतिष्टोमादिकं श्रोतस्मार्तमुपासनादिकं मुक्तयक्षादि-
रूपं यत्कर्म तज्ज्ञाने समाप्यते अतः करणमुद्दिष्टाधाराज्ञाने पर्यवस-
न्नं भवतीत्यर्थः तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणाविधिष्वनियत्तेन दानेन त-
पसानाशकेनेति श्रुतेः ३३ ॥

ऊसुमेवैजयेतीटीका

पर्वज्ञानांतर्भूतस्य कर्मयोगस्य ज्ञानाकारत्वमुक्तेर्दानीं तत्र कस्य प्रा-
धान्यं स्यात् ज्ञानस्य वा कर्मणो वा भयोर्वा त्वया व्यामिश्रेण यदुक्तं तन्मया-
नज्ञायते पृथक्तेन तत्त्वम्वदेत्याशंक्यत योर्ज्ञानो प्रातः प्राधान्यं भवती-
त्याह श्रेयानिति हे परंतप शत्रुतापनद्रव्यप्रचुरादिकाराद्या यज्ञात्
ईज्यते, नेनेति यज्ञः पूजादानादिरूपकर्म तस्मात्कर्मणः सकाशात् ज्ञा-
नयज्ञः ज्ञानमय यज्ञ एव श्रेयान् प्रशस्ततरः ऊत एवमित्यत आह सर्व-
मिति हे पार्थ सर्वसमग्रमाविलं स कर्मज्ञाने ज्ञानयज्ञे परिसमाप्यते

गी.
टी.
च.

समाप्तिमेति ३३

सर्वेषां तत्त्ववन्निर्देशात् मधुसूदनीटीका कर्मज्ञानयोः साम्यप्राप्तावाह ॥
श्रेयान्प्रशस्ततरः साक्षात्सोत्तमफलत्वात् इवमया तदुपलक्षितानां
नष्टृणात् सर्वस्मादपि यज्ञात्संसारफलात्तज्ज्ञानयज्ञापकः पवहेपरंत
य कस्मादेवं यस्मात्सर्वकर्मोऽपि पशुसोमचयनरूपं श्रोते अखिलं
निरवशेषं स्मार्तमुपासनादिद्वयं च यत्कर्म तत्तज्ज्ञाने ब्रह्मात्मैक्यसाक्षा
त्कारे परिसमाप्यते प्रतिबंधतयद्वारेण पर्यवस्यति तमेतं वेदानुवच
नेन ब्राह्मणविविदिषंतियज्ञेन दानेन तपसा नाशकेनेति धर्मेण पाप
मनुदतीति च श्रुतेः सर्वपेक्षाचयज्ञादिश्रुतेरस्य वदिति न्यायाच्चेत्यर्थः

च

विद्या

सदानंदीटीका ३३

सदानंदीटीका

उक्तेर्वद्विधेर्धर्मेर्ज्ञानाख्यः स्तूयते धरः इव साधनसाध्याश्च सर्वस्मा
ज्ञानवर्जितात् १ संसारफलकायज्ञाज्ञानयज्ञोधिकोत्तमः समस्तैवे
दिकं कर्माखिलं स्मार्तमुपासने २ ब्रह्मात्मैक्यावबोधतत्पर्यवस्यति स
र्वथा प्रतिबंधतयद्वाराज्ञानयज्ञस्ततोवरः ३ ३३

नीलकंठीटीका

यदर्थमेते यज्ञा उपन्यस्तास्तं ज्ञानयज्ञं स्तोति श्रेयानिति इव वा स
माभ्यन्तरं च देहैर्दियादितसाध्यात् इवमया तयज्ञात् ज्ञानयज्ञाभिः
शेषवाङ्मनःकायप्रवृत्त्यपरमात्मकः श्रेयान्प्रशस्ततरः इयस्य
त्ययेन तेष्वापि प्रशस्तत्वं योत्यते तत्र हेतुः सर्वमिति कर्मकर्मफलं
सर्वं अखिलं सर्वांगोपसंहारयुक्तं ज्ञाने परिसमाप्यते अंतर्भवति यथा
कृताया विजिताया धरेयाः संयत्येवमेवेन सर्वतदभि समेतिया किंच
प्रजाः साधु ऊर्वन्ति यस्तद्देदयस्तवेदेति ३३ ॥

कर्मज्ञानयोः साम्यप्राप्तावाह
मप्यदरति श्रेयानिति

शानंदी टीका

इवमया इत्येकप्रचुरात् ज्ञाने विना केवलेन कर्मणा साध्यायज्ञा

ज्ञानयज्ञो ज्ञानसमुच्चितो यज्ञोतिप्रशस्तः सर्वेषां वर्णानामाश्रमि-
णां च कर्मज्ञाने फलानपेक्षा विचारे विलेनिः शेषेण परिसमाप्यते
निष्ठां प्राप्नोति ज्ञानयज्ञो हि सर्वान्यज्ञानमोक्षफलान् करोतीत्यर्थः ३३

रामकंठी टीका

अथेतस्य ज्ञानस्य प्रशंसा र्थमाह ॥
इदं यज्ञमया यज्ञादिति यथोक्तप्रतिपादितप्रभेदयज्ञोपलक्षणार्थवे-
दितव्यं तेन सर्वेभ्यो ज्ञानयज्ञः श्रेयान्प्रशस्यतरः ज्ञानमयो हि यज्ञः
सर्वान्द्रव्ययज्ञादीन्मोक्षफलान्सेवादयंति तेन ज्ञाने सति सर्वयज्ञः
ज्ञानयज्ञ एव भवतीत्युक्तं भवति सर्वयज्ञनिष्ठत्वेन हि ज्ञानस्य ज्ञानय-
ज्ञत्वं मोक्षफलं ज्ञानेन तदुपपद्यते यस्माद्यथोक्ते ज्ञाने इदं यज्ञादिविभा-
गेन सर्वसमस्तकर्मविलेखगतविशेषापेक्षया समग्रज्ञाने परिसमा-
प्यते प्रविलयंगच्छति कृतमपि दग्धवीजवत्त्वफलप्रसवसामर्थ्यं
न भजते

लासिकी टीका

अथ ज्ञानयज्ञोति

इदं यज्ञग्रहणं सर्वयज्ञोपलक्षणार्थं तेन सर्वेभ्यो यज्ञेभ्यो भ्यासक्रमे-
ण मोक्षसाधनेभ्यो ज्ञानयज्ञः सर्वत्र ब्रह्मदर्शनलक्षणः श्रेयान्प्रश-
स्यतरः साक्षात्त्रिविलेखमोक्षप्रदत्वात् कस्मादेव स्मृत्यते यतः सर्वेषो-
तेस्मात्तस्मात्स्वाभाविकं च कर्मविलेखसाधने ज्ञाने हतलक्षणे परिसमा-
प्यते समामिं भजते कृतमपि दग्धवीजवत्प्रविलयंगच्छतीत्यर्थः
नान्येषु यज्ञेषु तत्र वासना रूपेण कर्मणां संभवात् ३३

पंचोली टीका

ब्रह्मार्पणमित्यादि श्लोकेन सम्प्रदर्शनस्य यज्ञत्वं संपादितं य-
ज्ञाश्चानेका उपदिष्टास्तेभ्यः सिद्धगुरुष्वर्थप्रयोजनेभ्यो ज्ञानं स्तौति
श्रेयानिति हे परंतप इदं यज्ञमया यज्ञात् इदं साधनसाध्यात्फलारं-
भका यज्ञा ज्ञानयज्ञः फलानारंभकः श्रेयान्प्रशस्यतरं कथं यस्मा-
त्तद् हे पार्थ त्रिविलेखं सर्वकर्मज्ञाने मोक्षसाधने परिसमाप्यते अंतर्भ-
वतीत्यर्थः ३३

रणावीरसमिहोधिनी॥

प्रेयानिति द्वयमया केवलाद्व्यसाध्या घयज्ञात ज्ञानयज्ञो
ज्ञानेन स्वोचितकर्मण्यवश्यकर्तव्यता तदाचरणोचोभयलो
कप्राप्तिस्तदनाचरणोच नरकादिगतिरित्येतद्वितयविषयकनि
श्रयद्वेषणोक्तलक्षणो न वक्ष्यमाणलक्षणो न वर्मसन्नदनादिवि
षयकेण च दीपितो यज्ञो ब्रह्मार्पणमित्यादिग्रंथेन प्रतिपादितो
युद्धयज्ञः प्रेयान्प्रशस्यते यत्र समायुज्य प्राप्तिफलकत्वात् केव
लताचमयद्वयप्रत्ययेन सूचिता उक्तलक्षणज्ञानदीनो हि युद्धे
प्रवृत्तोऽपि भवानिव शोकमोहविष्टतया सद्यप्यवततो विरमती
तिभावः परंतपेत्यनेन संबोधनेन यावताप्यकं भवादृशो लज्जि
यप्रवीरमेव प्रत्येषा प्राप्तिरिति ध्वन्यते अत्र देतुमाह सर्वमिति
यस्मात् ज्ञानेन सति सर्वं यत्किं वित्कायिकं वा चिकं मानसं वा कर्म
अखिलमखंडं संपूर्णं यथा स्यात्तथापरि समाप्यते परितः सर्वं
प्रकारेण समाप्तिमानीयते इति ३३॥

मधुभाष्य

३३॥

भाषा अनुवाद

अवज्ञान यज्ञ की श्रेष्ठता कहते हैं कि जिस लिये आत्म व्यापार रहित जो इवमय देवता के अर्थ यज्ञ है तिससे ज्ञान यज्ञ ही श्रेष्ठ जानो और यद्यपि ज्ञानयज्ञ मानसिक व्यापार के अर्थात् है तथापि आत्माका स्वरूप जो ज्ञान से केवल मनका परिणाम अर्थात् ब्रह्मरूप होना मात्र है ओ ज्ञान ऊक्त मानस व्यापार से प्रगट नहीं है और ज्ञान की श्रेष्ठतामे हेतु यह कि फलके सहित सर्व कर्म तत्त्वज्ञान के अंतर्भूत हैं क्योंकि लोगोंके किये किये सत्कर्म ज्ञानके अनुगामी कहे साध्य होते हैं यह वेदमे कहा है सोई इस श्लोकसे कहा कि श्रेष्ठ है इव यज्ञसे ज्ञानयज्ञ है परंतप और सब कर्महे पार्थ अर्जुन ज्ञानमे परि समाप्त कहे लीन होते हैं इसी से ज्ञानयज्ञ श्रेष्ठ है ३३

दोहा

इव मय यज्ञमें श्रेष्ठ है ज्ञानयज्ञ परताप सर्वकर्मयद् ज्ञान
न स हि पार्थ होत समाप - ३३॥

1-2 305-1035

[The text in this block is extremely faded and illegible.]

553

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

तद्विद्विप्रतिपातेनपरिप्रश्नेनसेवया उपदेक्ष्य
तितेजानेजानिनस्तत्त्वदर्शिनः ३५

शंकरभाष्य

तदेतद्विशिष्टं ज्ञानं तर्हि केन प्राप्यत इत्युच्यते तद्विद्भीति तद्विद्वि-
जानीहियेनविधिनाप्राप्यत इत्याचार्यान्भिगम्यप्राणिपातेनप्रकर्ष-
णीनीचैः पतनेप्राणिपातोदीर्घनमस्कारः तेन कथं वेद्यः कथं मोक्षः
काविद्याकाचावियेति परिप्रश्नेनसेवयागुरुशुश्रूषयेवमादिना प्र-
श्रयेणावर्जिताग्राचार्या उपदेक्ष्यति कथयिष्यति ते ज्ञानं यथोक्तवि-
शेषां ज्ञानिनो ज्ञानवन्तोपि केचिद्यथावत्तद्दर्शनशीलाश्च न भवन्ति
अपरेत्य भवन्त्यतो विशिनष्टितत्त्वदर्शिन इति ये सम्यग्दर्शिनस्तेरुपदि-
ष्टं ज्ञानं कार्यं तमभवति नेतरदिति भगवतो मतं ३५

आनंदगिरिकृतटीका

यद्येवं प्रशस्यतरमिदं ज्ञानं तर्हि केनोपायेन तत्प्राप्तिरिति शङ्कति तदेत-
दिति ज्ञानप्राप्तोपत्यासनमुपायमुपदिशति उच्यत इति तद्विज्ञानं गु-
रुभ्यो विद्विगुरवश्च प्राणिपातादिभिरुपायेरावर्जितचेतसावदिष्यतीत्या-
ह तद्विद्भीति उपदेष्टृत्वमुपदेशकर्तृत्वं परोक्षज्ञानमात्रेण न भवती-
त्याह उपदेक्ष्यतीति तदिति प्रेक्षितं ज्ञानसाधनं श्रुतेयेन विधिनेति
विशेषदर्शनात् यहायेनाचार्यावर्जनप्रकारेण तदुपदेशवशादपे-
क्षितं ज्ञानं लभ्यते तथा तज्ज्ञानमाचार्येभ्यो लभस्वेत्यर्थः तदेव स्फुटयति
आचार्या निति एवमादिनेत्यादिशब्देन शमादयोऽप्युच्यन्ते एवमादिना
विद्भीतिपूर्वेण संबन्धः उत्तरार्द्धे व्याचष्टे प्रश्रयेणेति प्रश्रयो भक्तिप्रज्ञा-
वर्को निरतिशयोऽवनतिविशेषः यथोक्तविशेषां पूर्वाक्तेन प्रकारेण
प्रशस्यतममित्यर्थः विशेषणस्योपरुक्तिपरिहारार्थमर्थभेदं कथ-
यति ज्ञानवन्तोपीति ज्ञानिन इत्युक्ता पुनस्तत्त्वदर्शिन इति ब्रुवतो भग-
वतोभिप्रायमाह ये सम्यगिति ब्रह्मवचनं चैतदाचार्यविषयं ब्रह्मः

गी.
टी.
च.

श्रोतव्यं वदन्त्याचेति सामान्यायायाभ्यनुज्ञानार्थं न त्वात्मज्ञानमधि
कृत्य आचार्यवदन्तं विवदितं तस्य तत्त्वसाक्षात्कारवदाचार्यमात्रोप
देशादेवोदयसंभवात् ३४

स्वामिहृतटीका

पवंभूतात्मज्ञानेसाधनमाह तद्विद्धीति तज्ज्ञानेविद्विष्टामुहिज्ञा
निनांप्रणिपातेन देवदत्तमस्कारेणाततःपरिप्रश्नेन ऊतोयंममसं
सारः कथं वानिवर्तत इति प्रश्नेन सेवया शुश्रूषया च ज्ञानिनः शा
स्त्रज्ञास्तत्त्वदर्शिनोपरोक्षाभवसंपन्नाश्चेतेतन्मयं ज्ञानमुपदेशेन सं
पादयिष्येति ज्ञानफलमाह ३४

विशाचभाष्ये

पवंभूतेपरमात्मानेकथंमहंजानीयामित्याह तद्विद्धीति तज्ज्ञान
रूपं ब्रह्मविद्विजानीहि प्रणिपातेन प्रकर्षणानीर्त्तं देवदत्तमस्कारेणा
पातः नमस्कारविशेषस्तेन परिप्रश्नेन परितः सर्वतोऽवलोक्यगुरो
श्चितेप्रसादावगत्याप्रश्नेनेच सेवया इच्छानुवर्तनेन पवंसति उ
पदेक्ष्यति ते तव ज्ञाने परमार्थसंवाधनस्वरूपं ब्रह्म ज्ञानिनः ज्ञानवत
स्तत्त्वदर्शिनः साक्षात्कृतपरमार्थाः ३४

रामानुजभाष्ये

तद्विद्धीति तदात्मविषयं ज्ञानमविनाशितं तद्विद्यात्पारम्यपक्षाने
भिहितेन मयोपदिष्टमंडककर्मणि वर्तमानं स्वविपाकानुगुण
काले प्रणिपातपरिप्रश्नेन सेवाभिर्विशदाकारं ज्ञानिभ्यो विद्धि साक्षात्
कृतात्मस्वरूपास्तज्ञानिनः प्रणिपातादिभिः सेविता ज्ञानवभुत्सया प
रितः एतत्तत्त्ववाशयमालक्ष्य ज्ञानमुपदेक्ष्यति ३४

अभिनवगुप्तकृतटीका

अत्र त्वयं विशेषः इत्ययमात्मेवलाज्ञानदीपितो यतः श्रेष्ठः केवल

ताचमयदास्त्विति यतः सर्वकर्मज्ञानेनिष्ठमेति तच्चज्ञानं प्राणि
पातेन भक्त्या परिप्रश्नेन उहापोहतर्कवितर्कादिभिः सेवया भासेन
जानीहियत एवं भूतस्य तव ज्ञाने नो निजापवसंविद्धि विषयानुगृही
ता इन्द्रियविशेषास्तत्त्वं उपसमीपे देह्यंति प्रापयिष्यंति तथा हिते त
त्त्वमेव दर्शयेतीति तत्त्वदर्शिनः उक्तं हि योगयवयोगस्योपायः ऋते
भगत उपजेति अन्ते ज्ञानिनः पुरुषा इति व्याख्यायमाने भगवान् स्वयमु
पदिष्टं वास्तवसत्यमित्युक्तं स्यादेवमभिधानेन च प्रयोजनमन्येपि लोकाः
प्राणिपातादिना ज्ञानिभ्यो ज्ञानं गृहीयुर्न यथा कथंचिदिति समयप्र
तिपादनं ३४ ॥

परमार्थप्रपाटीका

तद्विद्धीति हाभ्यो तत्त्वदर्शिनो ज्ञानिनः अपरोक्षसाक्षात्कारवतः ते तु
भ्यं ज्ञानमुपदेष्टुंति केन प्रकारेण प्राणिपातेन दंडवन्नमस्कारेण यथो
चितप्रश्नेन सेवयानिरंतरं निधानेन कृत्वा य उपदेक्ष्यंति तद्विदित्वा दृशो
जानीहि ३५ ॥

वनमालीटीका

तच्च ज्ञाने को मुत्पद्य उपायस्तत्राह तदिति तत्सर्वफलभूतं ज्ञानं विद्विल
भस्य आचार्या न भिगम्यतेषां प्राणिपातेन प्रकर्षणानीचैः प्रतनप्राणि
पातो दीर्घनमस्कारेण को हं कथंचिद्वदः कथंचिद्यमित्यादि परिप्र
श्नेन सेवया सर्वभावेन तदनुकूलकारितया उपदेक्ष्यंति ते त्वभ्यमुप
देशेन ज्ञानं परमात्मविषयकं साक्षात्सोदाहृतं दास्यंति ज्ञानिनः प
दवाक्यमायादिमानसि प्रणाः तत्त्वदर्शिनः कृते चरतत्त्वसाक्षात्
काराः साक्षात्कारवद्विरुपदिष्टं ज्ञानं फलपर्यं सापि न तत्तद्विदिते
पदवाक्यमाननिपुणैरिति सगुरुसेवाभिगच्छेत्समित्याणीः श्रोत्रि
यंत्रस्य तिष्ठमिति श्रुतेः यद्यपि सर्वेषां ज्ञानं देवज्ञानिहो देहिंति त
पदारविंदेन भगवतो दिष्टोर्जनो नारायणो स खनरावतारत्वेन प्रागे
व ज्ञातात्मतत्त्वस्य उपदेक्ष्यंतीति नोपपन्नं तथाप्यर्जुनोपदेशाव्याजे
न परमकारुणिकेन सजीवानुदिधीर्षणा विद्याप्रकटिता तद्विद्धी
त्यनेन गुरुशिष्यादिपरंपरयोक्तप्रकारेण यं विद्याप्राप्तव्येति भावः

गी.
टी.
च.

ऊसमवेनयंतीटीका

पवमात्मस्वरूपज्ञानं सांकेससाधनमुपदिशेदानीं तस्य सत्संगशा
प्यत्वमाह तद्विहीतियत्प्राप्त्यर्थं अविनाशिततद्विहीत्यारभ्येष्टानेऽ
भिहितासांवे इत्येतेनात्मस्वरूपं मयोपदिष्टं तदात्मस्वरूपज्ञानेन
त्वदर्शिभ्यो विदिप्राप्तुहिते मे कथमुपदेक्ष्यंतीत्येता यामाह प्राणि
पातेन साष्टांगप्रणत्यापरिष्टेन तत्स्वरूपगुणशक्त्यादिज्ञानेनाना
विधप्रश्नेन सेवयार्किकरवदमायया कायवचनमनोव्यापारतत्परता
सेवातया तत्त्वदर्शिनः यथात्मस्वरूपसाक्षात्दर्शनस्वभावः ज्ञानिनः
यथार्थकस्वपरस्वरूपगुणादिज्ञानवन्तस्ते विनयादिगुणसम्यक्ता य
तभ्यंते ज्ञाने प्रकृतिवियुक्तात्मतत्त्वज्ञानमुपदेक्ष्यंति उपदेशं करिष्यं
ति ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनस्ते ते ज्ञाने प्राणिपातादिनोपदेक्ष्यंतीति त्वं वि
दिजानीसीत्येवंवान्वयः ३५

मधुसूदनीटीका

एतादृशज्ञानप्राप्तौ कोऽतिप्रत्यासन्न उपाय इत्युच्यते ॥
तत्सर्वकर्मफलभूतं ज्ञानं विदितमस्व आचार्या नभिगम्यतेषां प्राणि
पातेन प्रकर्षेणानीचेः पतनं प्राणिपातो दीर्घनमस्कारस्तेन को हे कथं व
दोस्मिकेनोपायेन मुच्येयमित्यादिपरिप्रश्नेन वद्भविष्येन प्रश्नेन सेव
या सर्वभावेन तदनुकूलकारितया एवं भक्तिप्रज्ञातिशयपूर्वकेणऽव
नतिविशेषेणाभिमुखाः संतः उपदेक्ष्यंति उपदेशेन संपादयिष्यंति
ते तभ्यं ज्ञानं परमात्मविषयं साक्षात्मातृफलं ज्ञानिनः पदवाक्यन्या
यादिमाननिपुणाः तत्त्वदर्शिनः कृतसाक्षात्काराः साक्षात्कारवद्भि
रुपदिष्टमेव ज्ञानं फलपर्यवसायिनस्तत इहितैः पदवाक्यमाननिपु
णैरपीति भगवतो मतं तद्विज्ञानार्थं सगुरुमेवाभिगच्छेत्समित्याणी
श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमिच्छति संवादीतत्रापि श्रोत्रियं ग्रथीतवेदं ब्रह्मनिष्ठं
कृतब्रह्मसाक्षात्कारमिति व्याख्यानात् वद्भवचनं वेदमाचार्यविषय
यकमेकस्मिन्नपि गौरवातिशयार्थं न त्वद्भवत्वविवक्षया एकस्मादेव
तत्त्वसाक्षात्कारवत्प्राचार्या तत्त्वज्ञानोदये सत्याचार्या तरगमनस्य
तदर्शमयोगादिति इष्टं

समाह ३५ ॥

सदानंदीटीका

तादृशज्ञानसंप्राप्तावपायः प्रोच्यते युना अभिगम्यत्वमाचार्यीस्त
ज्ञानं मोक्षसाधनं १ लभस्वयेन विधिना प्राप्यते तत्त्वमाश्रय नम
स्कारेण दीर्घेण देशिकानां महात्मनां २ कोहंकथमहंवदोमुच्ये
कथमंजसा काविद्याकास्त्यविद्यावेत्यादिप्रश्नेरनेकथा ३ सेव
या सर्वभावेन गृहणां हितरूपया एवेतेभिमुखाः संतोभक्तिप्रज्ञा
दिभिर्गुणैः ४ तंभ्यसंपादयिष्येति ज्ञाने ब्रह्मैकागोचरे उपदेशेन
साक्षाद्यमोक्षसाधनमुत्तमं ५ पदवाक्यप्रमाणज्ञावह्नयाथा
त्मदर्शिनः सम्पदार्थिभिरेवेदमुपदिष्टं यथाविधि ६ फलेपर्य
वसायि स्याज्ज्ञानं तत्त्वज्ञपंडितैः एकस्मिन्नपि चाचार्ये गौरवान्निशया
यतत् ७ वदन्तं ज्ञानिनश्चेति न वदन्तं विवक्षया ८ ३५

नीलकंठीटीका

तद्विज्ञीति ज्ञानिनः ग्रंथज्ञाः तत्त्वदर्शिनः अनुभववतः ज्ञानं ब्रह्म
स्यार्थः श्लोकः ३५ ॥ ज्ञानंदीटीका

तज्ज्ञानं ज्ञानिघात्या प्रह्लाभावेन परिप्रश्नेन गृह्यसत्ताजिज्ञासायां सेव
या गृह्यदेशानुशीलनेनेति कारणत्रयेण प्राप्यं विद्धि इत्यदेशमार्तो
जिज्ञासार्थार्थीत्यत्रे लक्षयति मयेतदुक्तं यदि न प्रज्ञत्से परेभ्यो ज्ञानि
भ्यो यत्नपूर्वश्च यतामिति स्वापेक्षा सूचनं प्रज्ञास्ये र्याय अथवाहमे
वेदशयत्नलभ्यमपि भक्तोसि मे सत्वाचेति प्रेम्णा ये ये उपदेक्षामीति
भावः ३५

रामकंठीटीका

एवंविधे च - तज्ज्ञानं तंभ्ये ज्ञानिनः परमात्मसमापत्तिलक्षणा निरुत्तरफलप्रा
प्त्या यभूतवोधयुक्ता गुरुव उपदेक्ष्यंति प्रतिपादयिष्यंति किं शास्त्र
मात्रज्ञानेनेत्याह तत्त्वदर्शिनः यथा प्रतिपादितस्य परमार्थस्य स्वसं
वेदनेन दृष्टारः केन हेतुना उपदेक्ष्यंति प्रतिपादयेन पादप्रणामपूर्वका

गी.
टी.
च.

सर्वात्मनाप्रकृतेन तथापरिप्रश्नेनपरितःसमेतात्सर्वसंशयक्षेदा
र्थयःप्रश्नःप्रश्नःप्रार्थनापूर्वमनुयोगःतेनतथासेवयाश्रम
स्वसर्पणात् सर्वत्रनिर्विकल्पाशुश्रूषयानिर्वाजभक्तिप्रज्ञाग
थितागुरुवपर्वविधिमहोदयमर्थमुपदिशंतीतिविद्विनिश्चयेन
जानीहि (३५)

लासिकी दसुगोलीटीका

तनुकेवलमहंलब्ध्वात्मवोधः कथमहेतलक्षणेतामयतेधिकृत इत्यत आह ॥
तदेहेतलक्षणं ज्ञानं तत्त्वदर्शिनः परमार्थस्य संवेदनेन दृष्ट्या गे
रवोन के लोपरि निष्ठे वलेतत्त्वदर्शिनपवयावत् जानिनोहेतल
क्षणज्ञानयुक्तास्तेतभ्यमुपदेक्ष्यंति उपदेशोसंवादयिष्यंति केन
हेतनेत्यत आह प्रणिपातेन सर्वात्मनाप्रकृतेन परिप्रश्नेन प्रार्थ
नापूर्वसंशयक्षेदार्थमनुयोगेन सेवया सत्रस्वसमर्पणाशुश्रूष
यानिर्वाजभक्तिप्रज्ञागथितागुरुवपर्वविधिमहोदयउपदिशंतीति
विद्विजानीहि स्वयंभगवत्सुपदेशरिसत्यप्ययेज्ञानिन उपदिशंती
त्यक्तिरयेपिलोकाः प्रणिपातादिना ज्ञानिभ्यो ज्ञानं गृहीतुं न यथा
कथं विदिति समयप्रतिपादनार्थी तदुक्तं शिवसूत्रेषु गुरुकृपा
यदिति तथाच श्रुतिः तद्विज्ञार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्याणीः
श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमिति तदुक्तं कुलार्णवे ग्रहेतद्विशिष्ये प्रोक्तं कि
यायासविवर्जिते गुरुवक्त्रेण लभ्येत नाथीतागमकोटिभिः गुर
वोर्वहवः संतिशिष्यवित्तापहारकाः स्वगुरुईर्लभोदेविशिष्यसं
तापहारकरति ३५

पंचोलीटीका

पवंभूतात्मज्ञानप्राप्तेः साधनमाह तद्विद्वितीति तत्त्वज्ञानं गुरु
णांप्राणीपातेन परिप्रश्नेण सेवया विद्विजानीहितेतभ्यंतत्त्वदर्
शिनः ज्ञानिनः ज्ञानमुपदेक्ष्यंति ३५

रत्नावीरसमिद्धोत्थिनी ॥

एतादृशज्ञानेसाधनमाह तदिति तच्चज्ञानं प्रणिपातेनभक्ता
गहनभिगम्यनमस्कारेणपरिप्रप्तेनवारंवारमूढपोदवितर्का
दिभिरनुयोगेनसेवयागुरुशुश्रूषयाभ्यासेनवविद्धिजानीदि
एवंभूतायचतेजस्यं तत्तदंशंयंतीति तत्तदर्शिनः शिष्येषुज्ञान
तत्त्वोपदेशप्रतीलाग्रन्येजानिनः पुरुषास्तज्ञानमुपदेक्ष्यंति अ
त्रवभगवान्स्वयमुपदिशन्प्रत्यन्यानुदेष्टुनभिगंतव्यानभिदध
न अन्येपिलोकाज्ञानेभ्योज्ञानं गृह्णीषुर्नयथाकथंचिदिति स
मयंप्रतिपादयति ३४ ॥

मधुभाष्य

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

176

सर्वज्ञानमयं ब्रह्म सर्वभूतहिते रतं
त्रैलोक्यमपि पूर्णं त्रैलोक्यमपि पूर्णं
श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
नमो भगवते वासुदेवाय ॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

भाषा अनुवाद

जो कहो कि भला जिस ज्ञानकी ऐसी प्रशंसा करते हो सो
किस प्रकार से प्राप्त होय तो ज्ञानके साथ न कहें उपाय कह
ते हैं कि ज्ञानी पुरुषों के निकट जाय नम्रतासे प्रणाम कर
प्रश्न करें कि किस कारण से हमको यह संसार भया और कैसे
से निवृत्त होगा और गुरु की सेवा सुश्रूषा करने से तम को सो
तत्त्वज्ञान मिलेगा और ज्ञानी जो शास्त्रज्ञ तथा तत्त्वदर्शी जो हैं वे
तमको उपदेश देकर तत्त्वज्ञान संपन्न कर देंगे सोई कहते
कि देवत तथा प्रश्न ओ सेवा करने से तत्त्वदर्शी ज्ञानी लो
ग तमको ज्ञान उपदेश करेंगे और जैसे बंध ओ मोक्ष तथा
ज्ञान ओ अज्ञान क्या है कहेंगे ३४

दीप्ता

भक्ति प्रश्नसे वाहुते ज्ञानहु परायत सोय ज्ञानी यो तत्त्वद
र्शी तोहि ज्ञान उपदेशो सोय ३४

21552 21553

[The text in this block is extremely faded and illegible.]

1994

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

यज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव येन।
भूतान्यशेषेण दृश्यस्यात्मन्यथो मयि ३५ ॥

शांकरभाष्यं

तथा च सती दमपि समर्थवचनं यदिति यज्ञात्वा यज्ञानेनैरुप-
दिष्टमधिगम्य प्राप्य पुनर्भूयो मोहमेवं यथेदानीं मोहं गतोऽसि पुन-
रेवं न यास्यसि हे पाण्डव किंच येन ज्ञानेन भूतान्यशेषेण ब्रह्मादीनि
स्तद्वर्णयितानि दृश्यसि साक्षादात्मनि प्रत्यगात्मनि मत्संस्थानी-
मानि भूतानीति अथो अपि मयि वासुदेवे परमेश्वरे चेमानीति हे
त्रैलोक्ये के त्वं सर्वोपनिषत्प्रसिद्धं दृश्यसीत्यर्थः ३५ ॥

शानेदगिरिकृतटीका

विशिष्टेण चार्थे रूपदिष्टे ज्ञाने कार्यक्षमे प्राप्ते सति समनेतरवचन-
मपि योग्यविषयमर्थवद्भवतोऽप्याह तथा चेति अतस्मात्स्मिन् विशिष्टे
ज्ञाने त्वदीय मोहापोहहेतोः निष्ठावता भवता भवितव्यमिति शेषः त-
त्र निष्ठाप्रतिष्ठायेतदेव ज्ञानं पुनर्विधिनष्टियेनेति यज्ञात्वेत्ययुक्तं ज्ञा-
नायोगादित्याशंकाप्राप्त्यर्थत्वमधिपूर्वस्य गमेरंगीकृत्य व्याकरोति
अधिगमेति इतश्चाचार्योपदेशालभ्ये ज्ञाने फलवति प्रतिष्ठावता भ-
वितव्यमित्याह किंचेति जीवेष्वेव चोभयत्र भूतानां प्रतिष्ठितत्वप्र-
तिनिर्देशो भेदवादानुमतिः स्यादित्याशंकाह क्षेत्रज्ञेति मूलप्रमा-
णाभावे कथं तदेकत्वदर्शनं स्यादित्याशंकाह सर्वेति ३५

स्वामिकृतटीका

यज्ञात्वेति सार्थे स्त्रिभिः यज्ञानं ज्ञात्वा प्राप्य पुनर्वंधवयादिनिमित्तं-
मोहं न प्राप्स्यसि तत्र हेतुः येन ज्ञानेन भूतानि पितृपुत्रादीनि स्वावि-
यारचितानि स्वात्मन्येवाभेदेन दृश्यसि अथो अनेतरं आत्मानं मयि
परमात्मनि अभेदेन दृश्यसीत्यर्थः ३५ ॥

गी.
टी.
च.

पिशाचभाष्यं

तज्ज्ञानं विशिनष्टि यत्तत्वेति यज्ज्ञानरूपं ब्रह्म ज्ञात्वा पुनः पश्चादे
वं मोहं व्यामोहेन यास्यसि न गंतासि तज्ज्ञानमुपदीक्ष्यतीत्यर्थः पु
नरपि विशिनष्टि येन ज्ञाने भूतानि कार्यकरणसंज्ञातानि भूता
नि विशेषेण दृश्यसि उपलक्ष्यसे आत्मनि प्रत्यगात्मनि मयि ईश
रेवासु देवात्मनि ३५

रामानुजभाष्यं

आत्मया आत्मविषयस्य ज्ञानस्य साक्षात्काररूपं लक्षणमा
ह यज्ञात्वेति यज्ञाने ज्ञात्वा पुनरेव देहायात्माभिमानरूपं तम
मत्वा स्पष्टं च मोहं न यास्यसि येन देवमनुष्याकारेणाननुसंहिता
निभूतानि स्वात्मन्येव दृश्यसि यत्तत्त्वेषां प्रजापतयानां प्रकृतिवि
युक्तानां ज्ञानाकारतया साम्यप्रकृतिसंसर्गदोषविशुक्तमात्म
स्वरूपं सर्वसममिति च ब्रह्मते निर्दोषं हि समं ब्रह्मेति अर्थो मयि
सर्वाणि भूतान्येषेण दृश्यसि मत्स्वरूपसाम्याच्च परिशुद्धस्य आ
त्मवस्तुन इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागता इति वक्ष्यते
तदा विद्वान्मुण्यपाये विभूय निरंजन परमं साम्यमुपैतीत्येवमादि
पुनाम रूपविनिर्मुक्तस्यात्मनः परमं साम्यमवगम्यते अतः प्रकृ
तिविनिर्मुक्तं सर्वमात्मवस्तु परस्परं सर्वेष्वेव च समं ३५

अभिनवगुप्तकृतटीका

आत्मनि मयि मत्स्वरूपतां प्राप्ते आत्मनीति सामानाधिकरणं
अथो शब्दः पादद्वारेण आत्मन इक्षरस्य हि साम्ये कोपि विशेष उक्तः
असाम्ये विकल्पानुपपत्तिः सर्वकर्माविलम्बितियुक्तं तस्मात्
यितं प्रथमं प्राप्तेनायमपि नश्यतीति वदन् सर्वं नश्यतीति द्वितीये
न संस्कारलेशोऽपि नावतिष्ठतीति सूचयन्नाविलम्बित्याचष्टे अपि
चेत्यादिसंशयात्मन इत्यंतं ३५ ॥

परमार्थप्रपाटीका

कोट्युपमित्याह यदिति एवमुक्तप्रकारेण यत्कृत्वा ज्ञातं पुनर्वथा
 वंधादिविषादरूपे मोहं न प्राप्स्यसीति अथ तस्य ज्ञानस्य मोहनिवा
 र्त्तकत्वमाह येनेति येन अशेषेण सर्वात्मकस्वरूपेण ज्ञानेन कृत्वा
 भूतानि पितृपुत्रसहस्रवंध्यादीनि मयि आत्मनि व्यापके समष्टि
 द्विरूपे पश्यसि ३५ ॥ वनमालीटीका

गुरुपदेशप्राप्तज्ञानफलमाह यदिति तव ज्ञानित्वे पेदांनी प्रारंभ
 कर्मवशादी घतिरोभावाद्दुस्तेहादिनिमित्तकमोहसंज्ञावेपि
 मनुष्यपदेशानंतरमेवं प्रकारं मोहं न यास्यसि किंच येन ज्ञानेनाथ
 मोहनाशानंतरे आत्मनि सर्वव्यापके मयि भूतानि अशेषेण सा
 कल्येन द्रव्यसि भूताना मुत्पत्तिस्थितिनाशात्मदधीनं जानन्न स्व
 स्मनाशाय कर्तृत्वमनुसंदधदेवं मोहं न यास्यसि इति भावः ३५

ऊसमवेजयंतीटीका

साक्षात्काररूपस्य याथात्म्यस्वरूपविषयभूतस्य ज्ञानस्य फल
 माह यज्ञात्वेति यज्ञानं ज्ञात्वा प्राप्य पुनरेवमेते मम बांधवामरि
 ष्यति चेदहं कथं जीविष्यामीत्येवं रूपं मोहं न यास्यसि न प्राप्स्यसि य
 हा अहंकारास्पदस्वदेहे ममकारास्पदेषु दुर्योधनादिषु पंचयथे
 दांनी मोहं करोषितथा यज्ञानं ज्ञात्वा पुनर्ज्ञानप्राप्त्यनंतरं मोहं न
 यास्यसि न त्वेतेषु मम कृतो मोहो न भवति कृतो त्यागो कायामाह
 येनेति येन ज्ञानेन भूतानि सुरनराद्याकाररहितानि प्रकृतिसं
 धवियुक्तानि निजनिजस्वरूपेण स्थितानि शुद्धज्ञानस्वरूपाणि ज्ञा
 नाद्यनेकधर्माप्रयाणपरिमाणकानि मदधीनस्थितिप्रवृत्तिका
 नि अशेषेण साकल्येन सर्वाणीत्यर्थः त्वमात्मनि स्वस्वरूपे द्रव्यसि
 सर्वेषां भूतानां स्वरूपादिसाम्यत्वेन सर्वभूते समं भवतीत्येवमात्मस्व
 रूपे द्रव्यसीत्यर्थः निर्दोषं हि समं ब्रह्मेति वक्ष्यते च यद्वा येन भूतानि
 देहद्रियादियुक्तानि जीवस्वरूपाणि आत्मनि तद्रहितेषु शुद्धजीवस्व
 रूपे द्रव्यसि प्राकृतदेहद्वयरहित एव जीवस्वरूप इति द्रव्यसीत्यर्थः

मोहो न भवती

गी.
टी.
च.

अथोमयिप्रथोपुद्गात्मस्वरूपदर्शनानंतरमपि सर्वेष्वपुरुषोत्तमे
जगदभिन्ननिमित्तोपादानकारणोनियेतरि अशेषसर्वाणिभूतानि
इत्थं सैवेवाभूतानां प्रकृति संसर्गरहितानां मत्स्वरूपयर्मादि सा
म्यत्वेन मत्समत्वे इत्थं सीत्यर्थः तदा विद्यामुपायविधयनिर्ज
नः परमसाम्यमुपेतीत्यादिश्रुतेः इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्य
मागताः सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलयेन व्यथ्यन्ति चेति वक्ष्यतेः तः सर्वमा
त्मवस्तुस्वरूपगुणादिना समंतथापरमेश्वरेण मया च सर्वदेवज्ञवा
स्तुजातं स्वरूपादिना सममिति भावः पांडवेति संबोधनेन महत्कृत
प्रसूतत्वात् वेदं ज्ञानं नाति दुर्लभमिति सूचितं ३५

मधुसूदनीटीका

एवमतिनिर्वयेन ज्ञानोत्पादने किं स्यादत आह ॥

यत्पूर्वोक्तं ज्ञानमाचार्यैरुपदिष्टं ज्ञात्वा प्राप्य जेदनपाके पचतीति
वक्तव्यं यथातोः सामान्यविवक्षया प्रयोगः न पुनर्मोहमेवैवंधुवयादि
निमित्तं भ्रमेयास्यसिद्धे पांडव कस्मादेवं यस्मात्तयेन ज्ञानेन भूतानि
पितृपुत्रादीन्यशेषेण ब्रह्मादिस्तभयं यतानि स्वाविद्याविजृम्भिता
नि आत्मनित्वमित्यपदार्थे अथोमयि मयि भगवति वासुदेवे तत्प
दार्थे परमार्थतो भेदरहितेऽपि ह्यनभूते इत्थं सभेदेनैवापि ह्यनानाति
रेकेण कल्पितस्याभावात् मां भगवन्तं वासुदेवं मात्मत्वेन साक्षात्
कृत्य सर्वाज्ञाननाशे तत्कार्याणि भूतानि न स्यास्यन्तीति भावः

इति ज्ञानात्मनो ज्ञानं ३५ सदानंदीटीका

एवमन्याग्रहेणात्मज्ञानस्योत्पादने सति फलमाह कृपासिंधुर्वी
सुदेवो जगद्गुरुः १ उपदिष्टं परात्मैक्यज्ञानं ब्रह्मात्मदर्शिभिः प्राप्य
त्वं वंधुविक्षेदनिमित्तं मोहमायितं २ पांडुपुत्रकदाचित् भूयो यास्य
सिद्धं वत येन ज्ञानेन भूतानि ब्रह्मादीन्यप्यशेषतः ३ स्वाविद्याका
र्यभूतानित्वपदार्थे त्वमात्मनि मयी शे तत्पदार्थे पिवस्तुतो भेदव
र्जिते ४ अथिष्टाने सभेदेन इत्थं स्यात्सममयानि च अथिष्टानातिरेके
ण कल्पितस्याप्यभावतः ५ साक्षात्कृत्यात्मरूपेण वासुदेवं हि मां ह

मि धस्तेऽज्ञानेन तत्कार्येन स्यात्पतिजगद्भ्रमः ॥ ३५

नीलकंठीटीका

यज्ञात्वेति यत्किन्मात्रस्वरूपं यज्ञात्वा एवं हृदानीमिव पुनर्मोहनं
यास्यसि अथोऽपि च येन ज्ञानेन भूतानि वस्मादिस्तव पर्यता निश्चात्मा
निमयित्वं पदलक्षणादतन्मभूते परमेश्वरे द्रव्यसि नात्योतोस्ति द्रष्टे
ति प्रतीचोत्पद्यदुर्निषेधात् आद्ये तस्मात्तादात्म्यनिमित्त्यानीमानी
ति द्रव्यसि अथोऽपि मयि वा स देवे परमेश्वरे च इमानीति क्षेत्रज्ञे च
रेकत्वे सर्वोपनिषत्सि द्रव्यसीत्यर्थ इति ३५

आनंदीटीका

सपष्ट

~~यज्ञात्वेति यत्किन्मात्रस्वरूपं यज्ञात्वा एवं हृदानीमिव पुनर्मोहनं
यास्यसि अथोऽपि च येन ज्ञानेन भूतानि वस्मादिस्तव पर्यता निश्चात्मा
निमयित्वं पदलक्षणादतन्मभूते परमेश्वरे द्रव्यसि नात्योतोस्ति द्रष्टे
ति प्रतीचोत्पद्यदुर्निषेधात् आद्ये तस्मात्तादात्म्यनिमित्त्यानीमानी
ति द्रव्यसि अथोऽपि मयि वा स देवे परमेश्वरे च इमानीति क्षेत्रज्ञे च
रेकत्वे सर्वोपनिषत्सि द्रव्यसीत्यर्थ इति ३५~~

३५

रामकंठीटीका

कीदृशं तद्ज्ञानमित्याह ॥

यज्ञात्वा सम्यक्प्रतिपाद्य पुनस्तत्प्रतिपत्तेरुत्तरकालमेव मवश्या न
ष्टेये वैरिव धलक्षणोऽथ धर्मपवाधर्मप्रतिपत्तिरूपेण प्रकारेण मोहः
विपर्ययलक्षणो न प्राप्स्यसि येन ज्ञानेन करणभूतेन सर्वभूतानि चरा
चरप्राणभूतो मयि परमकारणो तथात्मनि स्थितानि द्रव्यसि ज्ञास्य
सि किमुक्तं भवति परमकारणाभिज्ञात्वात्मनः सर्वभूतानां वा
स्तवमभेदमनेन ज्ञानेन साक्षात् करिष्यसि (यज्ञात्वेति यत्किन्मात्रस्वरूपं यज्ञात्वा
एवं हृदानीमिव पुनर्मोहनं यास्यसि अथोऽपि च येन ज्ञानेन भूतानि वस्मादिस्तव पर्यता
निश्चात्मा निमयित्वं पदलक्षणादतन्मभूते परमेश्वरे द्रव्यसि नात्योतोस्ति द्रष्टे ति प्रतीचोत्पद्यदुर्निषेधात्
आद्ये तस्मात्तादात्म्यनिमित्त्यानीमानी ति द्रव्यसि अथोऽपि मयि वा स देवे परमेश्वरे च इमानीति क्षेत्रज्ञे च
रेकत्वे सर्वोपनिषत्सि द्रव्यसीत्यर्थ इति ३५)

गी.
टी.
च.

निमित्त

लासिकी वृत्तनोलीटीका

यज्ञानं ज्ञात्वा सम्यक्प्रतिपाद्य पुनस्त उत्तरकालमेवं मोहं वंधुव-
धादिशोकलक्षणैर्न प्राप्स्यसि येन ज्ञानेन कारणभूतेन सर्वाणि
भूतानि चराचरात्मकानि मयि परमकारणे आत्मनि स्वात्माभिमे
इत्यसि स्वात्माभेदेन साक्षात् करिष्यसि मयात्मनीति सामाना-
धिकरण्यमथोपाशब्दः पादशरणे यतोऽस्य ज्ञानस्यायं प्रभावः ३५

पंचोलीटीका

ज्ञानप्राप्तौ फलमाह यज्ञानेति हे पांडव यज्ञानं ज्ञात्वा पुनः प-
वंशमुना प्रकारेण मोहनयास्यसि येन भूतान्यशेषेण त्वमात्म-
नि अथो मयि स्थितानि ईक्षसे ३५

रणावीरसमिद्धो धिनी ॥

ज्ञानप्राप्तेः फलमाह यदिति सार्थं सिद्धिः यत्पूर्वोक्तं ज्ञानं नि-
श्चयात्मकमाचार्यैरुपदिष्टं ज्ञात्वा प्राप्य ओदनपाकं पवतीति
वत्तस्यैव धातोः सामान्यविवक्षया प्रयोगः पुनर्मोहं वंधुवधा-
दिनिमित्तं बुद्धिभ्रमं पवंशयेदानीं भ्रांतोऽसि तथानयास्यसि
येन ज्ञानेन प्राप्तेन सता अशेषेण ब्रह्मसंबन्धयन्तानि भूतानि
पितृपुत्रादीनि आत्मनि सर्वात्मभूते मयि परमेश्वरे भवत्समक्षे-
स्थिते इत्यसि साक्षात् करिष्यसीति अयमत्राभिप्रायः प्रदमेव।
कालरूपः सर्वसंसारकरणा प्रवृत्तः सर्वानेतानुभयपक्षस्थिता-
न्मीष्मादीनत्स्यामीति मया वक्ष्यमानां स्वमायि मदनुग्रहात्सा-
क्षात् करिष्यसीति हे त्वमा ब्रह्ममा स्वधर्मभूता पुण्डरीकधर्मवर्धनाया
विरमकिं तदृक् निश्चययवमवेति अथोपाशब्दः पादशरणे ३५॥

मधुभाष्य

भाषा अनुवाद

अब साफ़ ३ श्लोक से तत्त्वज्ञान का फल कहते हैं कि तत्त्वज्ञान होने से फेरि और बंधु बंध निमित्त ऐसे मोह को न प्राप्त होउगे कारण यह कि ज्ञान संपत्ति होने से अपने अज्ञान बंधों को प्रगट जो पिता पुत्र भाई बंधु तिन को अपने आत्मासे भिन्न न देखोगे और साक्षात् परमात्मा रूप हमसे और अपने आत्मासे अभेद देखोगे सोई कहते कि जिस ज्ञानको जानि केहे पांडव फेरि ऐसे मोहको न पावोगे और जिसमें संपूर्ण प्राणीयोंको अपने और मेरेमें देखोगे सो तत्त्व ज्ञान महात्मा से मिलेगा ३५

दोहा

पांडव जिह्म जाने तोहि मोहन फिर उमटोय जाकर भू
त श्रेयशको देखहुं मो आत्म में सोय ३५॥

五福來臨 (1304)

॥ श्री गुरुभ्यो नमः ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 श्री कृष्णार्जुनसंवादे ॥
 अर्जुन उवाच ॥ द्रुपद उवाच ॥
 धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुतसः ॥
 मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत सज्जनाः ॥
 भवतु कुरुक्षेत्रे समवेता युयुतसः ॥
 मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत सज्जनाः ॥
 ॥ श्री गुरुभ्यो नमः ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

四

॥ श्री गणेशाय नमः ॥
॥ श्री गणेशाय नमः ॥

अपिचेदसिपापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृतमः स
र्वज्ञानस्त्वेनैव ब्रह्मजिने संतरिष्यसि ३६

शंकरभाष्यं

किंचैतस्य ज्ञानस्य माहात्म्यं प्रपीति अपिचेदसिपापेभ्यः पापकृ-
तः सर्वेभ्यः सकाशादतिशयेन पापकृतपापकृतमः यद्यसिभा-
वसि सर्वज्ञानस्त्वेनैव ज्ञानमेव स्त्वेन ज्ञानस्त्वेन ब्रह्मजिने ब्र-
ह्मजिना एव पापं संतरिष्यसि धर्मोपीह मुमुक्षोः पापमुच्यते ३६

आनंदगिरिकृतटीका

ज्ञानस्य प्रकारांतरेण प्रशंसो प्रस्तोति किंचेति पापकारिभ्यः सर्वे
भ्यः सकाशादतिशयेन पापकारित्वमेकस्मिन्नसंभावितमपि ज्ञा-
नमाहात्म्यप्रसिद्धार्थमंगीकृत्य ब्रवीति अपिचेदिति ब्रह्मात्मैक्य-
ज्ञानस्य सर्वपापनिवर्तकत्वेन माहात्म्यमिदं प्रकटयति सर्वमि-
ति अयमेतिहोतेऽपि धर्मरूपप्रतिबंधात् ज्ञानवतोऽपि मोक्षः संभव-
तीत्याशङ्क्याह धर्मोपीति इहेत्यध्यात्मशास्त्रं गृह्यते ३६

स्वामिकृतटीका

किंच अपिचेदिति सर्वेभ्यः पापकारिभ्यो यद्यप्यतिशयेन पापका-
रीत्वमसितथापित्वे सर्वपापसमुद्भूतज्ञानयोर्नैव सम्यगनायासे-
नंतरिष्यसि ३६

विष्णाचभाष्यं

आत्मानि च ज्ञानफलमाह अपिचेदसिभवसि सर्वेभ्यः पापकृत-
तिशयेन पापकृतपापकृतमः सर्वज्ञानस्त्वेनैव स्त्वेनैति स्त्वेन-
जलतराणां ज्ञानमेव स्त्वेन ज्ञानस्त्वेनैव ब्रह्मजिने पापं तरिष्यसि ३६

रामानुजभाष्यं

गी.
टी.
च.

अपिचेदिति यद्यपि सर्वेभ्योपापकृतमोहि सर्वेषु रा-
जितं वृजिनस्येसमुद्रमात्मविषयज्ञानरूपसर्वेनेव संतरिष्यसि
३६ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ~~अन्यत्वे~~ ३६

परमार्थप्रपाटीका

ननुपदेशात्ज्ञानप्राप्तोसत्योमोहनिवृत्तिर्भवति तत्पूर्वमोहप-
वासीत्या शंका ह अपीति त्वेचेत्यायेभ्योहिंस्त्रेभ्योपापकृत
मोहिअतिशयेनपापकर्तासितथापिसर्ववृजिनपापसमुद्रंज्ञा-
नसत्वेनज्ञाननौकयासम्यक्प्रकारेणतरिष्यसिअयमर्थः सत्ये
ज्ञानमनेनैवज्ञेतिश्रुतेर्ज्ञानेहिपरमात्मस्वरूपेनतत्सत्येनद्वि रि-
क्तं सर्वमसत्यं एवंपितृपुत्रसहृदयादिसकलप्रपंचस्यमिथ्या-
त्वात्ज्ञानेकनाशपत्वं यथास्वमवसहत्यायांजागरेप्रायश्चित्ता
दर्शनात् ३६

वनमालीटीका

ज्ञानंस्तेति अपिचेदिति अपिचेदित्यभाविताभ्युपगमप्रदर्शना-
द्योनिपातोयद्यपिज्ञानिनःपापकर्तृत्वंनसंभवत्येवतथापिज्ञान-
प्रभावकथनायाभ्युपेत्याच्यते यद्यपित्वेपापकारिभ्यःसर्वेभ्यो-
पतिशयेनपापकारीपापकृतमःस्यास्तथापिसर्ववृजिनपापम-
पिदुस्तरत्वेनार्णवसदृशज्ञानसत्वेनेवसंतरिष्यसिद्विजिनपदेना-
त्रपापपुण्यफलजन्ममरणादिसंसारोभिप्रेतः ३६

रुसमेवेजयंतीटीका

ननुयज्ञात्त्वानपुनर्मोहमिति यदुक्तं तत्कथमुपपद्यतेयतोमोह-
स्वकारणं पापेतास्मिन्विद्यमानेसतिमोहनिवृत्तिरेवकथंस्यान्मो-
हनिवृत्त्यभावेचात्मदर्शनस्याभावस्तदभावेसतरांमोहाभावइ-
त्याशंक्यानेनज्ञानेनेवातिशयपापकृतदपिसंसारतरतीदंज्ञान-
मेवसर्वपापनाशयतीतिवदन्तज्ञानस्यसदृष्टान्तसामर्थ्यमाह हा-
भ्यो अपिचेदितिसर्वेभ्योत्रसंज्ञांतातर्गतेभ्यःपापेभ्यःपापकृत्योपि

चेद्यदि पापकृतमोतिशयपापकर्तात्वमसि भवसितर्षापि ज्ञा
नस्त्वेनैव ज्ञानरूपयानो वैव सर्वत्र जिनं संतरिष्यसि गर्भजन्म
शिषुवालकुमारपोगंडकिशोरतरुणावृद्धमरणाय वस्थाद्वा
वंप्रेतपिशाचादियोन्युद्भवत्वे हि कंयमहतादिदर्शनतत्कृतता
उनतर्जननिरयपाताय कद्भवमाशुत्रिकंवडः खड्गसमुद्रं ज्ञानरूप
नावमाश्रित्य सम्यग्गतायासेन तरिष्यसीत्यर्थः ३६

मधुसूदनीटीका

किंच शृणु ज्ञानस्य माहात्म्यं ॥

अपि चेदित्यसंभावितभूतपगमप्रदर्शनार्थो निपातौ यद्यप्यय
मर्थो न संभवत्येव तथापि ज्ञानफलकथनायाम्पुन्येनोच्यते य
द्यपि त्वपापकारिभ्यः सर्वेभ्योतिशयेन पापकारीपापकृतमः स्या
तथापि सर्वं हृजिनं पापं प्रति इत्तरत्वेनार्णवसदृशं ज्ञानस्त्वेनैव
नान्येन ज्ञानमेव स्तुवं योने कृत्वा संतरिष्यसि सम्यग्गतायासेन पु
नरावृत्तिवर्जितत्वेन च तरिष्यसि अतिक्रमिष्यसि हृजिनशब्देना
त्रयर्थाय मर्मरूपं कर्मसंसारफलमाभिप्रेतं मुमुक्षोः पापावसृणु
स्याप्यनिष्ठत्वात्

३६

सदानंदीटीका

शृणु ज्ञानस्य माहात्म्यं पावनानां सुपावनं सर्वेभ्यः पापकारि
भ्यस्त्वमाधिकेन यद्यपि १ पापकारी तथाप्येवं इत्तरत्वेन सं
कटे पापार्णवमिदं सर्वं ज्ञानं योने विधाय च २ पुनरावृत्तिशू
न्यत्वात् स्तुत्वेनातिक्रमिष्यसि धर्माधर्मात्मकं कर्म सर्वं हृजि
नशब्देन ३ अभिप्रेतं मुमुक्षोर्हि वैमुहेतुतया यतः हेयं प्रण
मयीत्येवं भगवन्मतमुत्तमं ४

नीलकंठीटीका

अपि चेदिति हृजिनं हृजिनार्णवं धर्मोपीह मुमुक्षोः पापमि
त्युच्यते ३६ ॥

गी.
टी.
च.

आनंदीटीका

पुनर्विप्रेक्ष्य तस्मात् सूर्याग्नियस्यायस्यास्य तस्यायं यत्तस्योत्पत्तिः ॥

~~प्रत्यक्षानुमानेन तस्यापि यस्यापि स्थितिः प्रतीतिः~~

श्रीरंजनाजैवैवलिद्योऽज्ञं मनसा मानै संवैवस्य कर्मफलपक्वम्

[illegible]

नियान्तनारथफलानिप्राप्तयेति चेन्नियान्तिना
हन्तानि क्रियमाणानि च तानि दत्तानि च तेषां निवर्तनार्थः ३५

ज्ञानमेव भूषणाय नमः सादृश्यं जीवन्मुक्तयेति त्वर्थः ३५

+ अत्र स्वयं ज्ञानमुपदिश्यन्निज्ञानिनस्ते ज्ञानमुप

जन्मभवलक्षणे विशेषज्ञानं नैर्जनस्य भिकांतोऽयं

नृभवलक्षणाविशेषज्ञानमुनस्यामिकाक्षयि
नानाविद्यामात्रिषां भगवांस्तत्त्वमन्त्रभावयि

यतोऽस्याज्ञानस्यायं प्रभावः

अपि वेदमिय अपित्व सर्वेभ्यः पापेभ्यः समस्तैः पातकिभ्यां ज्ञा

तिगुर्वादिवधादिदृष्टकारित्वात्पापकृतमः तदपक्षयान्तिशयः

न डष्टकर्मकारी तथाप्यस्य ज्ञात्यादिवथलक्षणस्य कर्मणाः स्वयं

मत्वे सति वृजिनंत जे पापं समस्तं सागरमिव उलंघ्य यथाक्ते जा

नलक्षणे नमवेन यानपात्रेण लंघयिष्यसियतः ३५

लासिकी रक्तजलीटीका

लासिका दन्तमुखादिका।
अपि चेदित्यसंभावनाभ्यपगमे निपातौ यद्यपित्वे सर्वेभ्यः पाता
किंभ्यो ज्ञात्यादिवथकारित्वात्पापकृतमः अथापि सर्वपापस
मुदे ज्ञानलक्षणो न पोते नैव सम्यग्नायासे नतरिष्यसि वृजिनश
हे नात्र धर्माधर्मरूपेकर्मभिप्रेतं समुदापापवत्सु एषा प्यनि
ष्टत्वात् ननु समुद्रवस्थितस्यैव पापस्यातिलेखनमात्रे न त्वना
श इति दृष्टोतेन नारायण उवाच ३६

यति

पंचोलीटीका

किंच अपि चेदिति चेत् यद्यपि सर्वपापेभ्यः पापवर्करिभ्यः पाप
कृत्वे असितयापि ज्ञानस्रवे नैव सर्वहृजिनं पापार्णवं संतरिष्य
सि ३६

ररावीरसमिद्धोयिनी॥

अपिचेदिति पतततावन्नसंभाव्यतएव त्वंपायकारीति
परंयद्यपित्वं सर्वेभ्यः पायकारिभ्यः सकाशादतिशयेन पा
यकारीस्वेनैव तथाभिमानादसि तथापि सर्वे ह्यजिनं वंधु
वधादिनिमित्तकया यमतिदुस्तरत्वेनार्णवतुल्यं ज्ञानसर्वे
नैव ज्ञानं पूर्वोक्तलक्षणं निश्चयात्मकं तदेव स्रवः पोतः संतर
णोपायस्तेनैव नान्येन संतरिष्यसि सम्यगनायासेनातिक
मिष्यसीति माडः स्थितो भूरिति भावः ३६॥

मधुभाष्य

३६॥

भाषा अनुवाद

और जो सब पापी मनुष्यों से भी तम अधिक पापी होउ तो भी पापद्वय समुद्र को ज्ञानरूप नौका के द्वारा अनायास उतरि जावगे तात्पर्य यह कि जो तमने कहा था कि पापमेवाश्रयेदस्मान् अर्थात् ऊड़ुंबके मारनेसे हमें बड़ा ही पाप होगा और वैभवय रूप वृजिन कहे इःख सागरके पारकैसे जायेंगे सो यह अज्ञान सेतुमारी भूल सहज उपाय आत्मज्ञानसे छूट जायगी ऐसे कहिकर श्रीभगवान ने ज्ञान का महात्म्य कहा ३६

टीका

निश्चय जो सभपापीसैं बड़ पापकृत दोष ज्ञान उडसें पापसभीतर जापगसोय ३६ ॥

[illegible]

此書係由本館代為影印，原書已佚，現存本館。
 此書係由本館代為影印，原書已佚，現存本館。

यथेयांसिसमिद्धोग्निर्भस्मसात्कुरुतेःर्जन
ज्ञानाग्निःसर्वकर्माणिभस्मसात्कुरुतेतथा ३१

शंकरभाष्ये

ज्ञानेकशब्दनाशयतिपापमिति सदृष्टान्तमुच्यतेयथेति यथाप
धांसिकाष्ठानिसमिद्धःसम्यक् इहोदीप्तोग्निर्भस्मसात् भस्मीभा
वंकुरुतेःर्जनपदंज्ञानमेव अग्निर्ज्ञानाग्निःसर्वकर्माणिभस्मसा
त्कुरुतेतथानिर्वीजं करोतीत्यर्थः नहि साक्षादेवज्ञानाग्निःता
निकर्माणीत्यनवज्रस्मीकर्तुं शक्नोति तस्मात्सम्यक्दर्शने स
र्वकर्माणां निर्वीजत्वेकारणमित्यभिप्रायः सामर्थ्यात् येन कर्म
णाशरीरमारब्धतत् प्रवृत्तफलत्वादुपभोगेनैव दीयते तेषामप्य
प्रवृत्तफलानि ज्ञानोत्पत्तेः प्राकृतानि ज्ञानसहभावीनि चाती
तानेकजन्मकृतानि च तान्येव सर्वाणि भस्मसात्कुरुते ३१

आनंदगिरिकृतटीका

ज्ञाने सत्यपि धर्मा धर्मयोरुपलंभात् ऊतस्तयोस्ततो निवृत्तिरि
त्याशंक्य ज्ञानस्य धर्मा धर्मनिवर्तकत्वे दृष्टो तेन दर्शयितुमनेतर
प्रेक्षाकमवतारयति ज्ञानमिति योग्यायोग्यविभागेन निवर्तक
त्वा निवर्तकत्वविभागमुदाहरति यथेति दृष्टान्तमुदाहरति किमावेष्ट
ज्ञानाग्निरिति योग्यविषयेऽपि दाहकत्वमग्रेऽप्रतिवेद्यापेक्षयेति विवक्षि
त्वा विशिनष्टि सम्यगिति दाहकत्वमप्येव ज्ञानमेवेति ननु ज्ञानं साक्षादे
व कर्मदाहकं किमिति नोच्यते निर्वीजं करोति कर्ममिति किमिति व्याख्यान
मित्याशंक्याह नहीति ज्ञानस्य स्वप्ने यावदज्ञानापाकरणे सामर्थ्य
स्य लोके दृष्टत्वादविक्रियब्रह्मात्मज्ञानमपि तदज्ञाने निवर्तयन् तज्जन्म
कर्तृत्वभ्रमं कर्मबीजभूतं निवर्तयति तन्निवृत्तौ च कर्माणि न स्यात्तं पारयं
ति न तस्मात्साक्षात्कर्माणां निवर्तकं ज्ञानं अज्ञानेऽपि निवर्तकमिति व्या
प्तेस्तदनिवृत्तौ तदुपनयिकर्मोद्भवसंभवादित्यर्थः ज्ञानस्य साक्षात्

गी.
टी.
च.

कर्मनिवर्तकत्वाभावेफलितमाह तस्मादिति सम्यग्ज्ञाने मूल-
भूताज्ञाननिवर्तनेन कर्मनिवर्तकमिष्टं चेदारब्धफलस्यापि कर्मणो नि-
वृत्तिप्रसंगात् ज्ञानोदयसमकालमेव शरीरपातः स्यादित्याशंकाह
सामर्थ्यादिति ज्ञानोदयसमसमयमेव देहापोहेतत्त्वदर्शिभिरुपदिष्टं
ज्ञानेफलवदिति भगवदभिप्रायस्य बाधितत्त्वप्रसंगादाचार्यलाभात्
यानुपपत्त्या प्रवृत्तफलकर्मसंपादकमज्ञाने लेशेन नाशयति ज्ञान-
मित्यर्थः कथं तर्हि प्रारब्धफलकर्म नश्यतीत्याशंकाह येनेति तर्हि
कथं ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् करोतीत्युक्तं तत्राह अत इति
ज्ञानादारब्धफलानां कर्मणां निवृत्त्यनुपपत्तेरनारब्धफलानि या-
निकर्माणि पूर्वज्ञानोदयादस्मिन्नेव जन्मनि कृतानि ज्ञानेन च सह
वर्तमानानि प्राचीनेषु ज्ञानेकेषु जन्मसृजितानि तानि सर्वाणि ज्ञाने-
कारणानि वर्तनेन निवर्तयतीत्यर्थः ३१ ॥

स्वामिकृतटीका

समुद्रवस्थितस्य पापस्याति लेचनमात्रं न तनाशयति भ्रान्तिं दृष्टोते
नवारयन्नाह यथेयांसीति पंधासिकाष्टानि प्रदीमोऽग्निर्यथा भस्म-
सात्कुरुते भस्मीभावेन यतिनथात्मज्ञानरूपोऽग्निः प्रारब्धकर्मव्य-
तिरिक्तानि सर्वाणि कर्माणि भस्मीकरोतीत्यर्थः ३१

पिशाचभाष्यं

ब्रह्मज्ञानस्य सकलहृजिनतराणां त्वमाह यथेयांसीति यथा-
यं दृष्टोतः पंधासिकाष्टानि समिहः ज्वलितः अग्निर्भस्मसात्सर्वं क-
रुते र्जनं तथा ज्ञानमेवाग्निः सर्वकर्माणि नित्येनैमित्तिककाम्यप्र-
तिषिद्धरूपाणि भस्मसात्कुरुते तथा ३१

रामानुजभाष्यं

यथेति सम्यक्प्रहृष्टोऽग्निः समुच्चयमिवात्मयाथात्म्यज्ञानरूपोऽग्नि-
जीवात्मगतानादिकालप्रवृत्तानेन कर्मसंचयान् भस्मीकरोति ३१

॥ अभिनवगुप्तकृतटीका स्पष्टार्थ

परमार्थप्रवादीका

अथोक्तप्रमेयं लोकि क^{२३} षोतेन द^{१५} यति यथेति यथा समिद्धः प्रदी-
प्राग्निः पथासिकाष्टानि भस्मसात्कुरुते तथा ज्ञानाग्निः पारव्यवति
रिक्तानि सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते समिद्ध इति पदेन ज्ञानाग्निः प्रा-
तिपदे वृद्धिं प्रापितः स न भस्मसात्कुरुते ३१

वनमालीटीका

विद्यमानसमुद्रस्येव पापतराणं न विवक्षितं किंतु नाश एवेत्याह यथे
ति यथैधांसि काष्ठानि समिद्धः प्रज्वलितोग्निर्भस्मसात्कुरुते हे श्रु-
त मद् परोक्षज्ञानद्वयोग्निः सर्वकर्माणां संसारप्रदानिसवासनानि
प्रारंभकमिनानि भस्मसात्कुरुते तथा भिद्यते हृदययोगी क्षियते
सर्वसंशयाः क्षीयेते चास्य कर्माणि तस्मिं दृष्टे परावरे इति श्रुतेः तदधि-
गम उत्तरपूर्वाद्यचोरस्त्रेष्वभिनाशो तद्व्यापदेशादिति सूत्राच्च अस्याधि-
गमे उत्तरस्य किं माणस्यास्त्रेषो निर्लेपः पूर्वस्यापराशोर्विनाश इत्यर्थः
प्रारंभकर्मणां तु भोगादेव क्षयः नाशुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिश-
तैरपीति श्रुतेः भोगेन त्वितरे क्षयित्वा संपत्स्यत इति सूत्राच्च अधि-
कारिणां तु यान्येव ज्ञानोत्पादकदेहा रंभकाणि ता न्येव देहांतरारंभ-
काण्यपि यथा वशिष्ठादीनां यावदधिकारमवस्थिति राधिकारिका-
णामिति सूत्रात् अनेकदेहारंभकं बलवत्प्रारब्धफलं कर्म तच्च भग-
वदुपासकानामेव नान्येषां अनारब्धफलानि नश्यन्ति आरब्धफला-
नित्ययावज्ज्ञागसमाप्तिरिति भोगश्चैकेन देहेनानेकेन वेति न विशेष-
षः निःकामकर्मणा हरैराश्रयनेततः अवगमनं निदिध्यासनं ततो वि-
च्छिन्नप्रेम संतति पूर्वक सर्वोत्तमत्वेन तर्या परोक्षेततस्तत्सहा प्रसाद-
स्ततो हृदयपदवाच्यानाय विद्याया देहादावहं ममेत्यभिमानहेतोर्नि-
वृत्तिरतः सर्वकर्मी लेपः प्रारब्धकर्मवशादेहावस्थानंदं व्यापारे नि-
वृत्ते कुलालवक्त्रे कंचित्काले भ्रमं वस्थानवत्सप्तजीवन्मुक्त इति भाव-

ऊसमेवेजयंतीदीका

किंच यथेयांसीतिहेःर्जनयथासमिदःकाष्ठादिनासम्पगिडः
प्रज्वलितोऽग्निर्वायुसत्वनलःपथांसिकाष्ठादीनिभस्मसात्समंये
भस्मेतिसमंयेभस्मसात्कुरुतेनिःशोषेणसमग्रोन्येथांसिभस्मा
न्येवकरोतिनतकिंवित्यजतीत्यर्थःतथाज्ञानाग्निर्ज्ञानरूपोऽयोऽग्निः
ससर्वकर्माणिपापप्राणमिष्टान्नप्राणसंचितक्रियमाणानिक
र्माणिभस्मसात्कुरुतेनिःशोषेणसर्वकर्मभस्मीकरोत्यर्थः ३१

मधुसूदनीटीका

ननु सप्रवृत्तरणे कर्मणां नाशानस्यादित्याशक्त्यदृष्टान्तांतरमाह ॥

यथेयांसिकाष्टानि समिद्धः प्रज्वलितोग्निर्भस्मसात् ऊरुते भस्म
मावेनयति हे अर्जुन ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि पापानि प्राणानि च
विशेषेण प्रारब्धफलभिर्न निर्भस्मसात् ऊरुते तथा तत्कारणाः
ज्ञानविनाशेन विनाशयतीत्यर्थः तथा च प्रकृतिः भिद्यते हृदयं
स्थितिं यते सर्वसंशयः क्षीयते वास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्ट्वा पराव
रसति तदयि गमउत्तरपूर्वाद्योरश्लेषविनाशो तद्यापदेशात् इ
तरस्याप्येवमसंश्लेषः पातेति च सूत्रे अनारब्धे प्राणपापेन प्रप
तयेत्यत्र सूत्रे अनारब्धकार्ये एव तत्पूर्वे तदवयवैरिति ज्ञानोत्पादः
कदेहारंभकाणां तदेहान्तपवविनाशः तस्मात्तदेवाक्षिरंयावन्न
विमोक्षेण संपत्त्यदिति श्रुतेः भोगेन त्वितरे तपयित्वा संपद्यत इति
सूत्राच्च अधिकारिकानां तयान्येव ज्ञानोत्पादकदेहारंभकाणां
तान्येव देहांतारंभकान्यपि यथावसिष्टायांतरतमः प्रभृतीनां त
थावसूत्रं यावदधिकारं अवस्थिति रधिकारिणामिति अधिकार
रमने कदेहारंभकं बलवत्प्रारब्धफलं कर्म तच्चोपासकामेव नान्ये
षां अनारब्धफलानि नश्यन्ति प्रारब्धफलानि तयावज्ञागममा
मिति चेति भोगश्चैकेन देहेनानेकेन वेति न विशेषः विस्तरस्ताव
रेदृश्यः

सदानंदीदीका

गी.
टी.
च.

कार्ये

अनाद्योपवृण्णपापेन शतः तथा च सूत्रे अनारब्धकार्ये एव तत्
वेतदवधेयमिति ज्ञानोत्पादकदेहाभिकानां तदेहान्तरे वोपभोगेन
विनाशः तथा च कृतिः तस्यावदेव चिरं यावन्नविमोक्षेण संयत्स्य
इति तथा च सूत्रं भोगेन त्वितरेह पयित्वा संयत्ते इति ३०

पंचोलीटीका

ज्ञाने कथं पापेनाशयति तत्र दृष्टान्तमाह यथेयोसीति हे अ
ज्ञेयथाप्रसिद्धाग्निः पथोसिकाष्टानि भस्मसात्कुरुते तथा
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् विधीजानि कुरुते ३१

रागवीरसमिद्धेति नी॥

यथेति येन प्रकारेण प्रज्वलितो मिः काष्ठानि भस्मभावं नयति
तेनैव प्रकारेण प्रोक्तलक्षणानि श्रद्धालवक. ज्ञानदूषो मिः सर्वे
पां प्रतिपत्तारणां कर्माणि शस्त्रमोक्षरादीनि भस्मसात्कुरुते नि
वर्तयतीति यावत् दृढनिश्चयं हि दृष्ट्वा भीतारिपवः प्रशिथि
लांगसंधिवंध्यत्वाच्च स्वप्रयोगादिकं न ऊर्वेति किं त्रशस्त्राणि
विदाय पलायते इति भावः यदा कर्माणि सकीयान्येव कथं भीष्म
महं संख्य इत्यादि ग्रंथानि रूपितानि अन्यथा प्रतिपत्तिरूपारिण
मानसानि निश्चयाग्निरुपुनः प्ररोहयोग्यानि करोति समूलं न
प्रायतीति भावः ३०॥

मधुभाष्य

३०॥

भाषा अनुवाद

जो पूर्व श्लोक में कहा कि ज्ञान नौका से पाप समुद्र को उतारि
जाओगे सो टीका है पर पाप तो बना रहा इस संदेह पर छोटें
देकर कहते हैं कि हे अर्जुन जैसे प्रज्वलित अग्नि काष्ट समूह
को भस्म कर देती है तैसे ही ज्ञान अग्नि भी प्रारब्ध कर्म को खा
ड और संपूर्ण संचित कर्मों को नाश करती है इसमें ऊँचा स
देह न करो ३१

टीका

ज्यों प्रज्वलित होय अर्जुन काष्ट भस्म करें अग त्यों ज्ञान
नामि सभ कर्म कहुं भस्म करण दिलाग ३०॥

सिद्धि-प्रमाण

१४९

यदि कश्चिन्मनुष्यः साक्षात् काले किञ्चिद्दिनं
निराश्रितः भवेत् तदा तस्य मरणं भविष्यति
तस्मात् साक्षात् काले किञ्चिद्दिनं निराश्रितः
न भवेत् किञ्चिद्दिनं निराश्रितः न भवेत्
तस्मात् साक्षात् काले किञ्चिद्दिनं निराश्रितः
न भवेत् किञ्चिद्दिनं निराश्रितः न भवेत्
तस्मात् साक्षात् काले किञ्चिद्दिनं निराश्रितः
न भवेत् किञ्चिद्दिनं निराश्रितः न भवेत्

सिद्धि

यदि कश्चिन्मनुष्यः साक्षात् काले किञ्चिद्दिनं
निराश्रितः भवेत् तदा तस्य मरणं भविष्यति
तस्मात् साक्षात् काले किञ्चिद्दिनं निराश्रितः
न भवेत् किञ्चिद्दिनं निराश्रितः न भवेत्
तस्मात् साक्षात् काले किञ्चिद्दिनं निराश्रितः
न भवेत् किञ्चिद्दिनं निराश्रितः न भवेत्
तस्मात् साक्षात् काले किञ्चिद्दिनं निराश्रितः
न भवेत् किञ्चिद्दिनं निराश्रितः न भवेत्

नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह वियते तत्स्व
ये योगसंसिद्धिः कालेनात्मनि विंदति ३५

शंकरभाष्ये

यत एवमतः नहीति नहि ज्ञानेन सदृशं तत्त्वं पवित्रं पावनं शुद्धिकरमि
ह वियते हियस्मात् तज्ज्ञानं स्वयमेव योगसंसिद्धौ योगेन कर्मयोगेन
समाधियोगेन च संसिद्धः संस्कृतो योग्यतामापन्नो मुमुक्षुः कालेन म
हता आत्मनि विंदति लभत इत्यर्थः ३५ ॥

आनंदगिरिकृतटीका

ननु येनैव परमपरिशुद्धिकरेण केन विदुषमेधादिना परमपुरुषार्थ
सिद्धेरन्यमात्मज्ञानेनेत्याशंकाह यत इति पूर्वोक्तेन प्रकारेण ज्ञानमा
हात्म्यं यतः सिद्धमतस्तेन ज्ञानेन तत्त्वं परिशुद्धिकरं परमपुरुषार्थोपा
यिकमिह व्यवहारभूमौ नास्तीत्यर्थः तत्पुनरात्माविषयं ज्ञानं सर्वेषां
किमिति कुटिति नोत्पद्यते तत्राह तज्ज्ञानं स्वयमिति महता कालेन
यथोक्तेन साधनेन योग्यतामापन्नः तदधिकृतः स्वयंतदात्मनि ज्ञानं
विंदतीति योजना सर्वेषां कुटिति ज्ञाना उदयो योग्यतावेधुर्यादिति भा
वः ३५

स्वामिकृतटीका

तत्र हेतुमाह नहीति पवित्रं शुद्धिकरं इह तपोयोगादिषु मध्ये ज्ञा
नतत्त्वं नास्तेषु तर्हि सर्वेषां आत्मज्ञानमेव किं नाभ्यस्यंतीत्यत आह
तत्स्वयमिति सार्थेन तत् आत्मनि विषये ज्ञानं कालेन महता कर्मयो
गेन संसिद्धौ योग्यतां प्राप्तः स न स्वयमेवानायासेन न तत्कर्मयोगे वि
नेति भावः ३५

पिशुचभाष्ये

यत एवमतः नहीति ज्ञानेनेति ३५ ॥

रामानुजभाष्ये

गी.
टी.
व.

यस्मादात्मज्ञानेन सृष्टं पवित्रं शुद्धिकरं मिह जगति स्मृतं न वि-
द्यते तस्मादात्मज्ञाने सर्वपापनाशयतीत्यर्थः ततश्चाविद्यं ज्ञाने यथो-
पदेशमहरं रूपं च यमाज्ञानाकारकर्मयोगेन संसिद्धः कालेन स्या-
त्मानि स्वयमेव लभेत ३५

अभिनवगुप्तकृतटीका ३५

परमार्थप्रपाटीका

अतएव ज्ञानेन दुःसाध्यं किमपि नास्तीत्याह नहीति इहतपो यो
गादिषु मध्ये ज्ञानतत्त्वं पवित्रं शोधकं मन्यन् विद्यते तत्राह तत्त्व
यमिति सार्द्धेन तत्ज्ञाने योगसंसिद्धः योगे कर्मयोगेन योग्यतां प्राप्त
कालेन परिपक्वावस्थायां स्वयमेव ग्रन्थासेन आत्मेत्येव संशुद्धे
मनस्येव विंदति शान्तिं परंतु नान्यतः कृताश्चिदातीत्यनेन श्रुतिरपि
मनसेवानुद्वेगमेतदप्रमये भुवमिति तस्यामनसेवाप्रव्यं नैह नाना
स्तिकिंचनेति भाष्यं एतदात्मा खं वस्तु प्रमयमप्रमयं अतर्कमपि
मनसेव भवति स्थिरं यथा भवति तथा अनुवेलं द्रष्टव्यं नान्येन तदुक्तं
यंचाशीतौ राद्वरदृशोपि सदाशिववश्यः प्रकाशते जगति तद्विदि-
शुद्धचित्ते प्रकाशमेति स्वयं आत्मेति ३५

वनमालीटीका

न हि ज्ञानेन सृष्टं पवित्रं शुद्धिकरं मिह लोके विद्यते प्रायश्चित्तादे-
पापनिवर्तकत्वेऽपि पापमूला विद्योच्छेदकत्वाभावात् भगवत्ज्ञा-
नेन सर्वपापमूलमविद्योच्छेद्यते ननु सर्वं कृतो नामुच्यते तज्ज्ञानेन
त्राह तदिति महता कालेन योगसंसिद्धः योगेन पूर्वोक्तं न संसि-
द्धो योऽपि तामाप्नोति स्वयमेवात्मनि भगवति तज्ज्ञानेन तद्विषयकं ज्ञा-
नं विंदति आत्मनि भगवति प्रसन्ने सति वा आत्मनि मना सिवान् तत्-
ज्ञानेन त्रयापरोक्षं विंदतीत्यर्थः ३५ ॥

कृष्णमवेजयंतीटीका

न त्वेवं भूतः प्रतापोऽस्य कृतो यतः सर्वकर्माणि भस्मीकरोतीत्यपेक्षाया

माह नहीति हि यस्मादिहामिस्त्रेलाके ज्ञानेनात्मर्यथात्मज्ञानेन
सदृशं समानं दानतपस्तीर्थादिकं पवित्रं परमशुद्धिकरं न विद्यते
नास्त्यवातः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते इत्यर्थः तस्य दुर्लभत्वम्
माह तदिति योगसंसिद्धः कर्मयोगेन सम्पन्नः सिद्धः शुद्धात्करण
त्वेन मुमुक्षुत्वमापन्नः पुरुषस्तत्रापि कालेन वरुणकालेन न तस्य
५ न आत्मनि स्वास्मि स्वयं स्वतः लब्धं तज्ज्ञानं विंदति लभते ३५

यस्मादेवं तस्मात् ॥ मधुसूदनीटीका

नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रं पावनं शुद्धिकरमन्यदिह वेदे लोकव्यवहा
रे वा विद्यते ज्ञानभिन्नस्याज्ञानानि वर्तकत्वेन समूलपापनिवर्तक
त्वाभावात् कारणसद्भावेन पुनः पापो दयाच्च ज्ञानेन त्वज्ञाननिवृत्त्या
समूलपापनिवृत्तिरित्यतस्तस्य मन्यत्र विद्यते तदात्मविषयं ज्ञानं
सर्वेषां किमिति कदिति नोत्पद्यते तत्राह तज्ज्ञाने कालेन महता योग
संसिद्धः योगेन पूर्वोक्तकर्मयोगेन संसिद्धः संस्कृतो योग्यतामापन्नः
स्वयमात्मान्यतः करणो विंदति लभते न त्वयोग्यतामनापन्नो यदने
स्वनिष्ठतया न वा परनिष्ठं स्वीयतया विंदतीत्यर्थः

३५ सदानंदीटीका

ज्ञानेन तत्त्वलोके स्मिन् वेदे वा न्यत्र पावनं विद्यते शुद्धिजनकमज्ञा
नमलनाशकं १ ज्ञानाद्भिन्नस्य सामर्थ्येनास्त्यज्ञानमलक्षये ता
दात्मज्ञानं सर्वेषां कृतो नोत्पद्यते चिरंत २ इत्याशंक्याह कालेन म
हतानतस्तत्त्वो पूर्वोक्तकर्मयोगेन संस्कृतो योग्यतामापन्नः ३ शु
मुक्षुर्लभते बुद्धौ स्वयंतज्ज्ञानमुत्तमं न योग्यतामनापन्नो ज्ञानमा
त्रेकगोचरं ४ लभते योग्यतासिद्धेयत्नं कुर्यादतः प्रमान ५ ३५

नीलकंठीटीका

नहीति योगेन निष्कामकर्मावस्थानेन समाधियोगेन वा संसिद्धः

गी.
टी.
च.

संस्कृतो योग्यतामापन्नः कालेनेति विप्रयत्नसाध्यत्वं ज्ञानं
स्थाप्यते ३५

ग्रानंदीटीका

पवेर्वाप्राप्तयेति इति व्युत्पत्त्या पवित्रं संसरणं भयादुत्तकं योगेन ज्ञानकर्म समुच्चययुक्त्या

~~यत्तु यदेव कालोऽप्रतिपाद्यतादिकं ज्ञाने वा हे निमित्तमुत्पाद्यते~~
रमाह स्पष्टं ३५

रामकंठीटीका

यस्माज्ज्ञानेन तत्संयावकमन्यदस्तज्जगति न संभवति तस्यास्या
वनत्वं योगसंसिद्धोज्ञानसंस्कृतेन यथोक्तकर्म ~~कार्यं~~ समाधिना सम्य
कसिद्धः प्राप्तपरमात्मसमापतिलक्षणप्रकृष्टफलः स योगीका
लेनाभ्यासतीव्रतानुसारिणाशीघ्रेण विरेण वा स्वयमेवात्मनेवल
भते स्वीकृतं ३५

तत्र हेतुमाह

लासिकी ~~यत्तु~~ गौलीटीका

हियस्मात् ज्ञानेन तत्संयावकं तपो योगादिषु मध्ये यत्पवित्रं शोथ
कं वा सनात्राणां कलंकानां समूलोत्तरलकं न संभवति तच्च पवि
त्रत्वं योगसंसिद्धः योगेन यथोक्तेन कर्म समाधिना संसिद्धः सम्यग्ज्ञा
नोत्कर्षप्राप्तो योगी कालेनाभ्यासक्रमानुसारिणाशीघ्रेण विरेण वा
आत्मनि स्वस्वपेपवस्वयमनायासेन विंदतिलभते सुप्रवृत्ताया
तउक्तं तपस्तीर्थजपोदानं पवित्राणीतराणि च नाले ऊर्वेति तां सिद्धिं
या ज्ञानकलया कृतेति ३५

पंचोलीटीका

तज्ज्ञानेन कस्यचिदेवाधिकारिणो भवति न सर्वस्येति तत्राह न
हीति हियस्मादिह अस्मिन् लोके ज्ञानेन सदृशं पवित्रं न विद्य
ते तज्ज्ञानयोगसंसिद्धः योगेन कर्मयोगेन समाधियोगेन संस्कृ
तः योग्यतामापन्नः बहुकालेन स्वयं आत्मनि विषये लभते ३५

एतद्वीरसमिद्धोऽयिनी ॥

न हीति हि प्रज्ञो निश्चये इदं लोके ज्ञानेन प्रोक्तलक्षणो न स्व

यत्तु माहेताभ्यतरेण ह्यंगयोगेन
संसिद्धः सम्यक्ज्ञानसिद्धिं प्राप्तः का
लेन कालांतरिणा केन तत्परमापन्न
तामात्मनि स्वस्वपेपवस्वयमनायासेन विंदति सादात्मिक
नोऽस्ति ३५

धर्माचरणविषयकनिश्चयेन सदृशान्त्यमन्यत्यवित्रं अथर्मी-
नभिज्ञाचर्यादेर्निवर्तनात्सथर्मेषु हे प्रवृत्तिरानाश्चपवित्रताया
दकं नास्ति ननु कथं न तस्यासिः सर्वेषां कटितिभवतीत्यत आह
तदिति तस्य ज्ञानकालेन मद्वतानेदसायोगसंसिद्धः योगेन गु-
रुसंगेन सम्यक् सिद्धः संस्कृतांतः करण आत्मनि श्रंतः करणो स्व-
यमकस्माद्दिदितिलभते विरकालंकृतगुरुजनाराधनस्य तदनु-
प्रदात्त्वयमेवांतः करणो प्रोक्तलक्षणनिश्चयोत्यतिर्भवतीति भा-
वः अत्रेयमपराध्याख्यातीव प्रकांतार्थानुगुणानस्य ते बध्यते उ-
र आदाविति न हि र्वर्मां गुलिजाराणदिकं सर्वथा तभ्य इत्यौणादि-
क इत्ययः न हे र्वर्मां गुलिजाराणदेर्ज्ञानं यथास्थानामोचनप्र-
कारविषयकं न हि ज्ञानेन तस्मिन्नाति इहास्मिन्नुद्हन्यत्यवित्रं यवे-
र्वज्रायायुथाज्जायते इति यवित्रं वस्तु सदृशं युक्ततमं न विद्यते र्वम-
बंधनज्ञानं यथा वज्रादेरक्षतिन तथान्यदिति भावः यः पुमान्का-
लेकवचधारणकालेषु ह्यवसरेः गसंसिद्धः पर्वतस्वभावो न भ-
वेदिति शेषः संसिद्धिप्रकृतीति मे स्वरूपं च स्वभावश्चेत्यमरः य-
थापूर्वपर्वपर्वतामूढत्वेन वज्रप्रभावानभिज्ञावज्राजाराणोपाय-
मप्रयुजानां इदं राक्षिन्नपक्षाः कृताः एवं कवचमधारयत्युमा-
नपिशुभिर्बाणायायुधैर्निहंत्य त इति अतश्च पर्वतप्रायो यो न-
भवेत् किंतु कवचधारणाधिकमस्तु जाराणोपायं प्रयुजानपवस्था-
तु स आत्मनियत्ने कृते सति तत्प्राथितं राज्यादिकं स्वयं परानपेक्ष-
यैव विंदतिलभते इति तच्छब्दो ब्रुवदिस्य परमशोकः न वा जगर्भि-
तत्तदोषः लोकपवतद्यवस्थाया नियमितत्वात् अस्य च ग्रंथस्य
भगवदुक्तत्वेन वेदत्वात् यद्वा यस्मात्कवचधारणमेव वज्रादेरपि
शायकं तत्तस्मात्कारणात् योगेन र्वमसन्नदत्तेन संसिद्धो योग्य-
तामापन्नो नामनुष्यः कालेषु ह्यवसरे आत्मनि निश्चयात्मिका

192

三十一

भाषा अनुवाद

तिसका कारण यह है कि संसार में तप दान व्रत यज्ञ आदि के बीच ज्ञान के समान कोई भी वित्त शुद्ध नहीं करते हैं तो फेरि सब मनुष्य क्यों नहीं ज्ञान ही का अभ्यास करते इसपर उक्त श्रीकृष्ण कहते हैं कि वज्रत काल कर्म योग करने से शुद्ध वित्त होय सहज में लोग आत्मा का तत्त्वज्ञान लाभ करते हैं परंतु निष्काम कर्मयोग रूप जो भक्ति निष्कं विना तत्त्वज्ञान नहीं होता है सोई कहा नहीं जानेन सदृशं ३५

दोहा

नदियवित्र दे ज्ञान सम निश्चय से ३६ सोय योग सिध
कि दकाल सो आपदि मे कर होय ३८॥

1958

193

1958

1958

1958

अज्ञावानलभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ज्ञा
नं लब्ध्वा परं शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ३१

शोकरभाष्यं

येनैकांतेन ज्ञानप्राप्तिर्भवति स उपाय उपदिश्यते अज्ञावानिति अ
ज्ञावान् अज्ञाल्लभते ज्ञानं अज्ञाल्लत्वेऽपि भवति कश्चिन्मंदप्रस्थानो
ऽत आह तत्परो गुह्यपासनादावभियुक्तो ज्ञानलब्धुपाये अज्ञावा-
स्तत्परोऽप्यजितेन्द्रियः स्यादित्यत आह संयतेन्द्रियः संयतानि विषये
भ्यो निवर्तितानि यस्येन्द्रियाणि संयतेन्द्रियो योगीयपवंभूतः अज्ञा
वास्तत्परः संयतेन्द्रियश्च सोऽवश्यं ज्ञानं लभते प्राणिपातादिस्त वा
ज्ञानैकांतिकोऽपि भवति मायावित्वादि संभवात् न तत्र तथा तच्छब्दा
वत्त्वाद्वावित्येकांततो ज्ञानलब्धुपायः किंपुनर्ज्ञानलाभात् स्यादित्युच्य
ते ज्ञानं लब्ध्वा परं मोक्षाख्यं शान्तिमुपरतिमचिरेणादिप्रमेवाधिगा-
च्छति सम्पददर्शनात् तदिप्रमेव मोक्षो भवतीति सर्वशास्त्रन्यायप्रसि
द्धः सुनिश्चितोऽर्थः ३१

आनंदगिरिकृतटीका

कर्मयोगेन समाधियोगेन च सम्यक् ज्ञानोत्पत्तावतरंगसाधनमुपा-
दिशति येनेति ज्ञानलाभे प्रयोजनमाह ज्ञानमिति न केवलं अज्ञाल्ल
त्वमेव सहायं ज्ञानलाभहेतुरपि तत्तात्पर्यमपीत्याह अज्ञाल्लत्वेऽपि
मंदप्रस्थानत्वं तात्पर्यविधुरत्वेन च तस्योपदिष्टमपि ज्ञानमुत्पत्तुमीष्टे
तेन तात्पर्यमपि तत्र कारणं भवतीत्याह अत आह इति अभियुक्तो निष्ठा
वान् उपासनादावित्यादि शब्देन अवणादिगृह्यते न केवलं अज्ञातात्प
र्यं चेत्सुभयमेव ज्ञानकारणं किंतु संयतेन्द्रियत्वमपि तदभावे अज्ञादे
रकिंचित्करत्वादित्याशयेनाह अज्ञावानिति उक्तसाधनानां ज्ञानेन
सहेकांतिकत्वमाह यपवंभूत इति तद्विद्विप्रणिपातेनेत्यादौ प्रागेव
प्राणिपातादेर्ज्ञानहेतोरुक्तत्वात् किमितीदानीं हेतुतरमुच्यते तत्राह
प्राणिपातादिस्त्विति तद्विबहिरंगमिदं पुनरुक्तं रंगं न च तत्र ज्ञानेन प्र

गी.
टी.
च.

तिनियमोमनस्यन्याकृत्वावहिरन्यथा प्रदर्शनात्मनोमायावि
त्वसंभवादिप्रलेभकत्वादेरपि संभावनोपनीतत्वादित्यर्थः मा
यावित्वादेः अज्ञावत्तत्वात्तथापि संभवादेर्नैकांतिकत्वमविशि
ष्टमित्याशंकाहनत्विति नहिमाययाविप्रलेभेनवाअज्ञातात्पर्य
संयमानियोगतोनिष्ठातमर्हतीत्यर्थः उत्तरार्द्धेप्रश्नपूर्वकमवतार्य
वाकरोति किंपुनरित्यादिना सम्यग्ज्ञानादभ्यासादिमायनान
पेक्षान्मोक्षोभवतीत्यत्रप्रमाणमाह सम्यग्दर्शनादिति शास्त्रश
हेनतमेवविदित्वाज्ञानादेवतत्त्वैवत्यमित्यादिविवक्षितंन्यायस्त
ज्ञानादज्ञाननिवृत्तेः रज्जादौप्रसिद्धत्वात्आत्मज्ञानादपि निरपेक्षा
दज्ञानतत्कार्यप्रत्ययलक्षणोमोक्षः स्यादित्येवंलक्षणं ३१

स्वामिकृतटीका

किंच अज्ञावानिति अज्ञावानुपदिष्टेर्षे आस्तिक्यबुद्धिमान्
तत्परस्तदेकनिष्ठः संयतेन्द्रियश्चतुर्ज्ञानंलभतेनान्यदित्यर्थः अतः
अज्ञादिसंपत्त्याज्ञानलाभात्प्राक्कर्मयोगएवशुद्धमनुष्ठेयः
ज्ञानलाभानंतरंनतस्यकिंचित्कृत्यमस्तीत्याह ज्ञानंलब्ध्वावचिरे
णैवमोक्षोपप्राप्नोति ३१

पिशाचभाष्ये उपज्ञाने ३१

रामानुजभाष्ये

तदेव स्पष्टमाह अज्ञावानिति उपदिष्टानुबुद्धौअज्ञावोस्तत्परस्त
त्रैवनियमितमनास्तदितरविद्यासंयतेन्द्रियोविरेणकालेनोक्तल
क्षणविपाकदशापन्नोज्ञानंलभतेतथाविधंज्ञानंलब्ध्वापरंशान्ति
मधिगच्छतिपरंनिर्वाणोप्राप्नोति ३१

अभिनवगुप्तकृतटीका स्पष्टार्थ ३१

परमार्थप्रपाटीका

किंचअज्ञावानिति गुरुपदिष्टेर्षे आस्तिक्यंअज्ञातज्ञानं तत्परस्तदे
कनिष्ठः अतएवसंयतेन्द्रियश्चतुर्ज्ञानंलभतेनान्यःपवेज्ञानंलब्ध्वाअ

चिरेण परं शान्तिं मोक्षमधिगच्छति अथ ज्ञानरहितनिन्दति ३१

वनमालीटीका

ज्ञानस्योत्कृष्टमावश्यकं च यत्साधने तदाह अज्ञेति गुरुवेदांतवा
कोऽदमित्यमेवेति प्रमादृपास्तिक्यबुद्धिः अज्ञातहान्युरुषो ज्ञाने
लभते एतादृशः कश्चिदलसः स्यात्तत्राह तत्परः ज्ञानोपाये गृह्या
सनादावत्यंताभियुक्तः एतादृशः कश्चिदजितेन्द्रियोपि स्यात्तत्राह
संयतेन्द्रियः संयतानिविषयेभ्यो निवर्तितानीन्द्रियाणि येन सः एवं
विशेषेण यत्र युक्तो वश्यं ज्ञाने प्राप्नोति प्रागुक्तप्रणिपातादिस्तु वा
योमायाविनोपि संभवादेनेकांतिकः अज्ञावत्वादित्वेकांतिक इ
त्यर्थः एतादृशोपायेन लब्ध्या चिरेणो वज्ञानाद्यवहितोत्तरकालेनै
व परामविद्यानिवृत्तिपूर्वकस्वस्वरूपानंदाविभावस्यो मुक्तिमधिग
च्छति यथा दीपो द्योत्तरकालपवो यकारनिवृत्तिर्न विलंबेन तथा
भगवदापरोक्षोदयकालपवजीवानंदाद्याक्तादकाविद्यानिवृत्ति
र्न तत्र विलंबेनेति भावः ३१

ऊसमेवेजयंतीटीका

एवंभूते ज्ञाने किं विशिष्टः पुरुषः प्राप्नोतीत्यपेक्षायामाह अज्ञा
वानिति शास्त्रार्थोक्तिपुर्विष्टासपूर्वं अज्ञाविद्यते यस्य स तथा न
त्यस्तत्रैव नियमितचित्तः यद्वापि पतिपालयति पूरयति वा परस्त
स्य परोऽहरहोऽभ्यासादिना पालकः प्रश्नादिना तदंगं पूरको वा सं
यतेन्द्रियः तदितरप्राकृतेभ्यो वस्तुभ्यः सम्पक्वजितान्युपसमिना
नीन्द्रियाणि येन संयमि तेन्द्रिय इत्यर्थः इदृशः पुरुषो ज्ञानमु
क्तप्रकारकं लभते प्राप्नोति लब्धे ज्ञाने सति किं स्यादत आह ज्ञान
मिति ज्ञानमुक्तलक्षणं लब्ध्या प्राप्या चिरेण स्वल्पकालेनैव परामु
त्कृष्टं शान्तिं मुक्तिमधिगच्छति प्राप्नोति पुनर्जन्मादिलक्षणं संसारं
न प्राप्नोतीत्यर्थः ३१

मधुसूदनीटीका

येनैकांतेन ज्ञानप्राप्तिर्भविष्यति स उपायः पूर्वोक्तप्रणिपाताद्यपेक्षयाऽप्यासत्रतरुच
त गुरुवेदांतवाकोऽदमित्यमेवेति प्रमादृपास्तिक्यबुद्धिः अज्ञात

गी.
टी.
च.

ज्ञानपुरुषोलभते ज्ञानं एतादृशोपिकश्चिदलसः स्यात्तत्राह ॥ स
यतानिविषयेभ्यो विद्येभ्यो निवर्तितानीदियाणियेन संसयतेन्द्रि
यः एवंविशेषणत्रययुक्तः यः सो वशं ज्ञानं लभते प्रणिपातादि
स्तवा सो मायावित्वादि संभवादेनैकांतिकोपि अडावत्त्वादिस्त्वे
कांतिक उपाय इत्यर्थः इदृशेनोपायेन ज्ञानं लब्ध्वा परं परमांशं
तिमविद्यातत्कार्यनिवृत्तिरूपं मुक्तिमचिरेण तदवयवधानेनैवा
धिगच्छति लभते यथा हि दीपः स्वोत्पत्तिमात्रेणैवांधकारं निवृ
त्तिकरोति न तत्र किंचित्सहकारिणमपेक्षते तथा ज्ञानमपि स्वोत्प
त्तिमात्रेणैवाज्ञाननिवृत्तिकरोति न तत्र किंचित्संख्यानादिकम
पेक्षत इति भावः ॥ ३५ ॥

सदानंदी टीका

ज्ञानप्राप्तिः सतां येनोपायेनैकांतभाविनी स आसन्नतरः सात्ताड
पाय उपदिश्यते १ गुरुवेदांतवाक्येषु अडास्तिकमतिस्मृता तस्य
नोलभते ज्ञानं यदि तेनैव तत्परः २ गुरुसेवामुत्तिज्ञानोपायेन्यंता
भियुक्तिमान् अडावांस्तत्परोपिकस्तन स्यात्समाजितेन्द्रियः ३ तस्या
पिडलंभज्ञानं प्रतः स्यात्संयतेन्द्रियः निवर्तितानीदियाणि विषये
भ्यश्च येन सः ४ अवशं लभते ज्ञानं विशेषणत्रयान्वितः प्रणिपा
ताय फपायो हि देभिनामपि दृश्यते ५ अडावत्त्वाय फपायस्तु सतामे
कांतिको वरः उपयेनेदृशेनैव ज्ञानं प्राप्य स पयसौ अविद्यादिनि
वृत्त्या व्याप्तांति मुक्तिमुपैति सः अवधानं विनैवाडावत्त्वात् भूतो म
वेन्नरः ६ यथा स्वोत्पत्तिमात्रेण दीपो हेतितमोत्तिले सनेवापेक्षते
तत्र किंचित्सहकारिणं ७ तथा स्वोत्पत्तिमात्रेण ज्ञानं च लोकगो
चरं निहंत्य विद्यातत्कार्यं न सहायमपेक्षते ८ ३५

नीलकंठी टीका

अडावान् ज्ञानं लभते अडावानपि संप्रयत्नो माभूदत आह तस्य
इति तत्परोपिकजितेन्द्रियो माभूद आह संयतेन्द्रिय इति परोपिकांति

विदेहकैवल्यं अविरेण प्रारब्धकर्म समाप्तो सत्यो ३५

तिसृजमुक्ताभ्यन्तरमाह अज्ञानादिति स्पष्टम् ३५
अन्यनिरेकमाह इदं ज्ञानेनानकर्मसमुच्चयेन हृत्यर्थ ३५

रामकंदीटीका

तस्यैवंप्रभावस्य ज्ञानस्य लाभ क्रममाह ॥

याश्च ज्ञानोपदिष्टेर्था निर्विकल्पफलसंभवनाय ह्यज्ञात्वा प्रफला-
स्यैव चेतसः संप्रसाद उत्पद्यते सा च परमेश्वरप्रसादस्वरूपादप्यथ
ममं जर्याभक्त्या सहेवोत्पद्यते तद्वा न तथा युक्तः संशयात्मकचो-
विद्विनाशात् तत्परो नान्यचेतास्तथा संयतेदियः प्राक्प्रतिपादिते
नक्रमेण वशीकृतसकलाक्षवर्गः परमपावनं ज्ञानमभियुक्तः ऊ-
तस्मिन्परमेश्वरे साप्रेरितात्मा तत्परमार्थादवाप्नोति तस्य प्राण-
नित्याभ्यासपरिशीलनात्सदृक्प्रतिपत्त्या स्वीकृत्या चिरेणात्पीयसे
वकालेन परंशान्तिरुत्तरं शान्तिं सकलविस्मयविनाशनिश्चलेशमं स्वा-
त्मापलब्धिजनितानिर्हृतिमधिगच्छति प्राप्नोति ३५

लासिकी दशुलीटीका

अन्यत्रापि संयंति द्विर्निर्वाणान् ज्ञानेनाभिर्वायितेति तस्यैवंप्रभा-
वस्य लाभक्रममाह अज्ञानादिति उपदिष्टेर्था अज्ञानास्तिकः गुरुवि-
षयभक्त्युद्देकेण हेतुना तदुत्तेर्ये विष्ठासयुक्तः तथा च श्रुतिः यस्य देवे
परमभक्तिर्यथा देवे तथा गुरो तस्यैते कथिता सार्था प्रकाशते महात्मन
इति तत्परो नान्यचेताः तथा उपदिष्टेर्था यत्त्वान् संयतेदियः पूर्वोक्तमु-
क्तावशीकृताक्षवर्गपदे विधः पुरुषो यथोक्तज्ञानं लभते प्रणिपातादि-
स्तवाद्योपायो मायावित्वादिसंभवादेनेकांतिकोपि अज्ञावत्वादिहेतु-
कांतिक उपाय इति ईशो हेतोपायेन तस्य ज्ञानं प्राप्नोतीत्येव कालेन
परंशान्तिमविद्यातत्कार्यनिर्हृतिरूपं मोक्षाख्यं प्राप्नोति ३५ एतदुक्तं
विहीनस्तु ३५

पंचोलीटीका

गी.
टी.
च.

येनैकोतेन विज्ञानप्राप्तिर्भवति तमुपायमाह अज्ञावानिति अ
ज्ञावान् अज्ञात्वा लभते तत्रिष्टः गुरोः पासनादौ अभियुक्तः संयते
दियः संयतानि विषयेभ्यः निवृत्तानां द्वियाणीयस्य सः ज्ञानं लभ
ते ज्ञानं लब्ध्वा अचिरेणास्ति प्रमेव परं प्राप्तिं मोक्षाख्या प्राप्नोति ३५

राणवीरसमिद्धोधिनी॥

ज्ञानप्राप्तौ सकरोपायमाह अज्ञावानिति गुरुणा स्ववाक्ये यथा
र्थबुद्धिः अज्ञातहान्युरुषो ज्ञानं प्रोक्तं लक्षणं लभते तत्परः प्राप्ति
पातादिना गुरुपासनादावत्यंतासक्तः संयतैर्दियः संयतानि स्वा
यत्तीकृतानि न पुनर्मनोनुविधीयमानानां द्वियाणि चक्षुरादीनि
पुत्रादिदृश्यदर्शनेनारब्धात्ममरकर्मणो निवर्तकानि येन सतादृशः
सर्वज्ञानं प्रोक्तं लक्षणं निश्चयं च सर्वदार्थविषयं ज्ञानं च प्राप्य परा
मनिर्वाच्या प्राप्तिं सखपरं परं राज्यभोगादिलक्षणं मैहिकीं स्व
र्गादिभोगलक्षणं पारत्रिकीं ब्रह्मसायुज्यलक्षणं मायवर्गिकीं
चाचिरेणाप्रीतिमेवाधिगच्छति प्राप्नोति ३५॥

मधुभाष्य

३५॥

भाषाश्रुवाद

और भी कहते हैं कि श्रद्धावान् कहे आचार्यतथा गुरु के उपदे
शमे विष्वासकरि आत्मीक बुद्धि हो तत्पर कहे पक उसी उपदे
शमे दत्त चित हो और इंद्रियों को वशरावि कर वह तत्त्वज्ञान
लाभकरें हैं इसी से ज्ञान लाभ के पहिले श्रद्धापूर्वक चित्तशु
द्धि केअर्थ निष्काम कर्म रूप भक्ति योग करना उचितहै और
ज्ञान होने पर ज्ञानी को फेरि अन्य कोई कर्म करना कहीहै
सोई कहते हैं कि तत्त्वज्ञानी ज्ञानलाभ के अनंतर अविरात्
कहे अल्पकालमे फटपट मोक्ष को पावते हैं इसमे संदेह
नहीं ३४

दोहा

श्रद्धावानलदे ज्ञानकटुं युक्त जिती दिय दोय ज्ञान मिले
सैं सांति परम सिद्ध परापत सोय ३५॥

2000年12月15日

[The text in this block is extremely faded and illegible.]

1915

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 श्री कृष्णाय नमः ॥

अज्ञानादप्रदधानसंशयात्माविनश्यति ना
ये लोकोक्तिनपरोनसखे संशयात्मनः ४.

शोकरभाष्य

अत्र संशयो हि न कर्तव्यः पापिष्टो हि संशयः कथमित्युच्यते अज्ञा-
नश्चेति अज्ञानात्मा न तस्योऽप्रदधानसंशयात्मा च विनश्यति अज्ञा-
प्रदधानो यद्यपि विनश्यतः तथापि न तथा यथा संशयात्मा सत्-
पापिष्टः सर्वेषां कथं नाये साधारणोऽपि लोकोक्तिनपरोनसखे
को न सखे तत्रापि संशयो पपतेः संशयात्मनः संशयचित्तस्य तस्मा-
त् संशयो न कर्तव्यः ४. आनंदगिरिकृतटीका

उत्तरश्लोकस्य पातनिकां करोति अत्रेति यथोक्तसाधनवानुपदे-
शमपेक्षया विरेणवससाक्षात्करोति साक्षात्कृतवसत्वेऽविरेणोव-
मोक्षेण मोक्षोतीत्येषोऽर्थः समस्या परामृश्यते संशयस्याकर्तव्यत्वे-
हेतुमाह पापिष्टो हीति उक्तं हेतुं प्रश्नपूर्वकं उत्तरश्लोकेन साधय-
ति कथमित्यादिना अज्ञादप्रदधानाच्च संशयचित्तस्य विशेष-
मादर्शयति नायमिति द्वितीयभागविभजनार्थं भूमिकां करो-
ति अज्ञेति अज्ञादीनां मध्ये संशयात्मनो यत्पापिष्टत्वं तत्प्रश्नहा-
राप्रकटयति कथमिति लोकद्वयस्य तस्य युक्तसखे सत्ताभावे हेतु-
माह तत्रापि संशयचित्तस्य सर्वत्र संशयप्रवृत्तेर्निवारत्वादि-
त्यर्थः संशयस्यानर्थमूलत्वे स्थिते फलितमाह तस्मादिति ४.

स्वामिकृतटीका

ज्ञानाधिकारिणमुक्ता तद्विपरीतमनधिकारिणमाह अज्ञश्चेति
अज्ञो गुणपदिवर्था न भिन्नः कथंचिज्ज्ञाने ज्ञानेपि अज्ञप्रदधानस्य
ज्ञानायामपि अज्ञायाममेदं सिद्धे ज्ञानेति संशयात्मा तच्चित्तस्य न-
श्यति स्वार्थाद्भ्रश्यति पतेषु त्रिष्वपि संशयात्मा सर्वथा नश्यति य-
तत्र

गी.
टी.
च.

तस्मात्पाये लोको नास्ति यन्नार्जनं वा हास्यसिद्धेः न च परलोको
धर्मस्यानिष्पत्तेः न च सत्त्वं संशयेनैव भोगस्याप्यसंभवात् ५.
पिशाचभाष्यं उपक्रमे ५.

रामात्रजभाष्यं

अतश्चेति अतएवमुपदेशं लब्ध्वा ज्ञानरहितः उपदिष्टज्ञानब्रह्मो
पायेचाप्रदधानः अन्तारमातु उपादिष्टे च ज्ञाने संशयात्मा संश
यितमना विनश्यति नष्टो भवति अस्मिन्नुपदिष्टात्मा याथात्म्य
विषये ज्ञाने संशयात्मा नोयमिं प्राकृतलोको नास्ति न च परः
धर्मकामादिपुरुषार्थाश्च न सिद्धेति कृतो मोक्ष इत्यर्थः शास्त्रार्थ
कर्मसिद्धिरूपत्वात् सर्वेषां पुरुषार्थानां शास्त्रार्थकर्मजन्यसिद्धेश्च
देहातिरिक्तात्मनि श्रय एव कत्वात् अतः सत्त्वं लवभाषितं संश
यात्मनो न भवति ५.

अभिनवगुप्तकृतटीका

सप्तमिदोभ्यामज्ञातप्रतिपत्तिदार्ढ्यं वेद्येन ज्ञानाग्निर्भवति यथा
तथाप्रियतनीयमिति पवित्रं हि ज्ञानं समं नास्त्यन्यस्य संवृद्ध्या
पवित्रत्वं न वस्तुत इत्यतिप्रसंगभयात् प्रताप्यते पवित्रत्वाच्चास्य
स्वये ज्ञास्यसि प्रवृद्धताया अत्र च अज्ञातमस्तत्परव्यापारत्वं क
गित्येवास्तिकत्वादसंशयत्वे सत्यमयते तस्मादसंशयवता ग
वीगमादृते न भाव्यं संशयस्य सर्वनाशकत्वात् संशयो हि न
किंचिज्ज्ञानातिप्रदधानत्वात् तस्मान्निःसंशयेन भाव्यमिति
वाक्यार्थः सकलाप्यायविस्फारितोर्थः श्लोकद्वयेन संदीप्य
प्रोच्यते ५.

परमार्थप्रपाटीका अथ ज्ञानरहितं निन्दति

अतश्चेति अज्ञो गुणोपदिष्टार्थानभिज्ञः कथंचिज्ज्ञाने जाते पि अत्र द
धानः अनास्तिकवान् कथंचिज्ज्ञातायामपि अज्ञायां ममेदं सि
ध्येन्न वेति संशयात्मा पर्वविधः पुरुषो नश्यति अज्ञनाशस्वरूप
माह नायमिति संशयात्मनः संशयश्च ज्ञातामनोयस्य तथा

भूतस्यायं लोको नास्ति असत्त्वात् न परः अथ प्रधानत्वात् न स
विनविश्रान्तिः संशयात्मत्वात् ४.

वनमालीटीका

अत्र संतापो न कार्य इत्याह अज्ञ इति अज्ञो न धीतः शास्त्रेणात्म
ज्ञानमन्यः गुरुवेदांतवाक्ये इदमेवं न भवत्येवेति विपर्ययस्याना
स्तिकाधीरप्रज्ञातज्ञानप्रदधानः इदमेवं भवति न वेति संशयाको
तचित्तः संशयात्मा विनश्यति स्वार्थाद्भूतो भवति नायं मनुष्यलो
कोऽस्ति सर्वत्र संशयेन विज्ञानार्जनाय संभवान्न न परो लोकः स्वर्गमो
क्षादिः धर्मज्ञानाद्यभावात् न संतं भोजनादिकृतं संशयात्मनः सं
देहाक्रान्तचित्तस्य अज्ञस्याप्रदधानस्य च परो लोको नास्ति ऐहिक
भोजनादिकृतसंवेत्तस्ति संशयात्मनस्तन्नो भयमन्यंतपापीया
नयमित्यर्थः ४.

ऊसमेवेजयंतीटीका

एवं फलसहितमात्म ज्ञानाधिकारिणमुत्केदनीतदनधिकारि
णोतद्विपरीतं फलं चाह अज्ञश्चेति अज्ञः केन विज्ञाययोगेन प्राप्त
मपि ज्ञानं शास्त्रज्ञानरहितत्वेन तद्ग्रहणधारणा समर्थः ननु यदि अ
ज्ञस्यैवाज्ञानं ज्ञानं न नाशयति तर्हि तदितरस्य वित्तस्याज्ञानाभावात् क
स्याज्ञानं तत्राशयति यज्ञानमज्ञानं न नाशयति तज्ञानमेव न स्यादज्ञा
नविरोधित्वं ज्ञानत्वमिति ज्ञानमप्यलक्षणात्वासिद्धेरिति चेदन आह
अप्रदधानश्चेति अज्ञावां लभते ज्ञानमित्युक्तीत्याश्रयावतपव
ज्ञानस्याधिगमनस्तस्यैव वा ज्ञानमेत ज्ञानं नाशयत्ययं त्वप्रदधान
सदाचार्योपदिष्टे ज्ञाने विद्यासपूर्वकं अज्ञारहितः यत्किंचित्प्राप्तं शा
स्त्रज्ञानं तदपि कृतकं वित्तं जादिरूपविवादेन विफलं करोत्यतोऽस्या
ज्ञानं तत्र नाशयति प्रत्युत तदेव नश्यति सचापिनश्यति स्वार्थादि
च्यवने अतपव संशयात्मा गुरुणोपदिष्टे ज्ञाने न ज्ञाने न मम संसार
निवृत्तिः स्यान्नेवेत्येवमाद्यनेकविधं संदिग्धमनाः सतविनश्यत्येव
ऊतायतः संशयात्मनः संदिग्धमनसोजनस्यायं लोकः प्राकृतः

गी.
टी.
च.

लोकोपिविवाहवितोपार्जनादिद्रूपो नास्ति न परः परलोकोपि धर्मादि-
साधनाभावानास्ति सत्त्वमपि नास्ति विविधसंशयव्याकूलचित्तत्वेन भो-
जनशयनादिद्रूपस्य भोगस्याभावात् एवमज्ञत्वादिविविधधर्मविशीष्ट-
स्यात्मज्ञानाभावात् सतरामोक्षाभाव इत्यर्थः ५.

मधुसूदनीटीका

अत्र च संशयो न कर्तव्यः कस्मात् ॥

अज्ञो नधीतशास्त्रत्वेनात्मज्ञानशून्यः गुरुवेदांतवाक्यार्थे इदमेवेन भव-
त्येवेति विपर्ययद्रूपानास्तिका बुद्धिरश्रद्धातद्धानश्रद्धधानः इदमेवेन भव-
ति न वेति सर्वत्र संशयाक्रांतचित्तः संशयात्मा विनश्यति स्वार्थाद्ब्रह्मोभ-
वति अज्ञश्चाश्रद्धधानश्च नश्यतीति संशयात्मा पेक्षया न्यूनत्वकथा-
नार्थवकाराभ्यां तयोः प्रयोगः कृतः संशयात्मा हि सर्वतः पापीयान्
घतो नायं मनुष्यलोकोऽस्ति वित्तार्जनाय भावात् न परलोकः स्वर्गमो-
क्षादि धर्मज्ञानाद्यभावात् न सुखं भोगादिकृतं संशयात्मनः सर्वत्र संदेहा-
क्रांतचित्तस्याः ३ स्यात् अश्रद्धधानस्य च परलोको नास्ति मनुष्यलोके भोज-
नादिसत्त्वं वर्तते संशयात्मा तत्रित्यतीतत्वेन सर्वतः पापीयानि-
त्यर्थः

सदानंदीटीका

संशयो नात्र कर्तव्यः किमर्थमिति चेच्छृणु अज्ञो नधीतशास्त्रत्वादा-
त्मज्ञानविवर्जितः १ गुरुवेदांतवाक्यार्थे विस्वासाभावद्रूपिणी ना-
स्तिका बुद्धिरश्रद्धातद्धानश्रद्धधानकः इदमेवेन वेत्येवं संशयाक्रांत-
धीः प्रमान् भवति स्वार्थतो अहंस्तिष्ठेद्यत्तमोपियः ३ अज्ञश्चाश्र-
द्धधानश्चाविनश्यति तथापि संशयात्मा तिपापीयान् सर्वथा सविन-
श्यति ४ वित्तार्जनाय भावात् न लोकः साधारणोप्ययं धर्मज्ञानाद्यभा-
वात् स्वर्गमोक्षादिकः परः ५ संशयाक्रांतचित्तस्य नाशनादिकृतं सत्त्वं
अज्ञश्चाश्रद्धधानस्य परलोको न यद्यपि ६ वर्तते तत्तुलोको यं भोज-
नादिसत्त्वं तथा संशयात्मा त्रिभिर्हीनः पापीयान् सर्वतो यमः १ ५.

गी.
टी.
च.

पंचोलीटीका

अत्र ब्रह्मात्मैकत्वेन संशयो न कर्तव्यः पापिष्टो हि संशयात्मेत्याह
अज्ञश्चेति अज्ञः अनात्मवित् अश्रद्धयान् अज्ञानसाधनेषु अज्ञा
रहितः संशयात्मा संदेहवान् विनश्यति संशयात्मनः संदिग्धः
चित्तस्य अयं सर्वसाधारणो लोको नास्ति न परो लोकः न स्रवन्तः
त्रापि संशयो पयतेः ४.

राजीवसमिद्धो धिनी ॥

एवं निश्चये परमसुखप्राप्तिमुक्त्वा संशयेन विनाशमाह अज्ञ
श्चेति अज्ञेनार्थात्तथनुर्वेदत्वेन तदर्थविषयकज्ञानसून्यः गुरु
प्राप्तवाक्येन यावदुद्दिश्यतां तदंशं संशयात्मा उदमेव भव
ति न वेति सर्वत्र निश्चयप्रत्यपत्त्यभावात्सन्देहमयबुद्धिश्च विन
श्यति लोकद्वयभ्रष्टो भवति अतश्च संशयात्मनः सर्वत्र विषये
संदेहाकांक्षातः करणस्यायं दृष्ट्यवलोकनास्ति न च परः स्वर्ग
पवर्गलक्षणो दृष्टः ततश्च सुखमपि तस्य नास्तीति सर्वथा सं
दिग्धेन भाव्यमिति भावः ४.॥

मधुभाष्य

४.॥

भाषाग्रनुवाद

तत्त्व ज्ञान के अधिकारी को कहि करि अब अनधिकारी जो
अज्ञानीति का लक्षण कहते हैं कि एक तो शास्त्र औ गुरु
तथा आचार्य का उपदेश कभी सुना नहीं और जो देवात्
सुना भी तो समझा नहीं और जो ऊँच किसी तरह समझा भी
तो उसमें प्रज्ञा अर्थात् विद्यास न भई और जो कहने सुनने
में विद्यास भी आई तो यह अर्थ कहे प्रयोजन हमारा सिद्ध
होइ कि न होय इस संशय में पड़गये ऐसे लक्षणों से भरे
पूरे जो अलक्षणी अज्ञानी लोग हैं उनका मतलब कभी न
ही होता अर्थात् अपने मनोरथ से भ्रष्ट होते हैं उनी को नष्ट
प्राणी कहते हैं परंतु ऊपर कहे जो अज्ञानी औ प्रज्ञाहीन त
था संशय ग्रस्त इन तीन के मध्यमें संशय युक्त चित्त मनुष्य
अच्छी तरह अपने मनोरथ से भ्रष्ट होता है को कि उस को हर
काम औ हर बात में संदेह लगी रहती है क्या धन उपार्जन क्या
विवाह क्या दान धर्म क्या अपना साव तबाना पहिरना लेना देना
आदि सब कामों में संशय के मारे तणाभर भी साव नहीं फेरि औ
रो को देखि हम ऊँच नहीं करते यह चिंता जुदी शिर पर चढ़ी र
हती है तो फेरि संशय के कारण धर्म न होने से स्वर्गादि भी नहीं
मिलता और संसार में तो धन नाश की संदेह कर संसारिक सब
वसे हाथ धोही बैठे हैं तो उनके लोक परलोक के दोनों साव बले
गये केवल चिंता के चित्त में बैठे धीरे धीरे जरि नरायण के माटी में मि
ल गये मूर्खता सेवृथा जन्म चला गया सोई कहा अज्ञानाप्रदधान
अ संशयात्मा विनश्यति इति इस्में संशय छोड़ो ध०

दोहा ॥

अज्ञाहीन संशयसहित यत्तहं होत विनास ना यहलोक
न परसख संशयग्रसमन जास ४०॥

पुस्तकस्य नाम अथ योगसंन्यासकर्मणां ज्ञानसंक्षिप्तसंशय आ-
त्मवेतनकर्मणां निवर्तनं न जय धर
पुस्तकस्य नाम अथ योगसंन्यासकर्मणां ज्ञानसंक्षिप्तसंशय आ-
त्मवेतनकर्मणां निवर्तनं न जय धर

योगसंन्यासकर्मणां ज्ञानसंक्षिप्तसंशय आ- त्मवेतनकर्मणां निवर्तनं न जय धर

शोकभाष्ये

कस्मात् योगेति योगसंन्यासकर्मणां परमार्थदर्शनलक्षणेन
योगेन संन्यासकर्मणां येन परमार्थदर्शना यमीयमीत्या-
निते योगसंन्यासकर्मणां कथं योगसंन्यासकर्मणां ज्ञानेनात्मे
संशयः कत्वदर्शनलक्षणेन संक्षिप्तः संशयो यस्य स ज्ञानसंक्षिप्तसंश-
यः य एवं योगसंन्यासकर्मणां तमात्मवेतनप्रमत्तं गुणवेष्टा रूपेण
दृष्टानि न कर्मणां निवर्तनं अनिष्टादि रूपं फलं नारभते हेय न ज-
य धर ॥

आनंदगिरिकृतटीका

यद्यपि संशयः सर्वानर्थहेतुत्वात्कर्तव्यो न भवति तथापि निवर्त-
काभावे तदकरणमस्वाधीनमिति शोकते कस्मादिति प्रकृतियु-
क्तिप्रयुक्तमेकज्ञानं तन्निवर्तकमित्युत्तरमाह ज्ञानेनेति संशय-
रहितस्यापि कर्मणां नर्थहेतुनिर्भवंतीत्याशंक्याह योगेति विष-
यपरवशस्य प्रसंगो योगायोगात् ऊतो योगसंन्यासकर्मत्वमित्या-
शंक्याह आत्मवेतनमिति परमार्थदर्शनतः संशयो क्षितौ तड-
ह्येदकज्ञानमाहात्म्यादेव कर्मणां च निवृत्तावप्रमत्तस्य प्रातिभासि-
कानिकर्मणां वैयर्थ्यहेतुवो न भवंतीत्याह न कर्मणां कर्मयोगादे-
व कर्मसंन्यासस्यानुपपत्तिमाशंक्याशयेनादेविभजते परमार्थेति
तच्चैवेयसंन्यासपक्षे परोक्षफलसंन्यासपक्षे त्वपरोक्षमिति विवेकः
यथोक्तज्ञानेन संन्यासकर्मत्वमेव सति संशयेन सिध्यति संशयव-
तस्तदयोगादिति शोकते कथमिति द्वितीयपादे व्याक्रमनपरिहर-
नि आहत्यादिना पाठक्रमादर्शक्रमस्य वलीयस्त्वादादौ द्वितीयपा-
दे व्याख्याय पश्चादाद्ये पादे व्याचक्षतेत्याह एवमिति सर्वमिदं प्रमा-
दवतो विषयपरवशस्य न सिध्यतीत्यभिसेधाय आत्मवेतनव्याकरो

अथायहयोक्तां पूर्वापरभेदेन कर्मज्ञानमयी द्विविधां ब्रह्मनिष्ठा मुपसंहरति योगेति द्वाभ्यां योगेन परमेश्वरा
राधनरूपेण तस्मिन्संन्यस्तानि समर्पितानि कर्माणि येन तं प्रहसं कर्माणि स्वफलेनैव निबध्नुनि ततश्च ता
नेनाकर्तात्मबोधेन संछिन्नः संशयो देहाभिमानलक्षणो यस्य तमात्मवत्ता मप्रमादिनं कर्माणि लोकसंग्र
हार्थानि स्वाभाविकानि वा न निबध्नुनि ४१

गी.
टी.
व.

ति अप्रमत्तमिति न कर्माणीत्यादिफलार्थं व्याचष्टे गुणवेष्टेति
अनिष्टादीत्यादिशब्देन इष्टं मिश्रं च गृह्यते ४१

स्वामिकृतटीका

यस्यादेवं तस्यादिति आत्मज्ञानेन संभूतं हृत्य हृदि संस्थितं
मेन संशयं शोकादिनिमित्तं देहात्मदिवेकज्ञानत्वेन न सित्वा क
र्मयोगमप्राप्य तत्र च प्रथमं प्रसूतमायुः प्रजायते हेतुस्तेन
तद्विषयेन युद्धस्य धर्मत्वं दर्शितं ४१ ॥

पिशाचभाषं उपक्रमे ४१

रामानुजभाषं

योगेति यथोपदिष्टयोगेन संन्यस्तकर्माणां ज्ञानाकारतापन्नं
कर्माणां यथोपदिष्टेन चात्मज्ञानेनात्मनि संछिन्नसंशय आत्मवं
तमनस्विनमुपदिष्टेष्टेष्टकावस्थितमनसं वेद्यहेतुभूतप्राचीना
नतकर्माणि न निवध्नुति ४१ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

यस्य ४१

परमार्थप्रपाटीका

अथ प्रागुक्तो कर्मज्ञानमयी द्विविधां ब्रह्मनिष्ठा उपसंहरन्नाह द्वाभ्यां
योगसंन्यस्तकर्माणामिति योगेन परमेश्वरा राधनरूपेण यस्मि
संन्यस्तानि कर्माणि येन तं तथा ज्ञानेन अकर्तात्मबोधेन संछिन्नः
संशयो देहाभिमानलक्षणो यस्य तमात्मवत्ता मप्रमादशून्यं सावधानं
नैककर्माणि लोकसंग्रहकृतानि न वध्नुति तदुक्तं यथा पर्वतमादी
मनाश्रयंति मृगादिजा तद्वद्भ्रष्टविदो दोषानाश्रयंति कदाचनेति
४१

वनमालीटीका

ज्ञानसाधनमनुवदनज्ञानमाह योगइति योगेन परमेश्वरा राधनरूपेण यस्मि
संन्यस्तानि कर्माणि येन तं तथा ज्ञानेन अकर्तात्मबोधेन संछिन्नः
संशयो देहाभिमानलक्षणो यस्य तमात्मवत्ता मप्रमादशून्यं सावधानं
नैककर्माणि लोकसंग्रहकृतानि न वध्नुति तदुक्तं यथा पर्वतमादी
मनाश्रयंति मृगादिजा तद्वद्भ्रष्टविदो दोषानाश्रयंति कदाचनेति
४१

ऊसमवैजयंतीटीका

एवंभूतोयः कर्मकर्ता सकर्मभिर्न वध्यते इत्याह योगसंन्यस्तक
 र्माणमिति योगेन यथोपदिष्टकर्मयोगेन सम्यक् त्वस्तानि ज्ञाना
 कारतां प्राप्तानि कर्माणि यस्य सतं ज्ञानसंक्षिप्तसंशयं यथोपदिष्टे
 न ज्ञानेन सम्यक् क्षिप्तोभिन्नः संशयो यस्य सतं आत्मवंतमात्मया
 ष्यात्म्यज्ञानेऽवरितमानसं कर्माणि बंधहेतुभूतान्यनेकजन्माजि
 तानि पुण्यपापवृत्ताणि निवर्धन्ति ज्ञानानलेन तेष्वांभस्मरूपत्वा
 दिति भावः धने जयेति संबोधनेन यथा परेषां धनानित्वमजयः
 स्तथा परेषां प्राकृतानां गुणानेककर्माण्यपित्वं जयेति सूचितं ॥
 संशयस्य निराकरणायात्मनिश्चय

+ एतादृशस्य सर्वानर्घमूलस्य
द्वयोक्तां सर्वापरभूमिकाभेदेन

मथसूदनीटीका

संशयस्परिकरणायात्मनिश्चयमुपायंवदत्रधाय
कर्मज्ञानमयीद्विविधाब्रह्मनिष्ठा उपसंहरति +

द्वयोक्तास्वापरस्त्वमिकाभेदेन
+ योगेन भगवदा रायनलक्षणसमत्वबुद्धिरूपेण संन्यस्तानि भगवति समर्पितानि कर्माणीयेन यत्परमार्थदर्शनलक्षणयोगे न संन्यस्तानि त्यक्तानि कर्माणीयेन तं योगसंन्यस्तकर्माणां संशयः सति कथं योगसंन्यस्तकर्मत्वमत आह ज्ञानसंक्षिन्नसंशयः ज्ञानेनात्मनि श्रयलक्षणो न संक्षिन्नः संशयो येन तं विषयपरवशत्वरूपप्रमादे सति कृतो ज्ञानोत्पत्तिरित्यत आह आत्मवन्तं प्रमादिनं सर्वदा सावधानं एतादृशप्रमादित्वेन ज्ञानवन्तं ज्ञानसंक्षिन्नसंशयत्वेन योगसंन्यस्तकर्माणां कर्माणीलोकसंग्रहार्थानि दृष्टा चेष्टा रूपाणि वा न निवर्धन्ति अनिष्टमिष्टमिष्टे वा शरीरं नारंभते हे धनं जय

४।

सदानंदीटीका

संशयस्याविलानर्थमूलस्यास्थापनतये आत्मज्ञानमुपायं च
वदन्नायणो हरिः १ पुराध्यायद्वयेनोक्तो सर्वज्ञानमयी हि ध्या
उयसंहरतीदानीं ब्रह्मनिष्ठां विमोक्षदां २ समत्वबुद्धिरूपेण योगेन
परमेश्वरे समर्पितानि कर्माणि येन तं शुद्धमानसं ३ यद्वा तत्तानि
कर्माणि येन ब्रह्मैक्यदर्शना योगसंन्यस्तकर्मत्वं कथं स्यात्संशये
सति ४ शृणुत्वमात्मबोधेनेयेन न्विजोस्ति संशयः सर्वदा सावधा

गी.
टी.
च.

नंतंक्रियमाणान्यनेकथा ५ कर्माणिननिवभंत्यनिष्टेष्टादिकलेव
रे: ६५।

नीलकंठीटीका

किंचयोगेति योगेनकर्मण्यकर्मदर्शनात्मकेनसंन्यस्तानिफलत :
स्वरूपतोवात्तत्तानिकर्माणिनेनतंयोगसंन्यस्तकर्माणां ज्ञानेनसम्प
दर्शनेनसम्पत्तिनाः संशयाः आत्मादेहोऽन्यावाअन्यापिविभुरवि
भुर्वाविभुरपिकर्ताः कर्तावाअकर्ताप्येकोनेकोवापकोपिसगुणानि
गुणोवेत्येवमादयः यस्यसत्तानसंक्षिप्तसंशयस्त आत्मवतेशमदमा
दिपरं कर्माणिकृतानिननिवभंतिहेयनेजय ५।

आनेदीटीका

समुच्चययुक्त्या संन्यस्त क्रियमाणान्येव फलानुपेक्षया परमेष्वरे समर्पितानि येन त
योगेन संयमयोगोपेतया ज्ञानकर्म
मत्तएवात्मवन्तमात्मज्ञानेसा
वधानम् ४१

रामकंठीटीका

योगेनयथोक्तेनज्ञानसंस्कृतकर्मसमाधिनासंन्यस्तानि अनित्य
सावात्मफलाभिसंधिविरहात्तत्तानिक्रियमाणान्येवतिरस्कृतानि
कर्माणिनेनतादृशं तथाज्ञानेनसदसत्यदार्थानिश्चयप्रतिपत्तिः
मेणयथोक्तेन बोधेनसंक्षिप्तोनिर्कृतमूलः संशयः संदेहोयेनतंता
दृशमतएवसत्यात्मप्रतिपत्तिवशादात्मवतंनकर्माणिशुभाशुभा
नितिबभंति सखडः खिलक्षणाफलदानेननास्वतंत्रीकृवंति
लासिकी

नीलकंठीटीका

अथसकलाध्यायविस्फारितोर्थः श्लोकद्वयेनसंक्षिप्तोच्यते हेयने
जय धर्माधर्मात्मकानिकर्माणिदृशंपुरुषेननिवभंति अनिष्टमि
ष्टमिष्टंवाशरीरंनारभंते कीदृशं तमात्मवन्तमात्मन्यवहितं सदा
प्रमत्तं ततोयोगेनउक्तरूपेणसंन्यस्तानीष्टरायसमर्पितानिकर्मा
णियेनतत् तत्सत्तानेनात्मेश्वरेकत्वदर्शनलक्षणसंक्षिप्तः स
मार्क्सस्कारस्यापिनाशेन क्षिप्तः संशयोदेहायहमितिप्रत्ययोयस्य
तं ५।

पंचोलीटीका

त्यक्तसेदेहं ज्ञानिनं ह्येतोति योगेति हेयं न जययोगसंन्यस्तक
र्माणं योगेन परमार्थदर्शनलक्षणं न संन्यस्तानिकर्माणि येन
सतं ज्ञानसंक्षिप्तं संप्राप्य ज्ञानेन जीवपरमात्मनो रेकत्वज्ञानेन
संक्षिप्तः संप्रायो यस्य सतं प्रात्मवंतं प्रमादरहितं चित्तभांतिम
निष्फलं न जनयति ४१

ररावीरसमिद्धो धिनी ॥

अध्यायप्रतिपादितमर्थमुपसंहरति योगेति योगेन पुत्त्या
स्वोचितेषु कर्मसु प्रवृत्तिरूपेण कौशलेन वा संन्यस्तानि हरी
कृतानिकर्माणि वर्णितरो वितानितपस्या कृषिवाणिज्यादी
नियेन तं योगसंन्यस्तकर्मणं यद्वा योगेन वर्त्मसन्नदनेन प्र
त्यक्षप्रयोगादिरूपेणोपायेन वा सम्यं न्यास्तानि विफलीकृत
निकर्माणि प्रपुत्रप्रयुक्तास्वादिव्यापारायेन तं ज्ञानेनोक्तलक्ष
णानि श्रयशब्देन सम्यक् मूलच्छेदपूर्वक्षिप्तः संप्रायो यस्य
तं अतएवात्मवंतं प्रप्राप्य तत्र बुद्धिधैर्ययत्नविशिष्टं क्षत्रिय
वीर्यं कर्माणि स्वेनाचरितानि गुरुवधादिलक्षणा निवर्तनं निवर्तनं
तिपाया संगेनेति शेषः यद्वा कर्माणि परैः प्रयुक्तानि व्यूहादि
लक्षणा निषास्त्रप्रयोगादिलक्षणा निवर्तनं निवर्तनं निवर्तनं
पादयतीति ४२ ॥

मधुभाष्य

204

विष्णु स्तोत्रम्

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
विष्णुं शशिधरं चतुर्भुजं चतुर्वर्ण्यम् ॥
सर्वभूतहितं कुरु सर्वभूतार्थं ॥
सर्वभूतसुखं कुरु सर्वभूतसुखम् ॥
सर्वभूतसुखं कुरु सर्वभूतसुखम् ॥

विष्णु स्तोत्रम्

विष्णुं शशिधरं चतुर्भुजं चतुर्वर्ण्यम् ॥
सर्वभूतहितं कुरु सर्वभूतार्थं ॥
सर्वभूतसुखं कुरु सर्वभूतसुखम् ॥
सर्वभूतसुखं कुरु सर्वभूतसुखम् ॥
सर्वभूतसुखं कुरु सर्वभूतसुखम् ॥
सर्वभूतसुखं कुरु सर्वभूतसुखम् ॥
सर्वभूतसुखं कुरु सर्वभूतसुखम् ॥
सर्वभूतसुखं कुरु सर्वभूतसुखम् ॥
सर्वभूतसुखं कुरु सर्वभूतसुखम् ॥
सर्वभूतसुखं कुरु सर्वभूतसुखम् ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

भाषा अनुवाद

दूसरे औत्तीस रे अध्यायमे कहा जो कर्मनिष्ठा औ ज्ञाननिष्ठा सोई दो श्लाकसे कहते हैं कि जिसने भगवत आराधन रूप सब कर्म अंतर्यामी भगवान को अर्पित किया है ऐसा मनुष्य अपने कर्म फल से कभी बड़ नहीं होता और हम कोई कर्म नहीं करते ऐसे वो यसे जिस के देह मोह मे आत्मबुद्धि रूप संशय नष्ट होगई है ऐसे पुरुष के लोक शिक्षार्थ भिक्षापर्यटन आदि स्वभावसिद्ध कर्म कभी भी ज्ञान के प्रति बंधक नहीं होते है सोई कहा कि योग जो भगवदाराधन कर्म तिससे दिया है कर्मों को संन्यास जिसने और ज्ञान से प्रकृति तरह हूँ किया है संदेह जिसने ऐसे आत्मस्वरूप पुरुष तो है धनंजय कर्म बंधन नहीं कर सकते हैं ॥

दोहा

कर्म भयक्षययोगसे ज्ञानदिक्षीण संशोय धीरमतिकों पु
रुषको बंधेन कर्म धनं जेय ४१॥

[The text in this section is extremely faded and illegible.]

5245

[illegible]

तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्येजानासिनात्मनः क्षि
त्वेन संशययोगमातिष्ठेति भारत ४२ इति श्रीभ
गवद्गीताचतुर्थोऽध्यायः शंकरभाष्ये ४ ॥

यस्मान्कर्मयोगानुष्ठानात् अशुद्धितयहेतुकज्ञानसंक्षिप्तसंश
योऽननिवृत्त्यते कर्मभिर्ज्ञानाग्निदायकर्मत्वादेव यस्माच्च ज्ञानक
र्मानुष्ठानविषये संशयवान् विनश्यन्ति तस्मादिति तस्मात्पापिष्ठ
मज्ञानसंभूतं अज्ञानादविवेकाज्ञानं हृत्स्येजानां हृदिवुडोस्थितं ज्ञाना
सिनाशोकमोहादिदोषहरं सम्यक्दर्शनं ज्ञानं तदेवासिः त्वद्भक्ते
न ज्ञानासिनात्मनः स्वस्य आत्मविषयत्वात् संशयस्य नहि परस्य
संशयोऽपरेण व्येत्यतोऽप्राप्तो येन स्वस्येति विशेष्यतेऽत आत्मवि
षयोऽपि स्वस्यैव भवति ज्ञानासिनाक्षित्वेन संशयं स्वविनाशहेतु
भूतं योगसम्यक्दर्शनोपायं कर्मानुष्ठानमातिष्ठेत् इति त्वर्थः उतिष्ठ
चेदानीं युज्याय भारतेति ४२ इति श्रीभगवद्गीताभाष्ये चतुर्थोऽध्यायः

आनंदगिरिकृतटीका

तस्मादित्यादिसमनंतरश्लोकगते तत्पदोपेक्षितमर्थमाह यस्मा
दिति सतां कर्मणामस्मदादिषु फलारंभकत्वापलंभात् विडम्बयि
तेषां तद्भावमनपवाधमित्याशङ्क्याह ज्ञानाग्नीति ननु संदिहानस्य
तत्प्रतिबंधात्तत्र कर्मयोगानुष्ठानं नापि तद्देतुकज्ञानं तत्रापि संशय
यावता रादित्याशङ्क्याह यस्माच्चेति श्लोकादरागाणि व्याचष्टे तस्मा
दित्यादिना पापिष्ठमिति संशयस्य सर्वानर्थमूलत्वेन त्याज्यत्वं सूच्य
ते विवेकाग्रहप्रसूतत्वादपि तस्य हेयत्वमविवेकस्यानर्थकरत्वं
प्रसिद्धेरित्याह अविवेकादिति न च तस्यैतत्प्रवदात्मनिष्ठत्वाद
त्याज्यत्वं शो कितव्यमित्याह हृदीति शोकमोहाभ्यामभिभूतस्य
सोमनसि प्राड्भवतः संशयस्य प्रवृत्तिबंधकाभावेनैव प्रथं
सः सिध्येदित्याशङ्क्याह ज्ञानासिनेति स्वाश्रयस्य संशयस्य स्वाश्र

गी.
टी.
व.

येनैव ज्ञानेन समुच्छेदसंभावात् किमिति स्वयेति विशेषणमित्या-
शङ्क्याह आत्मविषयत्वादिति स्यात्वादिविषयः संशयः तद्धि संशयेण
ज्ञानेन देवदत्तनिष्ठेन तन्निष्ठो व्यावर्तते प्रकृते त्वात्मविषयस्तदाश्रय
संशयः तथा विधेन ज्ञानेन अपनीयते तेन विशेषणमर्थवदित्य-
र्थः तदेव प्रपंचयति नहीति आत्माश्रयत्वस्य प्रकृते संशये सिद्धत्वे
नाविवक्षितत्वात् तद्विषयस्य तद्विषयेनैव तस्य तेन निवृत्तिर्विवक्षि-
तेत्यपसंहरति अत इति संशयसमुच्चित्यनेतरं कर्तव्यमुपदिश-
ति चित्त्वेनमिति अभिहोत्रादिके कर्मभगवदाज्ञया क्रमेण करि-
ष्यामि युजात् पुनरुपरिरेसैवेत्याशङ्क्याह उतिष्ठेति भरतान्वयेन
हति तत्रियवशे प्रसृतस्य समुपस्थितसमरविमुत्तममनुचित-
मिति प्रत्नानः सन्नाह भारतेति तदनेन योगस्य कृत्रिमत्वं भगवा-
तोऽनीश्वरत्वं च निराकृत्य कर्मादावकर्मादिदर्शनादात्मनः सम्य-
गज्ञानात् प्रणिपातादेव हिरेगादेतरेगाच्च अज्ञादेरुद्धतादशेषा-
नर्थनिवृत्त्या ब्रह्मभावमभिदधता सर्वस्मादुत्कृष्टतस्मिन् संश-
यानस्याधिकारादशेषदोषवन्तं संशयं हित्वा तमस्य ज्ञाननिष्ठाप-
रस्य कर्मनिष्ठेति स्थापितं धर इति आनंदगिरिकृतटीकायां चत-
र्थोऽध्यायः ४ ॥

स्वामिकृतटीका

प्रमवस्थाविभेदेन कर्मज्ञानमयी हि ध्या निष्ठा क्ता येन ते वं देशो रि सं-
शयसंक्षिदे धर इति श्रीभगवद्गीतायां सवोधिष्योटीकायां कर्माक-
र्मयोगो नाम चतुर्थोऽध्यायः ४

विशाचभाष्ये

ज्ञानेन तत्त्वाज्ञानप्रतिपक्षतया ज्ञानावकाशो हृदये देशमधिष्ठाय
वर्तमानं ज्ञानमेवासितीनास्ति स्तनमुद्भूयोभूयः उत्पद्यमानं चित्त्वा
विनाशपपनपूर्वोक्तसंशये योगफलसंगरहितं कर्म प्रातिष्ठसेव स्वउति-
ष्ठम् गोभवहे भारतेति धर इति पिशाचभाष्ये चतुर्थोऽध्यायः ४

संज्ञानभाष्ये

गङ्गादत्तनेति यस्यादेवं न स्यादात्मनो ज्ञानेन संभूतं
हृदि स्थितमेतत् स चोकादिनिमित्तं देहात्मवि-
कृता तत्रैव न स्थिता कर्मयोगमिति च अत्र यत्न-
वप्रथमं प्रसूताय युजायोनिसु हे भारतेति तत्रिय-
नेन युद्धस्य धर्मिनो रशितम्

तस्मादिति तस्मादनाद्यज्ञानसंभूतं हृत्य मात्मविषयं संशयं मयोप-
दिष्टात्माज्ञानासिनाक्षित्वा मयोपदिष्टकर्मयोगमातिष्ठतदर्थमुक्तिः ॥
भारतेति ४२ इति श्रीमद्भगवानुवाच विरचिते गीताभाष्यवत्तर्थोऽप्या-
यः ४ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

यत्तदेवं तस्मादिति
योगेनैव कर्मणां संन्यास उपपद्यमान्येति विचारितं विचारयिष्यते च
संशयं क्षित्वा योगं कर्म कौशलमातिष्ठोक्तक्रमेण ततश्चोतिष्ठतं स्वया-
पारं कर्तव्यतामात्रेण ऊर्विति शिवं अत्रार्थसंग्रहः विद्यते कर्मयत्किंचि-
दक्षेत्त्वा मात्र पूर्वकं तेनैव शुभभाजः सुस्तु माकरुणा देवताः ४२ इत्या-
चार्याभिनवगुप्तविरचिते श्रीभगवद्गीताार्थसंग्रहे चतुर्थोऽध्यायः ४

परमार्थप्रपाटीका

यस्मादेवं तस्मादात्मनः अज्ञानसंभूतं हृत्य हृदि स्थं संशयं ज्ञानासिना
आत्मज्ञानावज्ञेन क्षित्वा योगं तत्रार्थमोचितं आतिष्ठ आश्रयतदर्थमुक्ति-
ष्ट भारतेति संबुद्धिरुते जनार्थं अथाध्यायतात्पर्यं बोध्यं कर्मात्ते द्विवि-
धमपि विनश्यत्फलं तद्विकर्मस्य तच्चा कर्म यत्स्यादमृतफलमतः क-
र्मनैव कर्मयोगस्तु अन्योन्यासाहचर्यं भवति तद्विलंभामिहोदिष्टकार्यं
तद्वैवस्वार्पणोऽस्याद्विविधयजनतः प्राह पार्थ चतुर्थे ४२ इति श्रीमदेव-
ज्ञं पंडिते सूर्यविरचितायां भगवद्गीताटीकायां परमार्थप्रपाटीकायां
एव योगो नाम चतुर्थोऽध्यायः ४ ॥

वनमालीटीका

योगेनात्मज्ञानावज्ञेन क्षित्वा योगं तत्रार्थमोचितं आतिष्ठ आश्रयतदर्थमुक्ति-
ष्ट भारतेति संबुद्धिरुते जनार्थं अथाध्यायतात्पर्यं बोध्यं कर्मात्ते द्विवि-
धमपि विनश्यत्फलं तद्विकर्मस्य तच्चा कर्म यत्स्यादमृतफलमतः क-
र्मनैव कर्मयोगस्तु अन्योन्यासाहचर्यं भवति तद्विलंभामिहोदिष्टकार्यं
तद्वैवस्वार्पणोऽस्याद्विविधयजनतः प्राह पार्थ चतुर्थे ४२ इति श्रीमदेव-
ज्ञं पंडिते सूर्यविरचितायां भगवद्गीताटीकायां परमार्थप्रपाटीकायां
एव योगो नाम चतुर्थोऽध्यायः ४ ॥
तस्मादिति तस्मादनाद्यज्ञानसंभूतं हृत्य मात्मविषयं संशयं मयोप-
दिष्टात्माज्ञानासिनाक्षित्वा मयोपदिष्टकर्मयोगमातिष्ठतदर्थमुक्तिः ॥
भारतेति ४२ इति श्रीमद्भगवानुवाच विरचिते गीताभाष्यवत्तर्थोऽप्या-
यः ४ ॥
यत्तदेवं तस्मादिति
योगेनैव कर्मणां संन्यास उपपद्यमान्येति विचारितं विचारयिष्यते च
संशयं क्षित्वा योगं कर्म कौशलमातिष्ठोक्तक्रमेण ततश्चोतिष्ठतं स्वया-
पारं कर्तव्यतामात्रेण ऊर्विति शिवं अत्रार्थसंग्रहः विद्यते कर्मयत्किंचि-
दक्षेत्त्वा मात्र पूर्वकं तेनैव शुभभाजः सुस्तु माकरुणा देवताः ४२ इत्या-
चार्याभिनवगुप्तविरचिते श्रीभगवद्गीताार्थसंग्रहे चतुर्थोऽध्यायः ४

गी.
टी.
च.

नेस्वनेनविजेतंशकातरत्तुभयोक्तिः सर्वानर्थमूलभूतंअहंस्वतंत्रः
कर्तापराधीनोवेतिसंशय आत्मनःपरमेश्वरस्यस्वतंत्रकृतत्वंममार्थी
नमतोहंनस्वतंत्रकर्तेतितानासिनावहेनक्षित्वायोगंसम्यक्दर्शनो
पायंमदारायनरूपेनिःकामंकर्मऊरु अतइदानींस्वधर्मीयमुद्रायो
तिष्ठहेभारत भरतवंशज युद्धोद्यमोनविफलइतिभावः कर्तृत्वंपर
मेशस्यजीवस्यनस्वतःकुचित कृतमितिथियाकर्ममोचकमव्रवीत्प्रभु
५१ इतिश्रीवृन्मालीटीकायांचतुर्थोऽध्यायः ५

ऊरुमेवैजयेतीटीका

उपसंहरति तस्मादित्यस्मादेवंतस्मात् आत्मनःस्वस्याज्ञानसंभू
तंअज्ञानादित्यत्रंहेत्यहृदयगतंसेशयंपापमेवाश्रयेदस्मान्हुत्वाःहो
वत्तमहत्यापंकर्तव्यवसितावयमित्यादिनाःपापे स्मिन्यापारोपण
रूपंसंशयंज्ञानासिनाज्ञानावहेनक्षित्वायोगंकर्मयोगमातिष्ठकडायो
तिष्ठहेभारतभरतवंशज कर्मज्ञानांशयोर्मुख्यज्ञानांशयोर्ज
नंप्रतिउपदिशत्कस्मसंबन्धुसंतनोमित्येके ५१ इतिश्रीमत्तवादी
इकरीइकंदेवदंभऊंभदमनातिप्रबलकंदीरवातिशयसुकुंरनारदनि
यमानंदसंततिप्रवरप्रबलप्रतापपार्थसारथमहिमांकस्मदासस्योतेवा
सिनागिरिधारिदामेनविरचितायोश्रीमहीनार्थऊरुमेवैजयेत्यांकर्म
योगोनामचतुर्थोऽध्यायः ५

अमुसूदनीटीका

यस्मादेवं अज्ञानादविवेकात्संभूतमुत्पन्नंहेत्यहृदिवुद्धोस्यितंकारणस्याश्रय
स्यवज्ञानेशत्रुःस्वनेनहेतेशकातरत्तुभयोपन्यासःपवंसर्वानर्थमूल
भूतंसंशयमात्मनोज्ञानासिनाआत्मविषयकनिश्चयत्वहेनक्षित्वायो
गंसम्यग्दर्शनोपायंनिकामकर्म आतिष्ठऊरु अतइदानींमुनिष्ठयु
द्धायेभारतभरतवंशजातस्ययुद्धोद्यमोननिष्फलइत्यर्थः स्वस्यानी
शत्ववायेनभक्तिप्रदेष्टुंकीकृतेधीहेतुःकर्मनिष्ठावहरिणोसेपसंह
ता ५१ इतिश्रीमत्परमहंसपरिवाजकाचार्यश्रीविषेस्वरसरस्वती
श्रीपादशिष्यश्रीमयसूदनसरस्वतीविरचितायोश्रीभगवद्गीतागूढा

र्थदीपिकायां कर्मनिष्ठोपसंहारो नाम चतुर्थोऽध्यायः ५ ॥

सदानंदीटीका

यस्मादेवं ततो ज्ञानादुत्पन्नं च स्थितं मत्तौ कारणस्याश्रयस्यापि ज्ञाने
सति सत्त्वेन वै । तिहेतं शक्यते शत्रुरूपस्यासौ ह्येति १ ब्रह्मेक्य-
वोयत्वेन नित्यत्वाभावेन वंशज निष्कामकर्मयोगं तन्माश्रयज्ञानसा-
धनं ३ अत उतिष्ठ युज्याय सन्नद्धो भव वीरधीः ४ स्वामिनीशत्ववो-
धाद्भगवति स्तुतनो भक्तिरापादिता ह्यधीहेतुः कर्मनिष्ठा क्रतुभिरपि
तथा ज्ञाननिष्ठो न मोक्ताः सत्यं ब्रह्मेक्यतत्त्वं प्रतिपदमुदितं दृश्यमिच्छा
त्वमेव येन श्रीशान्तिधाम्नातमिह मुरिषु क्लृप्तमेवावलंबे ५ इति
श्रीभावप्रकाशे श्रीसदानंदविदाहृतं ब्रह्मनिष्ठाप्रधानोपचतुर्थः ५

नीलकंठीटीका

तस्मादिति हृत्स्यं बुद्धिस्थं ज्ञानासिना ज्ञानावहेन योगसम्पदशी-
नोपायं निष्कामकर्मशान्तिष्ठकुरु उतिष्ठ युज्यायेति शेषः ५ इति
श्रीभगवद्गीता नैलकंठे भाष्ये चतुर्थोऽध्यायः ५

शानंदी टीका

५ आत्माया र्थमुपसंहरति

तस्मादुक्तं युक्तेरात्मनो ज्ञानासिना नायेहंति न हन्यते इत्येवं प्रकारेण
यस्य सर्वसमारंभा इतीत्यं प्रकारेण चाज्ञानसंभूतं हृत्स्यं संशयं ममेतेवं
यवः पाल्यापवकं प्रियं ते कलत्रयकृतो दोषश्च भवेदित्येवं दृष्टं वि-
परीतज्ञानं चित्वा योगे ज्ञानकर्म समुत्पन्नयुक्तिमातिष्ठानुतिष्ठ युज्यो-
यमं उतिष्ठ किमिति रथोपस्थे उपविष्टः स्वकर्मणि सज्जो भवे अथवा
योगमाराणवासे वद्भूशो भ्यस्तमाभ्यतरे संयमयोगमातिष्ठेति ह्यस्व-
मंति सज्जो भवे ५ इति श्रीराजानकानंदविरचितायां भग-
वद्गीता व्याख्यायां चतुर्थोऽध्यायः ५

रामकंठीटीका

गी. यतपवं तस्मात्प्रवंधप्रतिपादितात्कारणाद्योगं शास्त्रविहितेषु कर्मसु यथो
टी. क्तज्ञानसंस्कृतेषु समाधिं यथोक्तमातिष्ठमाचर प्रवोतिष्ठोयुक्ते
च भवकिंकलेवे सर्वदोषेकहेतुं संशयं यथोक्तेन ज्ञानविवेकेन क्षित्वा
मूलादेव निपात्य कीदृशं संशयं हृत्य हृदयगतमज्ञानसंभूतं मोहप्र-
भवमनेन हृदयगतत्वेन मोहप्रभवत्वेन चादृशवर्तितमसारमूलत्वं
च सुखेदत्वप्रतिपादनार्थं एतदुक्तमित्यो कल्प्येणैकनिकेतनस्य जग-
तो चोपाधुविधंसिनो धर्मस्यास्य सारपणो भवइव ब्रह्मात्मकस्योद्भव-
त्वात् प्रायान्मन एव यत्र भगवान्प्राणायामायातिगंस्वर्गं हात्म्यमसूचयत्
स विवृतोऽप्याय प्रत्यर्थः क्रमात् ४२ इति श्रीमहाज्ञानकण्ठमकरादे-
विरचिते वाक्यार्थान्वयमात्रे सर्वतोभद्रनाम्नि भवद्गीताविवरणे च
तर्थाध्यायः ४

लघुगीतादुपनिषद्गीताटीका

यतपवं तस्मादात्मनो ज्ञानादविवेकाज्ञानं हृत्य हृदि स्थिते एव न म-
नुभूयमानं संशयं देहाद्यहमिति प्रत्यये ज्ञानासिना उक्तलक्षणज्ञा-
नविवेकेन क्षित्वा योगकर्मसमाधिलक्षणे प्रातिष्ठाप्रय हेभारतोति-
ष्ठस्व कर्मणि युजे उच्यते भवेत्यो ४२ फलाभिर्सेधिरहिते कर्मणात्मा
वमर्शने कर्मसंन्यासयोगाद्ये प्राह यस्तं हरिस्तमः वासवो चतुर्थः ४

पंचोलीटीका

यस्माज्ज्ञानानुष्ठाने च संशयवान् विनश्यति तस्मात्संशयो न कर्त-
व्य इत्यत्राह तस्मादिति हेभारत तस्मादज्ञानसंभूतमविवेकाज्ञानं
हृत्य हृदि बुद्धौ स्थिते एव मात्मविनाशहेतुभूतं संशयमात्मनो ज्ञा-
नासिना सर्वक्लेशोपशमनमात्मज्ञानमेवासिः एव हेतुन क्षित्वा यो-
गमात्मज्ञानसाधनं कर्मयोगमातिष्ठ कुरु युजाय उतिष्ठ ४२ इति
पंचोले चतुर्थः ४

२१॥ श्रीराममिहोधिनी ॥

उपदेष्टासाध्यमेवार्थविनिगमयति तस्मादिति यस्मादेवं त
स्मादेतेः श्रुतानाच्छ्रुतार्थापर्यालोचनादत्यन्तदृढिबुद्ध्या
अये स्थितमेनं सर्वानर्थमूलभूतं संशयसंदेहदूषणमात्मनः
प्रवृत्तिरूपस्य यत्तस्य ज्ञानं कर्मणो वदिसं सिद्धिमास्थितानन।
कादयश्चत्यादिदृष्टान्तपर्यालोचनेनोभयलोकसिद्धिसाधनता
निश्चयस्तदेवासिः खड्गे तेन समूलं कृत्वा योगं कर्मकौशलमुक्त
कमेणातिष्ठकुरु ततश्चेदानीमुत्तिष्ठुद्वायसजीभवस्वेवितं
पुद्गलपारमवपयकर्तव्यतानिश्चयेन कुरु विदिति यावत् भार
तेति संबोधनं भरतवंशोत्पन्नस्य ते पुद्गे यमोननिष्फलः स्या
दिति धनतीति भद्रं ४२ ॥ इति श्रीरामवीरसमिहो धिन्यांगी
ताव्याख्यायां चतुर्थोऽध्यायः ४ ॥

४२ ॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितश्रीभ
गवद्गीताभाष्यचतुर्थोऽध्यायः ४ ॥

97

भाषाअनुवाद

जब कि भगवदर्पणरूप निष्काम कर्मयोग और ज्ञानयोग ऐसे होते
 तो है भारत अर्जुन आत्मविषयक अपने अज्ञानसे उत्पन्न ओ अंतः
 करण में टिके जो शोक मोह आदि सब संशय उनको देह आत्मा
 का विवेक कहे विचार रूप ज्ञानखड्गसे काटि कर उढो ओ कर्म
 योग का अनुष्ठान करो और उपस्थित जो युद्ध से करो श्रीकृष्ण
 भारत इस संबोधन से यह जनाया कि युद्ध क्षत्रीका स्वधर्म है
 और तम श्रेष्ठ भरत वंशमें उत्पन्न हो श्रीधरस्वामी कहते हैं कि
 पुरुषों को अवस्था भेदसे कर्ममय ओ ज्ञानमय ये दो प्रकार की
 निष्ठा जिसने कहा ऐसे संशय निवारण भगवान श्रीकृष्ण को मैं
 प्रणाम करता हूँ ४१ इति श्रीजगन्नाथ शुक्ल विरचितायां मनभा
 वनी टीकायां चतुर्थोऽध्यायः ४ ॥

टीका

भारत निजसंदेहको हृदयभयो स्थित जोय ताते योग द
 फ कर उदतिद ज्ञानखड्ग करदोय ४२ ॥ इति श्रीमहारा
 जराणावीरसिंह आजा अनुसार जोकरी है वीरसिंहने वी
 ररस प्रकाशनी बालबोधनी श्रीभगवद्गीताकी टीका ति
 सका चतुर्थ अध्याय संपूर्ण ॥ ४ ॥

